سنڌوءَ جو سفر

1831

اليگزينڊر برنس

Sindhica

سنڌوءَ جو سفر

1831ع

سنڌوءَ جو سفر

1831ع

اليگزينڊر برنس

سنڌيڪار

عطا محمد ڀنڀرو

سنڌيڪا اڪيڊمي

ڪتاب نمبر

19

ڇپائيندڙ جا هر قسم جا حق ۽ واسطا محفوظ

ڪتاب جو نالو: سنڌوءَ جو سفر (1826ع)
ليکڪ : اليگزينڊر برنس
ڇاپو پهريون: جولاءِ 1994ع
ڇپيندڙ: آزاد ڪميونيڪيشنز ڪراچي
ڪمپيوٽر لي آئوٽ: نياز حسين گبول
ڇپائيندڙ: سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي
ملهه: 100 رپيا

All rights are reserved for the publisher
'SINDUA JO SAFAR'
Sindhi Tranlation of Book "Journey into Bokhara' Vol. II
by Alexandar Brunes
First edition: July 1994
Printed at Azad Communications
Karachi Ph: 7737290
Published by: Sindhica Academy
Karachi, P.O Box No:7363

Price: Rs. 100.00

لکيڙه لاءِ
سنڌيڪا اڪيڊمي
پوسٽ باڪس نمبر 7363 ڪراچي 74400

ستاءُ

پبلشر پاران
تعارف
باب پهريون
سفر جي شروعات 13
باب ٻيو
نئين کان حيدرآباد 31
باب ٽيون
ٻکر جو سفر 44
باب چوٿون
بهاول خان جو ملڪ 62
باب پنجون
سنڌوءَ جو درياهي سفر 77
باب ڇهون
لاهور 100

واڌارا

باب پهريون
سنڌوءَ متعلق لکيل يادگيريون 131
باب ٻيون
سنڌوءَ گنگا وچ ۾ پيٽ 133
باب ٽيون
سنڌ جي سرزمين 139
باب چوٿون
سنڌوءَ جي ڇوڙ واري علائقو 148
باب پنجون
سنڌوءَ جو درياهي سفر 160

باب ڇهون
ٺٽي کان حيدرآباد تائين سنڌوءَ جو احوال 164
باب ستون
حيدرآباد کان سيوهڻ تائين سفر 167
باب اٺون
سيوهڻ کان بکر تائين سنڌوءَ جو سفر 171
باب نائون
سنڌو بکر کان وٺي پنجاب جي ندين جي ملڻ واري جاءِ تائين 176
باب ڏهون
سنڌو مٺڻ ڪوٽ کان اٽڪ تائين 180
باب يارهون
چناب جو ستلج سان سنگم 183
باب ٻارهون
بهاول خان جو ملڪ 185
باب تيرهون
پنجاب 188
باب چوڏهون
چناب (Acesines) ۽ راويءَ (Hydroates) جو سنگم 191
باب پندرهون
لاهور کان هيٺ راويءَ جو احوال 194
باب سورهون
سنڌوءَ جي اوڀرندي شاخ ۽ ڪڇ متعلق يادگيرن تان ورتل احوال ۽ ڪڇ ۾
1819ع ۾ آيل زلزلي ڪري آيل تبديلين ۽ رڻ متعلق ٻه چار ڳالهيون 196

ضميمو

باب پهريون 213
باب ٻيو 228
باب ٽيون 245

سنڌوءَ جو درياهي سفر

پبلشر پاران

سنڌيڪا جي اشاعتي سلسلو شروع ڪندي ٽي سال مڪمل ٿي چڪا آهن، ان عرصي ۾ اسان سنڌ، سنڌي ثقافت، سنڌ جي تاريخ، لطيفيات ۽ ٻين علمي ۽ ادبي موضوعن تي پنهنجي حال سارو جيترا ڪتاب شايع ڪيا آهن، تنهن لاءِ سنڌ جي علمي ۽ ادبي حلقن جي طرفان سوين خطن ۽ روبرو ملاقاتن جي ذريعي نيڪ جذبن ۽ تمنائن جي اظهار سان سچ پچ ته اسان جي سفر جا سيڻي ٿڪ لهي ويندا آهن ۽ سڀ کان وڏي ڳالهه اها ته هي علمي ۽ ادبي ذوق پنهنجي ماڻهن جي لاءِ ڪجهه ڪرڻ جي احساس ۾ سيني ڏکيائين کي اورانگهي سفر کي پوري همت سان جاري رکڻ ۾ مصروف رکندو پئي آيو آهي. ساڳي وقت ائين به ٿيو آهي ته ڪجهه مهربانن هن ڪم ۾ ريس ڪرڻ جي سٺي روايت بجاءِ حسد جو سهارو وٺي پاڻ کان ڪجهه سرانجام نه ٿيڻ جي محروميءَ کي تاتيندي اداري کي لوڙڻ جون ڪوششون ڪيون آهن. انهن ڪوششن ۾ اهي ماڻهو پيش پيش رهيا آهن، جن ماڻهن جي شاعري، ناولن، ڪهاڻين ۽ سفرنامن کي، اسان پنهنجي لاءِ منتخب تحقيقي موضوعن جي مجبوري پيش ڪندي ڇاپڻ کان معذوري ڏيکاري.

اسان هيستائين انهن ماڻهن کان ڪابه شڪايت ڪونه ڪئي آهي ۽ ان کي غلامن جي نفسيات جو مظهر سمجهي پنهنجي سفر کي جاري رکيو آهي، بلڪ اسان کي پنهنجي سوسائٽيءَ جي لاءِ ڪم ڪرڻ واسطي وڌيڪ موضوع سامهون آيا آهن، جن تي تحقيق ۽ تشريح جي ضرورت آهي.

محترم بدر ابڙي صاحب جڏهن 'سنڌوءَ جو سفر ١٩٨٩ع' جو مسودو اسان جي حوالي ڪيو ته انهن ڏينهن ۾ ئي Travels into Bukhara ڪتاب اسان جي نظر مان گذريو، جنهن جي ٻئي حصي کي ترجمو ڪري، ان کي 'سنڌوءَ جو سفر ١٨٢٦ع' جي نالي سان پڌرو ڪرڻ جو عزم ڪيو ۽ محترم عطا محمد ڀنڀري ان جي ترجمي لاءِ هائوڪار ڪري معاملو سولو ڪري ڏنو. انهيءَ عرصي ۾ اليگزينڊر برنس ٻئي

ڪتاب "Quabul" جو مطالعو ٿيو ته ان ۾ ڪابل جي سفارت لاءِ
ويندي سنڌ مان سندس گذرڻ جو احوال پنجن بابن تي مشتمل هو، تنهن
کي پڻ ترجمو ڪري ضميمي طور هن ڪتاب ۾ شامل ڪري رهيا
آهيون ته جيئن اليگزينڊر برنس جو سنڌ متعلق احوال هڪ ئي ڪتاب ۾
يڪجاءِ پڙهندڙن کي ملي وڃي.

اهو حصو پڻ محترم عطا محمد ڀنڀري مختصر نوٽيس تي ترجمو
ڪري ڏنو، جنهن لاءِ هن کيرون لهڻيون. ترجمن جي صورت ۾ سنڌي
ٻوليءَ لاءِ سندس خدمتون هميشه يادگار رهنديون. محترم علي حسن
چانڊيو ڪتاب جي پروفن ڏسڻ ۽ محترم طارق هيسباڻي ڪمپوزنگ ۾
هميشه وانگر پاڻ ملهايو، ان لاءِ هنن ٻنهي جس لهڻي.

نور احمد ميمڻ

چيئرمين

سنڌيڪا اڪيڊمي

ٻه اکر

سنڌ دوست ڪنهن ڀاڳ واري کي ملندا آهن. منهنجي خوش قسمتي آهي جو اسان جي ڄڀاريءَ سان سيد محسن علي شاهه بخاري، مرحوم محمد زمضان اعوان ۽ ڊاڪٽر نواز علي شوق شامل آهن. انهن سان هوندئن ته ازل جو انگ هو، پر اهو 1956ع ۾ ممتاز ڪاليج خيرپور ۾ پڙهائي دوران پڌرو ٿيو، جڏهن اسان چئني جو اٺي مڪا ميلو ٿيو.

انهن دوستن جي صحبت ۾ علم ۽ ادب سان دلچسپي ان دور کان ئي قائم رهي. حيدرآباد اچڻ کانپوءِ سنڌ جي متعلق انگريزي ڪتابن کي سنڌي ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪرڻ جو عزم ڪيو ۽ مون ٻسم الله سورلي جي ڪتاب 'Shah Abdul Latif of Bhitt' جي ترجمي سان ڪئي، جيڪو سنڌ جي معروف اداري 'سنڌيڪا' پاران 'ڀٽ جو شاهه' نالي سان ڇپجي چڪو آهي. ان کان پوءِ سنڌيڪا جي چيئرمين نور احمد ميمڻ جي چوڻ تي برنس جي ڪتاب 'Travels in to Bokhara' جو ترجمو ڪيم، جيڪو هينئر اوهان جي هٿن ۾ آهي. ڪجهه ٻيا ڪتاب ترجمو ڪيا اٿم، جيڪي مختلف ادارا ڇاپي رهيا آهن.

هي حقيقت آهي ته ارڙهين صديءَ جي ڀهرين اڌ ۾ روس ايراني دربار ۾ اثر رسائي حاصل ڪري چڪو هو. ان دور ۾ انگريز هندستان ۾ پنهنجا پير وڌيڪ پختا ڪرڻ لاءِ هٿ پير هڻي رهيو هو. روس اڳتي سمنڊ ڏانهن وڌڻ تي گهريو. روس جي ان ارادي انگريزن کي پڙڪائي ڇڏيو هو. ڪين اهو ٻه ٻپ وڪوڙي ويو ته مٿان روس، افغانستان، پنجاب ۽ سنڌ رستي اڳي وڌڻ شروع ڪري. نيپولين بوناپارٽ کان پوءِ روس، انگريز جي آفريڪي پاليسي هندستان تي اثرانداز ٿي سگهي ٿي. ان ڪري هنن افغانستان جي وگوڙي صورتحال مان فائدو وٺي، اتي پنهنجا پير پختا ڪري روس کي روڪڻ جو منصوبو بتايو، جنهن کي عملي جامو پهرائڻ لاءِ هنن پنهنجو لشڪر سنڌوءَ وسيلي افغانستان وٺي وڃڻ پئي چاهيو. ان کان سواءِ دهلي تي پوري ريت قبضي ڪرڻ کان اڳ سنڌ ۽ پنجاب کي فتح ڪري پنهنجي حڪومت ۾ شامل ڪرڻ ٿي چاهيو.

تاريخ پڙهڻ سان اسان کي پتو پوي ٿو ته ترڪ دور ۾ دهليءَ جي بچاءَ واسطي سنڌ جا هميشه طاقتور گورنر مقرر ڪيا ويندا هئا. اڪبر بادشاهه ته

ايران تي حملي ۾ قندار تي مضبوط گرفت رکڻ لاءِ سنڌ کي فتح ڪرڻ لازمي سمجهيو هو. انگريزن به ارڙهين صديءَ جي هئي اڌ جي شروعات ۾ پلاسيءَ جي جنگ ۾ سوڀ حاصل ڪئي هئي. انگريز ايترو ته طاقتور هو جو ان وقت به دهليءَ تي حملو ڪري فتح حاصل ڪري پئي سگهيو. ان زماني ۾ احمد شاهه ابدالي ۽ دهليءَ جي مغل طاقت ۽ ٻين قومي قوتن جهڙوڪ: سک، مرهٽا، پنجاب ۽ سنڌ کي تباهه ڪري چڪو هو ۽ هڪ معنيٰ ۾ انگريزن جي فتح لاءِ جڻ رستو صاف ڪري ڇڏيو هئائين، پر انگريزن ڪنهن مصلحت ۽ دوراند يشيءَ کان ڪم وٺي پهريائين 1843ع ۾ سنڌ تي قبضو ڪري، 1848ع ۾ پنجاب کي فتح ڪري، پوءِ 1857ع ۾ دهليءَ تي ڏنگو ڄمايو.

سنڌ تي قبضي ڪرڻ کان اڳ ۾ هنن سنڌوءَ ذريعي فوجي اهميت وارا ماڳ ڏسڻ پئي گهريا. سنڌ جي ٽالپر حڪمرانن انگريزن کي ائين ڪرڻ کان روڪيو هو. تنهن ڪري هنن 'سوکڙي وارن گهوڙن' جو بهانو بنائي سنڌو ماپي فوجي اهميت وارا ٺاڪ ڏسي ورتا هئا. اهو احوال هن ڪتاب ۾ موجود آهي. ان کان سواءِ هن ڪتاب مان تذهوڪي پنجابي حڪمرانن جي نيتن جو پڻ پتو پوي ٿو ته ان زماني ۾ پنجابي، سمنڊ ڏانهن وڌڻ جا جتن ڪري رهيا هئا. اهو به پتو پوي ٿو ته انگريزن کان اڳ ئي پنجابين سنڌ کي فتح ڪرڻ گهريو ٿي. ڇاڪاڻ ته ٻاهر وڃڻ لاءِ سندن اڪيلو گس سنڌ ئي آهي. هن ڪيترا ڀيرا انگريزن سان اهڙن ارادن جو اظهار ڪيو هو.

اليگزينڊر برنس، ان دور جي سنڌوءَ جي وهڪري جو اکين ڏٺو شاهد هو. ان وقت کان وٺي اڄ تائين هن پوراڻي درياهه الائي ڪيترا وهڪرا بدلايا آهن. ان کان سواءِ اسان کي اهو به معلوم ٿئي ٿو ته سنڌ فتح ڪرڻ کان اڳ ۾ پنجابين جي حملن کان بچڻ، سنڌ وارن مختلف عهدنامن وسيلي انگريزن کي ڪراچيءَ ۽ بکر ۾ فوج رهائڻ جي ڪيئن موڪل ڏني هئي. ڇاڪاڻ ته اهي ماڳ سنڌ جي سياسي ۽ فوجي اهميت وارا اهم ٺاڪ هئا، اهي اڄ به سنڌ واسطي ساڳيءَ ريت اهم ۽ نازڪ آهن.

مطلب ته هن ڪتاب مان پڙهندڙن کي نه فقط ان وقت جي سنڌو درياهه بابت معلومات ملندي، پر انگريزن جي چالاڪيءَ ۽ بدنيتيءَ جو پڻ پتو پوندو. ان کان علاوه، سنڌ، هند، ايران ۽ افغانستان جي سياسي حالتن بابت ڪافي معلومات ميسر ٿيندي.

پنهنجي ترجمي بابت پاڻ ڪا راءِ ڏيڻ سٺي ڳالهه نه ٿو سمجهان. اهو سڀ پڙهندڙن تي ڇڏي ٿو ڏيان، پر ايترو ضرور عرض ڪندس ته مون ڪوشش ڪري سولي سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو آهي، پر پوءِ به پڪ اٿم ته مون کان ڪي اوڻايون ضرور رهجي ويون هونديون. مون کي يقين ته هيءُ ڪتاب سنڌ جي تاريخ ۽ جاگرافيءَ سان دلچسپي رکندڙ دوستن لاءِ ڪارائتو ثابت ٿيندو.

عطا محمد ڀنڀرو

حيدرآباد سنڌ

10- جنوري 1994ع

تعارف

ڪڇ صوبي جي ڪوارٽر ماسٽر جنرل واري کاتي ۾ ڪيپٽن سالن کان وٺي، مان هڪ آفيسر طور نوڪريءَ ۾ هوس. تاريخ ۽ جاگرافيءَ سان لاڳاپيل معلومات هٿ ڪرڻ جي سلسلي ۾ پڇا ڳاڇا ڪندي، مان سنڌوءَ جي صفا اوڀارين منهن وٽ وڃي نڪتو هوس. سنڌوءَ جو اهو ڦاٽ هن ملڪ (ڪڇ) جي دنگ سان وهندو آهي. سنڌ کان سواءِ ڪڇ جو رڻ ئي هڪ واحد علائقو آهي، جنهن مان هن درياه جي هڪ مکيه ڇاڙه وهي ٿي، جنهن بابت اسان وٽ ڪافي معلومات موجود هئي ۽ وڌيڪ ڄاڻ حاصل ڪرڻ لاءِ اڻ ٿڪ به ڏاڍي هئي. هن ڏس ۾، بمبئيءَ جي فوجي ڪمانڊر- ان- چيف، ليفٽيننٽ جنرل ٿامس براڊ فورڊ منهنجي همت افزائي ڪئي. سندس ترغيب مون کي گهڻو اتساهه ڏياريو: هن فوجي آفيسر اتر- اولهه هندستان جي سرحدي علائقن متعلق مون ساڻ، کُليءَ دل سان پنهنجي راءِ جو اظهار به ڪيو هو. ڇاڪاڻ ته برطانيا جي مفادن واسطي انهن علائقن جي ڄاڻ وڏيءَ اهميت واري هئي، منهنجيءَ گذارش تي مون کي، هن، اهڙي منظوري ڏني منهنجيءَ دل کيس وڏو ڏيڍ ڏنو هو، جنهن لاءِ مان سندس ڏاڍو ٿورائتو آهيان. ان ڪم لاءِ مون پنهنجون خدمتون رضاڪارانه پيش ڪيون هيون. سونپيل فرض کي اڪلائڻ واسطي مون کي، 1829ع ۾، هندستان ۾ سنڌوءَ جي وچ وارو ٿر جو رڻ اڪري، ڪوشش ڪري درياه رستي سمنڊ تائين پهچڻو هو. اهڙي طرح سفر سبب سياسي معاملا مونجهاري ۾ پئجي سگهيا ٿي؛ پر ان زماني ۾ بمبئيءَ جي حڪومت اهڙي فرد جي هٿن ۾ هئي، جنهن کي هن ماڻهن کان وڌيڪ، ايشيا جي جاگرافيءَ ۽ ادب لاءِ ڏاڍو شوق هو. ان مقصد جي موتيءَ هٿ ڪرڻ واسطي بمبئيءَ جي حاڪم سر جان مالڪم مون کي ان سفر تي روانو ڪيو هو ۽ مون کي کاتي جي سياسي شاخ ۾ بدلي ڪرائي هو ڏاڍو خوش به ٿيو هو. سندس خيال هو ته جن حڪمرانن جي ملڪ منجهان گذران ته ساڻن ڳالهائڻ لاءِ مون وٽ ڪو طاقتور اثر ضرور موجود هجي. اهو اثر سندن ڪاوڙ ۽ ڪيني کي ماٺي ڪرڻ ۾ ڪنهن حد تائين ڪامياب ويندو. نه ته ٻيءَ صورت ۾ هو ڪوجنا واري ڪشالي کي بند ڪري ڇڏيندا يا پيا اجايون سجايون رنڊڪون وجهندا.

1830ع ۾ خيرن سان ٿر جي رڻ ۾ داخل ٿيس. سفر ۾ ليفٽيننٽ جيمس هالينڊ مون سان ٻانهن ٻيلي هو. هو به مون جيان ڪوارٽر ماسٽر جنرل جي کاتي ۾ آفيسر طور نوڪريءَ ۾ هو. ڏاڍو هوشيار هو ۽ منهنجي مدد واسطي هڪ لائق

آفيسر ثابت ٿيو هو.

جيسلمير وٽ پهتاسين تہ اسان کي هندستان جي سپريم گورنمينٽ وٽان هڪ نهايت اهم پيغام اچي مليو، جنهن ۾ اسان جي واپس ورڻ جي خواهش ڏيکاريل هئي. چاڪاڻ تہ ان زماني ۾ سنڌ جي حڪمران کي کاوڙائڻ جي خطري کڻڻ جو موقعو ڪونہ هو. اهو بہ امڪان هو تہ هن سفر جي ڪري هيا ملڪ بہ مٿ قوڪ ڪن ها. ان ڪري واپس تہ موٽياسين، پر اهڙيءَ مايوسيءَ کي مون محسوس ڏاڍو ڪيو. ٻئي سال اها چپ پاڻهي چيتيون ٿي وئي. ٿيو هيئن جو برطانيہ جي بادشاه وٽان، لاهور جي سک حڪمران راجا رنجيت سنگھ لاءِ ڪي سوکڙيون پاکڙيون اچي پهتيون هيون. ان معاملي سان گڏ، اها بہ خواهش ڏيکاري وئي هئي تہ لاهور وينڊي، سنڌوءَ جي صحيح معلومات حاصل ڪرڻ واسطي، سندس گهري ايپاس کي ڪڏهن بہ نظرانداز نہ ڪريون. هيءُ ڪتاب ان فرض جي پوئواريءَ جي ڏس ۾ هڪ مفصل احوال آهي، جيڪو مون سنڌوءَ رستي لاهور وينڊي قلمبند ڪيو آهي. جيسلمير ۽ هندستان جي اتر- اولہ وارن سرحدي مُلڪن مان لنگهندي، مون جيڪا بہ متعلق معلومات حاصل ڪئي هئي، سا هاڻي رايل جاگرافيڪل سوسائٽي آف لنڊن طرفان شايع ڪئي وئي آهي.

لنڊن- جون7- 1934ع

باب پهريون

سفر جي شروعات

سن 1830ع ۾ هڪ جهاز اچي بمبئيءَ جي بندر تي بيٺو. هن جهاز ذريعي برطانيہ جي بادشاه طرفان، لاهور جي سک حڪمران، راجا رنجيت سنگھ لاءِ سوکڙيءَ طور موڪليل پنج گهوڙا اچي پهتا هئا. بادشاه سلامت جي وزير(1) طرفان سک حڪمران ڏانهن لکيل هڪ دوستاڻو خط بہ هن سوغات سان گڏ هو. ان وقت جي بمبئيءَ جو گورنر ميجر جنرل سر جان مالڪم جي سفارش سان، هندستان جي سپريم گورنمينٽ، سنڌوءَ درياه رستي، سکن جي صدر مقام لاهور وڃي سوکڙين پهچائڻ جو ڪم منهنجي حوالي ڪيو، جيڪو مون لاءِ هڪ اعزاز هو. ان وقت ڪچ ۾ مون کي هڪ سياسي عهدو هو. ڪڇ، هندستان اندر انگريز سرڪار جو اهو اڪيلو حصو آهي، جيڪو سنڌوءَ جي بلڪل ويجهو آهي.

ان وقت انگلينڊ ۾ هندستان جي اعليٰ اختياري وارن کي فقط اها هورا کورا لڳل هئي تہ ڪيئن بہ ڪري هن سفر دوران، سياست ۽ جاگرافيءَ سان لاڳاپيل اهم معلومات هٿ ڪئي وڃي. سنڌوءَ متعلق، اسان وٽ معلومات منجهيل ۽ اڻپوري هئي. سندس وهڪرن جو گهڻو تڻو احوال آرين (Arrain) ڪرٽس ۽ سڪندر اعظم جي فوجي مهم سان لاڳاپيل مورخن جي لکڻين تان ورتل هو.

ان ڏس ۾، سرجان مالڪم، آگسٽ 1830ع ۾ سرڪاري رڪارڊ ۾ هن طرح جو ٿورو ڪجھ واڌارو ڪيو. "سنڌو جهازرانيءَ لائق هڪ وڏو ۽ اهم درياه آهي. ٺٽي کان وٺي حيدرآباد ستر ميل بيگھ متعلق اسان وٽ معلومات آهي. باقي ان ياڳي کان هيٺ يا مٿي ڪا پروسي جوڳي ڄاڻ پاڻ وٽ ڪانهي، سندس چوڙ واري علائقي متعلق، اسان وٽ فقط مقامي ماڻهن وٽان هٿ ڪيل احوال آهن، جن مان اسان ڪي حقيقتون سمجهي وٺون ٿا تہ ٺٽي کان هيٺ سنڌوءَ جا ڦاٽ گهڻي لٽ سبب، پنهنجا وهڪرا بدلائيندا رهيا آهن. انهن مشڪلاتن هوندي بہ ننڍي قسم جا بيڙا هاڪاري سنڌوءَ جي وڏي وهڪري تائين پهچي سگهجي ٿو ۽ جيستائين سنڌوءَ جو تعلق آهي تہ هي درياه، بنا ڪنهن شڪ شبهي جي، حيدرآبا کان مٿان، هن

(1) Lord Eden brough, Then president of the India Board Vole. III

هزارن سالن کان وڏي جهازرانيءَ جي لائق رهيو آهي."

تنهن ڪري هن اعزازي ڪم جي پوئواريءَ سان گڏ، مون کي سنڌوءَ سان لاڳاپيل پوريءَ ڄاڻ حاصل ڪرڻ تي خاص ڌيان ڏيڻو هو. هيءُ ڪم پنهنجي نوعيت جي لحاظ کان ڏاڍو ڏکيو به هو. ڇاڪاڻ ته سنڌ جا حڪمران ڌارين کان سخت نفرت ڪندا هئا. ڪنهن به انگريزي سفارت کي حيدرآباد کان مٿي وڃڻ جي اجازت نه ڏني ويندي هئي. سنڌو به اهڙن علائقن مان ٿيندي وهي ٿي، جيڪي ڌاڙيلن ۽ ظالم قبيلن سان ڀريا پيا آهن. جن مان لنگهڻ وڏيءَ مخالفت ۽ مزاحمت، جان ۽ عزت جي خطري کان خالي ڪونه آهي، هن ڳنڀير معاملي ۾، ڪڇ ۾ پوليٽيڪل ريزيڊنٽ ۽ بلوچستان جي سفر جي ناتي سان جڳ مشهور انسان هينري پاٽنگر سان صلاح مشورو ڪيو ويو. سندس راءِ هئي ته گهوڙن سان گڏ گهوڙي گاڏي به لاهور وڃي رهي آهي. مال مٿيءَ مان معلوم ٿئي ٿو ته اهي سوکڙيون سنڌوءَ رستي روانيون ٿينديون. تنهن ڪري اهو ضروري ٿيندو ته پهريائين سنڌ جي حڪمرانن جي خوف ۽ خطري کي دور ڪيو وڃي. سندس هن مناسب رٿ کي سرڪار جهڙي پٺ ڀيجي ورتو. هينري پاٽنگر جي تجربي نه فقط هن منجهيل مامري ۾ منهنجي رهنمائي ڪئي پر آئي ويل ۾ ڏکئي ٽائيم ۾ پنهنجي اڻ ٿڪ آئت ۽ صلاح مشورن سان منهنجي سهائتا ڪئي آهي ۽ جيڪي به مون کي ڏکيا ڪم سونپيا ويا، تن ۾ منهنجي سوڀيا ۽ ساک واسطي هو هميشه منهنجو آڏول ٽيڪو ۽ پرجهلو ٿي بيٺو.

هن اهم سفر کي ڪجھ وڌيڪ رنگين ۽ مؤثر بڻائڻ لاءِ، منهنجيءَ سفارت کي، سنڌ جي اميرن کي ڏيڻ واسطي ڪي سوکڙيون پاکڙيون به ڏنيون ويون. ان سان گڏ اسان تي اهو به فرض عائد ڪيو ويو هو ته اسان ساڻن سياسي نوعيت جون به ڳالهيون ڪريون، جن جو واسطو پنهي ملڪن جي دنگ سان هو. ڇاڪاڻ ته سنڌ رعايا جي ڪن ماڻهن انگريز سرڪار جي دنگ سان ڪوئنس ڪئي هئي. مون کي اهو به چتايو ويو هو ته ان ڳالھ جو خاص خيال رکيو وڃي ته ڪٿي خود اهي ڳالهيون يا ڪن بين ڳالهين جا فيصلا لاهور جي سفر ۾ رنڊڪ نه ثابت ٿين. انگلينڊ جي اختياريءَ وارن جو هن ڳالھ تي به زور هو ته هن سفارت سان گڏ ڪو فوجي جٿو به ساڻ هجي. منهنجو خيال هو ته منهنجيءَ هن سفارت سان ڪنهن فوجي جٿي جو ساڻ هلڻ خطري کان خالي ڪونه ٿيندو. اها ڳالھ صاف ظاهر هئي ته هيءَ عام قسم جي سفارت هئي، تنهن کي فوجي تحفظ جي ايڏي ضرورت ڪانه هئي. تنهن ڪري مان اهڙيءَ فوجي نگرانيءَ کان لنوائي ويس. پر مون ان بدران، اتان جي ملڪي ماڻهن تي ڀروسو ڪرڻ جو پڪو پهه ڪيو. منهنجو خيال هو ته مان انهن ملڪي ماڻهن جي معرفت اتان جي عام رهاڪن سان رابطو ۽ واسطو پيدا ڪري وٺندس.

گورنر جنرل ڏانهن خط لکندي سر جان مالڪم بہ ساڳين خيالن جو اظهار ڪيو هو: "جتان جتان هو گذرندو تہ سندس رکوالي اتان جا ڏيهي ماڻهو ڪندا. ڇاڪاڻ تہ هيءُ انهن ماڻهن کي اڳ ۾ ڪافي ڄاڻي سڃاڻي ٿو. ليفٽيننٽ برنس، اهڙين ڳالهين کي ڪن معقول سببن ڪري ترجيح ڏئي ٿو ۽ سمجهي ٿو تہ سندن ڪم ۾ اهي ڳالهيون سولائي ۽ سهنجائي پيدا ڪنديون. هن فوجي محافظن کي تہ ڪٿي ناراضگيءَ واري وايو منڊل کي پيدا ٿيڻ ئي ڪونہ ڏنو آهي." منهنجا اهي خيال کي غلط بہ ڪونہ هئا، ڇاڪاڻ تہ سنڌ ۾ بلوچن اسان جو وڏو بچاءُ ڪيو هو ۽ شڪ گمانن کي دور ڪري ڇڏيو هو."

شروعاتي تيارين جي پوري ٿيڻ کان پوءِ، مون کي بمبئيءَ جي چيف سيڪريٽري وٽان هڪ ڳُجهي خط ذريعي خاص هدايتون مليون. منهنجو ڌيان ان طرف ڇڪايو ويو هو تہ مان سفر دوران سنڌوءَ جي اونهائي، طرف ۽ ويڪر معلوم ڪندو رهان ۽ اها بہ معلومت حاصل ڪريان تہ سنڌوءَ ۾ جهازرانيءَ جون ڪهڙيون سهولتون موجود آهن؟ ڪنارن سان ٻارڻ جي ڪاٺ موجود آهي يا نہ؟ حڪمرانن جي حالت ڪهڙي آهي؟ سنڌوءَ سان لڳندڙ ڪهڙين ذاتين جون زمينون آهن؟ اهي نقطا حڪومت جي مفاد لاءِ خاص اهميت رکن ٿا. سفر دوران، معلومات واسطي جيڪڏهن ٻيا بہ نقطا سامهون اچن تہ مون کي پنهنجي ڄاڻ ۽ ڏاهپ مطابق انهن کي منهن ڏيڻو پوندو. مون کي اهو بہ ٻڌايو ويو هو تہ سنڌوءَ ۾ ٻيڙيون تمام آهستي هاڪاريون وڃن. ان جو سبب اهو هو تہ ان حڪمت عمليءَ وسيلي مون کي تحقيق ڪرڻ ۾ ڏاڍي سولائي ٿيندي. سنڌوءَ جي جاچ پڙتال واسطي مون کي گهربل سامان بہ مليو. مون سوچيو تہ ٻڏ ذريعي پنهنجي خرچ لاءِ پئسا ڪيرايان. تن ڏينهن بمبئي جو گورنر سرجان مالڪم جهڙو سچيت ۽ سجاڻ ماڻهو هو. تنهن اڳين سرانجام ڪيل خدمتن عيوض هڪ تعريفي خط مون ڏانهن لکيو. ان خط پڙهڻ کان پوءِ، مون ۾ اڃا بہ وڌيڪ اعتماد پيدا ٿيو. ان خط ۾ هن صاحب لکيو هو تہ مون کي پاڙيسري ملڪن ۽ اتان جي رهاڪن جي هلت چلت متعلق گهڻي ڄاڻ آهي ۽ منهنجي اثررسوخ جو دائرو بہ وسيع آهي. منهنجن اهڙين خوبين جي مدنظر مون کي انهيءَ سفارت لاءِ چونڊيو ويو آهي ۽ ٻين جي ڀيٽ ۾ مون کي ڏيڪ فائدو رسيو آهي.

سرجان مالڪم، هندستان جي گورنر جنرل ڏانهن جو ڪجھ خط ۾ لکيو هو، سو پڙهي مان تہ ڪيڏن ۾ ئي ڪونہ ٿي ماپيس. خط جو مضمون ڪجھ هن ريت هو. "جيڪڏهن هندستان جي ڪنهن ڀاڱي ۾، ليفٽيننٽ برنس کي ڪو ڪم سونپيو ويو تہ مون کي پورو اعتماد آهي تہ هو اهو ڪم ڏاڍي خوش اسلوبيءَ سان پورو ڪندو. پر شرط اهو آهي تہ حالتن مطابق، ڪم ڪرڻ لاءِ کيس آزاد ڇڏيو وڃي. آءٌ ان لاءِ ضمانت ڏئي سگهان ٿو تہ هو عوامي مفادن کي ضرور نظر ۾

رکندو، ايشيا جي مختلف ملڪن جي مطالعي ۽ جاچ واسطي مان پنهنجو جوڳو ڌيان ڏئي رهيو آهيان. مون کي ان ڏس ۾ وسيع تجربو به آهي. مون کي خاص اهڙن ڪمن کي اڪلائڻ دوران گهڻن ماڻهن جي خوبين ۽ عادتن کي پرکڻ جو موقعو به مليو آهي. مان اهڙن ڪمچور ماڻهن کي هڪدم سڃاڻي وٺندو آهيان، جيڪي پنهنجي سوڀيا ۽ ناماچاريءَ واسطي، پنهنجي مٿان رکيل فرض جو دل سان پورائو ڪونه ڪندا آهن." هڪ نوجوان قرت چالاڪ ۽ ڏاهو آفيسر مسٽر جي (J) بي- ليڪي به مون سان گڏ هلڻ لاءِ چونڊيو ويو. سندس واسطو 22 ريجمينٽ N.J سان هو. ان سان گڏ هڪ ڊاڪٽر، هڪ سرويئر، ٻيو عملو ۽ نوڪر اٺالين ۾ شامل ڪيا ويا.

21 جنوري 1831ع جي صبح جو، ڪڇ جي مانڊوي شهر مان ڪچي ٻيڙيون ساڻ ڪري هاڪاريوسين. روانگيءَ کان ٻئي ڏينهن اسان ڪڇ واري کاري اڪري ويا هئاسين. توڙي جو ان مان ٻيڙا هاڪارڻ ڏاڍو خطرناڪ هو. ڪُن جا ڪڙڪا ۽ سامونڊي لهرين جي لس ليٽ هئي. سمنڊ جو پاڻي جڻ کهرا هٽي گرم پاڻيءَ جيان ٽچڪي رهيو هو. اک وٽائڻ سان رڳو گجي ئي گجي ٽي نظر آئي. اوپري ماڻهوءَ لاءِ اهو ڏيک ڏاڍو ڀوائتو هو. پر اتان جا رهاڪو ڪچي ته هر موسم ۾ بنا ڪنهن ڀؤ ڀولي جي پيا ايندا ويندا هئا. ڪڇ وارو سامونڊي ڪنارو گهڻي پاڻي ٽڪرين کان آجو ۽ وارياسو آهي. سامونڊي پاڻي ٻيڙين کي ڌڪي وڃي ڪناري جي واريءَ تي بيهاريندو آهي. اسان به هڪ ڀيري 50 ٽن وزني ٻيڙي سان هتان گذريا هئاسين. اهو ٻيڙو موزمبيق جي قيمتي سامان سان لڏيل هو. پر اسان جو ٻيڙو ڪناري لڳي ڀڄڻ کان بچي ويو. ٻئي سال وري هن سونپيل ڪم سان وڃي رهيا هئاسون.

اوير جي گيدي ٻيڙاٽن جي پيٽ ۾ ڪچي ناکئا سامونڊي سفر جا مٽير مڙس آهن. پنهنجي ملڪ جا سامونڊي ڪنارا ڇڏي، عربي سمنڊ مان هاڪاري وڃي ڳاڙهي سمنڊ ۾ پهچندا آهن. هيڏانهن ٻيڙا ٻار ۾ وڃهي، آفريڪا جي زنجبار ملڪن جا بندر ۽ بازاريون پيٽيندا آهن. معلم يا ناکئوا منجهند جو سج جي مدد سان يا رات جو ستارن جي سهاري بگهائي ڦاڪ ڏسي نقشا جاچي ٻيڙين جي سفر جي رستي جي پڪ ڪندا آهن. سندن غلط سلط ٺاهيل نقشن تي منزلن جا نشان ٺيل هوندا آهن ۽ وٽن سامونڊي سفر جو ڊگهو ۽ مشڪل تجربو هوندو آهي ۽ بنا عرشي (Un-decked) ۽ وڏن ٽڪنبن سڙهن وارين ٻيڙين ۾ ويهي، هندي وڏي سمنڊ جي طوفاني موسم جو مطالعو ڪري اندازو لڳائيندا آهن. مون کي چوٿائي اصول (Quadrant) واري چارٽ جو مطالعو به هڪ ڪچي ناکئي سيکاريو هو. جيڪو گذريل صديءَ جي وچ ڌاران هالينڊ ڏانهن ٻيڙو هاڪاري ويو هو. واپس موٽيو ته ڪافي ڪراڙو ٿي چڪو هو. هن يورپ جي سائنسي ترقيءَ متعلق پنهنجي ڏيهي ماڻهن کي ڏاڍيون خوشخبريون ٻڌايون. پنهنجي ملڪ جي پلي

چاهيندڙ هن عظيم انسان، جهازن ناهڻ جي هنر سان لاڳاپيل هنر ۽ سچي لاءِ واريون ڳالهيون پنهنجي ملڪ ۾ اچي متعارف ڪرايون، جنهن فن ۾ ڪجي اڳ ۾ ئي ڪجھ اڳيرا هئا. ٿوري انعام تي ڪجي ناڪئا، نہ جُهڙ کي تڪيندا آهن نہ ڏينهن کي ڏسندا آهن ۽ ائين ڪٽي ٻلر ۾ ٻيڙا هاڪاريندا آهن. مانڊوِ جا هندو وڻجارا مهم جو طبيعت وارا وڏا واپاري آهن، سي هن ناڪئن جي ڏاڍي دلجوئي ۽ همت افزائي ڪندا آهن.

24 تاريخ ڪڇ جي ڪاري اکري، ڪڇ ۽ سنڌ جي ڊنگ تي ڪوريءَ جي ڪاريءَ جي ڪناري تي پهچي لنگر هنياسين. ڪوري ڦاٽ ۾ هاٿي سنڌوءَ جو پاڻي ڪونہ وهندو آهي. هيءَ ڪاري لکپت ڏانهن وڃي ٿي. سنڌوءَ جي سيني مُنهن کان وڏي آهي. مٺي پاڻيءَ جي بند ٿي وڃڻ ڪري هاڻي سمنڊ جي ڪاري پاڻيءَ سان ڀري بيٺي آهي. سندس ڪناري سان ڪيترائي پوتر آستان ڏسڻ ۾ ايندا، جن مان ڪوٽيسر ۽ نارائڻ سر هندن جا وڏا تيرٿ گاهه آهن. ڪڇ جو اوله وارو ٽڪرائتو علائقو هن ماڳن جي ڀر ۾ آهي. ڀرسان ئي 'ڪانوجي' جي راءَ ڏيرِي آهي. ان جي هيٺان هڪ مسلمان بزرگ جو مقبرو آهي.

ڪوريءَ جي ڪاري پار ڪرڻ وقت ٻيڙائتا هن بزرگ جي مقبري تي ميٺا طور اَنُ، تيل ۽ ڪجھ نقد پيئا رکندا آهن، نہ تہ ناڪئن جي عقيدي موجب ٻيڙين کي ضرور جوکو رسندو. اهي سڀ وهم ۽ وسوسا آهن. بزرگن جي احترام طور خوف ۽ خطري کي ميٽو پوي ٿو ۽ مجبورن ناڪئن جي ڳالهين کي وزن بہ ڏيڻو پوي ٿو.

ڪڇ ۽ سنڌ جي ساموندي ڪنارن ۾ وڏو فرق آهي. سنڌ جا ڪنارا هيٺانهان ۽ سمنڊ جي سطح سمان هوندا آهن. ڪڇ جي ساموندي ڪناري سان ٻرندڙ جبل جي شڪل جهڙيون مخروطي ٽڪريون هونديون آهن ۽ ڪناري جي اوجهل ٿي وڃڻ کان پوءِ بہ ڀري کان پيون ڏسڻ ۾ اينديون آهن. اسان ڪڇ جي نظاري واري ڪناري کان ٿيپي ۽ سنڌ جي هڪ جهڙي ٻسي ڏيک واري سمنڊ ۾ پهچي ڏاڍا سرها ٿياسون. جتهن جي ڪناري سان هڪ ٻوٽيءَ کان سواءِ ٻي اوپڙ ڪانہ ڏسبي آهي، جنهن کي هر وير جي چاڙهہ جو پاڻي ٻوڙي ڇڏيندو آهي.

سنڌ جي ساموندي ڪناري سان پنجن ڏينهن تائين پنهنجا ٻيڙا هاڪاريندا رهياسين. اهڙيءَ ريت ووڙي ووڙي سنڌوءَ جا سيبني منهن جاچي ڏٺاسين. اسان جي ڳڻپ موجب سندن انگ 11 هو. اسان سنڌوءَ جي سيني کان مُکِ منهن ۾ داخل ٿياسين. سندس جاچ پڙتال ڪئي سون، پر ڪنهن بہ سنڌيءَ اسان کي ائين ڪندي ڪونہ ڏٺو. ان ماڳ تي اسان کي اهڙيون نشانيون نظر آيون، جنهن مانَ سمجهيوسين تہ ڪنهن وڏي درياهہ جي ڇوڙ وٽ پهچي چڪا آهيون. چاڪاڻ تہ سنڌوءَ جي هڪ وڏي ڦاٽ گهوڙا جو لُڙيو پاڻي سمنڊ ۾ ميل کن اندر ڌوڪي ويو هو ۽ ٻنهي پاڻين ۾ ڪوبہ ٽڪراءُ موجود ڪونہ هو. ڪڏهن ڪڏهن ڳجيءَ جي

هلڪي لهر اڀري رهي هئي، سنڌوءَ جي قاٽن، سندن ڇاڙهن جو تعداد، پاڻيءَ جي رفتار، خود سنڌوءَ جي ويڪر بہ هوريان هوريان گهٽجي رهي هئي. اهو بہ سمجهيوسين پئي تہ سنڌوءَ جهڙو هيڏو سارو مهان درياه پنهنجي ڇوڙ کان وٺي سمنڊ ۾ اندر پري پري تائين پنهنجي طاقت کي قائم رکيو بيٺو هوندو. مون کي پڪو ويساه آهي تہ جولاءِ ۽ آگسٽ جي مهينن ۾ جڏهن ٻوڏ ۽ چاڙهہ جي رت هوندي آهي تہ ٻنهي پاڻين جي ٽڪراءَ جي صورتحال ضرور هوندي. ان موسم ۾ سنڌوءَ جي پاڻيءَ ۾ تمام گهٽي لٽ لڙيات ۽ گرڻ هوندي آهي، جنهن ڪري ڪناري کان وٺي ٽن ميلن تائين اندر سمنڊ جو پاڻي لڙياتو ڏسڻ ۾ ايندو آهي. درياه جي ڪيترن مُنهن ۾ ڀوري رنگ جا ذرڙا پاڻيءَ ۾ ترندا ڏسڻ ۾ ايندا آهن. سنڌي انهن کي پِٽ (Pit) جي نالي سان سڏيندا آهن. مون هڪ ذري کي جاچي ڏٺو تہ گول شڪل جو هو. منجهس پاڻي ڀريل هو. پليٽ ۾ رکي جاچي ڏٺوسين تہ سندس ماپ شلنگ جي سڪي جيتري هئي. مٿانئس ڀوري رنگ جي کل چڙهيل هئي. زور ڏنو مانس تہ ڦسي پيو. ٻيڙين جا ناکئا سندن موجودگيءَ مان سمجهي ويندا آهن تہ درياه جو تازو پاڻي سمنڊ جي کاري پاڻيءَ سان ملي رهيو آهي. ناکئن جي سمجهہ مطابق اهي ذرا واريا سي ڪناري کان ڇڇي سمنڊ جي پاڻيءَ ۾ اچن ٿا ۽ درياه ۽ سمنڊ جي ميلاپ ڪري پيدا ٿي پوندا آهن. پاڻيءَ ۾ سندن موجودگي گدلي ۽ تيل جهڙي سٽيءِ محسوس ٿيندي آهي.

رات جو اسان سنڌوءَ جي پِٽيءَ (Pittee) نالي اولهائين مُنهن ۾ وڃي لنگر هنيا. سمنڊ کان ٽي ميل پري، ساموندي ڪناري ۽ سنڌوءَ جي ڪپ ۾ ڪجهہ فرق ڏسڻ ڪونہ ايندو. ڪڏهن رڃ سبب هڪ ننڍو ٻوٽو پري کان ڇهچ سائو پيو ڏسڻ ۾ ايندو، پر ويجهي وڃڻ سان اهو ڊوکو دور ٿي ويندو آهي. لنگر هڻڻ واريءَ جاءِ وٽان اسان کي ڪراچيءَ جي اپسمنڊ واري ڪناري تي، اتر- اولهہ طرف هڪ اچو قبو ڏسڻ ۾ آيو، جنهن جي چوڌاري ڪوٽ ڏٺل هو. ان کان پريان هالار نالي ڪاري رنگ جو جبل ٿي ڏٺو. جنهن کي نيرڪوس (Nearchus) آئرس (Irus) جي نالي سان سڏيو آهي. مان هتي آرين (Arrain) ۽ ڪئنٽس ڪرٽس (Quintus Curtuis) جا سڪندر اعظم جي مهم ۽ سندس اميرالبحر نيرڪوس جي سنڌ ڇڏڻ ۽ سنڌوءَ مان ٻيڙا هاڪاري ڪڍي وڃڻ واري وقت سان لاڳاپيل اقتباس پيش ڪندس. آرين لکي ٿو: "درياهہ جي ويڪر 500 گزن کان وڌيڪ ڪانہ ٿيندي." ان جي خلاف آرين ٻڌائي ٿو تہ درياهہ جي ويڪر 200 اسٽاڊيا (Stadia) آهي. "تازه ترين اطلاعن مطابق 12 ميل آهي ۽ اها ماپ مقامي ماڻهن جي چوڻ تي لکي وئي آهي. يونان جي هن مصنف ۽ درياه جي موجوده ويڪر واريءَ ماپ ۾ ڪجهہ هڪ جهڙائي ڏسڻ ۾ اچي ٿي. ڪراچيءَ پرسان ٽڪراٽي ساموندي ڪناري ۽ وچ واري زمين جي ٽڪري جي شڪل اڌ گول اُپسمنڊ جهڙي آهي. پرسان هڪ

هيٽ بہ موجود آهي. ڪنارا وارياسا آهن ۽ وچ تي موجود هيٽ ڪري اوپرو ماٺهو
ائين سمجهندو تہ جڻ اونهون سمنڊ اجا گهڻو پري آهي.

سڪندراعظم پنهنجي جنگي بيڙي جي اڳيان بہ وڏيون بيڙيون ان ڪري موڪليون هيون تہ جيئن سمنڊ اندر موجود هيٽ، جنهن کي سلوٽس (Cillutus) ٿي سڏيائون، ڳولي ڪيس خبر ڏين. سندس ناڪئن سمونڊ اولي پتو پرو لائي اچي ڪيس حقيقت حال ٻڌائي تہ وڏي سمنڊ اندر هاڪاري وڃڻ کان اڳ ڪنارو ڏئي ٿورو هبلو تہ هڪ هيٽ ايندو، جيڪو رهڻ واسطي ڏاڍو آرام ۽ آسائش وارو آهي. پرسان ئي درياه جو مٺو پاڻي موجود آهي. سڪندر پنهنجي فوجي بيڙين کي ان هيٽ تي رهڻ جي هدايت ڪئي ۽ پاڻ اونهي سمنڊ ڏانهن اندر هاڪاري ويو." اهو ساڳيو هيٽ ڪنهن اوپڙ کان سواءِ خالي ٻٽ پيو نظر ايندو آهي ۽ درياه جي مٺي پاڻيءَ جو بہ محتاج آهي. اسان هندستان جي زبانن ۾ ان هيٽ جي نالي ڳولڻ جي لاءِ گهٽيئي متا مونا هنيا، پر هڙ حاصل ڪانہ ٿي. چاڪاڻ تہ ان هيٽ جو نالو ڪونہ هو، پر جهازن جي لنگر هٽڻ واسطي هڪ سٺي جاءِ هئي، مون هيٽ ڏانهن نهاري ڏٺو ۽ مون کي پڪ ٿي وئي تہ اهوئي سلوٽس هيٽ هو، جنهن جي پوئي هيٺان مقدونيا جي جهونجهار پنهنجي بيڙين بيهارڻ جو حڪم ڏنو هو. "جتي 'آمون' ديوتا جي فرمان مطابق هن ديوتائن لاءِ قرباني بہ ڪئي هئي." هيءَ اها جاءِ آهي، جتي نيرڪوس پنج فرلانگ ٻڪهي واه کوٽڻ جو حڪم ڏنو هو. واه کوٽڻ واسطي مٽي ڏاڍي سهنجي هئي، جڏهن سامونڊي وير چڙهي تہ سارو جنگي بيڙو ان واه واري گهري پاڻيءَ رستي وڃي اونهي سمنڊ ۾ پهتو هو. يونان جي هن اميرالبحر نيرڪوس هتان جي ماڻهن جي تجربي مان فائدو ورتو هو. چاڪاڻ تہ اڄ بہ سنڌين ۾ رواج آهي تہ ڪو تراڪڙو واه کوٽيندا آهن تہ پوءِ درياه جو پاڻي ۽ سمنڊ جي وير، ان کي پاڻ اونهون واه بنائي ڇڏيندي آهي. پنج فرلانگ يا اڌ ميل جيتري واه کوٽڻ کي تہ سنڌي ڪو پورهيو ئي ڪونہ سمجهندا آهن. اهو سمجهڻ غلط آهي تہ وارياسا ڪنارا ڪو صدين تائين جتاءُ ڪري سگهندا آهن. منهنجو خيال آهي تہ ان هيٽ سان گڏ هڪ پاسي کان ڪو ڪنارو ۽ ٻئي طرف کان سمنڊ موجود هو ۽ نيرڪوس وچ وارو واه ڏاڍيءَ سولائي سان کوٽائي سگهيو هوندو. جڏهن سامونڊي سفر تي روانو ٿيو هوندو تہ آئرس جبل سندس ساڄي هٿ تي هوندو."

هن علائقي جو بيان ڏاڍو صحيح بيان ڪيل آهي. آنڌري نالي وارا بہ وارياسا هيٽ، ڪراچيءَ کان ٻاهران، سنڌوءَ جي ڇوڙ کان 8 ميلن جي فاصلي تي اڄ بہ موجود آهن. وڏي اهم ڳالهہ اها بہ آهي تہ پٽي (Pitee) جنهن دوآبي مان وهي ٿي، سنڌي ان کي اڄ بہ ڪروڪولا (Crocola) سڏيندا آهن.

پر سامونڊي وير جي چاڙهہ ۽ لاه سڪندر جي جنگي بيڙي کي بي انتها

پريشان ڪري ڇڏيو هو. ان مشڪلات جو سبب بہ اسان کي جهڙ پڻ سمجهہ ۾ اچي ويو. اسان جون بہ بيڙيون ان جاءِ تي گپ ۾ ڦاسي پيون، جتي فقط اڌ ڪلاڪ اڳ اٿاهہ پاڻي بيٺل هو. هتي سامونڊي وير علائقي کي وڏيءَ طاقت سان ٻوڙي ڇڏيندي آهي ۽ لهي بہ جهڙ پڻ ويندي آهي. جيڪڏهن بيڙا واهڙ ۾ بيٺل نہ هوندا تہ وير ڇڏي وڃڻ کان پوءِ ڪناري واري واريءَ تي بيٺل ڏسڻ ۾ ايندا. ارين (Arrian) اسان کي ٻڌائي ٿو تہ: "اجا ان ماڳ تي ترسيل هئا جو اهو واقعو ٿيو ۽ سيئي اچرج ۾ پئجي ويا. اهو هيئن ٿيو جو سامونڊي وير جي لاهہ ۽ چاڙهہ سبب، جيئن سمنڊ ۾ عام طور ٿيندو آهي، بيڙا خشڪ زمين تي رهجي ويا. سڪندر ۽ سندس ساٿين سان اهڙو واقعو اڳي ڪونہ ٿيو هو. تنهن ڪري هو وائڙا ٿي ويا. وڌيڪ حيران پريشان ان ڪري بہ ٿيا جو هڪ وڏي وير سندن بيڙا سمنڊ ڏانهن لوڙهي وئي ۽ سندن تختو تختي کان جدا ٿي ويو، ٻئي ڪناري ڏانهن ايندڙ وير، بيڙن کي ڪٽي وجي ڪناري سان هنيو، انهن مان بہ ڪو ٻانجهہ ڪونہ بچيو."

يونانين جي تباهي جو مزيدار احوال ڪُئنٽس ڪرٽس بہ ڏنو آهي. انهن گول قسم جي درياهي بيڙن کان وڌيڪ حقيقي ٻيا ڪي شاهد ڪونہ آهن، جن تي تمرند جا ٻوٽا اهو ماضيءَ وارو ساڳيو منظر پيش ڪندا هجن. هاڻي اچو تہ مصنف کي ٻڌون هو پنهنجي وات ڇا ٿو سڻائي:

"ٽئين ڪلاڪ ۾ سمنڊ پنهنجي روايتي واري وٿيءَ سان وڌو چاڙهہ ڪيو ۽ درياهہ جي پاڻيءَ کي پٺتي هٽائي ڇڏيو. سنڌوءَ پهريائين سامونڊي وير کي روڪيو. پوءِ وڏيءَ طاقت سان مٿي ايرڻ شروع ڪيو ۽ خطرناڪ حد تائين مٿي چاڙهہ ڪندو ويو. جيئن جبل جي ڪا خوفناڪ برساتي نديءَ ڏاڪڙ ۽ گجگوڙون ڪندي، لڳو. ايڪپريءَ هيٺانهينءَ تي عمودي طرح هيٺ ڪرندي وڏا وحشتناڪ آواز ڪندي آهي. پنهنجن بيڙن ۾ ويٺل يوناني فوجي هن ٻيانڪ ۽ خطرناڪ صورتحال کي، ديوتائن جو قهر سمجهي ڪنبي ويا. اڪ ڇنيءَ ۾ ڏس تہ سمند جون جبل جيڏيون اتاهيون ويرون، وري اڪ ڇنيءَ ۾ ڏس تہ واري جا ٻوٽا، خشڪ ميدان، جتي پاڻي جو ڦڙو بہ نظر نہ ٿي آيو. سندن جنگي بيڙو جيڪو ڪناري سان لنگر هنيو بيٺو هو، سو پاڻيءَ جي اهڙيءَ اوٽ موٽ ۽ تکيءَ تار ڪٿو ڪٿو ڪري الائي ڪٿي وجي ڪيو. جنگي سپاهي جيڪي جهازن تي چڙهيا ويٺا هئا، سي هن ڪولاهل کان ڪنبي جهازن مان لهي پيا. هن اُڪريءَ ۽ اوچتيءَ آپدا کان ٻجي پريشان ٿي هنيانءَ ڦاڙ رڙيون ڪري وري جهازن ڏانهن ڀڄڻ لڳا. پر هن ڏکيءَ ۽ ويڌن واري ويل ۾ جيترو بہ اتاولا هئا، اترو پاڻ کي جڻ هوريان ٻوڙندو محسوس ڪري رهيا هئا. جهاز پاڻ ۾ ٽڪرائجي رهيا هئا، ونجهہ ۽ اولا پڻ پرزا پرزا ٿي چڪا هئا. جن سان باقي بچيل بيڙن کي هاڪاري ڪنهن محفوظ هنڌ ڏانهن ڀڄي وڃن ها. ڏسڻ وارو ڪڏهن بہ سچائي ڪونہ سگهي ها تہ اها ساڳي فاتح فوج

هئي، پر هو ائين سمجهي ها تہ دشمن جي هارايل فوج آهي، جيڪا جنگ جا سانپاها پئي ڪري... هاٿي سمنڊ جي وير پر وارن گول هيٺن ڪان سواءِ سچي علائقي کي ٻوڙي ڇڏيو هو ۽ اهي وڏا هيٺ بہ ننڍڙيون هيٺياريون معلوم ٿي رهيا هئا. ٻچ ۾ لٿل جنگي سپاهين جي گهٽائي پنهنجا هوش حواس وڃائي پريشانيءَ جي حالت ۾ سمنڊ جي پاڻيءَ ۾ ترڙي ۽ ترڪي رهي هئي. جنگي ٻيڙي جا ڪي جهاز سمنڊ جي اونهي پاڻيءَ ۾ تہ ڪي تانگهي ۾ بيٺا هئا. وير ساموندي پوڻن کي پسائي ڇڏيو.

مقدونين متان نئينءَ مصيبت منهن ڪيو، جيڪا اڳئين ڪان وڌيڪ ڏکي ۽ خطرناڪ هئي. سمنڊ لهڻ شروع ڪيو هو. مهان وڏي وير پوئتي هٽي وئي هئي. اها هر چيز ظاهر ٿي پئي هئي، جيڪا سوا گهڙي اڳ تار پاڻيءَ هيٺ لڪل هئي. جهاز ڪنارن ڪان گهڻو پوئتي هليا ويا هئا. ڪن جهازن جون آڳليون ڳپ ۾ ڪتل ۽ پاڇيلون مٿي آسمان ڏي ابيون هيون. ڪي جهاز وري پاسا ڪوڙيو سڪيءَ زمين تي آهليا پيا هئا. جنهن جاءِ تان پاڻي ڇڏي ويو هو، اتي يوناني لشڪر جو سامان سڙو چوڌس پکڙيو پيو هو. هٿيار پنهوار بہ چوڌاري کنڊڙيا پيا هئا. جيڏانهن نهار تيڏانهن يونانين جي ڀڳل جهازن جا تختا پکڙيل هئا ۽ جاڏي اک کڻ اوڏاهين ڀڳل اوان جا ٽوٽا ۽ پرزا پيل هئا. جيڪو وهيو واپريو، تنهن جو يونان جي جنگي سپاهين کي اعتبار ئي ڪونہ ٿي آيو. جيڪو اکئين ڏٺو هئائون تنهن تي بہ ويساهہ ڪونہ ٿي ڪيائون. سمنڊ ۾ نظر ڪر تہ ڀڳل جهاز، اکين آڏو وارياسن ڪنارن ڏي ڏس تہ بہ ڀڳل جهاز. درياهہ ڏي اک وڌاءِ تہ بہ ڀڳل جهاز؛ ڪنهن کي ويساهہ ٿي ويو تہ سندن بدبختي اتي ختم ڪانہ ٿي آهي. پنهنجي لاءِ هر شيءِ جي کوٽ ۽ موت لاءِ اڳڪٿي ڪيو ويٺا هئا. سندن خيالن ۾ ساموندي لهريون جيڪي ڪنارن تي موت جا راڪاس ڇڏي ويون هيون، سي اڃا بہ هنن لاءِ رانيات ڪندا ڦري رهيا هئا. پر انهن اڻ جاڻن کي اها ڪل ڪانہ هئي تہ واپس موٽندڙ ساموندي وير، سندن جهازن کي اونڌي مان سنئون ڪري تاري بہ سگهي ٿي."

اسان جو هي ننڍڙو جنگي ٻيڙو نيرڪوس جي پيدا ڪيل آفت سان ڪڏهن بہ پوري پئجي ڪونہ سگهيو. ڪُنٽس ڪرٽس جا چيل لفظ بہ سانگي سان هڏندا هلو: "سمنڊ جو پاڻي آهستي آهستي پکڙجڻ لڳو. چوڌاري اٿل ٿيڻ لڳي. جهازن مٿي ٿيڻ شروع ڪيو. پاڻيءَ جو اهڙو تہ چاڙهہ ٿيو جو جهاز پاڻ مرادو هلڻ شروع ٿي ويا."

مان هن هن قسم جي عنوانن تي هاٿي ڪونہ لکندس، جيتوڻيڪ اهي ڏاڍا دلچسپ آهن، پر هن ڪتاب ذريعي مان پراڻي دور جي ناتي سان موجوده سنڌوءَ کي سڃاڻڻ جي ڪوشش ڪندس. جيڪڏهن مان هن ڳالهہ ۾ سوڀارو ٿيس تہ بيحد خوشي ٿيندي ۽ ڪتاب بہ بذات خود ڏاڍو ڪارائتو ثابت ٿيندو. جڏهن ماڻهو سنڌوءَ سان

لاڳاپيل ڪوبہ ڏيک ڏسندو آهي تہ پنهنجي اُڏمن ۾ اتساہ تي ضابطو رکي ڪونہ سگهندو آهي. سنڌوءَ ڏسڻ وقت سڪندر جي بہ ساڳي جذباتي ڪيفيت هئي. هن يوناني جونجهار پنهنجي خواهش مطابق امرتا ماڻي آهي ۽ پنهنجي فتحن جي تاريخ پنهنجي نانءَ سان گڏي پوئين نسلن جي نالي ڪري ڇڏي آهي. جيڪو بہ شهر يا درياہ سنڌس رستي ۾ آيو، تنهن کي بہ سنڌس نالي پنيان شان ۽ شوڪت نصيب ٿيو. وقت سنڌس معيار ۾ اچا بہ واڌارو ڪندو رهي ٿو. جڏهن اسان مهان سنڌوءَ ڏانهن اک کڻون ٿا تہ جڻ سنڌس ماضيءَ واري شان ۽ شوڪت سان پاڻ کي ڳنڍيل سمجهون ٿا. اهو سوچيندي مان هنن خيالن کان لنوائي ڪونہ ٿو سگهان تہ اهي خالص تاريخ ۾ نج سائنس جي پيداوار آهن. اسڪامندر (Scamander) جي مليل امرتا کي ميسيسپيءَ جهڙو عظيم درياہ بہ ختم نہ ٿو ڪري سگهي ۽ هيڏانهن سڪندر مقدونيءَ جو سنڌوءَ جي ڪنارن مٿان اچي خيما کوڙڻ هڪ مستند ۽ تصديق شدہ اپوتر (Profane) تاريخي عمل هو.

سنڌ جي ساڙوليءَ حڪومت جو اسان کي اڳ ۾ ئي گهڻو تجربو هو. پاڻ ۾ صلاح مشورو ڪيوسين تہ ڪنهن اڳواٽ اطلاع ڏيڻ جي بدران، سنڌوءَ ڏانهن سفر ڪندو رهجي. منصوبي جي اهميت کي نظر ۾ رکي، لنگر هڻڻ کان پوءِ ڌاراجي ۾ مقيم اميرن جي گماشتي ڏانهن اطلاع موڪليو ويو. ان سان گڏ اسان ڏاڍي ڏيان ۽ گيان سان سنڌوءَ ۾ سفر ڪرڻ شروع ڪيو. ٻئي ڏينهن شام جو، 30 ميل سمنڊ کان پري سنڌوءَ ۾ وچي لنگر هنياسين. درياہ جي منهن وٽان، اسان هڪ ٽڪريءَ کان گذريا هئاسين، جيڪا سڄي درياہ جي آرپار هئي. نيرڪوس هن کي خطرناڪ ٽڪري ڪوٺيو آهي.(1) جنهن ان ڪري آهي، جو نٽي کان هيٺ سمنڊ تائين سنڌوءَ ۾ ٻي ڪابہ اهڙي ٽڪري موجود ڪونہ آهي. اسان گهڻن ڳوٺن وٽان لنگهياسون ۽ اهي ڏسي ڏاڍا خوش بہ ٿياسون. هنن ڳوٺن اسان جو ڌيان بہ ڇڪايو هو. اسان سعيو ڪري ماڻهن سان گهري ٿيڻ کان نٽائيندا پئي آياسين. نيٺ ڌاراجيءَ ۾ رهندڙ اختياري وارن کي پنهنجي اچڻ جو اطلاع موڪليوسين. هڪ ڏينهن ڏاڍي اوسيڙي ۾ گذري ويو. ٻئي ڏينهن صبح جو هٿياربند ماڻهن جو اٽالو اسان جي ٻيڙين جي چوڌاري ڦري ويو. ڏسڻ ۾ ائين پئي آيو تہ جڻ سڄي پسگردائي تاءَ ۾ هئي. آيل هٿياربند جٿو، جيڪو پاڻ کي اميرن جو فوجي جٿو سڏائي رهيو هو، اسان جي ٻيڙين ۽ اسان جي سفارت ۾ شامل ماڻهن جو تعداد معلوم ڪرڻ لاءِ موڪليو ويو هو. هنن ٻيڙين تي رکيل شين کي چڱيءَ ريت اکين مان ڪڍيو ۽ ٻيڙيءَ ۾ رکيل صندوقن کي بہ جاچي ڏٺو. پنجاہ کن ماڻهو هڪدم مٿي

---

(1) جنرل هنگ ان ٽڪريءَ جي موجودگي کان انڪار ڪري ٿو. انڊس ڊيلٽا ڪنٽري، ص:10 (سنڌيڪار)

چڙهي آيا ۽ مان کين جاچ پڙتال ڪرڻ لاءِ جهٽ پٽ اجازت ڏئي ڇڏي. هنن به هر سامان کي موڙي مروڙي ڏٺو. توب ۽ بارود ڳولي لهڻ واسطي هر ننڍي وڏي شيءِ جي تلاشي ورتائون. مسٽر ليڪي ۽ مان اڳرج ۾ پنهنجي منهن پرتي بيٺا هئاسين. آخرڪار هنن گهٽي سامان سان ڀريل وڏيءَ صندوق کي کولي ڏيکارڻ لاءِ چيو. ائين جيئن يونانين ڪاٺ جي گهوڙي ڏسڻ جو مطالبو ڪيو هو. کين خدشو هو ته صندوق ۾ سنڌ جي تباهي واسطي ڪو سامان لڪايل آهي. اها صندوق ڏسي کين ڏاڍي مايوسي ٿي، کين اهو يقين ٿي ويو ته اسان جادوگر آهيون ۽ جادوءَ جي زور تي اسان توب ۽ بارود کي گم ڪري ڇڏيو آهي.

جڏهن تلاشي ختم ٿي وئي ته مان سڀني اٿالي جي مک سان ڳالهايو. مون کي اميد هئي ته هن همراهه جي ناتي اختياريءَ وارن سان واسطو ۽ رابطو پيدا ٿي پوندو. پر ٿوريءَ دير ماٺ رهڻ کان پوءِ هن مک شخص جيڪو لاڙ جو رئيس ٿي ڏٺو، تنهن چيو: "اجوڪي ڏينهن جي ڪارگذاري، مٿي حيدرآباد موڪلي ويندي ۽ ميرن جي فيصلي تائين اسان کي پوئتي هٽڻ، سنڌوءَ جي منهن وٽ، سمنڊ اندر اوسيئڙي ۾ لازمي طور ترسڻو پوندو." سندس گذارش ته مناسب هئي. هنن همراهن اسان کي زندگيءَ جي ضرورت سان لاڳاپيل هر چيز ڏيڻ جو واعدو ڪيو ۽ اسان لنگر کڻي هيٺ درياهه وٽي سمنڊ هليا وياسين. هن واقعي کان پوءِ اسان مروت ۽ اخلاق ڇڏي ڏنو. درياهه ۾ هاڪاريندي اسان کي هٿياربندن سان ڀريل ڪيترين دنگيون مليون. رات جو اسان کان سڏ ڪري پڇيو ويو ته اسان سان ڪيتري فوج گڏ آهي. "اسان وٽ هڪ بندوق به ساڻ ڪونه آهي." اسان کين جواب ڏنو. "ظلم ٿي ويو، اوهان اسان جو ملڪ ڏسي ورتو آهي، پر ياد رکو، اسان وٽ به جوابي ڪارروائي لاءِ چار هزار ماڻهو آهن." هڪ هٺيلي بروچ سپاهيءَ اسان کي رڙ ڪري چيو. اجايون ڌمڪيون ۽ گاريون ڏيندا اچي سنڌوءَ جي منهن وٽ پهتاسون ته اسان تي فائرنگ به ڪئي وئي. پوءِ لنگر هٽي پڪو پهه ڪيوسين ته هن بي عزتيءَ ۽ زيادتيءَ جي باوجود به مناسب حد تائين کين ٿڌي دل سان سمجهائينداسين. پر اسان جي اهڙي سوچ اجائي هئي. ڇو ته اسان وحشي ۽ جاهل ماڻهن جي گهيري ۾ هئاسون. جيڪو ڪجهه مان کين سمجهايو، تنهن جي جواب ۾ هنن رڙ ڪري، چيو ته اسان کي حڪم ڪيو ويو آهي ته توهان کي سنڌ جي سرحدن کان ٻاهر هڪالي ڪيون. مان سندن روش خلاف زورائتي زبان ۾ احتجاج ڪيو. ۽ کين ياد ڏياريو ته ڪمزور ئي سهي پر مان هڪ وڏيءَ سلطنت جو نمائندو آهيان، ۽ مون سان گڏ شاهي سوکڙيون آهن. اهو به چيم ته سندن مالڪ طرفان اهڙيءَ ڪنهن لکت ۾ حڪم کان سواءِ مان سنڌو ڪونه ڇڏيندس. ڪلاڪ کن جي ماٺ مان محسوس ڪري ورتم ته جيڪڏهن مان پنهنجي ڳالهه تي اڙيو رهيس ته هو مون کي اوس هاڃو رسائيندا.

هن اهم مهم کي سوياري ڪرڻ کان اڳ، ڪنهن به قسم جي ڇيهي رسائڻ جي منهنجي مرضي ڪانه هئي. تنهن ڪري ماڻ ميڻ ۾ لنگر ڪٽي هاڪاري سنڌوءَ جي صفا اوڀارئين منهن ۾ وڃي پهتس. اتي ويهي مان سنڌ جي اختياريءَ وارن سان ڳالهايو ۽ ڪڇ ريزيڊنٽ ڪرنل هينري پانگر سان به صلاح مشورو ڪيو.

مون کي پورو ويساهه هو ته سنڌي سپاهي ڪين مليل اختيارن جي دائري کان باهر ڪم ڪري رهيا آهن. ان سمي امير جي طرفان هڪ خط به اچي پهتو، جيڪو ڏاڍي دوستاڻي ورن ۾ لکيل هو، جنهن ۾ بيان ڪيل هو ته سنڌوءَ رستي ٻيڙين ۾ سفر ڪرڻ ڏاڍو ڏکيو ۽ هاڃيڪار آهي. هزهاءِ نيس مير صاحب اهو به لکيو هو ته سنڌوءَ جون ٻيڙيون تمام ننڍڙيون آهن، جو هر هڪ ۾ چار يا پنج ماڻهو مس ويهي سگهندا. رفتار تمام ٿوري اٿن. ڪين ته سڪان نه سڙهه ئي آهن. سنڌوءَ ۾ پاڻيءَ جي ماپ مختلف آهي. ڪٿي گوڏي جيڏو ڪٿي ڇيله جيترو پاڻي آهي. مشڪلاتون ته گهڻيون ئي ٻڌايون ويون هيون، پر حڪمران طرفان دريائي سفر کان منع جو ڪو ذڪر خط ۾ موجود ڪونه هو. تنهن ڪري هزهاءِنيس وٽان جوابي خط ملڻ کان پوءِ صلاح مشورو ڪيوسين ته هڪ ڀيرو ٻيهر اڳتي وڌڻ جي ڪوشش ڪري ڏسجي.

10- فيبروريءَ جو اسان ٻيو ڀيرو سنڌوءَ ڏانهن سفر واسطي سڙهه سنباهيا. پر 14- فيبروريءَ آڌيءَ رات ڌاران اچي اسان کي طوفان ورايو، جنهن جي تيز هوائن اسان جي ننڍڙي سفري ٻيڙي کي توائي ڪري ڪٺو ڪٺو ڪري ڇڏيو. ٻن ٻيڙين جا ته شڪان پڇي پرزا ٿي ويا. هڪ ننڍي ٻيڙي ته ماڳهين وڃائجي وئي. ڪن ٻيڙين جا سڙهه ڦاٽي ويا. ڪن ٻيڙين ۾ تن پنجي ويا. ڪجهه ڏينهن جي طوفان هوا، تند ۽ تيز لهرين جي لوڏن کان پوءِ مس وڃي سج جي سهائي ڏسڻ نصيب ٿي. رستو ڳولي اسان سنڌ جي ساموندي ڪناري ڏانهن هاڪارڻ شروع ڪيو. اسان جون باقي چار ٻيڙيون بچيون هيون جيڪي اسان واري ٻيڙيءَ پٺيان، ڪيئ اچي رهيون هيون. انهن کي ڪاهي سنڌوءَ جي پٽياٽيءَ واري منهن ۾ وڃي پهتاسين ۽ اتي لنگر هنياسين. مان اتان پنهنجي هڪ اعتماد جوڳي قاصد هٿان، سنڌ جي امير طرفان، ڏاراجيءَ ۾ رهندڙ عملدار ڏانهن هيٺئين مضمون وارو خط لکي موڪليو:

”ڏاراجي ۾ رهندڙ سنڌ سرڪار جي عملدار کي نيڪ روشن هجي ته هيءُ خط مسٽر برنس طرفان آهي، جيڪو سنڌس ئي مهر سان سيل مُهر ٿيل ۽ سندس هٿ اکر فارسي ٻولي ۾ لکيل آهي. هيءُ عملدار انگريز سرڪار، سنڌ جي امير ڏانهن پنهنجو نمائندو يا وڪيل ڪري موڪليو آهي. ساڳئي وقت هيءُ عملدار انگلينڊ جي بادشاهه طرفان، مهاراجا رنجيت سنگهه ڏانهن موڪليل سوکڙيون کڻي وڃي رهيو آهي.“

"مان ڪجھ ڏينھن اڳ سنڌوءَ وٽ پھتو ھوس تہ تو منھنجي سامان جي چڱيءَ ريت تلاشي ورتي ھئي. مان سمجھان ٿو تہ تو اھڙو اطلاع سنڌ جي امير کي پھچائي ڇڏيو ھوندو تہ اسان سان ڪھڙيون شيون گڏ آھن. مان ھاٿي موٽي آيو آھيان ۽ تنھنجي جواب جي اوسيئڙي ۾ ويٺو آھيان.

تون پنھنجي مرضيءَ مطابق پنھنجا ڪيترا بہ ھٿياربند ماڻھو موڪلي سگھين ٿو. منھنجي حياتي تنھنجي ھٿ وس آھي. پر اھا ڳالھ ضرور ڌيان ۾ رکڻ گھرجي تہ جيڪڏھن منھنجي بي عزتي ڪئي وئي تہ سنڌ جو امير توکان ضرور پڇاڻو ڪندو. ساڳيءَ ريت اھو بہ ياد رکڻ گھرجي تہ مان بہ انگريز سرڪار جو ھڪ عملدار آھيان. توکي خبر آھي تہ مون ساڻ ھڪ بہ فوجي سپاھي ڪونہ آھي ۽ نہ وري ڪا بندوق ئي آھي. منھنجي حڪومت سنڌ جي امير مٿان، منھنجي بچاءَ جو ويساھ ڪري سندس پروسي تي مون کي ھيڏانھن موڪليو آھي."

ھن شڪايتن ڀرئي خط جو ڌاراجي اختياري وارن وٽان ڪوبہ جواب ڪونہ آيو. اھو ماڻھو جيڪو اسان جي پھرئين ڀيري سنڌ پھچڻ وقت عھدي تي ھو، تنھن کي نوڪري مان سزا طور ڪيڏي ڇڏيو ھئائون. سندس ڏوھ اھو ھو تہ ھن اسان کي سنڌونديءَ ۾ مٿي اچڻ جي اجازت ڇو ڏني ھئي. اسان جي نوڪرن اسان واسطي اھا خراب خبر آندي تہ اسان کي سنڌوءَ جي ڪناري تي لھڻ جي اجازت ڪانھي ۽ اسان کي ڪٿان بہ ڪاڌو خوراڪ وٺڻ ۽ سنڌوءَ جي پاڻي استعمال ڪرڻ جو بہ حق ڪونھي ڪو. تنھن ڪري اسان رکيل ڪاڌي خوراڪ جو استعمال تمام گھٽ ڪري ڇڏيو. پاڻيءَ جي ذخيري کي ڪلف ھڻي ڇڏيو ۽ اميرن جي صلاحڪارن ۾ اميدون رکيون ويٺا ھئاسون. جڏھن اسان جو پاڻي جو ذخيرو ختم ٿي ويو تہ اسان ھڪ ننڍڙي ٻيڙي سنڌوءَ تان پاڻي ڪٺي اچڻ لاءِ موڪلي ڏني. اھا ٻيڙي پڪڙي ضبط ڪئي وئي ۽ ٻيڙيءَ سان جيڪي بہ ماڻھو ھئا تن کي گرفتار ڪري ڇڏيائون. اھڙيون حالتون ڏسي اسان پنھنجي ڪاميابيءَ کان مايوس ٿي وياسون ۽ سنڌ جي بي رحم ڪنارن کي ڇڏڻ لاءِ اتاولا ۽ اٻاڻڪا ويٺا ھئاسون.

22- فيبروري تي اسان سفر واسطي سڙھ سنباھيا. ڏينھن جو سمئہ ھو. جڏھن اسان سنڌوءَ جي سوڙھي منھن مان گذري رھيا ھئاسين، تہ واءُ جو رخ بدلجي ويو. ساموندي وڏي وير خوفناڪ رفتار سان اڳتي وڌي رھي ھئي. سا اسان سان ٽڪرائجي اسان جي ٻيڙي کي اڳتي ڪناري ڏانھن ڌڪي وئي ۽ سمنڊ جو پاڻي اسان جي مٿان وري ويو. لھر جي چڙھڻ ۽ لھڻ سان اسان جو ٻيڙو ھر ھر پٽي زمين تي ويٺو. اسان نراس ٿي لنگر ڪٺي اڇلايو. جڏھن اسان پنھنجي زندگي کي بچائڻ واسطي سوچي ويچاري رھيا ھئاسون تہ اسان ڏٺو تہ اسان وارو جھاز ڪناري ڏانھن ويندڙ لھر سان رڳڙجي لڏي لمي رھيو ھو. مان جھاز جي خلاصين جي جيئڻ جي اتساھ ۽ بھادريءَ کي ساراھڻ کان سواءِ رھي ڪونہ سگھيس. ڪڇ جي بزرگ

شاه پير جو نالو وٺي مدد لاءِ وڏي آواز سان ڪيس پڪاري رهيا هئا. سندن پڪو يقين ۽ جذبو ڏسي مان ته دنگ رهجي ويس.

جڏهن اهي ڪجي ماڻهو هن سخت طوفاني خطري ۾ ڦاسي پيا ته وٺي رڙيون ڪري چوڻ لڳا: ”او پاڪ پير ۽ فقير! او سخي بزرگ ۽ ڪامل ولي اسان جي مدد ڪر.“ ان جي نالي لوبان جو ڪٽي جهنڊ پٽ دونهون ڪيائون. سيني ماڻهن وٽان شاه پير جو نياز گڏ ڪري، خوشبوءِ سان پاڪ ڪري ۽ ان بزرگ جي نالي ڪري گوشائتو رکي ڇڏيائون. غريب ماڻهن جنهن طريقي سان پير جي نالي نياز گڏ ڪيو هو، تنهن مان سندن نيت جي سچائي بکي رهي هئي. توڙي جو منهنجو اهڙو اعتقاد ڪونه هو، پر تنهن هوندي به سندن ويساهه ڏسي، اهو ظاهر ڪري ڪونه ٿي سگهيس ته منهنجو اهڙو ڪو عقيدو ڪونه آهي. هيو هيڙو اسان جي جهاز جيان خوشقسمت ڪونه هو ۽ طوفاني هوا ۾ توائي ٿي زور سان وڃي ڪناري سان لڳو. ڪنارو ايڏو خطرناڪ ڪونه هو. ان هيڙي جي وس آهر سهائتا ڪئي سين. سڙهه سنباهي ڪڇ ڦاڪاري ويا سين ۽ مانڊوءَ ۾ لنگر هنياسين. هي ساموڊي سفر اسان 33 ڪلاڪن ۾ پورو ڪيو.

اسان کي هاڻي اِها ڳالهه لڪائڻي ڪانه هئي ته سنڌ جي اميرن جو اسان سان رويو دوستاڻو ڪونه هو. پر ان جي برخلاف سندس خط ۾ اهڙيءَ بي وفائي جو تچ جيترو به ذڪر موجود ڪونه هو. هن پنهنجي خط ۾ سنڌوءَ جي درياهي سفر جي مشڪلاتن کي وڌائي پيش ڪيو هو. منجهس جبلن جي قطارن جي صف بندي ڪري، ڪُن ڪارونيارن کي وڇائي ۽ تانگهي پاڻيءَ جي مشڪلاتن جي ذڪر کي به ڪونه وساريو هو. جنهن مان ثابت اهو ٿي رهيو هو ته انسان درياهي سفر ڪري پنهنجي زندگيءَ ۾ لاهور پهچي ئي ڪونه سگهندو. خط مان آئين ظاهر ٿي رهيو هو ته سنڌ جي حڪمران کي اسان جي مهم جي خطري ۽ خوف جو پورو يقين ٿي ويو هو. تنهن ڪري هو اسان کي به شڪ شبهي جي نگاهن سان ڏسي رهيو هو. انگريز سرڪار طرفان حيدرآباد ۾ رهندڙ گماشتي به هن تعصبي حڪمران جي پوَ ۽ پولي کي سمجهي ورتو هو. جنهنجو اظهار هن ذاتي شاناٿي ۽ باوقار نموني سان ڪيو آهي. سنڌ جي حڪمران جي اندازي مطابق، اسان جڻ ڪنهن فوجي حملي جا پيشرو هئاسين ۽ سندس دلي خواهش به اها هئي ته اسان کي پنجاب ڏانهن وڃڻ واسطي سنڌ مان لنگهڻ جو ڪوبه رستو نه ملي. ميرن جون عنايتون ۽ ٺڪراءَ واري حڪمت عملي پڌري پٽ ظاهر ڪرڻ ۾ سفارتي طور سندس نقصان هو. جنهن جي وضاحت هن پنهنجي خط ۾ اڳيئي ڪري ڇڏي آهي. هن هڪ خط ۾ اهو به لکيو هو ته: ”سنڌ جو امير جواب ڏيڻ کان نٽائي رهيو آهي ته متان ڪنهن پريشانيءَ ۾ ڦاسي پوي. هو ڪابه ڳالهه ٻڌڻ لاءِ تيار نه آهي. ڪي گندا خيال سندس ذهن ۾ واسو ڪري ويا آهن ته جيڪڏهن ڪئپٽن برنس هاٿي

ايندو تہ سنڌوءَ ۾ هزارين هيڙيون بيٺل ڏسي ونبدو ۽ اهڙو اطلاع پنهنجي حڪومت کي ڏئي ڇڏيندو. سندس حڪومت اهو نتيجو ڪيندي تہ سنڌ جو امير ڪين هر ڏس ۾ نڳڻ چاهي ٿو. سندس مزاج ۾ ئي انگريزن جي دوستيءَ لاءِ سچٽپٽو ۽ سچائي ڪانهي ڪا. آخر ڪرنل پاٽنگر جي ڏکن ڏوراپن هٿي وجي هنڌ ڪيو. ڪيس ۽ مون کي حيدرآباد مان خط پهتا، جن ۾ سنڌ منجهان خشڪيءَ رستي سفر ڪرڻ جي اجازت ڏني وئي هئي. اهو سمجهڻ ڪپي تہ سفر جا بند ٿيل دروازا پهريون ڀيرو وڏي جتن ۽ جاکوڙن کان پوءِ کليا هئا. ڪرنل پاٽنگر جي صلاح سان مان ٿيون ڀيرو سنڌوءَ رستي سفر ڪرڻ جو ارادو ڪيو هو. ساڳئي وقت هن آفيسر منهنجي روانگيءَ جو اطلاع بہ سنڌ جي اميرن ڏانهن موڪلي ڇڏيو. ان ڳالھ جو بہ ساڻن ذڪر ڪيو هئائين تہ لاهور تائين خشڪيءَ رستي سفر ناممڪن هو. اهو اطلاع ڪنهن تڪيل توريل زبان ۾ بيان ٿيل ڪونہ هو تہ ”سنڌ جي حڪمران جي ڦرندڙ گهرندڙ طبيعت ۽ غيردوستاڻي رويي کي ڳهريءَ نظر ۾ رکيو ويندو.“ خاص طور ان ڪري تہ هن سفارت جو تعلق ان ڳالھ سان آهي تہ انگلينڊ جي بادشاھ سلامت جون موڪليل سوکڙيون سلامتيءَ سان سنڌ مان گذري وڃن.

مارچ جي 10 تاريخ، اسان وري بہ سنڌ ڏانهن سفر واسطي هيڙا هار ۾ وڌا. سنڌوءَ جي وچ واري منهن حجامڙي وٽ پهتاسين. اسان کي ڪڇ کان حجامڙي تائين ڪل ست ڏينهن لڳا. اسان هانڊي پار ڪرڻ لاءِ ڪنهن رهبر کي پاڙي تي ساڻ ڪونہ کنيو ۽ درياھ جي غلط ۽ تراکڙي منهن وارو رستو ورتو. ان جي سوڙهي منهن ۾ پيل گپ ۽ گرڻ مان پنهنجون هيڙيون ڪهليندا سهليندا وڃي پار پياسون. اڳيون جهاز جڏهن اوتهي پاڻيءَ ۾ پهتو تہ اسان جي فوجي پلٽڻ وارو ڳاڙهو جهنڊو ڪوليو ويو. بين جهازن جي ماڻهن بہ خوشي وچان پنهنجا جهاز هاڪاري هن جهاز جي پرسان اچي لنگر هنيا. سنڌ حڪومت جو هڪ آفيسر اسان سان ملڻ آيو. ذات جو سيد سگهورو هو. هن جي بي انتها توله ميان سندس وڏماڻهپائي جو چڱيءَ پر اندازو ٿي سگهيو ٿي. اسان سان ملڻ لاءِ هيءُ شخص درياھ جي منهن وٽ آيو هو. چياڪاڻ تہ سنڌوءَ ۾ مٿي هاڪارڻ جي اسان کي اجا اجازت ڪانہ ملي هئي. سنڌ جي امير وٽان آندل خط هن اسان کي پڙهي ٻڌايو. هن ٻيو دفعو پڻ اهو ساڳيو خط پڙهي ٻڌايو ۽ پنهنجي ذاتي راءِ ڏيندي خط ۾ بيان ڪيل مير صاحب جي نقطہءِ نظر کي رد ڪيو. جنهن مان هن سيد صاحب لئين پئي سمجهيو تہ سندس هن رويي مان سندس بالا عملدار خوش ٿيندا. سفر جي شروعاتي مرحلي ۾ سنڌين جي چالبازي ڏاڍي بيزار ڪندڙ ۽ ٿڪائيندڙ هئي. اسان جو سڄو سامان سنڌوءَ ۾ بيٺل جهازن تي لڏيل هو. اسان هڪ خطرناڪ ڪناري پرسان ننڍڙين هيڙين ۾ سوار منڊا ۽ اباڻڪا وينا هئاسون. سنڌوءَ جي پاڻيءَ استعمال ڪرڻ جي اسان کي اجازت ڪانہ هئي. ان سيد آفيسر اسان کي خشڪيءَ رستي سفر ڪرڻ لاءِ

ورجائي ورجائي زور پئي پئزيو. آخري سهاري طور مان ڪيس پاڻ سان گڏجي دارالسلطنت وڃي، سنڌ جي امير کي روبرو گذارش ڪرڻ واسطي عرض ڪيو.

مان گهوڙا جهاز تان لهرائي هيٺ زمين تي ٻڌرائي ڇڏيا ته جيئن ساهدار ڪجهه ساهي پٽين ۽ جنگهون ساهين. اهڙيءَ اجازت جو بندوبست هڪ قاصد ذريعي ڪيو ويو هو. جنهن کي مان دربار ڏانهن اڳيئي موڪلي اهڙي موڪل ورتي هئي. ٻئي ڏينهن صبح جو دنگيون اتي درياهه ۾ ڇڏي، مهماندار سيد جيئندل شاهه سان گڏجي دارالسلطنت ڏانهن روانو ٿيس. اسان ٺٽي پهتاسون ته مٿان دارالسلطنت مان، سنڌوءَ رستي ٻيڙين ذريعي سفر ڪرڻ جي اسان کي اجازت ملي وئي، پر شرط اهو هو ته ٻيڙيون سنڌوءَ رستي ۽ اسان خشڪي ذريعي سفر ڪنداسون، پر مون هڪدم انڪار ڪيو. مان پنهنجي ذاتي نظرداريءَ کان سواءِ ٻيڙين کي ائين ڇڏي هڪ وڪ به کڻڻ لاءِ تيار ڪونه هوس. هفتو کن ٺٽي ۾ ويهي پنهنجي مرضيءَ مطابق معاملو طئي ڪرايم. اهو ڏکيو ۽ ٿڪائيندڙ مامرو هو ۽ ان جو سنڌي حڪمت عملي ۽ سنڌي شعور سان به واسطو آهي، تنهن ڪري ان احوال جو تت ڏيڻ ضروري ٿو سمجهان.

ٺٽي ۾ پهچڻ کان پوءِ سيد ذوالفقار شاهه اسان جي سرڪاري طور آجيان ڪئي. ماڻهو شريف ۽ بااخلاق هو. اسان وارو مهماندار ساڻس گڏ هو. ڏاڍي نماڻائي ۽ نهٺائي سان اسان جي پليڪار ڪيائين. هن ٻڌايو ته ڪيس سنڌ جي اميرن حيدرآباد وڃي هلڻ لاءِ رهبر طور موڪليو آهي. جنهنجو مان مختصر جواب ڏنو ته هاڻي مون کي حيدرآباد هلڻ جي ضرورت ڪانه آهي. ڇاڪاڻ ته مان جنهن ڪم لاءِ حيدرآباد وڃي رهيو هوس، سو ٿي ويو آهي ۽ اسان کي سفر ڪرڻ جي اجازت ملي وئي آهي. ان کان پوءِ شاهه صاحب پنهنجيءَ فصاحت ۽ بلاغت جو هر جوهر مون تي آزمائڻ شروع ڪيو. هن مون کي چيو ته "توهان حيدرآباد نه وڃي مهماندار کي ڪوڙو ثابت ڪري سندس توهين ڪري رهيا آهيو. ڇاڪاڻ ته توهان ساڻس گڏجي شاهي دربار وڃڻ جو واعدو ڪيو آهي ته هن به اهڙو اطلاع سنڌ جي امير ڏانهن حيدرآباد موڪلي ڇڏيو آهي." هن زور ڀريندي چيو ته "توهان کي پنهنجي واعدي جو ڪجهه ته خيال ڪرڻ کپي ۽ مهماندار سيد جيئندل شاهه سان گڏجي ضرور دارالسلطنت وڃڻ گهرجي. ٺٽي کان حيدرآباد بلڪل ويجهي پنڌ تي آهي. فقط ٻه منزلون ٿينديون، جيڪڏهن توهان هاڻي ٺٽي پهچي دارالسلطنت نه ٿا وڃو ته ان مان اندازو اهو لڳائي سگهجي ٿو ته توهان فريب ڪري رڳو ٺٽو شهر ڏسڻ ٿي چاهيو." منهنجي مهماندار سيد جيئندل شاهه مون کي ٺٽي شهر تائين اچڻ جي اجازت ڏني جنهن ته شاهي فرمان جي خلاف ورزي ڪئي آهي.

هن چيو ته "توهان کي شايد سيد جيئندل شاهه جي اخلاق جي خبر ڪانه آهي. هو رسول ڪريم ﷺ جي اولاد مان آهي. هن ملڪ ۾ سندس وڏي عزت ۽ احترام

آهي. عيسائي جن وٽ حضرت عيسيٰ جي نَنهن جي عزت آهي، سي سمجهي سگهن ٿا ته سيد جي عزت ڇا ٿيندي آهي. عقلمند ماڻهوءَ جو اهو ڪم نه آهي ته ملن وانگي سدائين في سبيل الله فساد ۾ رُڌل هجي. امير به سفارت کي پاڻي رستي سفر ڪري لاهور وڃڻ جي اجازت ڏني آهي. جيڪڏهن اسان حيدرآباد هلنداسون ته هو پنهنجي ملڪي دنگ تائين گهوڙن جي تحفظ جا ذميوار به رهندا." آخر هن مون کي اهو چتايو ته جيڪڏهن توهان پاڻيءَ رستي سفر ڪرڻ لاءِ ضد ڪري رهيا آهيو ته اها بنهي ملڪن جي وچ ۾ ٿيل عهدنامي جي کُلي توهين آهي وغيره.

مان ڏاڍي ٿيان سان ذوالفقار شاهه جا دليل ٻڌندو رهيس ۽ ان ڳالهه کان باخبر هيس ته هو پنهنجي جنهن دوست لاءِ عزتن ۽ تعريفن جو ورد پڙهي رهيو هو سو به هن جيان رسول ڪريم ﷺ جي اولاد مان هو. مان کيس جواب ۾ چيو ته سنڌ ۽ انگريز سرڪار جي وچ ۾ گهڻي وقت کان وٺي دوستي جو معاهدو ٿيل آهي. مان هڪ عام نموني ۾ سنڌوءَ جي رستي، انگريز سرڪار جي بادشاهه سلامت طرفان موڪليل سوکڙيون سکن جي حڪمران سردار رنجيت سنگهه ڏانهن لاهور کڻي وڃي رهيو آهيان، پر جڏهن مان سنڌ پهتس ته منهنجي بي عزتي ڪئي وئي، گاريون ڏنيون ويون. بڪ ۽ اڃ مرڻ لاءِ مجبور ڪيو ويو. مون کي ٻه دفعا سنڌ نيڪالي ڏني وئي، عام ماڻهن مون کي سنڌ مان لوڏي ڪيي ڇڏيو. جن جا نالا به سرڪار کي ٻڌايم. منهنجي حڪومت جيڪا ٿڏي دل ۽ دماغ واري آهي، تنهن هي توهين جهڙيون ڳالهيون پنهنجي دوست سنڌ جي امير ڏانهن نه پر هيٺين جاهل ماڻهن جي ڪارستاني سمجهي، مون کي هي ٿيون ٻيرو سنڌ موڪليو آهي. جڏهن مان اتي پهتس ته مان پنهنجي استقبال لاءِ سيد جيئندل شاهه کي ڏٺو. کيس چڱيءَ ريت خبر هئي ته منهنجي نگراني هيٺ سوکڙيون خشڪيءَ جي سفر رستي لاهور نه ٿيون پهچي سگهن، ته هن مون کي پاڻ پاڻي رستي سفر ڪرڻ جي صلاح ڏني ۽ مون کي 11 ڏينهن لاءِ ٻيڙين اندر بند ٿي ويهڻ لاءِ چيو. پوءِ مون کي امير سان روبرو ملي مشڪل مسئلي کي حل ڪرڻ لاءِ ويچار آيو. هاڻي ته حالتون سراسر بدلجي چڪيون آهن. سنڌوءَ رستي سفر ڪرڻ جي اجازت ملي چڪي آهي، هن صورتحال ۾ حيدرآباد ڏانهن وڃڻ غيرضروري آهي. جنهن طريقي جو اوهان ذڪر ڪيو سو ظاهر ظهور تعصب ۽ ساڙ آهي، جيڪو سنڌ جي حڪومت کي ڪونه ٿو سونهي. وڌيڪ کيس چيم ته:

"مان نئي جي رستي سنڌوءَ سان سفر ڪرڻ چاهيان ٿو. ڇاڪاڻ ته منهنجي خرچ جي بِلَ جي ادائگي هن شهر مان ٿي سگهندي. منهنجي خيال ۾ جيترو اڳ ۾ امير سان ملبو، اوترو وڌيڪ بهتر ٿيندو. ڇو ته سنڌوءَ جي اُٿل واري رت اڪثر ٿي ڏسجي. ڪاڙهي جي موسم اچڻ واري آهي، ان ڪري دير ٿي وئي ته وڌيڪ مشڪلاتن ۾ ڦاسي وڃبو." بحث مباحثي ۽ دليلن جي ڪا به گنجائش ڪانه رهي

هئي، سندس مرضيءَاها هئي تہ هو مون کي شاهي دربار ڏانهن زبردستيءَ وٺي وڃن ۽ سندس اها بہ خواهش هئي تہ گهوڙا هيڙين رستي منهنجي غيرموجودگيءَ ۾ لاهور هلن ۽ آءٌ خشڪي رستي سفر ڪندو وڃي منزل تي رسان. جيڪڏهن امير جي پنهنجي مرضي اسان سان دوستي نباهڻ واري ڪانہ آهي تہ منهنجي خيال ۾ اها بہ هڪ سٺي ڳالهہ نہ آهي. هو رڳو پنهنجي زبان سان چوي سو ڪافي آهي. اهڙي قسم جو جيڪڏهن مون کي سنڌ سرڪار طرفان خط ملندو تہ مان سنڌ ابهيءَ وير ئي ڇڏي ويندس. آخر ۾ ڪيس اهو بہ چيم تہ سنڌ جي امير انگريزن جي ڪردار واسطي غلط راءِ قائم ڪري ڇڏي آهي. جيڪڏهن اهو سمجهيو وڃي ٿو تہ مون کي عهدنامي جي پيڪڙي ڪرڻ واسطي موڪليو ويو آهي تہ اهو غلط آهي چو تہ مان تہ معاهدي کي وڌيڪ مضبوط ڪرڻ آيو آهيان. ان ڪان پوءِ هن ڳالهہ تي بہ ويچاريو وڃي تہ آفيسر جو ڪيل واعدو مقدس هوندو آهي.

هئي ڏينهن صبح جو وري ملاقات ٿي. وري بہ ساڳيو ئي بحث ڇڙي پيو. جيئن تہ اسان هئي ڏريون هڪ هئي کي قائل ڪري ڪونہ پئي سگهياسون. تنهن ڪري اسان اهو معاملو هزهاءِ نيس سنڌ جي امير ڏانهن رجوع ڪيوسين. ايشيائي طرز جي ايلچيگيري تدبر مطابق، مان سنڌ جي امير کي اطلاع ڏنو تہ هن هڪ سٺي دوست جو ڪردار ادا ڪندي سنڌو درياهہ رستي ڏکئي آبي سفر ڏانهن اشارو ڪيو هو. هاڻي مون کي سنڌوءَ رستي سفر ڪرڻ جي منظوري ڏئي منهنجي وڏي امداد ڪئي آهي. مون کي هزهاءِ نيس جي مهرباني معرفت سنڌوءَ جي خطرناڪ سفر جي سڌ ملي آهي. مان شاهي سوکڙين جي باري ۾ ڪنهن تي اعتبار ڪرڻ جي جرئت ڪري ڪونہ ٿي سگهيس، چو تہ انگريز سرڪار جي هِن ادنيٰ نوڪر جي حوالي برطانيہ جي بادشاهہ سلامت جون سوکڙيون آهن.

سنڌوءَ رستي سفر ڪرڻ جو مون کي غيرمشروط پروانو ٽن ڏينهن اندر ملي ويو. مان ڏاڍو خوش آهيان. مان انهن واقعن جو تفصيل ڏيڻ ڪونہ ٿو چاهيان، جن جي پٺيان ماضيءَ جون ڪوڙيون ڪساريون يادگيريون وابستہ آهن. سفر جي اجازت واسطي ڪوشش جي ضرورت هئي، جن جي طفيل سنڌ سرڪار اسان کي سنڌوءَ رستي سفر ڪرڻ جي منظوري ڏني. سنڌ جي امير پنهنجي طرفان سنڌوءَ جي سياءَ کان اسان کي باخبر رکڻ جا جتن ڪيا. سندس رويي سبب اسان جي دلين جو هن تي ڪو سٺو اثر ڪونہ وينو آهي. وري وري موٽي وڃڻ ڪري اسان ڪيترائي پيرا پاڻيءَ جو سفر ڪيو. سنڌوءَ جي سيني منهن کان واقف ٿي ويس. سڄو نقشو منهنجي سامهون کليو پيو آهي. ٽئي تائين خشڪي رستي سفر جو مون کي تجربو آهي. سنڌوءَ جا ڪپ ۽ ڪنارا، ڳپ ۽ چڪڻ وارا چارا ڏاڍا خطرناڪ ۽ گهٽا هئا، پر مان ڏاڍو خوش آهيان تہ اسان جو هي تلخ تجربو ٻين کي هنن مصيبتن ۽ مونجهارن مان پار اڪاري ڇڏيندو.

باب پهريون

ٺٽي کان حيدرآباد

هفتو کن ٺٽي ۾ ترسياسون ۽ پرپاسي جون عجيب غريب تاريخي عمارتون ڏسندا رهياسون. شهر سنڌوءَ کان ٽي ميل پري آهي. اوير جي تاريخ مطابق ڪيترن شاندار روايتن سان لاڳاپيل مشهور شهر آهي. سندس تجارتي خوشحالي دهليءَ جي مغل شهنشاهي دور سان گڏ ختم ٿي ويئي. هي شهر موجوده ٽالپر گهراڻي جي حڪمرانيءَ دوران تباه ٿيو. هن وقت سندس آدمشماري 15,000 کان متي ڪانه ٿيندي. سندس گهر هن قتل شهر جي کنڊرن ۾ وچو واڙيءَ پکڙيا پيا آهن. ڪل آدمشماريءَ جي اڌ ماڻهن وٽ ته رهڻ لاءِ گهر به ڪونه آهن، جتي آئيءَ ويل متو لڪائي سگهن. چيو ويندو آهي ته اڳين حڪمرانن جي وچ ۾ سياسي چڪتاڻ ۽ گهرو لڙاين سبب ڏارين پٺاڻن کي ڪاهي اچڻ جو وجه ملي ويو. جن شهر جي واپارين کي ڦري لٽي پاڻهو ڪيو ۽ شهر کي ڦٽائي برباد ڪري ڇڏيو. ڪيترا ماڻهو سندن ڦهري ڪاررواين جي ڊپ کان پنهنجا اباڻا اجها ڇڏي هليا ويا آهن ۽ اجا تائين پنهنجن پراڻين جهڳين کي وري وسائڻ جي دل هڏي ڪونه سگهيا آهن. ڪڏهن اهو زمانو هو جو هي شهر هندستان ۾ لنگين ڻاهڻ جو مرڪز هو، پر هاڻي ان ڌنڌي سان لاڳاپيل 125 خاندان وڃي بچيا آهن. سڄي شهر ۾ توهان کي 40 واپاري به ڪونه ملندا.

پئسن جي متاسڌا ۽ ڏيتي ليتي جي ڌنڌي سان واڳيل فقط 20 ماڻهو ليندا. شهر جي سڄي آدمشماريءَ کي فقط 5 ڪاسائي گوشت ڏيندا آهن. هيءُ تمام وڏو تجارتي شهر هوريان هوريان تباه ٿيندو ويو. گذريل صديءَ جي شروع ۾ نادر شاه جي حملي وقت هيءُ عظيم شهر پنهنجي اوج تي هو. شهر جي چوڌاري پلي زمين جو هڪ وسيع علائقو آهي، جيڪو حڪمرانن جي بي توجهيءَ جو شڪار آهي. ان جو ڪو ٿورو حصو آباديءَ هيٺ آندو وڃي ٿو.

ٺٽي جو قدامت سان ڪنهن جو به اختلاف ڪونهي. يونانين جي تاريخ ۾ بيان ڪيل پٽالا جو شهر ٺٽي جي ماڳن وٽ موجود هو. اهڙي قسم جي ويساه رکڻ ۾ اسان وٽ معقول سبب به آهن، ته هتان درياه هن پاڳن ۾ ورهائجي وڃي

ٺٽو، ان متعلق هڪ مؤرخ جو بيان هن ريت آهي:

"پٽالا پرسان سنڌو ٻن وهڪرن ۾ ورهائجي وڃي ٿي."(1)

ونسينٽ ۽ رابرٽ سن ٻـ ٻنهي پٽالا کي ٺٽو سمجهن ٿا. سنڌ ۾ اسلامي دور کان اڳ، هندو راجائون هن شهر (ٺٽي) کي 'سامينو نگر' جي نالي سان سڏيندا هئا. منهنجي خيال ۾ پري پلس جو 'مينا نگر' بـ هي شهر آهي. ٺٽي کان ڏکڻ- اولهه طرف تي چار ميل پري 'ڪلان ڪوٽ' جو قتل شهر آهي. ان کي برهمڻ آباد جي نالي سان سڏيندا هئا.(2) جنهن تي هڪ پاءُ جي حڪومت هوندي هئي ۽ ٻيو پاءُ حيدرآباد جو راجا هو، جنهن کي نيرون ڪوٽ سڏيو ويندو هو. عرب هن شهر کي 'ديبل سنڌي'(3) ڪري سڏيندا هئا.

ٺٽو نگر (جنهن نالي سان عام طور تي مشهور آهي) سنڌس تازو نالو آهي. جيستائين ٽالپرن سنڌ ۾ پير جمايا، تيستائين ٺٽو سنڌ جو دارالسطلنت رهندو آيو.(4)

هيءَ هڪ ڪليل شهر آهي ۽ هڪ ترائيءَ ۾ زمين جو دڙو بنائي تعمير ڪيو ويو هو.

شهر واريءَ ايراضيءَ ۾ مون ڪيترائي کوهه ڏٺا، جن جي اوساريءَ واريون سرون ڏرتيءَ جي مٿاڇري کان 20 فوٽ کن هيٺ هيون. شهر کان اولهه طرف مڪليءَ ٽڪريءَ تي ٺاهيل مقبرن تي ڪاٻـ تاريخ وغيره ڪانـ ٿي ڏسڻ ۾ اچي. منهنجي خيال ۾ سندن تعمير کي ٻه سئو سال مس ٿيندا. گهر ڪاٺ جا ۽ جافري طرز تي ٺاهيل آهن. مٽن مٽيءَ جو گارو هنيل آهي. مٿي اتانهان آهن. ڇت تراڪڙي اٿن، شڪل صورت ۾ سوڙها آهن. پري کان جڻ همچورس منارا پيا ڏسڻ ۾ ايندا. سندن رنگ نيم سفيد آهي. ظاهر ۾ ڏسڻ ۾ نهرا پيا ايندا پر پنهنجي بناوت ۾ اندران پورا آهن. سڻن گهرن جا بنياد پڪ سرا آهن. پٿر جو استعمال فقط ٻن مسجدن ۾ ڏسڻ ۾ اچي ٿو. جيتوڻيڪ هتي پٿر ملي ٻـ عام جام ٿو. موجوده دور

(1) Arrain lib .6

(2) اهو صحيح نـ آهي تـ هن قتل شهر جا کنڊر ضلعي سانگهڙ ۾ موجود آهن. عرب دور ۾ هي شهر سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ هو. (سنڌيڪار)

(3) ديبل جو بندر سنڌوءَ جي صفا اولهائين ڇاڙهه تي سمنڊ جي ڪناري پرسان سنڌ جو مشهور بندر هو. جيڪو جلال خوارزم شاهه جي زماني تائين آباد هو. ان شهر جو چوٽون حڪمران چنيسر هو. جنهن کي جلال الدين شڪست ڏني هئي. (سنٽيڪار)

(4) ٽالپرن جي پيرن جمائڻ کان اڳ ڪلهوڙن جي واري ۾ خداآباد سنڌ جو دارالسلطنت هو. ارغون ترخانن ۽ مغل دور ۾ ٺي ٺٽو نگر پنهنجي اڳوڻي عظمت وڃائي چڪو هو. (سنٽيڪار)

۾ ٺٽي شهر اندر ڪا خاص ڳالهه ڪانه آهي، جيڪا اسان کي قديم ٺٽي جي عظمت جو حال ٻڌائي. اورنگزيب جي دور سان لاڳاپيل هڪ موڪري ۽ ڪشادي مسجد آهي، جيڪا هاڻي زبون حاليءَ جو شڪار آهي.

ٺٽو، هندستان کان هنگلاج ڏانهن ويندڙ رستي تي آباد آهي. هنگلاج جو ماڳ هالار جبل (Irus Mountain) جي سلسلي ۾ مڪران جي علائقي ۾ هندن جو هڪ وڏو تيرٿ گاهه آهي. هتي ڪنهن به مندر جي نُهيل عمارت موجود ڪانه آهي، فقط پاڻيءَ جو هڪ جهرڻو آهي، جنهن کي هندو جوڳي پوتر جل ڪري سمجهندا آهن. چيو وڃي ٿو ته بنواس واري زماني ۾ هندن جو اوتار سري رام چندر هن جهرڻي تي آيو هو. ان واقعي جي ياد کي تازي ڪرڻ لاءِ پرسانِ جبل تي سج ۽ چنڊ جي تصوير اُڪيري وئي آهي. ٺٽي کان هنگلاج جو پنڌ 200 ميل آهي. رستو ڪراچيءَ ۽ نومڙين واري لس جي علائقي جي سون مياڻي مان گذري ٿو. مذڪوره رستو سڪندر اعظم واري رستي جو ڪجھ حصو به آهي. هندن جي عقيدي موجب هنگلاج جي ياترا انسان جا گناه ڌوئي صاف ڪري ڇڏي ٿي. هتي پاڻيءَ جي حوض ۾ ناريل اڇلائي ماڻهو پنهنجي چڱيءَ بُريءَ حياتيءَ جو اندازو لائيندا آهن. جيڪڏهن ناريل اڇلائڻ کان پوءِ حوض واري پاڻيءَ ۾ بوڙيا پيدا ٿيا ته اڇلائيندڙ ماڻهوءَ جي حياتي پاپ کان پوري پوترتا ۾ گذرندي. جيڪڏهن پاڻيءَ ۾ بوڙيا پيدا نه ٿيا ته ان ماڻهو جي ڄمار پاپ پيڙا ۾ گذرندي ۽ ڪيس وڏيڪ توبهه تائب ٿيڻو پوندو ۽ ديوتائن کي راضي ڪرڻ واسطي ڪيئي جتن ڪرڻا پوندا. گوسائين قبيلو ڌرمي جوڳين فقيرن سان واسطو رکي ٿو، سي هن گوشائتي تيرٿ گاهه ڏانهن عام ڄام پيا ايندا ويندا آهن ۽ ايران جي بندر عباس پرسان سيتا ديپ نالي هڪ تيرٿ گاهه آهي، اوڏاهين به پيرين پنڌ ۽ ٽولن جي صورت ۾ پيا ايندي ويندي ڏسبا آهن. اهي جوڳي فقير سوَ يا سوَ کان وڌيڪ ماڻهن جي قافلي صورت ۾ هڪ 'اڳوا' (1) (Agwa) جي اڳوائيءَ هيٺ هن ياترا تي نڪرندا آهن. اهڙن ياترين کي ٺٽي ۾ رهندڙ وڏو ٻائو هڪ لٺ ڏيندو آهي، جيڪا ياترين واسطي هدايت جو مظهر بڻجي پوندي آهي. بعد ۾ ماڻهن جو اهو ميڙاڪو جلوس جي صورت ۾ ياترا واسطي روانو ٿيندو آهي. ڌرمي ڪرياڪرم ۽ لٺ ڏيڻ جي بدلي هر ياتري ان وڏي ٻائي کي سايا ٽي روپيا ڏيندو آهي ۽ واپسيءَ تي ٻائي جي ڏنل لٺ موٽائي ڏيڻ جو به واعدو ڪندو آهي. ان پاڪ ۽ پوتر تيرٿ جي حدن اندر ڪير به رهڻ جي ڪوشش ڪونه ڪندو آهي. قافلي جي سرواڻ اڳوا (Agwa) 'بورائي' کي هر ياتري ڪجھ نه ڪجھ ڏيندو آهي. ڪيترا هندو هن تيرٿ گاهه جي ياترا واسطي

---

(1) ان کي شاهه لطيف 'بورائو' سڏيو آهي: 'بر ۾ بورائو پڇي پورچ سسئي.' (سنديڪار)

سورن پاڻ سان گڏ ڪيل پنهنجي سڄيءَ حياتيءَ جي ميڙيُ چونڊي ٻه ٻيتا طور ڏيئي ڇڏيندا آهن. ’اڳوا‘ جڏهن هنگلاج کان ننڍي پهچندو آهي ته ڪيس سفيد مڻيا جي مالها ڏني ويندي آهي. هن شهر سان لاڳاپيل خاص رواج آهي. هن قسم جا مڻيا پرسان ٽڪريءَ کان ملي ويندا آهن. مڻين جي شڪل دال جي داڻن جهڙي ٿيندي آهي. ڪي مڻيا جوئر جي اَنَ جي شڪل جهڙا هوندا آهن. ياتري پنهنجي دل ۾ ڏاڍو راضي ۽ پرسن هوندا آهن. ڪين اهو يقين هوندو آهي ته اهو پنڊ پاهڻ ٿيل اناج آهي، جيڪو ايشور انسان جي تنبيهه واسطي هتي ڌرتيءَ تي نشاني طور ڇڏيو آهي. هندو ٻاون لاءِ اهڙا پٿر آملنيءَ جو ذريعو ٻڌجي پيا آهن ۽ انهن جي مڃتا هڪ هٽي قائم آهي.

10- اپريل صبح جو اسان خيرن سان ننڍي کان روانا ٿياسين ۽ 24 ميل پري ميرپور جو رخ ڪيوسون. جنهنجو رستو مينهن وسڻ ڪري چڪڻ لڳو پيو هو. مان هيلٽن جي تصنيف ’انڊيا‘ ۾ پڙهيو هو ته هتي مينهن تمام ٿورو پوندو آهي، ۽ ٽئين چوٿين سال وسندو آهي، پر هتي ته وڏ- ڦڙي جي وسڪاري ڪونه گهٽايو. ٿرماميٽر موجب گرميءَ جو درجو 8.6 هو. ان هوندي به ڳرو واءُ جو پيو. ڏند ۽ ڪوهيڙي سبب ننڍي ۾ رهڻ ڪجهه مزئي ڏکيو ٿي پيو هو. جون ۽ جولاءِ جي مهينن ۾ ڏوڙ جا ڏوڙيا آپدا ٻڌجي ويندا آهن. رات ڏينهن مٽيءَ جو مينهن پيو وسندو رهندو آهي.

اسان جنهن رستي سان سفر ڪري رهيا هئاسون، سو بگهياڙ ڦاٽ جي ڪناري سان هڪ ويران علائقي مان گذري رهيو هو. بگهياڙ ڦاٽ، ننڍي کان هيٺ به درياهي جي هڪ وهڪري جو نالو آهي. اهو نالو مٿس رفتار جي تيزيءَ سبب پيو آهي. وڻ ٽڻ، ڪوٽ ۽ ڳوٺ، مطلب جيڪا به شيءِ سندس وهڪري جي سامهون آهي، سا پائي ڪيرائي وهائي ڪٽي ويندو آهي. گذريل ٿوري عرصي کان وٺي سندس اهو اوج ڪونه رهيو آهي ۽ ويڪر به 200 گز مس وڃي بچي اٿس. اسان اهو ميرپور جي هيٺان اڪريو. سنڌو هن به درياهي کان مٿي هڪ شانائتو درياه آهي. جڏهن اسان کيس ننڍيَ وٽ ڏٺو ته دل خوشي کان اڌما ڀَئي ڪاڍا. سندس وهڪري جو پاٽي ڏاڍو ميرو ۽ لڙياٽو آهي. 2000 فوٽ موڪر هيس. هڪ ڪناري کان ٻئي ڪناري تائين سراسري طور 10 فوٽ اونهون آهي. جڏهن مان پهريون ڀيرو هن درياه کي ڏٺو ته طوفان سبب سندس پاڻيءَ ۾ ڏاڍي دهشت ۽ دم هو. سمنڊ جيان وڏيون لهريون اٿي رهيون هيون. ڪپرن تي ڏاڍي ڪولاهل ۽ شور

---

(1) جيئن لطيف سائين سُر سهڻيءَ ۾ فرمايو آهي:

دهشت دم درياه ۾، جت ڪُن جا ڪڙڪا،
سهيَ ڪين سمنڊ جا، ماندي دل دڙڪا،
ساهڙ تون سڻ ڪا، فريادي فقير جي.

هو. مون کي اهو ڀڌي ڪو گهڻو اچرج ڪونہ لڳو تہ سنڌي هن وڏي درياہ کي سمنڊ جو سمنڊ ڪوٺيندا آهن. (1)

اسان جي واپس اچڻ تي، ڀرئين ڀيري ڪان وڌيڪ ماڻهو اسان ڏانهن اچڻ لڳا. اهي حڪومت ڪان وڌيڪ اسان سان سٺو ورتاءُ ڪري رهيا هئا. ڪن اسان لاءِ عجيب غريب خيال هئا. ڪيترن ماڻهن اسان ڪان پڇيو تہ ماڻي ڪائڻ ڪان پوءِ پنهنجا هٿ ڪٿن ڪان چٽائي صاف ڇو ڪرائيندا آهيو؟ اهو بہ پڇڻ لڳا تہ اسان ڪتا، ٻليون ۽ سوئر ايترا گهڻا ڇو ڪائيندا آهيون؟ انهن پنهنجن حاڪمن جي ظلمن جون گهڻيون شڪايتون پئي ڪيون. ڀل جي ظالماڻي طريقي سان اوڳاڙيءَ جي بہ گلا پئي ڪيائون، جنهن ڪچ جيتري زمين کيڙڻ ڪان ڪين روڪي ڇڏيو هو. ٺٽي ۽ سمنڊ جي وچ تي ڀليون ۽ غيرآباد زمينون جهنگلن جي صورت ۾ ائين خالي پيون هيون، جن ۾ لون جي 20 فوٽن ڪان وڌيڪ اتاهن وڻن وارا گهاٽا جهنگ هئا، جن وچان گذرڻ ناممڪن هو. زمين جا ڪي ٽڪرا سخت ۽ چيڪي مٽيءَ وارا بہ هئا، جن ۾ ڪامان هنيل ۽ ڪڙيا ڪنيل هئا. زمين جي انهن ٽڪرن کي شايد آباد ڪرڻ بہ ڇڏي ڏنو هئائون.

آرين (Arrain) اشان کي ٻڌائي ٿو تہ سڪندر اعظم، سنڌوءَ جي ساڄي طرف وارو ڦاٽ ڏسي، پٽيالا ڪان سنڌوءَ جي ڪاٻي طرف وارو ڦاٽ ڏٺو هو. ان ڦاٽ مان هاڪاري هڪ ڍنڍ وٺ پهتو هو. کيس محسوس ٿيو هو تہ سنڌوءَ جو پاڻي ميداني علائقي ۾ اٿل ڪري ڦري ان ڍنڍ ۾ پيو ٿي، يا ڀر وارن علائقن مان ڪي واهڙ هن ڍنڍ ۾ وڙها پئي. ڍنڍ هڪ وڏي اپسمنڊ جيان بي پايان ڏسڻ ۾ اچي رهي هئي. هن هتي وري بہ زئلينو پولس (Zyleno polis) نالي هڪ خوبصورت ڳوٺ تعمير ڪرڻ جو حڪم ڏنو هو. سنڌس ٻئي درياهي سفر جو مقصد هو اهو تہ جيئن هو ساموڊي ڪناري سان اهڙيون ڪاڙيون ڳولي لهي، جن وسيلي سندس جنگي ٻيڙو سولائي سان سمنڊ تائين پهچي سگهي. آرين جي بيان مطابق ساموڊي سفر مان سندس اهو مقصد هو تہ جيئن هو اهو ثابت ڪري سگهي تہ هندستان ۽ ايران جي وچ ۾ ساموڊي رابطا ۽ واسطا موجود هئا. هن اپسمنڊ تي سڪندر ڪن گهوڙيسوارن سان گڏ اچي لٿو هو. هو ساموڊي ڪناري سان گهمي ڦري جاچي ڏسڻ لڳو هو تہ من ڪا اهڙي ساموڊي ڪاري ملي وڃي، جيڪا طوفان وقت سندس ٻيڙن جي بچاءَ جو ڪم ڏئي سگهي. هن مٺي پاڻي واسطي کوهہ کوٽڻ جو پڻ حڪم ڏنو. انهيءَ لاءِ تہ جيئن سندس ساموڊي لشڪر کي مٺي پاڻيءَ جي تڪليف نہ اچي. هن معاملي ۾ منهنجو پنهنجو ويساهہ اهو آهي تہ سڪندر اعظم ٺٽي هيٺان سنڌوءَ جي من مشهور ڦاٽن 'بگهياڙ' ۽ 'ساتا' وٽ پهتو هو ۽ ڪڇ ۾ ڪنهن بہ داخل ڪونہ ٿيو هو. عام طور اهو خيال ڪيو ويندو آهي تہ سڪندر واپسيءَ وقت ڪڇ ۾ بہ آيو هو. ٺٽي جي هيٺان اوڀارئين ڦاٽ وٽ پهچي هو تي ڏينهن اوله

طرف سفر ڪندو رهيو. اهو سنڌوءَ جي ٻن منهن جي وچ وارو رستو هو، جنهن سان بعد ۾ سنڌس جنگي ٻيڙو اچي لنگهيو هو.

12- اپريل تي اسان سنڌي ٻوٽڙين ۾ سوار ٿي، سنڌوءَ ۾ سفر جي شروعات ڪئي ۽ دل ۾ ڏاڍو سرها هئاسون. اسان جو سڄو ٻيڙو ڇهن سنڌي ٻوٽڙين ۽ ڪجھ ماڻ آنڌل انگريزي طرز جي وڏين ٻيڙين تي مشتمل هو. سنڌوءَ جون ٻيڙيون هوبهو چين جي جنڪ (Junkes) ٻيڙين جهڙيون آهن. توڙي جو اهي وڏيون آهن، پر ان هوندي به انهن تي ضابطو رکي نه سگھبو آهي. اهي ٻيڙيون لهرين جي لوڏن تي ترندڙ ۽ ترڪندڙ گهر هوندا آهن. اسان جا ٻيڙائتا به پنهنجين زالن، ڪتن، پکين پکڻن سميت انهن منجهه ويٺل هئا ۽ اسان به ساڻن گڏجي ٻيڙين ۾ وڃي سوار ٿياسون. سٺائو واءُ نه هجڻ جي حالت ۾ ونجهه يا اولي جي مدد سان اوپارو ٻيڙي ڏيڍ ميل في ڪلاڪ جي رفتار سان هلي پئي سگھي. واءُ هجڻ واري حالت ۾ وڏن چوراس سڙهن جي مدد سان ٻيڙي ٺيٺيءَ رفتار سان سفر ڪري سگھي ٿي. پهرين منزل اسان 'وڪر' ۾ ڪئي. درياهه جو اهو پهريون بندر هو. هتي اناج جي وڏي منڊي هئي. ان وقت هن بندر تي پنجاهه ٻوٽڙين ڪان سواءِ سامونڊي جهاز پڻ بيٺا هئا.

3 تاريخ، اسان اٺن ميلن جي گهيري ۾ ڪيتريون ڪاريون جاچي ڏٺيون. آخرڪار 'واياڻيءَ' نالي سنڌوءَ جي هڪ مکيه ڦاٽ ۾ داخل ٿياسون. جنهن جي ويڪر 500 گز ۽ اونهائي 24 فوٽ آهي، هيءُ پنهنجي قسم جو هڪ خوبصورت درياهه آهي. سنڌس ڪنارا ڪٿي اڀڪرا ته ڪٿي تراڪڙا هئا. سنڌس وهڪرو ورڻ وڪڙن وارو هو. هر وڪڙ وٽان منجهائنس واهڙ نڪري دوآبي جي ٻي شاخ سان مليو ٿي. ڪُنڌين ڪنارن سان لُون جا وڻ ۽ ڪکن ڪانن مان جوڙيل مهاڻن جون پيهون ۽ پکا هئا. جن مان پتو پيو ٿي ته اسان ماڻهن جي وسندين ۾ پهچي ويا آهيون. سنڌوءَ ۾ جيئن اسان مٿي هاڪاريندا ٿي وياسين، تيئن اتان جي اوسي پاسي جا رهواسي اسان سان گڏ هلندا ٿي رهيا. هڪ سيد پاٽيءَ جي سَنڌي تائين اچي، اسان ڏانهن جوهه ڪري تڪي، پوءِ پنهنجي ساٿين ڏانهن منهن ڦيرائي رڙ ڪري چيو: "يارو! سنڌ اسان کان وئي، انگريزن سنڌ جي فتح جو رستو، سنڌو درياهه ڏسي ورتو آهي." اهي اکر اسان جي قافلي جي ماڻهو ٻڌي ۽ سمجهي ورتا. جيڪڏهن سنڌ فتح ٿي به وئي ته عام ماڻهو ته ڏاڍا خوش ٿيندا. باقي سيد جيڪي نبي ڪريم(ﷺ) جي اولاد مان آهن، سي هتان جي حڪمران ڪهڙلن جيان موجوده نظام برقرار رهڻ ۾ ڏاڍا خوش آهن ۽ پيا خواه مخواه اڻ ڏٺيون اڻ ٻڌيون هٽندا ۽ اڳڪٿيون ڪندا.

سنڌ ۾ داخل ٿيڻ سان ڪنهن اوپري ماڻهوءَ جو عربستان جي نبي ڪريم(ﷺ) جي دين کان وڌيڪ ٻي ڪنهن شيءِ ڏانهن ڌيان ڪونه ويندو. هر

جڳهہ تي اهو ڏسڻ ۾ پيو ايندو تہ غريب غربو مقرر وقت تي مڪي ڏانهن منهن ڪيو نماز پيو پڙهندو. منهنجي ٻيڙيءَ ۾ بہ اهڙو ماڻهو موجود آهي، جيڪو ٻيڙيءَ جي اوپاري هاڪارڻ ۽ ونجهہ هلائڻ ۾ ٻين جي پيٽ ۾ ڏاڍو پڙ آهي. جڏهن نماز جو وقت ٿيندو آهي، تہ ٻيڙي ڇڏي، سنڌوءَ جو ڪپ ۽ چڪڻ وارو ڪنارو اڪري خشڪيءَ تي وڃي خدا جي اڳو سجدي ۾ پنهنجو سر جهڪائي ڇڏيندو آهي. ننڍڙن ڳوٺن مان بہ مختلف نمازن جي وقت تي مُلن جي بانگ جا آواز پيا ٻُرندا آهن ۽ مومن کي نماز پڙهڻ لاءِ پيا سڏيندا آهن. بانگ جي ڪڙوال ڪنن تي پوڻ سان مسلمان هر ڪم ڪار مان هٿ ڪيي هٿڪ ڪنا تي بيهندا آهن ۽ ان سريلي آواز جي ختم ٿي وڃڻ تي 'آمين' (1) چوندا آهن. ان جو اثر ڏاڍو سٺو ٿيندو آهي. ٻين ملڪن ۾ ائين ڏسڻ ۾ آيو آهي تہ ثقافت جي ڪنهن خاص نقطي تي پهچي بہ انسان جون اخلاقي حالتون مذهبي بندگي يا عبادت سان ميل ڪونہ کائينديون آهن.

پندرهين تاريخ شام جو ٺٽي پهچي لنگر هنياسين. اسان جو هيءُ سفر ڏاڍو سهنجو ۽ سٺائو گذريو. سنڌوءَ سان ٻيڙين ذريعي هن سفر ۾ ڏايا دل لُيائيندڙ ڏيک ڏسندا آياسين. چوڙ واري علائقي ۾ هتيءَ درياهہ ڏاڍو خوفناڪ ۽ پوائتو هوندو آهي. مست سنڌوءَ جي پاڻيءَ جو وهڪرو هڪ ڪناري کان ٻئي ڪناري تائين تيز رفتاريءَ سان ڏوڪيندو وڃي ڪنارن سان ٽڪرائيندو آهي. ڪاڏ ۽ پائيندڙ ڪري ڪنڌين ڪنارن جي روپ ۾ ڏرتيءَ جي خاصي پڪ، پيڙ ڏئي، وڏي ڏڪي سان پاڻيءَ اندر ڪيرائي وجهندو آهي. ڪڏهن تہ ٻيڙين کي پڇي پروڙي تختو تختي ڪان ڏار ڪري ٻوڙي ناس ڪري ڇڏيندو آهي. انهن پڪن پيڙين ۽ ڪنڌين ڪنارن جي پائڻ جا خطرناڪ آواز، رات جو ڏورانهين پنڌ تان ڪن ڪونہ ڏاريندا آهن. معلوم ائين پيو ٿيندو تہ ڄڻ پري ڪٿي توبن سان بمباري ٿي رهي آهي. اسان ڏٺو تہ هڪ جاءِ تي درياهہ ايتري تڪڙي ڪاڏ ڪري رهيو هو جو اتي ڪن ٿهي ويو هو. جڏهن ٻيڙا ان ڪُن جي ڀرسان گذرڻ لڳا تہ وٺي چوڌاري ڦرڻ لڳا. ان وقت درياهہ ۾ هر جاءِ تي 36 فوٽ پاڻي موجود هو، پر ڪُن واريءَ جاءِ تي درياهہ جي اونهائي ٿيڻ تي ٿي ويندي آهي. اسان جي ٻيڙي بہ ان ڪن ۾ وڃي ڦاٿي هئي، پر پاڪ پلا هئا جو ان تڪيءَ تار مان نڪري اهو پاسو بدلائي وڃي تانگهي پاڻي ۾ نڪتي.

اسان سنڌوءَ ۾ سفر پلي مارڻ واريءَ موسم ۾ ڪيو هو. هيءَ مڇي ڪڳي (Carp) جي قسم سان تعلق رکي ٿي ۽ منڪريل جيتري وڏي ۽ ذائقي ۾ سامن مڇيءَ جهڙي ٿيندي آهي. چار مهينا درياهہ ۾ رهي ٿي. جنوري کان اپريل تائين سمنڊ کان درياهہ ڏانهن رخ ڪندي آهي، پر بڪن مٿي ڪانہ چڙهي. هتان جا ماڻهو

---

(1) بانگ پوري ٿيڻ تي ڪلمو پڙهيو ويندو آهي. (سنڌيڪار)

ڪنهن وهم طور اهو سمجهندا آهن تہ پلو خواجہ خضر جي مزار جي زيارت واسطي بکر ويندو آهي، جڏهن واپس ورندو آهي تہ ان بزرگ کي پٺي ڪونہ ڏيندو آهي. جيڪڏهن ائين ڪندو تہ درياهہ جو لُڙيو پاڻي ڪيس انڌو ڪري وجهندو آهي.

پلي ڦاسائڻ جو طريقو بہ هتان جو پنهنجو ۽ مخصوص آهي، جيڪو فقط سنڌوءَ سان تعلق رکي ٿو. هر هڪ مهاڻي کي هڪ گهڙو هوندو آهي، جنهن جي مٿان مهاڻا ليٽي پوندا آهن. پوءِ جنگهون ٻانهون هڻندا، ڏيڏر جيان ترندا ترڪندا وچ سير ۾ پهچندا آهن، جتي پاڻيءَ جو وهڪرو تيز هوندو آهي تہ جار پاڻيءَ ۾ اڇلي لهواري طرف هلڻ شروع ڪندا آهن. جار کي لڪڙي وٽ هڪ ڳوٿري ٽنگيل هوندي آهي، جنهن کي مهاڻو شڪار ڪرڻ وقت بند ڪري ڇڏيندو آهي ۽ پلي کي ڳوٿري مان ڪڍي پنهنجي شڪار کي جاري رکندو آهي. ڪيترين اهڙين ننڍڙين ٻيڙين بہ آهن، جن کي وچ تي خال (Orifice) ڪونہ هوندو آهي. مهاڻا ويهي ڪري ڪين هاڪاريندا آهن. هزارين مهاڻا ٻيڙا ۽ بهار هن موسم ۾ پلي مارڻ جي ڌنڌي ۾ رڌل هوندا آهن. هن رُت جي خوشيءَ سان پليڪار ڪندا آهن، جو تہ سال جي ٻين مهينن کان هن موسم ۾ وڌيڪ مڇي مرندي آهي، جنهن کي پرڏيهي ملڪن ڏانهن برآمد ڪيو ويندو آهي.

18- تاريخ صبح جو اسان حيدرآباد جي سامهون وڃي لنگر هنيا. هيءَ شهر سنڌوءَ کان پنج ميل پري آهي. هتي نديءَ جي طرف کان ٽڏڙي هير کُلي رهي هئي، جنهن جي مدد سان درياهہ جي اوڀارو ٽي ميل في ڪلاڪ جي رفتار سان اسان حيدرآباد پهتاسون. مٿان مٽيءَ جو وسڪارو سهڻ کان ٻاهر هو. سنڌ جو هيءَ ڀاڱو ڏاڍو مشهور آهي. سنڌ جي اميرن هن علائقي ۾ شڪار واسطي ٻيلا رکي پليءَ زمين کي غيرآباد ڪري ڇڏيو آهي. درياهہ جون ڪنڌيون پاڻيءَ جي سنڌي سٽين آهن. شڪار لاءِ رکيل ٻيلن ۾ رتم ٻوٽو (Furze) سنهون جهنگ ۽ ننڍي قد وارو ٻير جام ٿئي ٿو. پليءَ زمين هجڻ ڪري اهي سڀ ڇهچ سناوا پيا ڏسبا آهن. اسان هڪ يا ٻن ائن وارا ڪيترا نار ڏٺا جيڪي شڪار گاهن ۾ ناهيل تلائن کي پاڻيءَ سان پري رهيا هئا. چاڪاڻ تہ تن ڏينهن سنڌ جي اميرن ۽ سندن مٽن مائٽن شڪار ڪرڻ جو پروگرام رٿيو هو. جهنگ ۾ اڇايل هرڻ (1) پاڻي پيئڻ واسطي انهن تلائن تي ايندا ۽ پر پاسي ۾ ناهيل کڏن ۾ ويهي هرڻن جو شڪار ڪيو ويندو. اهڙيءَ ريت هرڻن سان گڏ غريب رعايا بہ اميرن جي هٿان شڪار ٿيندي آهي.

اسان جي رسّڻ کان هڪدم پوءِ، دارالسلطنت وٽ خيريت سان پهچڻ ڪري، مير مراد عليءَ ۽ سندس خاندان طرفان موڪليل چار وفد اسان کي واڌايون ڏيڻ آيا.

---

(1) The specees hunted in Sindh in Called 'hota punchu'. It is Kind of hog deer.

انهن وفدن برطانيہ سرڪار سان مضبوط دوستيءَ ۽ عزت جو اظهار ڪيو. سيني کي مناسب جواب ڏئي ڪين واپس روانو ڪيم.

شام جو اسان کي حيدرآباد ڏانهن وٺي وڃڻ لاءِ رهنمائي ڪئي وئي ۽ ٽنڊي ولي محمد ۾ سنڌ جي وزير نواب ولي محمد جي گهر جي پرسان اسان کي لاٿو ويو. نواب ولي محمد جي غيرحاضريءَ ۾ سندس پٽ کي اسان جو مهماندار مقرر ڪيو ويو هو. اسان جا تنبو وغيره بہ ان جاءِ تي ئي هنيا ويا. اسان جي هر قسم جي کاڌي خوراڪ سان مهمانوازي ڪئي وئي. اهو اندازو لڳائڻ ڏاڍو مشڪل ٿي پيو تہ اسان اهي ساڳيا ماڻهو آهيون، جن کي کائڻ پيئڻ لاءِ هر چيز جي اڻاٺ ۽ تنگي هئي ۽ سنڌ جي ڪناري سان گهڻي وقت کان پئي ڊوماڻون کاڌيون ۽ هاڻي انهن ساڳين متعصب اميرن جا معزز مهمان آهيون. ننڍا ۽ وڏا اسان جي خدمت ڪرڻ ۾ رڌل آهن. خان، سيد، چوبدار ۽ نوڪر بلڪ هر قسم جا ماڻهو اسان لاءِ قاصد جو ڪم ڪري رهيا هئا. اهڙي ريت اسان جي تعظيم ۽ تڪريم ڪندي رات گذري چڪي هئي. ساڳي قسم جي نياپي واسطي، حجم، پاڻياري ويندي وزير اعظم تائين مختلف ماڻهو پئي آيا ۽ ويا.

دربار ۾ اسان جي آجياڻي واسطي بہ معقول بندوبست ڪيو ويو هو، پر ان ۾ بہ سنڌي خاصيت واري مهمانوازي شامل هئي. دربار ۾ وڃڻ لاءِ اينڊڙ شام مقرر ڪئي وئي هئي. اسان جو مهماندار باک ڦٽيءَ جو اچي پهتو ۽ اسان کي ان وقت شاهي محلات ڏانهن هلڻ لاءِ چيائين. مون ڪانئس سڄي ساري بندوبست جو پڇيو پر هن منهنجيءَ ڳالهہ کي لاپرواهيءَ سان ٽاري ڇڏيو. وڏي نوڙت ۽ نياز سان ۽ فصيح ۽ بليغ زبان ۾ پنهنجي مالڪ جي ان ڪري تعريف ڪرڻ لڳو تہ هن ڪين ملاقات جو ايڏو سويرو شرف بخشي وڏو احسان ڪيو آهي، نہ تہ ٻين ملڪن جا وڪيل ۽ نمائندا وڃنا هفتن جا هفتا پيا سڪندا آهن. مان خان کي ٻڌايو تہ سنڌس مالڪ جي ايتري سوير ملاقات جي شرف بخشڻ کي مان ٻئي نموني سان ڏسان ٿو تہ اها اسان جي مٿان امير جي مهرباني ڪانہ آهي، پر هو برطانوي حڪومت جي ڪنهن بہ ڪماشتي کي ڪنهن بہ وقت گهرائڻ ۾ پنهنجي آڌ- وڏائي سمجهي ٿو. منهنجي وراڻي ٻڌي خان ماٺ ٿي ويو. گهڙي ڪن ڪان پوءِ هو اٿي هليو ويو. هُن ۽ دربار ڏانهن هلڻ واسطي هر هر زور ڀرڻ لاءِ هڪ قاصد موڪلي معافي گهري، جنهن سندس بيان مطابق غلط فهمي پيدا ڪري وڌي هئي. سنڌين جي متڪبرانہ ڳالهين کي منهن ڏيڻ لاءِ اهڙائي هٿيار استعمال ڪيا وڃن، پوءِ اهو رستو بداخلاقي وارو ڇو نہ هجي. سمورين ڳالهين نبيرڻ ڪرڻ واسطي اسان ساڳي حڪمت عملي اختيار ڪئي آهي، جنهن ۾ اسان گهڻي قدر ڪامياب ويا آهيون. تڪرار جي صورت ۾ اسان شائستگي ۽ ٿڌائي کان ڪم ورتو آهي ۽ سندن توهين واري سلوڪ کي اسان وساري ڇڏيو آهي.

شام جو اسان سندس پٽ مير نصير جي معرفت سنڌ جي امير سان ملاقات ڪئي، جيڪو اسان کي پنهنجي ڪمري ۾ وٺي هليو. هن ٻڌايو ته هو برطانيه حڪومت جو دوست آهي ۽ سندس ڪوشش سبب اسان کي سنڌوءَ رستي سفر ڪرڻ جي اجازت ملي آهي. اسان سنڌ جي امير کي دربار جي ڪمري جي وچ تي ويٺل ڏٺو، جنهن جي پرسان سندس ڪيترائي مٽ مائٽ ويٺل هئا. جيئن ئي اسان اندر گهڙياسون ته سڀئي اٿي بيٺا ۽ پنهنجي روش ۾ ڏاڍا تماشا نهنا هئا. هزهاءِ نيس مير صاحب مون سان منهنجو نالو وٺي مخاطب ٿيو ۽ ٻڌايو ته مان سندس سرڪاري ۽ غيرسرڪاري دوست آهيان. جاڪاڻ ته منهنجي ڀاءُ (ڊاڪٽر برنس) (1) ڪنهن موذي مرض جو علاج ڪري ڪيس چڱو ڀلو ڪيو هو ۽ مون کي ان ڳاديلي تي ڳڌ وهاريائين جنهن تي هو پاڻ ويٺو هو. هن مون کي گذارش ڪئي ته سڀ سامهون آيل مشڪلاتون ۽ خطرا وساري ڇڏيان ۽ کيس برطانيه سرڪار جو دوست سمجهان. اسان جي سفر ۾ جيڪي روڪون ۽ رنڊڪون درپيش آيون هيون، سي سندس سياسي اڻڄاڻائي سبب ٿي ويون هيون ۽ هو اهڙي قسم جي رويي کي ٻنهي ملڪن جي وچ ۾ ٿيل عهدنامن جي جڙ هڪ ڀڃڪڙي سمجهي ٿو. اهو سڀ ڪجھ ان ڪري ٿيو جو هو هڪ سپاهي آهي ۽ سياست مان گهٽ ڄاڻي ٿو. هن کي ٿي لڪ بلوچن جو ڪمانڊر مقرر ڪيو ويو آهي ۽ الله جي مهرباني سان هو ئي سنڌ حڪمران آهي.

”توهان جيئن ته دارالسلطنت ۾ پهچي ويا آهيو، تنهن ڪري اسان جو فرض آهي ته توهان جي دلي طور آجيان ڪريون.“ هن اسان کي اهو به چيو ته سندس شاهي ٻيڙو سنڌ جي سرحدن تائين توهان سان گڏ هلندو ۽ سنڌوءَ جي اوپاري وهڪري ۾ هتان جي رعايا توهان جي ٻيڙين هلائڻ ۾ هر قسم جي مدد ڪندي. جيڪڏهن توهان جي مرضي هجي ته شاهي هاٿي ۽ پالڪيون به توهان جي حڪم جون منتظر آهن. برطانيه جي بادشاه سلامت طرفان موڪليل سوکڙيون سنڌ جي سرحدن تائين اڪيرين ڪرائڻ لاءِ وزير جو پٽ مقرر ڪيو ويو. مان هزهاءِ نيس سان ڪابه سياسي ڳالهه ٻولهه ڪانه ڇيڙي ۽ نه وري ان بدلي پنهنجي فوج جي انگ اکر ڏيڻ جي ضرورت پيش آئي. برطانيه سرڪار طرفان نيڪ خواهش رکڻ لاءِ مان سندس ٿورا مڃيا ۽ کيس چيو ته: ”ٻنهي ملڪن وچ ۾ بهتر لاڳاپن ۽ دوستي جي موجودگيءَ ڪري منهنجو هيءُ سفر جيڪو مان هن ملڪ سنڌ منجهان ڪري رهيو آهيان، تنهن کي غيراهم ڪونه سمجهيو ويو آهي.

سنڌ حڪمران جي دلي سهائتا کان سواءِ، بنا فوج جي هڪ اڻ سونهين ۽ اوپري فرد جي نگهبانيءَ هيٺ، سنڌوءَ رستي ٻيڙين جو سفر چريائيءَ کان وڌيڪ هڪ ڪُڌو ڪم ثابت ٿئي ها. آهي ڏک ۽ ڏاڪڙا جيڪي اسان جي سر تي آيا، تن

---

(1) هن لاءِ ڏسو ڪتاب 'سنڌ جي دربار'

ڪي برطانيہ حڪومت جي پلين پاڳين، مردن جيان منهن ڏئي وڃي پار پياسين. اهي ساموندي آپدائون ڪنهن انسان جي هٿ وس ڪونہ هيون، جو انهن کي ڦيرائي سگهجي. ”لکيو منجھ نراڙ قلم ڪياڙي نہ وڃي.“ اسان الله تعاليٰ جي مهربانين سان انهن سيني لهرين ۾ لوڏن مان نڪري، اچي ڪناري سان لڳا آهيون. مون کي پورو ويساه آهي تہ اهي اعليٰ اختياري وارا جن جو آءٌ نوڪر آهيان، اوهان جي ڏنل هن آجياڻي سبب ايتروئي گهڻو خوش ٿيندا، جيترو آءٌ هينئر خوش ۽ سرهو آهيان. هلندڙ ملاقات ختم ٿي وئي. هزهاءِ نيس ايندڙ صبح جو وري ٻيءَ ملاقات لاءِ اڳ ۾ ئي وقت رکي ڇڏيو هو. جنهن ۾ برطانيہ سرڪار طرفان سياسي نوعيت جون ڳالهيون ٻولهيون ساڻس ڪيون وينديون. منهنجي پاءُ جي تصنيف (1) ڪرنل پاٽنگر جي لکيل تذڪري ۾ سنڌ جي درٻار متعلق سندن لاتعلقي ڏيکاري وئي آهي. ساڳيءَ ريت سنڌ جي درٻار سان لاڳاپيل ڪنهن بہ معاملي سان منهنجو ڪوبہ تعلق ڪونہ آهي. امير ۽ سندس خاندان وارن کي ڪي اوچي قسم جا جواهر موتي پاتل ڪونہ هئا. جيڪڏهن پاتل هجن بہ ها تہ اها سندن شاهي شان ۾ گهٽتائي سمجهي وڃي ها. درٻار ۾ سندن شاهي محلات ٻئي ساديون هيون، جن اسان جو ڌيان ڪونہ ڇڪايو. اسان جي آجيان هڪ صفحي ۾ ڪئي وئي، جنهن ۾ ڪو غاليچو بہ وڇايل ڪونہ هو. امير بہ هڪ اهڙي ڪمري ۾ ويٺا هئا، جتي گدلا ميرا سپاهي ميڙاڪو ڪيو مٿان بيٺا هئا. گوڙ شور ۾ متي ايڏي هئي، جيڪا سهڻ جهڙي نہ هئي. ڪين ماٺ رهڻ واسطي امير پاڻ وري وري آواز ڏئي تاڪيد پئي ڪيو، پر ان جو ڪوبہ اثر ڪونہ ٿي ٿيو. ان گوڙ ۾ شور ڪري بعضي تہ خود امير جو پنهنجو آواز بہ ٻڌڻ ۾ ڪونہ ٿي آيو. اسان کي ٻڌايو ويو تہ اهو گوڙ ان ڪري آهي جو اسان کي اميرن سنڌ جي فوجي طاقت ڏيکارڻ پئي چاهي. رستا ۾ گهٽيون ماڻهن سان ڀريون پيون هيون. سردارن جي ڪوشش کان سواءِ اسان جو قلعي کان ٻاهر نڪرڻ ئي ممڪن ڪونہ هو. اهي سردار قلعي کان ٻاهر نڪرڻ واسطي اسان جا پيشوا مقرر ٿيل هئا.

مان ملاقات کان پوءِ سرڪار طرفان هزهاءِ نيس لاءِ ڏنل سوکڙيون، جيڪي گهڻو ڪري يورپ جون ٺهيل هيون، جهڙوڪ: بندوق، پستول جو پڙو، سوني واچ، ٻہ دوربينيون، هڪ گهڙيال، انگريزي شالون، شيشي جي شمعدانن جا ٻہ عاليشان جوڙا، ڪجھ بمبئي ۾ ڇاپيل فارسي ڪتاب ۽ فارسي نوعيت جو دنيا جو ۽ هندستان جو نقشو هئا. اسان اهي سڀ سوکڙيون هزهاءِ نيس جي حوالي ڪيون. سنڌ جي امير اسان ڏانهن اڳ ۾ ئي ٻہ قاصد ان مقصد لاءِ موڪليا هئا تہ جيئن مان تحفي واريون شيون هن کان سواءِ ڪنهن ٻئي کي نہ ڏيان، ۽ پندرهن ملين اسٽرنگ پائونڊ فقط سندس گهر جي ڀاتين ۾ ورهايان ۽ هوڏانهن سيني سوکڙين

(1) Narrative of the visit to the court of Sinde - Edin 1821

جو ملھ بہ ٿي سو پائونڊن کان مٿي ڪونہ ٿيندو. سندس لالچ جو اندازو ھن ڳالھ مان چڱيءَ ريت لائي سگھجي ٿو تہ ھن پنھنجي وزير کي سيڙائي ھن مقصد سان مون ڏانھن موڪليو تہ مان ڪيس سوکڙيءَ طور ٽنل گھڙيال ۽ شمعدانن جي بدران ٻين سردارن لاءِ مخصوص ڪيل سوکڙين مان ڪي شيون ڏيان. چاڪاڻ تہ ان گھڙيال ۽ شيشي جي شمعدانن سنڌ جي حڪمران جي شاهي محلات جي ٻئي سامان سان ميل ڪونہ ٿي کاڌو. مان وزير کي جواب ۾ چيو تہ جيڪي شيون مان تحفي ۾ ڏنيون آھن، سي يورپ ۾ ٺھندڙ مال جي نمائش طور ڏنيون آھن. اھو رواج بہ ڪونہ آھي جو ھڪ ماڻھوءَ جي نالي ڪيل ملڪيت ٻئي کي ڏني ڇڏيان. منھنجي ھن انڪار کان پوءِ بہ ھڪ ٻيو قاصد آيو. جنھن بہ اھا ساڳي ڳالھ ورجائي.

سن 1809ع ۾ بہ ھن دربار ۾ اھڙو واقعو پيش آيو ھو. اسان اھڙي قسم جي حالتن مان سمجھي ويا ھياسين تہ حيدرآباد جي اميرن ۽ وزيرن جي ذھني سوچ ڪيتري ھيٺانھين آھي. ان ڏينھن سڄ لٿي تائين مٺاين ۽ ميوات سان ڀريل ۽ سونن ورقن سان ڍڪيل ٿَس امير جي گھر جي مختلف پاتين جي طرفان اسان ڏانھن پئي ايندا رھيا.

صبح جو سويل اسماعيل شاه جي رھنمائي ۾ اسان کي شاهي دربار ۾ آندو ويو. ھو اسان جو مھماندار ۽ شاهي وزير ھو. ھن موقعو ڏسي مون کي چيو تہ مان امير کي گھڙيال جي بدلي ٻيون شين ڏني ڏاڍو خوش ڪري سگھان ٿو. امير سان ٻي ملاقات منظم ۽ پرامن ماحول ۾ ۽ ڏاڍي بھتر نموني ۾ ٿي. جڏھن امير کي انگريز سرڪار جي خواھش جي ڄاڻ ڏني وئي تہ ھن صاحب ان کي ھڪدم قبول ڪري ورتو. گفتگو ڏاڍي دوستاڻي وايومنڊل ۾ ٿي. ھزھاءِ نيس منھنجي پاءُ متعلق بہ خاص طور پڇيو. ھو اسان جي لباس ڏانھن ڏاڍي ڌيان سان ڏسي رھيو ھو. منھنجي ٽوپلي ۾ جيڪي ڪنب لڳل ھئا سي ڪيس ڏاڍو وڻيا ٿي. موڪلائڻ وقت ھن ڪالھوڪي معاملي تي پنھنجي نقطءِ نگاه مطابق زور ڏني ڳالھايو. سندس نيت ۾ ڪيترو بہ شڪ ھجي، پر جيڪو ڪجھ ٿيو ھو، ان کان آءٌ ڏاڍو مطمئن ھوس ۽ مون کي يقين ھو تہ ھو اسان جي لاھور جي سفر ۾ ڪنھن بہ قسم جي رنڊڪ ڪونہ وجھندو.

امير جي فرزند مير نصير خان اسان کي دمشق جي ھڪ خوبصورت تلوار تحفي ۾ ڏني. ان جي مياڻ ڳاڙھي بخمل جي ٺھيل ھئي ۽ مٿس سون جو ڪم ٿيل ھو. سندس پيءُ اسان ڏانھن پندرھن سو رپين جو ڀريل ٿيلھو موڪليو ۽ معافي بہ طلب ڪئي ھئائين تہ وٽس پيش ڪرڻ لاءِ اھڙي ڪا خوبصورت تلوار موجود ڪانہ ھئي ۽ چورائي موڪليائين تہ اميد تہ اسان جي ھيءَ سوکڙي قبول پوندي. مطلب تہ مھڙ ۾ اٽيان کي جھڙين مصيبتن جي منھن ۾ ڏنو ويو ھو، ان مان اسان کي حيدرآباد جي اھڙي آجياڻي جي اميد ڪانہ ھئي. ٻئي ڏينھن صبح جو اسان شھر

چڏي، بيڙين پرسان اچي پنهنجي وانڌ هنئي.

سنڌ جي دارالسلطنت جي پرسان ڏيک ڏاڍو گهڻ رنگائون ۽ خوبصورت آهي. سنڌوءَ جي ڪناري سان وڏا ۽ ٻگها وڻ آهن. پس منظر ۾ ٽڪريون اٿس، جن هن مٿيءَ واري خشڪ علائقي ۾ ڏاڍي رونق پيدا ڪري وڌي آهي. سنڌو ٻه گهڻن هيٺين علائقن کان هتي ڪجهه وڌيڪ ڪشادي آهي. هن ماگهه تي سندس ويڪر 830 گز آهي. وچ تي ورايا سي بيٽاريءَ اٿس، پر اها پاڻيءَ هيٺان لڪل آهي. حيدرآباد جو شهر هڪ خشڪ ٻيٽ تي شاهيل آهي. ان جو سبب اهو آهي ته اها زمين پٿرائين ۽ ٽڪرائتي آهي. هتي ته پوک لائق پليءَ زمين وارا علائقا به غير آباد پيا آهن. هي پٽ ته متانهون ۽ جابلو آهي.

هن دارالسلطنت متعلق اڳي ٻه ڪيترائي احوال لکيل آهن ۽ انهن ۾ آءٌ به ڪجهه واڌارو ڪندس. هن شهر جي آدمشماري ويهه هزار آهي. ماڻهن جو گهڻو انگ جهوپڙين ۾ رهي ٿو. ڪجهه ڪچيون جايون به نظر اچن ٿيون. امير جو پنهنجو گهر به زيب ۽ زينت وارو ڪونه آهي. هڪ عام رواجي گهر نظر ايندو. قلعو ۽ شهر هڪ ٽڪريءَ تي شاهيل آهي. قلعو به هڪ عام رواجي طرز جو آهي ۽ ڪنهن پاڪي جي چوڌاري 10 فوٽ ويڪري ۽ 8 فوٽ اونهي کاهي کوٽيل آهي، قلعي ۾ اندر داخل ٿيڻ لاءِ کاهيءَ مٿان ڪاٺ جي هڪ پل شاهيل آهي. سندس پٿيون پڪ سريون، اوچائيءَ ۾ 25 فوٽ کن مٿي آهن، جيڪي زبون حاليءَ جو شڪار آهن. ڪلر کين کائي ٽڪرو ناس ڪري رهيو آهي. حيدرآباد ڪا ايڏي مضبوط جاءِ ڪانه آهي. جيڪڏهن ڏاڪڻيون رکي قلعي تي حملو ڪيو ته اهو فتح ڪرڻ ۾ ڪا دير ڪانه لڳندي. قلعي جي وچ تي هڪ منارو شاهيل آهي، جنهن جو قلعي جي تعمير سان ڪو واسطو ڪونهي. مناري تي مٿي چڙهي نظارو ڪبو ته آس پاس وارو سارو علائقو اکين اڳيان پيو ڏسبو. چيو ويندو آهي ته هتي سنڌ جا خزانا پوريل آهن. ڦليليءَ جي ڦاٽ، حيدرآباد کي سڄي علائقي کان الڳ ڪري ڇڏيو آهي. چاڙهه وري موسم ۾ هيءُ ڦاٽ وڏو درياهه پيو نظر ايندو. اپريل جي مهيني ۾ جڏهن اسان حيدرآباد ۾ هياسون ته اهو سڪل هو. حيدرآباد جي نظاري متعلق احوال، آءٌ هن ڪتاب سان شامل ڪري رهيو آهيان. تنهن لاءِ مان ڪئپٽن ايم گرنڊلي جو شڪر گذار آهيان، جنهن مهرباني ڪري هن دارالسلطنت ۽ سندس پسگردائي سان لاڳاپيل ڏيک جو احوال منهنجي حوالي ڪيو آهي.

باب ٽيون

بکر جو سفر

تاريخ 13- اپريل صبح جو اسان امير جي وڏيءَ سرڪاري ٻيڙيءَ ۾ سوار ٿي خير سان روانا ٿياسين. هن ورن جي ٻيڙيءَ کي سنڌي، 'جهمٽيءَ' جي نالي سان سڏيندا آهن. سندس بناوت سنڌوءَ جي ٻين ٻيڙين جهڙي تراڪڙي آهي. ڏاڍي آرام واري آهي. سنڌ جي حڪمران تہ اسان ڏانهن لکيل خطن پٽن ۾ ائين پيو لکندو هو تہ سنڌوءَ ۾ هلندڙ ٻيڙيون ننڍڙيون، خراب ۽ سفر ڪرڻ ۾ ڏکيون آهن. هيءَ ٻيڙي 60 فوٽ ڊگهي آهي. ٽي کوها اٿس. مٿن اسان ڪيترائي سڙهہ اڏيا جيڪي سفيد ۽ ڳاڙهي ڪپڙي جي پٽين کي سبي ملائي جوڙي پٽاوان ٺاهيا ويا هئا. ٻيڙيءَ ۾ اندر بہ ڪمرا بنايل هئا، جيڪي عرشي رستي پاڻ ۾ ملايا ويا هئا. هڪ ڪمري جي ونگن وارن دروازن پرسان، ويهڻ واسطي خوبصورت جاءِ جوڙيل آهي. مٿانئس ڪرمچي رنگ جي ڪپڙي جي ڇتي ٺاهي وئي آهي. ٻاهرين ماٺهن جي نظر کان بچڻ لاءِ ريشمي پردا هنيا ويا آهن. جهمٽيءَ کي وڏيڪ خوبصورت بنائڻ واسطي مختلف قسم جي جهنڊين ۽ لڏڪڻ سان سينگاريو ويو آهي. انهن مان ڪي جهنڊا تہ 40 فوٽ کن موڪرا ۽ وڏا آهن. اسان هن ٻيڙيءَ جي پاڇيل تي برطانيہ سرڪار جو جهنڊو ڦڙڪايو.

منهنجي خيال ۾ اهو پهريون پيرو هوندو جو سنڌوءَ جي پاٽيءَ تي، انگريز سرڪار جو جهنڊو جهولي رهيو هو. اها ٻيڙي جنهن تي اهو ڦريرو ڦڙڪي رهيو هو، سا سيني کان اڳ ۾ هئي. اهو سوڻ ڏاڍو سڳورو هو. آس آهي تہ برطانيہ سرڪار جو واپار سندس جهنڊي جي ڇانوَ جلد شروع ٿيندو. واهُ سٺائو هو ۽ اسان سنڌوءَ رستي سفر ڏاڍي سولائي ۽ سهنجائي سان ڪري رهيا هئاسين. رات جو لنگر هٽندا هئاسون ۽ پنهنجي وانڌ سنڌوءَ جي ڪناري سان قائم ڪندا هئاسون. حيدرآباد جي وڏن ڦانڪن کان دور پهچي سچ پچ تہ ڏاڍا سرها هئاسون.

پهرين مئي تي اسان سيوهڻ رسياسون. 100 ميلن جو سفر اسان 8 ڏينهن ۾ طئي ڪيو. انهن ماڳن وٽ سنڌوءَ جي ڪناري سان ڪا خاص ڳالهہ نظر ڪانہ آئي. ان علائقي ۾ ماڻهو ڇدا پاڌا نظر آيا ۽ ڪنڌين سان وڻراهہ بہ ٿوري ٿڪي هئي. ڏيک ۾ بہ ڪا رونق ۽ رنگيني ڪانہ هئي. ٽنئين ڏينهن لڪيءَ جي ڊگهن جبلن

جي قطار نظر آئي، جيڪا سنڌوءَ جي ڪناري سان سيوهڻ تائين ڳڏ پئي هلي. سنڌوءَ جهڙي مهان درياه جي پيٽ ۾ به ڪٿي ڪٿي واريءَ جون هيٺاريون پڻ ڏسڻ ۾ ٿي آيون. اسان اڍائي ميل في ڪلاڪ سست رفتاريءَ سان سنڌوءَ مان هاڪاري رهيا هئاسون. هڪ ٻيڙي ٻانڌ سان لڳي، پر تباهه ٿيڻ کان ذري گهٽ بچي وئي هئي. سنڌوءَ ۾ اهڙا حادثا ته جام پيا ٿيندا آهن. آمريڪا جي ندين ۾ به اهڙي ورن جا حادثا اڪثر پيا ٿيندا آهن. ڪڏهن ته ڏاڍا ڀيانڪ ۽ موتمار به ثابت ٿيندا آهن. ڏسڻ ۾ اهو آيو آهي ته گهڻو ڪري اهڙي قسم جا حادثا لهواري طرف هاڪارڻ وارين ٻيڙين سان پيش ايندا آهن. اسان هن حادثي مان بچي ته وياسين، پر ان واقعي سنڌين کي واڌاين ڏيڻ جو جڻ هڪ موقعو فراهم ڪري ڏنو. اسان سنڌين واتان پنهنجي لاءِ ڏهاڙي وڏي پاڳوان هجڻ جا اعلان پيا ٻڌندا هئاسون ۽ هلڪي سلڪي حادثي مان بچي وڃڻ، هواءِ جي هر جهوٽي مان نڪري پار پوڻ کي اسان جو اعليٰ مقدر سمجهيو ٿي ويو.

اسان جي خلاصين جو عملو 16 ڄڻن تي مشتمل هو. سيئي ڏاڍا خوش مزاج ۽ پوڳائي چرچائي هئا. سڄو ڏينهن پيا ڪم ۾ ڳهندا، پاڻيءَ مان هلندا، ڪلندا، ترندا ترڳندا ۽ مڇيءَ جو شڪار ڪندا رهندا هئا. ڪڏهن ڪڏهن ٻيڙين ۾ حقي سان به شغل ڪندا هئا. ڪڏهن وري ڀنگ جو چڪرو چاڙهيندا هئا. چاڪاڻ جو منجهن ڪجهه موالي به هئا. ڀنگ جا پن ٻج ۽ ڏانڊيون ڏنڊي ڪونڊي ۾ گهوٽي گهوٽي چاڻي جڏهن سوائي تيار ڪندا هئا ته ان گهوٽيل ڀنگ جو رنگ سائو پَنير ٿي پوندو هو ۽ ڏٺي پئي ڪري ايندي هئي. اها صحت لاءِ پڻ ڏاڍي هاڃيڪار آهي. سنڌن چلمون به مان نه ٿو سمجهان ته ڪي ٻيڙين ۾ ساڻ کڻڻ لائق آهن. جو ته اهي نڪر جونڻ نهيل آهن ۽ کڻڻ ۾ ڏاڍيون ڳوريون هونديون آهن. تنهن ڪري هڪ هنڌ رکيل هونديون آهن. جڏهن همراهن کي ٻاڙ لڳندي آهي ته وڃي چلم جو پاسو ڏيندا آهن ۽ ڪاني جي نڙ وسيلي چڪيندا رهندا آهن. هو ڳڙنگ موالي آهن. تماڪ ۾ آفيم ملائي پيا سوٽا هڻندا آهن. تماڪ ته اڳيئي زهر هوندو آهي، سو وڌيڪ هاڃيڪار ٿي پوندو آهي. اسان جي ٻيڙين جا خلاصي مسلمان آهن، جيڪي ڏاڍا وهمي ٿيندا آهن. حيدرآباد کان هيٺ واهوڻءَ ڏسڻ کي بدسوڻ سمجهندا آهن ۽ ان قصي کي وساري ئي ڪونه سگهندا آهن. سنڌوءَ جي ان حصي ۾ اهي اجگر اونهي پاڻيءَ ۾ به گذاري سگهندا آهن.

سنڌي ٻيڙائتن جا سُنگ جي انداز ۾ ڳايل راڳ، جيڪي ورتن چڪڻ ۽ سڙهن کي چاڙهڻ ۽ وڃه هلائڻ وقت ڳائيندا آهن، سي بزرگن جي درن تي سوال ۽ وينتيون هونديون آهن. دنيا جي سيني ملڪن جا ٻيڙائت راڳ ۽ سُر جا شوقين هوندا آهن. جيتوڻيڪ سنڌن زبان سمجهه ۾ ڪانه ايندي، پر ان هوندي به سنڌن ٻولن ۾ ميٺ ۽ مٺرتا موجود هوندي آهي. نموني طور ڪجهه شعر ڏجن ٿا:

هلمر هلمر هلي	Pull oh pull
جبا لائين	Use your strength
ليلائين	Raise your shoulders
هوا قلعا	By the favour of God
مدد پيران	Paese your feet
دعا فقيران	By the Saint's assestance
دعا جي نالي	The boat will sail
ٻيڙي چالي	She is pretty boat
ٻيڙي راٺي	
(Surung) سرنگ سڳاٺي	The Steerman is warrior
اونهون پاڻي	The water is deep
لمبا کوها	the mast is tall
سلامت هوئا	She will reach in safety
وڄن دماما	Beat the dreems
اَچر شاه جا	Of king Achar
	The port is attaind
	By the favour of God
پير پٺو	Hail Peer Putho
جڳ ڏٺو	who has seen the world
نگر ٺٽو	Hail city of Thatto
پاڻي مٺو	The water is sweet.
(Julla kejye) جهولا ڪيجي	Pull together
(Tanee leege) تاڻي ليجي	Pull at once
تاڻ تماچا	Pull for joy
بندر خاصا	The port is good.
بندر ڪوچي	Though the bunder is small
مرد بلوچي	The men are Balouchi
بندر ماريو	Behold the Bandar Tower
رب ڏيکاريو	Which God has Shown us
ملڪ حبيبي	The Country is Gods
رب ربوبي	By God we came.

جيئن ئي اسان جي اک سيوهڻ جي مسجد تي پئي ته ٻيڙائتن به خوشيءَ کان
وٺي دهل تي ڌمال جو ڏونڪو هنيو ۽ وٺي راڳ ڳائڻ شروع ڪيائون. لڪي جبل

جي پاسي مان گذرڻ سبب راڳ ڏاڍو پلو معلوم ٿي رهيو هو. لکيءَ جون ٽڪريون ويندي سيوهڻ تائين سنڌوءَ جي واسطي جڻ بچاءُ بند جو ڪم ڏين ٿيون.

سيوهڻ جو شهر سنڌوءَ کان ٻه ميل پري، ڍنڍ جي ڪناري پرسان هڪ مٿانهينءَ تي اڏيل آهي. سنڌوءَ جي هڪ ڇاڙهه اَڙَل سندس پرسان وهي ٿي. ان جو منهن لاڙڪاڻي علائقي ۾ سنڌوءَ مان نڪرندو آهي. شهر جي آدمشماري هزار کن ٿيندي. اتر طرف کان هڪ پوئي تي قلعو اٿس. سيوهڻ کي سيوستان پڻ سڏيو ويندو آهي ۽ تمام پراڻو شهر آهي. منجهس ڪيترين ئي پراڻين مسجدون ۽ مزارون آهن، جيڪي سندس شاهوڪار ماضيءَ جي ياد تازي ڪن ٿيون. مغل دور ۾ هيءُ شهر گورنر جو صدر مقام هو ۽ ان کان پوءِ هوريان هوريان تباهه ٿيندو ويو. هي شهر لکي جبلن جي پرسان آهي. مون کي يقين آهي ته سيوهڻ، سڪندر جي مؤرخن جي بيان موجب جابلو راجا سامبس جو صدر مقام آهي. سنڌوماني، سنڌ جي لاڙ واري حصي کي نه ٿو سڏي سگهجي، جنهن کي هميشه پٽالا جي نالي سان سڏيو ويو آهي. اتان جي حڪمرانن کي 'پٽالان' جا بادشاهه سڏيو ويندو هو. سنڌي، سنڌ جي موجوده اصلي رهاڪن کي سڏيو ويندو آهي.

سيوهڻ کي خراسان کان ايندڙ بزرگ لال شهباز قلندر جي مزار سبب گهڻي عزت ڏني ويندي آهي. ڪيس هتي دفن ٿئي ڇهه سؤ سال ٿي چڪا آهن. مزار وچ شهر ۾ آهي. مٿانئس چوراس عمارت تي خوبصورت قبو تعمير ٿيل آهي. ٻج ڪاشيءَ جي سرن جهڙين سرون هن مٿان هنيون ويون آهن. قبر مٿان ڳاڙهي رنگ جي پَٽَ جي ڪپڙي جي ٻين پڙن سان گڏ هڪ اهڙو پڙُ به آهي، جنهن تي سون جو ڪم ٿيل آهي. پٽين تي چوڌاري وڏن عربي اکرن ۾ بزرگ جي تعريف ۽ قرآني آيتون لکيل آهن. اٺ پکي جا آنا، مور جا کنب، مٽيا ۽ گل هن مزار جو کل سامان آهي. ڪبوتر جن کي عام طور امن آشتي جي علامت سمجهيو ويندو آهي، پر هتي انهن کي قبرن جي پڙن تي ويهڻ لاءِ سيکاريو ويندو آهي. قلندر لال شهباز جي ڪرامتن جو ڪو انت شمار ڪونهي، پر شرط اهو آهي ته توهان کي ماڻهن جي ڳالهين تي اعتبار ڪرڻو پوندو. سندس هڪ ڪرامت اها به آهي ته سنڌو درياهه به سندس امر وهيٺو آهي. ڪوبه هيڙو سندس مزار تي مجتا طور ڪجهه ڏيڻ کان سواءِ اڳتي وڃي نه سگهندو. زيارت واسطي هزارن جي تعداد ۾ ماڻهو هتي ٻارهوئي ايندا آهن. ڪابل ۽ هندستان جا بادشاهه به هن مزار تي سر جهڪائيندا آيا آهن . نغارا جن تي ڌمال وڄائي هن بزرگ جي بادشاهت جو اعلان ڪندا آهن، سي دهليءَ جي بادشاهه علاؤالدين ڏنا هئا. جنهن 1242ع ڌاران هندستان تي حڪومت ٿي ڪئي. چانديءَ جا دروازا سنڌ جي بادشاهه طرفان نذر طور ڏنا ويا هئا. ضرورتمندن کي روزانو لنگر تان ماني ملندي آهي، اهڙي قسم جي عام سخا ماڻهن جي اخلاق کي وڃائي بگيڙي ڇڏيو آهي، جيڪي هاڻي سست ۽ ڪنهن به

ڪم جا ماڻهو ڪونہ رهيا آهن. هن بزرگ جي ميتا ۾ مسلمانن سان هندو بہ گڏيل آهن ۽ کيس اشاري طور 'لال' جو هندو طرز وارو نالو ڏيندا آهن. مسلمان کُيس پنهنجي رسول ڪريم ﷺ جي مذهب سان گڏي کيس فاسقن بيدنن جو سهارو ڪري مڃيندا آهن. پر وارين ٽڪرين ۾ رهندڙ چيتو مزار پرسان هڪ پڇري ۾ ويهي سخاوت جو مزو ماڻيندو آهي.

سيوهڻ جو قلعو، سنڌو درياہ جي ڪناري تي هڪ اڪيلي قسم جي اڏاوت آهي. هينئر کنڊرن جي حالت ۾ شهر کان بلڪل مٿانهين جاءِ تي ڏسڻ ۾ اچي ٿو. منهنجي خيال ۾ يوناني حملي جيترو ئي پراڻو آهي. سندس اڏاوت 60 فوٽ مٿي اوچي دڙي تي ٽيل آهي، چوڌاري پڪين سرن جي پٽ ڏنل ٿي پائنجي. قلعي جي شڪل بيضوي طرز جي آهي، لام 1200 ۽ مُندو 750 فوٽ اٿس. اندرئين پاسي واري سڄي ايراضي سروٽن ۽ ٿانون جي ٺڪراڻي سان پري پئي آهي. قاتڪ ، شهر کان طرف اٿس، جيڪو ونگ سان هڏل معلوم ٿئي ٿو. دڙو جنهن تي قلعو اڏيل آهي، سو هٿرادو پراءِ وڃهي ٺاهيو ويو آهي. هيءُ قلعو پري کان، مسٽر رچ جي دلچسپ يادگيرين سان لاڳاپيل تصنيف ۾ لکيل بئبلاِن جي مجليبي مناري جيان ڏسڻ ۾ اچي ٿو.

هتان جا ماڻهو هن قلعي جي تباهيءَ متعلق ڪوبہ گهڙيل دلچسپ بيان ڪونہ هڏائيندا آهن، جنهن جو لاڳاپو بدرالجمال پريءَ جي دور سان ڏيکاريندا آهن. نہ تہ عام روايت اها آهي تہ سنڌ جي هر قديم شيءِ سان اهڙي قسم جي من گهڙت قصن جو ڪونہ ڪو واسطو ضرور ڏيکاريو ويندو آهي. اڙل واہ هن قلعي جي پرسان وهي ٿو. ڪئنٽس ڪرٽس اسان کي هڏائي ٿو تہ راجا سامبس جي بادشاهيءَ ۾ (جنهن کي آءٌ سيوهڻ سمجهان ٿو) هيءُ هڪ مضبوط شهر هو. سڪندراعظم پنهنجي ڪاهڙين هٿان سُرنگهہ هٿائي کيس فتح ڪيو هو. اسان موجوده ماڳن تي پٽرن، سروٽن جي ڍيرن ۽ ٺڪراڻي مان اهو سمجهون ٿا تہ اهو پراڻو شهر هن دڙي جي جاءِ تي آباد هوندو. ڪئنٽس ڪرٽس لکي ٿو "اهي جهنگلي ماڻهو جيڪي انجنيئري فن کان اڻ ڄاڻ هئا، تن پنهنجي دشمن کي زمين جي هيٺان ئي هيٺان سُرنگهہ ذريعي اچي وچ شهر ۾ ظاهر ٿيندي ڏٺو. ان سرنگهہ جو ان واقعي کان اڳ ڪو نانءُ نشان بہ ڪونہ هو." ان شهر جي مضبوط حيثيت کي پوئين دور ۾ بہ ڪونہ وساريو ويو. شهنشاہ همايون (1541ع) جي دور ۾ هيءُ قلعو وڏيءَ جاکوڙ ۽ جتن کان پوءِ بہ فتح ٿي ڪونہ سگهيو هو. ان کان پوءِ هو عمرڪوٽ جي ڏکئي سفر تي روانو ٿيو هو. سندس پٽ اڪبر جي زماني ۾ بہ سيوهڻ کي گهيرو ڪيو هو، جيڪو ست مهينا جاري رهيو. فتح ٿيڻ کان پوءِ هن قلعي کي ڊاهي پَٽ ڪيو ويو. سيوهڻ جي قلعي مان ڪيترائي سڪا مليا. انهن لڏل ٿيهن سڪن مان يونان جا الفال (Alphal) ڪونہ هئا. سيني جو دهليءَ جي

مسلمان شهنشاهت سان واسطو هو.

سيوهڻ کان 18 ميل هيٺ ۽ ساڄي طرف واري ڪپ تي آمريءَ نالي هڪ ڳوٺ آهي، جنهن لاءِ چيو ويندو آهي تہ ڪنهن زماني ۾ اهو وڏو عظيم شهر هو ۽ پراڻي زماني جي بادشاهن جي رهڻ واسطي سندن من گهريو ماڳ هو. هن شهر جي تباهيءَ لاءِ چيو ويندو آهي تہ ڪيس سنڌوءَ جي اٿل جي پاڻي ناس ڪري ڇڏيو. آمريءَ جو موجوده ڳوٺ پوئين دور سان واسطو رکي ٿو. سندس پر ۾ مٽيءَ جو 40 فوٽ اتاهون دڙو آهي. مقامي روايتون هن دڙي لاءِ اهي ہول ہڏائن ٿيون تہ ڪنهن زماني ۾ هڪ ملڪ جو بادشاه پنهنجي لشڪر سميت اچي لٿو هو. جنهن پنهنجي فوجي سپاهين کي حڪم ڪيو هو تہ پنهنجي گهوڙن جي لڏ هڪ جاءِ تي گڏ ڪري رکن. آمري جو اهو دڙو ان لڏ مان ٺهي ويو هو. ان دڙي مٿان ڪي مزارون جوڙيون ويون آهن. سي بہ منهنجي خيال موجب پوئين دور سان واسطو رکن ٿيون.

اسان سيوهڻ ۾ چار ڏينهن ٽڪياسين. لوءِ ڏاڍي ڪوسي هئي. باھ جيان ساڙي رهي هئي. ٿرماميٽر گرميءَ جون 112 ڊگريون ٿي ڏيکاريون. اوله جي ساڙيندڙ هوا سبب آڌيءَ رات ڏاران بہ 100 ڊگريءَ کان پارو هيٺ ڪونہ ٿي لٿو. ڇاڪاڻ تہ علائقو خشڪ ۽ جابلو هو. جبلن جي هڪ اتانهين قطار، ساموندي ڪناري کان وٺي وچ ايشيا تائين سنڌوءَ سان پور-وچوٽ تي اتر هلندي وڃي ٿي، سيوهڻ کان ڏکڻ طرف جاڻايل جبلن جي قطار سان لڪيءَ وارا جبل پڻ ملي وڃن ٿا، جيڪي سمنڊ جي طرف کان ايندڙ ٿڌڙيءَ هير کي روڪي ڇڏيندا آهن.

چوٿينءَ تاريخ، اسان سيوهڻ کان اسهياسين. پر اسان کي ڏاڍي ڏکيائي محسوس ٿي رهي هئي، ڇاڪاڻ تہ هيڙين هاڪارڻ لاءِ ماڻهو ڪونہ ٿي مليا. اسان جو مهماندار جيتوڻيڪ هڪ وزير جو پٽ هو ۽ امير جي حڪم سان سفر ڪري رهيو هو، سو قلندر جي مزار جي مجاور مٿان غالب پئجي ڪونہ سگهيو. جنهنجو چوڻ هو تہ سنڌ جي امير اهڙي قسم جو ڪوبہ حڪم ڪونہ ڪيو آهي ۽ نہ وري هو اهڙي ڪا تعميل ئي ڪندو. ماڻهو زبردستي کنيا ويا تہ سندن مائٽن ڪٽي تلوارون مياڻن مان ڪڍيون. اسان لاءِ چيائون ٿي تہ "هنن لاءِ وڌيڪ هيڙيون ڪونہ هلايون ويندين ۽ اهي هتان نڪري وڃن." معاملو جيستائين کُلي ظاهر نہ ٿيو تيستائين اسان کي ڪابہ خبر ڪانہ هئي تہ ڳالھ ڇا هي؟ هونءَ بہ اهو سيد تقي شاھ 'مهماندار' جو پنهنجو خانگي معاملو هو. جڏهن ماڻهن کي پتو پيو تہ هيڙين هاڪارڻ جو ڪين اجورو ملندو تہ سفر شروع ٿيڻ کان اڳ ئي اسان وٽ پهچي ويا. سنڌ جي هر شيءِ ظلم ۽ ڏاڍ واري حڪمراني کان متاثر ٿيل هئي سيوهڻ جي پاٽيارن ٻوڙي وڃي قلندر جي مزار ۾ پناھ ورتي هئي. ڪين خبر هئي. تہ اسان واري جهموتي سرڪاري هيڙي آهي ۽ بنا اجر ڏيڻ جي ڪاٺن پاڻي پرايو ويندو.

سيوهڻ ڇڏڻ کان ٻئي ڏينهن خيرپور جي والي مير رستم جي خاص سردار

محمد گوهر بلوچ ۽ سندس ماڻهو پنهنجي سرحد کان اڻ ميل اڳتي اچي، اسان کي خيريت سان پهچڻ جون واڌايون ڏيڻ آيا ۽ پنهنجي مالڪ مير رستم پاران برطانيہ سرڪار لاءِ نيڪ نيتيءَ جو اظهار ڪيائون. سنڌ ۾ اسان لاءِ اهڙي قسم جي روش جي اميد تمام گهٽ هئي، تنهن ڪري اهو ڏسي ڏاڍا خوش ٿياسون. ان وفد اسان لاءِ گهڻو ڪجھ آندو هو. جهڙوڪ: رڍون، مکڻ، گيهہ، اٽو، ميوات، مصالحا، کنب، تماڪ، آفيم وغيره. اسان جي ماڻهن کائي ڏاڍا چڙھ ڪيا. رڍن کي ڪهي، گيهہ ۽ چانور گڏي واه جا طعام بنايا ويا. مان پڪ سان چوان ٿو تہ اسان جي قافلي جو هڪ هڪ ماڻهو مير رستم جي موڪليل هن دلي دعوت سبب سندس ٿورائتو هو. اها هڪ وڏيءَ دعوت جي شروعات هئي. اسان سندن ملڪ مان ٽن هفتن تائين سفر ڪندا رهياسون ۽ ڏهاڙي اهڙا جُڳ ٿيندا رهيا. محمد گوهر هڪ جهور ڪراڙو ماڻهو هو. سندس ڏاڙهي ڳاڙهي هئي. چيلھ جي چوڌاري ڏاڍي سهڻي لنگي ٻڌل هيس. هو ملاقات وارو سچو وقت تعجب ۾ رهيو، جو تہ هن ڪڏهن بہ يورپي ماڻهو ڏٺا ئي ڪونہ هئا.

مير رستم جي مهربانين جي موٽ ۾ ڏانهن هڪ فارسيءَ ۾ خط لکيو ويو، جنهنجو اسلوب هن ملڪ جي انشا جهڙو هو. ان جو هوبهو نقل اڳ هيٺ ڏئي رهيو آهيان:

"سلامن کان پوءِ مان حضور والا کي ٻڌائڻ ۾ جلدي ڪري رهيو آهيان تہ مان سائينءَ جن جي ملڪ جي سرحدن وٽ پهچي ويو آهيان. مون سان گڏ جناب تقي شاه آهي، جنهن کي مير مراد علي خان حيدرآباد مان موڪلڻ جي مهرباني ڪئي آهي. مان ڪڇ ۽ سنڌ مان هر ايندڙ ويندڙ معرفت اوهان جون گهڻيون تعريفون ٻڌي چڪو آهيان، ۽ اڄ اها منهنجي لاءِ خوش قسمتيءَ جي ڳالھ آهي جو مان اوهان جي ملڪ ۾ آهيان. مون سان گڏ برطانيہ جي بادشاه طرفان راجا رنجيت سنگھ ڏانهن موڪليل سوکڙيون آهن . انگلينڊ جو اهو بادشاه مريخ جهڙو خطرناڪ، شان ۽ شوڪت ۽ جاه جلال ۾ جمشيد جهڙو، وقار ۾ سڪندر وانگي، دارا جيان لاثاني، نوشيروان جهڙو عادل، فريدون جهڙو عظيم، سندس تعريف سائرس وانگي مشهور، ۽ هو سڄ جيان معروف آهي. ظلم ۽ ڏاڍ کي ڏڪائيندڙ، سچو، سخي، متقي، پرهيزگار ۽ الله جو نوازيل وغيره آهي، جنهن جي حڪمراني سدائين قائم رهي."

"اها هڪ مشهور حقيقت آهي تہ جڏهن هڪ دوست ٻئي دوست جي ملڪ ۾ ايندو آهي تہ اهو موقعو ڏاڍيءَ دلي مسرت وارو هوندو آهي ۽ مان هي چند سٽون بہ ان خوشيءَ ڪري لکيون

آهن. جڏهن مان اوهان کي ڏسندس ته مون کي بي انتها خوشي ٿيندي.

”مان هي سٽون ان ڪري به لکي رهيو آهيان جو اوهان جو موڪليل ماڻهو محمد گوهر، جنهن تي اوهان جو پورو ڀروسو آهي، مون وٽ پهتو آهي، هن برطانيه سرڪار لاءِ اوهان جي سچائي ۽ سپتائي بابت اسان کي گهڻي ڄاڻ ڏني آهي. اوهان جي طرفان اسان جي مهمانيءَ لاءِ ڪيترين ئي شين ڪٺي آيو آهي. انهن سڀني احسانن لاءِ اهو چوڻ ڪافي نه ٿيندو ته ’آءٌ ڏاڍو خوش ٿيو آهيان.‘ آهي مهربانيون ۽ ٿورا ايتري چوڻ کان گهڻو مٿي آهن.“

ڏهن ڏينهن جي هاڪاري کان پوءِ ٻڪر پهتاسين. پر قلعي کان ڪجھ ميل هيٺ، لنگر هنياسون. جيئن ته اسان کي خيرپور جي ميرَ ڏانهن به وڃڻو هو. هن امير سنڌس ملڪ ۾ پهچڻ تي اسان جو وڏو آڌرڀاءُ ڪيو هو. اسان سنڌوءَ ۾ مٿي اوپارو هاڪاريندي ڪيترا سنڌي ڏٺا، جن جي خواهش هئي ته جيڪر هو اسان جا گهوڙا ڏسي سگهن. تنهن ڪري اسان غريب غربي سنڌيءَ کي ڪُيءَ دل سان موڪل ڏئي ڇڏي ته ڀلي هيڙين تي چڙهي اچي گهوڙا ڏسن. اهي ويچارا سنڌي مسڪين ماڻهو پنهنجي غريباڻن حالن ۾ جهنگل جي وحشي ماڻهن کان ٿورو ڪجھ بهتر ٿي ڏٺا. بلڪل اڻ پڙهيل جاهل هئا. باقي سنڌن مرشد سيد جيڪي رسولﷺ جن جي اولاد هئا تن وٽ علم هو آزادي ۽ خوشحالي هئي. سيدن جي هڪ ٽولي کان پڇيم ته هو اميرن مان ڪهڙي مالڪ جي رعيت آهن؟ ته هن ٽنديءَ سان وراڻيو ”اسان جو خدا کان سواءِ ڪو به مالڪ ڪونه آهي. اهوئي اسان کي روزگار ميسر ڪري ڏيندو آهي. اسان جنهن به شيءِ جي خواهش ڪندا آهيون ته اها اسان کي ڳوٺن مان مريدن وٽان ملي ويندي آهي.“

سنڌ اندر، سيد خاندان ۾ اهڙن خيالن جي هڪ جهڙائي ڏسي مون کي ڏاڍو اچرج به ٿيو. اهو سوچيو به ڪونه ٿو سگهجي ته سيدن جي ايتري گهڻي انگ جو شجرو نبي ڪريمﷺ سان ملندو هوندو. سنڌ جا فقير به ماڻهن لاءِ وڏو آزار آهن. پنڻ لاءِ هر فن ۽ طريقو استعمال ڪندا آهن. انهيءَ لاءِ ته جيئن ماڻهو رحم کائين ۽ گهڻي خيرات ڏين، وات سان گاه ۽ ٻوڙا پٽيندا، ڳي ۽ واري کائيندا وتندا آهن.

سنڌي معاشري جي سڌريل ماڻهن سان اسان آزاد نموني ايندا ويندا ۽ ساڻن ڳالهائيندا ٻولهائيندا هئاسون. انهن مان گهڻن اسان جي لاهور جي سفارت واري مقصد سان ڏاڍي دلچسپي ڏيکاري. اسان کي خلوص واري هن سفر لاءِ ڪا شاباس ڪونه ٿي ڏنائون، ڇاڪاڻ ته سنڌن خيال موجب اهڙي قسم جي سفر تي، حضرت نوح کان پوءِ ڪير نڪتو ئي ڪونه هو. اسان جي رسم ۽ رواج متعلق اسان کان گهڻو ڪجھ پڇيائون. اسان جو خيرپور وارو دوست، محمد گوهر اسان جي شادين

جون رسمون ھڏي گھڻو بچي ويو ھو. ھن مون کي اڳتا واسطي ڏاڙھي رکڻ جي نمائشيءَ شان گذارش ڪئي. ھن ماڻھوءَ جي علم متعلق آءٌ اوھان کي ھڏائيندو ھلان ته ھن ھڪ ڏينھن مون کي چيو ھو ته جيڪڏھن لنڊن ڪلڪتي جي ماتحت ھجي ھاڻ ته ڪيس وڏي خوشي محسوس ٿئي ھا. مان ڪانئس سنڌي ڏن وارو راڳ ھڏي ڏاڍو خوش ٿيس. سندس خيال موجب اھي دنيا جي ويڙھاڪن کان بلڪل نرالا آھن ۽ پنھنجن دشمنن سان پيادل وڙھڻ تي فخر محسوس ڪندا آھن. وٽن اسان جي لاءِ رحم جا جذبا موجود ھئا ۽ اسان کي ان ڪري ڏاڍو مزو پئي آيو. جاڪاڻ ته اھا حقيقت معلوم ڪري ڪين دلي صدمو رسيو ھو ته اسان پنھنجا ڏند سوئر جي وارن مان ٺھيل برش سان صاف ڪندا آھيون. مون کي بار بار اھو تاڪيد ڪيو پئي ويو ته آءٌ گھوڙي جو انگريزي طرز جو ٺھيل ھنو (زين) استعمال ڪرڻ ڇڏي ڏيان، جنھن کي ھنن تڇ سمان ٿي سمجھيو. سندس نظر ۾ گھوڙي جي اگھاڙي پٺي اھڙي ھني ڪان سو ڀيرا سٺي ھئي.

سنڌوءَ جي ھن ڀاڱي کي سرو چوندا آھن. ھيٺئين ڀاڱي کي لاڙ چيو ويندو آھي. سندس اھو نالو سيوھڻ کان ھيٺ واري علائقي لاءِ آھي. آھي سنڌ جي اتر ۽ ڏکڻ واسطي بلوچي زبان جا ٻه اکر آھن .(1) سرائي ڪوسن سان تعلق رکي ٿو، جيڪي سنڌ جي اوپردين حصّي ٿر ۾ رھندا آھن . اسان وٽ اھڙيون ڪافي حقيقتون موجود آھن ته آھي قبيلا سنڌ جي سري مان اچي ھيٺ لاڙ ۾ پکڙيا آھن. ھن درياه جو نالو مھراڻ ٻه آھي. ھن ٿالي کان ھيا ھندستاني ۽ ڏيساوري ماڻھو ته واقف آھن، پر سنڌي ھن درياه کي مھراڻ ڪونه سڏين. سنڌوءَ جي پاڻيءَ کي زندگيءَ جي ھر مقصد واسطي کوھن جي پاڻي کان اعليٰ ۽ افضل سمجھيو ويندو آھي. درياه مان جڏھن پاڻي ڀريو ويندو آھي ته ڏاڍو لڙياتو ھوندو آھي. ڪجھ وقت رکڻ کان پوءِ اھو آئرجي صاف ٿي پوندو آھي. سنڌوءَ ۾ پاڻتي ھيڙيون تمام گھڻ آھن. اھو ڏاڍو عجيب نظارو ھوندو آھي، جڏھن ماڻھو سيٽھ يا ترھي سان ھن درياه کي پار ڪندا ڏسبا آھن. ھتان جا ماڻھو مينھن سان گڏ 15 کان 20 ميل درياه جو سفر ڪري سگھندا. درياه جي ڪنڊين ڪنارن سان ھن قسم جي سفر کي وڏيڪ پسند ڪيو ويندو آھي. سيوھڻ کان مٿان پلو ھيڙي مان لڙڪايل رڇ رستي ماريندا آھن. اھي ھيڙيون نه فقط مڇي مارڻ جي ڪم اچن ٿيون پر اھي مھاڻن جي گھرن جو ٻه ڪم ڏينديون آھن. مھاڻن جون زالون ڏاڍيون سگھاريون ۽ ھلوان ھونديون آھن. وچ سير ۾ ھيڙيءَ جو وتجھ پيون ھلائينديون ۽ ڇاتيءَ سان ٻار ٻه چنبڙيو پيو ھوندو اٿن. مڙس ساڳي ھيڙيءَ تي مڇي مارڻ ۾ رڌل ھوندو آھي. ھلھڻ سمنڊ کان گھڻو پري ڏسڻ ۾ ڪانه ايندي آھي، پر اھي بکر جي اوسي پاسي درياه ۾ ترڱنديون ۽ راند ڪنديون ڏسڻ ۾ اينديون آھن. ھلھڻ جو ھيءُ قسم ساموندي ھلھڻ

(1) اھي بلوچي نه پر سنڌي زبان جا اکر آھن. (سنڌيڪار)

ڪان وڌيڪ خاڪي رنگ جو آهي.

مون ڪان اها ڳالهه وسري وئي ته بکر پهچڻ کان اڳ، نواب ولي محمد خان لغاري جيڪو سنڌ جي وزيرن مان هڪ هو، شڪارپور مان سفر ڪري اسان سان ملڻ آيو هو. 72 سال جو ڪراڙو جهور، قبر ۾ جنگهون لڙڪايو ويٺو هو. اسان سان سندس ورتاءُ ڏاڍو مهرباني پريو ۽ ٻاجهارو هو. نمرتا ۽ نهٺائي سان اسان جون ڀليون جيتي رکيون هئائين. هن مون کي هڪ گهوڙو، هڪ قيمتي ۽ سهڻي لونگي تحفي طور ڏني. هن اسان کي ٻڌايو ته سنڌ جي امير، ماڻهن جي غلط مشوري تي لڳي توهان کي خواه مخواه سنڌ ۾ ترسائي رکيو هو. هن هزهاءِ نيس ڏي تاڪيد ڪندي لکيو هو ته هو پنهنجي سر آهڙا غلط قدم نه کڻي. اسان کي هڪ بلوچ سردار کي سڳدس وطن ۾ ڏسڻ جو موقعو مليو. هو وڏي شان شوڪت تنبو تولاتن غلمن غاليچن سميت پهتو هو. تي پالڪيون ۽ 400 ماڻهو ساڻ هئس. ڳائڻين ڇوڪرين جي ٽولي به سندس قافلي سان گڏ هئي. شام جو اسان کي پنهنجي مرضيءَ خلاف مجبور ڪيو ويو ته اسان به ڪلاڪ کن انهن خوبصورت ڇوڪرين جو راڳ ٻڌون. ڏکوئيندڙ منظر اهو هو ته جهٽ پل ساهي ڪرڻ، ۽ نڙي ۽ آواز صاف ڪرڻ جي بهاني اهي ڳائيندڙ ڇوڪريون شراب پيئنديون رهيون ۽ آخرڪار نشي ۾ نهوڙجي ويون. هن معاملي ڪري رنج ڏيکارڻ به ممڪن ڪونه هو. ڇو ته هي جشن اسان کي وندرائڻ واسطي ئي منعقد ڪرايو ويو هو ۽ پوءِ اسان جي بيزاري محسوس ڪندي اهو راڳ بند ڪرايو ويو. اسان جا ماڻهو جن جو ان وقت انگ 150 تي پهچي چڪو هو، تن کي نواب ولي محمد لغاري ٻن ڏينهن تائين اهڙي قسم جي راڳ رنگ سان وندرائيندو رهيو.

اسان 14– تاريخ، علي پور جي ننڍڙي ڳوٺ وٽ لنگر هنيا. اتي خيرپور جي مير رستم جو وزير اسان جي آجيان واسطي اچي پهتو. سندس نالو فتح خان هو، ذات جو غوري هو. ڏاڍو خوش طبع ۽ رلڻو ملڻو هو. ڏاڙهي چانورن جي پٽ جهڙي اڇي ۽ مٿي جا وار ڳاڙها هجڻ ڪري عجيب غريب پئي ڏسڻ ۾ آيو. اسان جي آجيان دل جي گهراين سان ڪئي وئي. وزير صاحب ٻڌايو ته "مير رستم توهان جي اچڻ جو ٻڌي ڏاڍو خوش ٿيو آهي. سندس دلي خواهش انگريز سرڪار جي ويجهو اچڻ جي آهي، پر بدقسمتي جي ڳالهه اها آهي جو اڃان تائين انگريزن جي ڪنهن گماشتي سان ملڻ جو اتفاق ئي ڪونه ٿيو آهي." هن وڌيڪ ٻڌايو ته مير رستم کي هن عظيم قوم سان برابري رکڻ واري سوچ ڪڏهن به ڪانه آئي آهي. سندس خواهش اها آهي ته کيس پنهنجن انهن نيڪ نيتن ۽ مخلص ماڻهن ۾ شمار ڪيو وڃي، جيڪي هر موقعي تي اسان جي خدمت ڪرڻ لاءِ تيار هوندا آهن. فتح خان اهو به ٻڌايو ته خيرپور، حيدرآباد کان الڳ سنڌ جو هڪ حصو آهي. هيءَ ٻڌايل حقيقت ياد رکڻ جوڳي هئي. مان هن قسم جي جاڻ واسطي ٿورو گهڻو اڳ ۾ ئي

تيار هيس. جاڪاڻ تہ مان سندس اڳين ڪوشش منجهان اندازو لڳائي ڏاڍو خوش ٿيو هوس تہ هن حڪمرانن کي پنهنجا ڪي ٻيا مقصد بہ آهن. مير رستم خان جيڪو اسان ڏانهن پريت جو پيغام موڪليو هو، ان لاءِ مان وزير جا ٿورا مڃيا ۽ ملاقات کان پوءِ هن معاملي تي ٻيهر ڳالهائڻ جو واعدو ڪيم. مون کي خيرپور وٺي وڃڻ لاءِ پالڪي آندي وئي هئي. هتان کان خيرپور 14 ميل پري هئي. ٻئي ڏينهن اسان خيرپور هليا وياسين.

مان مير رستم سان ملاقات جو ذڪر اڳي بہ ڪٿي ڪري آيو آهيان، جيڪا ڏاڍي سٺي ماحول ۾ ٿي هئي. هن اسان جي آجيان ريشمي شامياني ۾ ڪئي. سون جي سڳين سان سينگاريل زربفت جي گدي تي ويهي اسان سان ملاقات ڪيائين. سندس چوڌاري خاندان جا چاليهہ ماڻهو ويٺل هئا. جيڪي سندس ڏاڏنگي هئا ۽ اجا بہ زنده هئا. حيدرآباد کان بہ وڌيڪ هتي پنهنجي قوت جي نمائش ڪئي وئي هئي پر نظم و نسق ۽ خاموشيءَ ڏانهن ڌيان گهٽ ٿي ڏنائون. موقعي مطابق روايتي گفتگو جي ڏي وٺ ڪئي سين. مان هزهائينس جي خيالن جي هڪ جهڙائي ۽ مهمان نوازيءَ جو ٿورو مڃيو. مير رستم جي عمر پنجاهہ سال کن ٿيندي. سندس ڏاڙهي ۽ مڇون بلڪل اڇا ٿي ويا آهن. سندس منهن جا خط ۽ خال، آداب ۽ اخلاق ڏاڍا ڀاڄهارا هئا. هي ۽ سندس مائٽ اسان جون ورديون ڏسي اچرج ۾ پئجي ويا ۽ سندن چهرا اچرج کان گهٽو ڪجهہ ٻولي رهيا هئا.

مير رستم اسان کي شام جو اچڻ لاءِ گذارش ڪئي، جو تہ ان وقت گوڙ شور ڪونہ هوندو ۽ اسان هڪدم هائوڪار ڪئي. اٿڻ کان اڳ ۾ مان ڪيس پنهنجي واچ، پستول جو پئو، ڪاليداس ڪوپ ۽ يورپ جون ٻيون ڪيتريون ئي شيون ڏنيون، تنهن تي هي ڏاڍو خوش ٿيو. ماڻهن جو ميڙ اڪو ايڏو وڏو هو جو انهن مان ٻاهر نڪرڻ ڏاڍو ڏکيو هو، پر جيئن اسان ويجهو ايندا ٿي وياسون تيئن هو آواز ڏيندا ٿي ويا ۽ اسان کي آرام سان لنگهي وڃڻ جي جاءِ ملندي ٿي وئي. اسان جي ٽوپلن تي لڳل ڪنين تي ڏاڍو خوش ٿي رهيا هئا. "جهڙا ڪڪڙا!" اهڙي قسم جا ٻول اچاري رهيا هئا. شاهي محلات کان 200 گز کن پري (جيڪڏهن مون کي، سنڌ جي اهڙين ڪچين جاين کي محلات سڏڻ جي اجازت ڏني وڃي) هٿيار بند ماڻهن جي خاص گهٽي هئي، جن مان ٽيهن چاليهن کي هٿن ۾ ڪهاڙيون هيون. سندن واسطو ٻيلي ڪاتي سان هو يا شڪار لاءِ رکيل ڪي ماڻهو هئا.

شام جو ٻيهر مير صاحب جي ملاقات لاءِ آياسون. ڏٺوسون تہ هو ٿلهي تي وڇايل غاليچي مٿان ويٺو هو ۽ اڳي جيان سندس چوڌاري مٽ مائٽ ويٺا هئا. هو انگريز سرڪار جي عزت خاطر مون سان گهڻي وقت تائين مخاطب ٿيندو رهيو ۽ چيائين تہ توهان منهنجن جذبن بابت منهنجي وزير معرفت واقف ٿي چڪا هوندؤ. هن اسان جي حيدرآباد واري مهمانداري ڏانهن نهاريو، جيڪو منهنجي محسوسات ۽

معلومات مطابق وٽ آهر اسان جي ملاقات جي مخالفت ڪري رهيو هو ۽ بعد ۾ اسان گفتگو جي موضوع کي بدلائي ڇڏيو. امير اسان کان انگلينڊ متعلق گهڻا ئي سوال پڇيا ۽ اهو پڻ هدايو ته "اسان بنيادي طور تي فوجي ذهنيت رکندڙ ڪوم هئاسون. صدي سوا اڳ اسان بنا ڪپڙن جي اگهاڙا گهمندا هئاسون ۽ پنهنجي جان کي مختلف رنگن سان رنگيندا هئاسين." اسان جي مذهب متعلق به هن گهڻو ڪجهه ڄاڻڻ ٿي چاهيو. جڏهن مان کيس هدايو ته مان قرآن پڙهيو آهي ته هن بي انتها خوشي مان مون کي ڪلمو پاڪ پڙهڻ لاءِ چيو. هن چيو ته اسان جي عظمت انسان ذات جي سڃاڻپ ڪري آهي ۽ ان ڪري به آهي جو پنهنجن ماڻهن سان گڏ ٻين ماڻهن جي ڏکن سکن ۾ شريڪ آهيون. هن منهنجي تلوار کي پڪي ڏنو ۽ چيو ته هيءَ گهڻو ڪم ڪري ڪانه سگهندي. مان کيس جواب ۾ چيو ته هن هٿيار هلائڻ جي منهنجي عمر هاڻي گذري چڪي آهي. ڏنم ته ڪڇهريءَ ۾ گهڻن ماڻهن کان ٿڏو ساه کڻي ويو. جيڪو ڪجهه هن امير چيو هو ان ۾ ڏاڍي نهٺائي نماڻائي هئي ۽ اعتبار ئي ڪونه پئي آيو ته مان ڪنهن بلوچ سردار جي دربار ۾ آهيان. هن گهڻي افسوس جو اظهار ٿي ڪيو ته اسان سانس مهينو کن ته گڏ گذاريون ها. اسان جيئن ته اڳتي سفر ڪرڻ جو پڪو پهه ڪري چڪا هئاسون، ان ڪري هن پنهنجي جهمٽي (هيڙي) ۽ پنهنجي وزير جو پٽ پنهنجي ملڪ جي سرحد تائين گڏ ڏنو ۽ هن جي چوڻ مطابق جيستائين اسان خيرپور جي سرحدن اندر هجئون، هڪ بلوچ سپاهيءَ جي غريباڻي دعوت قبول ڪندا رهون. نياز ۽ نوڙت سان جنهن کي هن 'غريباڻي دعوت' پئي سڏيو، تنهن ۾ نوَ يا ڏهه رڍون ۽ 150 ماڻهن جي روزانو ماني هئي.

جيترو وقت خيرپور ۾ موجود هئاسون، ته 72 قسمن جا طعام به پيرا ڏهاڙي ايندا رهندا هئا. جن ۾ پلاءُ ۽ ٻيا ڪيترائي سنڌي کاڌا شامل هئا. رڌپچاءُ به ڏاڍي ٺاهوڪي نموني سان ٿيل هو. انهن مان ڪي کاڌا ته ڏايا ساءَ سواد وارا هئا. سي کاڌا چانديءَ جي ٿانون ۾ ڏنا ويندا هئا. اسان جڏهن خيرپور ڇڏي ته دل ۾ ڏاڍو ڏک محسوس ٿيو. خيرپورين اسان جي ڏاڍي عزت ۽ مان رکيو. ڏايا محبتي مڙس هئا. سفر تي اسهڻ کان اڳ ۾، اسان کي مير صاحب جي خاندان طرفان به خنجر مياڻن سميت ۽ به خوبصورت تلوارون مليون. جن مان سون جو ڏاڍو سهڻو ڪم ٿيل هو. هڪ تلوار جو قر ته 80 پائونڊن جيترو قيمتي هو. ان کان سواءِ سنڌ جا ڪيترائي پٽ مان ٺهيل ڪپڙا، هڪ هزار رپيا روڪ پڻ موڪليا ويا. جيڪي مون واپس موٽائي ڇڏيا ۽ چورائي موڪليو ته مير صاحب جيڪي توهان اسان تي مهربانيون ڪيون آهن، سي اڳي ئي ڪافي آهن.

مسٽر ايلفن اسٽون پنهنجو رايو هن ريت ظاهر ڪيو آهي ته: "سنڌ جا سردار سخت قسم جا جهنگلي ماڻهو آهن." پر اها راءِ غلط آهي، منهنجي خيال ۾ هو

جهنگلي نہ آهن . هو سچا ۽ کرا آهن" منجهن ٻچاڙائي ڪانہ آهي. خيرپور جي مير ٻہ اهو ڏيکارڻ جي ڪوشش ڪئي هئي تہ هو بهترين انسان آهن. پر حقيقت اها آهي تہ هتان جا سردار فقط پنهنجي ذات واسطي زنده رهندا آهن. پاڻ وڏا شاهوڪار آهن، پر سندن غريب رعيت ڏاڍن برن حالن ۾ پئي گذاريندي آهي. اسلام سان پنهنجو لاڳاپو ڏاڍو جذباتي ڏيکاريندا آهن پر حالت اها آهي تہ سندن حڪمرانيءَ جي حدن ۾ ڪابہ ناهوڪي مسجد نهيل ڏسڻ ۾ ڪانہ آئي. حيدرآباد جو شهر تہ ٽڪريءَ تي نهيل آهي، پر نماز ڪچين مسجدن ۾ پڙهي ويندي آهي. گهرو اڏاوتن ۾ بہ ڪنهن شان شوڪت، عيش ۽ آرام جو خيال ڪونہ رکيو ويندو آهي، خاص طور تي بلوچ جهنگلي نسل سان واسطو رکن ٿا، پر بهادر ضرور آهن. اهي ٻالجتيءَ کان وٺي هٿيارن واري ماحول ۾ پلجي وڏا ٿيندا آهن .

مان ڪن سردارن جا پٽ ڏٺا آهن، سندن عمر چار يا پنج سال مس هوندي آهي، پر ننڍي تلوار ۽ ڍال ڪلهي ۾ پائي وڏي شان ۽ آڪڙ سان پيا هيڏي هوڏي گهمندا آهن. سندن پيءُ ماءُ کين ٻالجتيءَ کان ئي جنگ ڪرڻ جا خيال دل ۾ وجهندا آهن. سنڌي نسل بنسبت هن قبيلي جا ماڻهو تمام ٿورا آهن. پرامن برادرين وارا ماڻهو پنهنجن هنن حڪمرانن جي ڏاڍائي واري روش سبب ڪانئن نفرت ڪندا آهن. ائين ڪٿي بہ ڪونہ ڏٺو ويو آهي جو پنهنجي حڪمران مان سيئي قبيلا تنگ هجن. پر سنڌ ۾ سيئي ماڻهو ٽالپرن مان بيزار آهن. ڪوبہ ماڻهو هتي پنهنجن اهڙن خيالن کي لڪائڻ جي بہ ڪوشش ڪونہ ٿو ڪري. اسان تہ کين ائين چوندي بہ ٻڌو آهي تہ اسان/ هنن بيڙين جي قافلي وارا ماڻهو فتح جا نقيب آهيون ۽ فاتح جو هراول دستو آهيون.

سنڌ جي هنن اميرن مٿان سندن غلام پهرو ڏيندا آهن ۽ هو هر خوف خطري کان محفوظ رهندا آهن. انهن پهريدار ماڻهن کي هتان جا ماڻهو خاصخيلي ڪري سڏيندا آهن ۽ اميرن جو مٿن وڏو ويساه هوندو آهي. اهي بہ اميرن سان گڏ سندن اقتدار ۾ ڀاڱي ڀائيوار هوندا آهن. هي موروثي غلامن جو هڪ خاص طبقو آهي. شاديون مراديون بہ پنهنجي هن خاص طبقي کان ٻاهر ڪونہ ڪندا آهن.

اسان 19 تاريخ صبح جو بکر روانا ٿياسين. خيرپور ۽ بکر جي وچ تي 15 ميلن جو پنڌ آهي. بکر جو قلعو سنڌوءَ جي ٻيٽ اندر هڪ ٽڪري تي ناهيل آهي. هڪ طرف کان روهڙي ۽ ٻئي پاسي کان سکر جو شهر اٿس. اسان کي اهڙي اميد ۽ آسرو ڪونہ هو تہ خيرپور جو امير اسان کي هن عجيب غريب قلعي ڏسڻ جي اجازت ڏيندو. مان بہ هن قلعي ڏسڻ واريءَ ڳالهہ تي زور ڪونہ ڏنو. جاڪاڻ تہ اسان جي اهڙي گذارش قبول ٿيڻ بہ اڻ ٿيڻي ڳالهہ هئي، پر قلعي جي ڀرسان لنگهندي ڪيس جاچي ورتوسين. درياه مان اندران ۽ ڪناري تان بہ سندس چڱيءَ طرح مشاهدو ۽ مطالعو ڪري ورتوسين. ٻيٽ جي شڪل بيضوي آهي. ماپ 800

گز اٿس. سڄو سارو هيٺ قلعي اندر والاريل آهي. بناوت ۾ هندستاني هجڻ ڪان وڌيڪ يورپي معلوم ٿئي ٿو. سنڌوءَ جي ڪناري مٿان سندس ڏيک ڏاڍو دلفريب آهي. سندس برج ڊگهن وڻن سان ڍڪيا پيا آهن. ڪجهن جي اتاهن ۽ ڊگهن وڻن جا ڦرها قلعي جي پٿين ۽ مسجد تي لڙڪي بيٺا آهن. هن قلعي جي پرپاسي ۾ هيا ٻه ڪيترائي هيٺ موجود آهن. انهن مان هڪ تي مسلمانن جي پير خواجه خضر جي مزار ٺاهيل آهي. سندس قبو به هن سهڻي ڏيک ۾ پنهنجو رنگ لايون بيٺو آهي. سنڌو بکر قلعي جي ٻنهي طرفن کان وهي ٿي ۽ هر پاسي جي ماپ اٽڪل 400 گز آهي. سنڌوءَ جون مست ڇوليون بکر جي هن ٽڪريءَ سان ٽڪرائينديون رهنديون آهن. بکر جا مهاڻا پنهنجي ليکي ڏايا سڄاڻ سگهاڻي ۽ دنيَر دنگي- وان آهن. پوءِ به چاڙهه واريءَ رت ۾ سنڌوءَ جي هن پاڳي ۾ هيڙيون هاڪارڻ ڏاڍو پوائتو ۽ جوکائتو هوندو آهي. روهڙيءَ جو شهر، بکر قلعي جي سامهون هڪ ايڪيريءَ ٽڪريءَ تي اڏيل آهي. ان ٽڪريءَ جي اوچائي 40 فوٽ کن ٿيندي. ٽڪريءَ مٿان ٺاهيل گهر جڻ سنڌوءَ مٿان ڳارو ڏئي بيٺل نظر ايندا آهن. هنن گهرن ۾ رهندڙ ماڻهو پنهنجي گهرن جي درين مان ئي درياه جو پاڻي ڀري سگهندا آهن، پر پوءِ به ٽڪريءَ کي ڪاٽي رستو ٺاهي ڪنهن خوف خطري کان سواءِ وڃي پاڻي ڀري ايندا آهن. سنڌوءَ جو سکر وارو ڪنارو روهڙيءَ واري ڪناري جيان ايڪيرو ڪونه آهي. بکر ۾ نبي ڪريم ﷺ جن جو وار مبارڪ(1) جيڪو سوني دٻليءَ ۾ رکيل آهي. مسلمان ان جي زيارت لاءِ هتي ايندا آهن. جيتوڻيڪ هتان جا سيئي رهواسي هندو آهن.

بکر پهتاسون ته شام جو سنڌوءَ جي ڪناري تي خيرپور جي مير رستم جي وزير سان اوچتو ملاقات ٿي وئي. ڪيس اسان جي سفر جي رهنمائي لاءِ مير صاحب موڪليو هو. ڪيس ٻيڙين جو به بندوبست ڪرڻو هو. سندس گذارش تي ساڻس اڪيلائيءَ ۾ ملاقات ڪيم ته هو مير صاحب سان ڪيل ڀرين گفتگو واري موضوع تي گهڻو زور ڏئي رهيو هو ۽ چئي رهيو هو ته ڪيس مير صاحب انگريز سرڪار سان دوستيءَ جي پڪي عهدنامي ڪرڻ لاءِ رٽ ڏني آهي. پر ٻنهي ملڪن ۾ شرط، پرواڻن ملڪن جهڙوڪ دائودپوٽن، جيسلمير جي راول، بيڪانير جي راجا سان ڪيل شرطن جهڙا هجڻ گهرجن. آخر ۾ هن انهيءَ ڳالهه تي گهڻو زور ڏنو ته علم نجوم جي ماهرن اڳڪٿي ڪئي آهي ۽ ڪتابن ۾ به لکيل آهي ته سڄي هندستان تي انگريزن جي حڪومت قائم ٿيندي. جڏهن اها اڳڪٿي مير رستم يا هن وزير جي قول مطابق اوس پوري ٿيڻي آهي ته انگريز ته اهو پڇندا ته مير رستم ڇو نه اڳيرو اچي سندن تابعداري قبول ڪئي. مون سندس دل مان اهڙي اڳڪٿيءَ

---

(1) اهو وار مبارڪ بکر ۾ نه بلڪ روهڙيءَ ۾ آهي ۽ نائين ذوالحج ۽ هر جمعي تي سندس زيارت ڪرائي ويندي آهي. (سنڌيڪار)

جي اثر کي ڪيڻ جي گهڻي ڪوشش ڪئي، پر ڪامياب نہ ويس. ڪيس آهو بہ هدايم تہ مان هن ملڪن جي وچ ۾ ڪنهن عهدنامي ڪرڻ لاءِ بااختيار آفيسر ڪونہ آهيان، پر جيڪڏهن مير صاحب پنهنجيءَ مُهر سان اهڙو عهدنامو لکندو تہ پوءِ آئين ڪيو ويندو. مون ڪيس اهو بہ هدايو تہ سندس حڪومت جون خواهشون پنهنجيءَ حڪومت کي هدائيندس ۽ اسان جي سرڪار اهو هدي. ڏايو خوش ٿيندي تہ ڪيس اهڙا بہ دوست آهن، جيڪي سندس سفارتڪارن جي دلجوئي ڪن ٿا. هن مون کي گذارش ڪئي تہ جيڪي ڪجهه گذري چڪو آهي، ان کي دل ۾ چڱيءَ ريت ياد رکان ۽ مون کان پڪو واعدو ورتائين تہ آءٌ اتي پهچي ضرور خط لکندس ۽ دوستيءَ جو ناتو نڀائيندس تہ مقصد جو موتي حاصل ٿي ويندو. چاڪاڻ تہ "آسمان ۽ ستارا انگريزن جي ڀاڳ ۽ بخت جو اعلان ڪري رهيا آهن."

اهو اڳڪٿي وارو ڪو اڪيلو اتفاق ڪونہ هو جيڪو بکر ۾ اسان کي هدايو ويو، پر وڏي پڄنديءَ واري هڪ افغان نوابُ، جنهن کي هرات جي مرحوم شاهه محمد هندستان جي گورنر جنرل ڏانهن موڪليو هو، تنهن بہ اهڙي اڳڪٿي ڪئي هئي. هن وقت افغانستان جي جهيڙي ۽ ٽڪراءُ ٿيڻ ڪري ڪيس عام رستي کان روڪيو ويو آهي. سنڌ ۽ مڪران وارو رستو ڏيو پنهنجي وطن ڏانهن وڃي رهيو هو. هيءُ پٺاڻ واه جو ڀلو ماڻهو هو. سندس ڏاڙهي چيله تائين ٻڪهي هئي. ڪلڪتي شهر جي ڏاڍي تعريف ڪندو هو. رسمن رواجن ۾ اسان جي پيروي ڪندو هو. انگريزي زين تي ويهي گهوڙيسواري ڪندو هو.

هڪ ڏينهن اوچتو مون کي چيائين تہ اها زين سوئر جي کل مان ٺهيل آهي. ان حقيقت کي قبول ڪرائڻ لاءِ اها زين مون وٽ کڻي آيو. چاڪاڻ تہ هو ڪا اهڙي شيءِ جيڪا سوئر جي کل مان ٺهيل هجي، سا پنهنجي ملڪ کڻي وڃڻ جي جرئت ڪري ڪونہ ٿي سگهيو ۽ نہ وري ناپاڪ هجڻ ڪري ٻيهر ان کي استعمال ڪري ٿي سگهيو. مان زين جي استعمال ڪرڻ کان ڪيس ادب ۽ احترام سان منع ڪئي ۽ ان ڳاله جي هاڪار ڪيم تہ زين برابر سوئر جي کل مان ٺهيل آهي ۽ ساڻس افسوس جو اظهار بہ ڪيم، پر سندس دل تہ اهو چاهيندي هئي تہ جيڪر هو اسان جي ملڪ جون ٺاهيل شيون استعمال ڪندو رهي. ڏُکٿاريءَ دل سان ڪيس چيم تہ هو اها زين پنهنجي ملڪ کڻي وڃي ڪونہ ٿو سگهي. موڪلائڻ کان اڳ ۾ هن مون کي گذارش ڪئي تہ آءٌ ڪيس ڏندن صاف ڪرڻ وارو انگريزي برش ڏيان. جيڪو مان ڪيس خوشيءَ سان ڏنو، پر مون ڪيس اهو هدائڻ ضروري ڪونہ سمجهيو تہ ناپاڪ جانور جي کل مان ٺهيل هني تي سواري ڪرڻ بدران هاٿي هو ان جي وارن مان ٺاهيل برش سان وات صاف ڪندو. تحفي ملڻ جي خوشيءَ ۾ ڏايو سرهو هو. جنهن جي عيوض هن مون کي پنهنجي پالڪيءَ جي بہ آڇ ڪئي.

مون کي افسوس هو جو آءٌ هن افغان سردار واسطي ڏک ۽ تڪليف جو باعث

بٽيو هوس. انگريزي زبان ۾ سوُئر جي ڪُل ڇيِ استعمال متعلق جاڻ ڪيس سنڌ جي مهماندار تقي شاھ ڏني هئي ۽ هن کي ڇنڊ بہ ڪيئي هئائين. گارگند بہ ڪئي هئائينس. تقي شاھ سيد هو. اسلام جي اصولن جو سختيءَ سان پابند هو. هن جهڙو ڪٽر مسلمان، مون ڪٿي بہ ڪونہ ڏٺو. سيد مير اسماعيل شاھ جو پٽ هو. اخلاق ۽ آداب جو صاحب هو. طبيعت جو ڏاڍو حليم هو. مان ائين سمجهندو هوس تہ جڻ سٺو دوست وڃائي ڇڏيو اٿم. هن اسان کي سکر ۾ ڇڏي پاڻ جي غيرحاضريءَ سبب شڪارپور جي علائقي جي گورنريءَ جي وڃي چارج سنڀالي. هن شخص جي اصلي ڪردار کي مسلمانن تعصب ڪري بگيڙي پيش ڪيو آهي. طبيعت جو ڪجھ وهمي بہ هو. مذهب ۾ ڪنهن حد تائين شڪ شبهي جو شڪار هو. دنيا جي ڪن معاملن تي ٿڌي سيني سان سوچي بہ سگهندو هو. معجزن ۽ ڪرامتن کي وڏي اهميت ڏيندو هو. هن مون کي ڳالهين ڪندي هڪ قصو ٻڌايو هو تہ ”جڏهن يزيد جي لشڪر امام حسين رضہ کي شهيد ڪري ڇڏيو تہ هڪ عيسائي کين طعنا مهڻا ڏيندي چيو هو تہ هنن پنهنجي پيغمبرﷺ جي اولاد کي بنا ڪنهن قصور جي شهيد ڪري ڇڏيو آهي. اهو ٻڌي هڪ ماڻهوءَ مٿس حملو ڪيو. ان عيسائيءَ ڇا ڪيو جو حضرت امام حسين رضہ جو سر ڪٽي پنهنجي سيني سان لاتو ۽ ڪلمون پڙهي ڇڏيائين: لا الہ الا الله محمد رسول الله. اهو ڏسي مناقق مسلمان ماڻ ٿي ويو.“

بکر ۾ ترسي اروڙ جا کنڊر بہ ڏٺم. جنهن لاءِ چيو وڃي ٿو تہ دلوراءِ جي زماني ۾ هڪ طاقتور حڪومت جو دارالسلطنت هو. سندس ماڳن جي اوسي پاسي سکر، بکر ۽ روهڙيءَ جا شهر آباد ٿيا. ان زماني ۾ سنڌ هڪ وسيع علائقي تي پکڙيل هئي. اتر ۾ ڪشمير ۽ قندار اوير ۾ قنوج ۽ ڏکڻ ۾ عربي سمنڊ هوس. حڪومت ڇهن صوبن ۾ ورهايل هئي. ڪاٺياواڙ جو ديوبندر سندس ساموندي بندرن ۾ شمار ٿيندو هو. ستين عيسوي صديءَ ۾ هي ملڪ عربن فتح ڪيو.(1) فارسيءَ جي هڪ قلمي نسخي مطابق بغداد(2) جي خليفي جو سپہ سالار محمد بن قاسم خليفي جي محل سراءِ واسطي خوبصورت ڇوڪرين جي ڳولا لاءِ آچي سنڌ ۾ پهتو.

اروڙ جي تاريخ جو گهڻو حصو هڪ فارسي تاريخ ’چچ نامي‘ مان ملي ويندو. جنهن کي صحيح ۽ مستند سمجهيو وڃي ٿو ۽ منجهس اروڙ جي برهمڻ راجا ڏاهر پٽ چچ جي لاءِ بہ ڪي تاريخي ڳالهيون درج ٿيل آهن. اروڙ جا کنڊر بکر کان چار ميل اوير– ڏکڻ طرف هڪ ٽڪرائتي علائقي ۾ موجود آهن. ان جاءِ تي اڄ ڪلھ هڪ ننڍڙو ڳوٺ آباد آهي، جنهن ۾ ڪي زبون حال مزارون موجود آهن. پڪين

(1) اهو واقعو اٺينءَ صديءَ جي شروع ۾ ٿيو. (سنڌيڪار)
(2) سنڌ جي فتح وقت اسلامي گاديءَ جو هنڌ شام جي دمشق شهر ۾ هو.

سرن سان ڇوڙيل ٽن ونگن سان هڪ ننڍي پل آهي، جنهن کي اروڙ جو بند سڏيندا آهن. هن مشهور دارالسلطنت جي عظمت جي نشاني طور فقط اها ننڍڙي پل رهجي وئي آهي. اها سنڌوءَ جي ڪنهن واهڙ تي آهي، جيڪو ڪنهن زماني ۾ سنڌ جي ويرانن ۽ بيابانن کي آباد ڪري عمرڪوٽ کان ٿيندو لکپت پرسان وڃي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪندو هو. وڏيءَ اٿل واري موسم ۾ هوڏ جو پاڻي ساڳيا ڳٽ ۽ گس وٺي پيو وهندو آهي.

جنگ جنهن ۾ اروڙ پنهنجو نانءُ نشان وڃايو ۽ راجا دلوراءِ(1) پنهنجي حياتي گنوائي، تنهن جي بيانن ۽ احوالن ۾ اهڙا اهڃاڻ موجود آهن، جنهن مان اسان ان دور جي ڪردار جو اندازو ڪري سگهون ٿا. حوال هن ريت آهن ته برهمڻ هاٿين جي قطار وٺي ٻاهر نڪتو. هڪ هاٿيءَ تي هو پاڻ ويٺو هو. ٻه خوبصورت چوڪريون ساڻس گڏ هاٿيءَ تي ويٺل هيون. هڪ کيس شراب جو جام ڏئي رهي هئي، ته ٻي پنهنجي نازڪ ۽ خوبصورت هٿن سان کيس پان جو ٻيڙو ناهي سندس وات ۾ وجهي رهي هئي. مسلمان اهڙن جانورن جو مقابلو ڪري ڪونه سگهيا. جنگ جي ميدان مان موٽي آچي ڪنهن ٻارڻ واري شيءِ جو بندوبست ڪيائون. پنهنجي نالين کي نفت سان ڀري هاٿين ڏانهن اڇلائڻ لڳا، جن مان ٻرندڙ باه جا شعلا وڃي هاٿين کي ٿي لڳا. هاٿين باه جي شعلن کان ٻچي وٺي جنگ جي ميدان مان ڀاڄ ڪاڍي.(2) راجا ان ڀاڄ ۾ هاٿيءَ تان ڪري پيو. سندس چنڊ کان وڏيڪ سهڻيون ٻه ڌيئر محل سراءِ جي موتين طور، بغداد جي خليفي ڏانهن موڪليون ويون. هنن چوڪرين جو قصو بيان ڪرڻ جي لائق آهي. بغداد ۾ پهچڻ تي هنن خليفي کي ٻڌايو ته فتح جي خوشيءَ ۾ محمد بن قاسم ڪين خليفي جي لائق نه ڇڏيو آهي. اهو ٻڌي خليفي محمد بن قاسم جي موت جو حڪم صادر ڪري ڇڏيو.(3) هڪ معصوم مسلمان جرنل کي ڍڳي جي کل ۾ سبي سنڌ کان عربستان روانو ڪيو ويو. جڏهن سندس هڏا محلات ۾ آندا ويا ته ڏاهر پٽ ڇڄ جي ڌيئرن اهو قبول ڪيو ته اهو سارو بهتان ۽ ڪوڙ هو ۽ اهي مرڻ لاءِ تيار آهن ۽ انهن پنهنجي پيءُ جي خون جو بدلو وٺي ڇڏيو. پوءِ ڪين بغداد جي گهٽين ۾ گهلي مارايو ويو.

. اسان برهمڻن جي دور واري اروڙ جي شان شوڪت جو قصو اهوئي بيان

---

(1) اهو راجا دلوراءِ لاءِ نه پر راجا ڏاهر لاءِ چيو ويندو آهي. (سنڌيڪار)

(2) It world appear from this that they smoked in that age: It must have been bang or hemp, since tobacco was untill the discovery of America. knoon

(3) تاريخي طور اهو قصو شڪ ۽ شبهي جو شڪار آهي. خليفي سليمان بن عبدالملڪ خلافت تي ويهڻ سان خليفي وليد جي وفادارن سان انتقامي ڪارروايون ڪرايون هيون، محمد بن قاسم به انهن مان هڪ هو. (سنڌيڪار)

ڪيو آهي، جيڪو سنتين صدي عيسويءَ ۾ هو. تاريخ ۾ ان بادشاهت کي مسيڪئنس (Musicanus) جي بادشاهت جي حوالي سان بہ سڃاتو وڃي ٿو. سڪندر بہ ڏٺو هو تہ اتان جو راجا برهمڻ هو. سندس علائقو سڄي هندستان ۾ سائو ستابو ۽ خوشحال هو.

هن علائقي کي خوبصورت ۽ فرحت بخش ڏسي فاتح سڪندر هتي هڪ قلعو بہ تعمير ڪرايو هو. سندس مقصد پريوارن علائقن تي ڪڙي نظر رکڻ هو. هڪ هزار سال کان پوءِ محمد بن قاسم برهمڻن کي شڪست ڏني هئي، جن جي ابن ڏاڏن ڪنهن زماني ۾ سڪندر مقدوني خلاف بغاوت جي باهہ ٻاري ڇڏي هئي. هن علائقي جي موجوده خوشحالي قديم دور جي خوشحاليءَ جي تصديق ڪري ٿي. بکر پراڻو منصوره آهي.(1) هن کي ساڳي وقت مينگر بہ سمجهيو وڃي ٿو.(2) منهنجي خيال ۾ اهو غلط آهي. آرين (Arrian) ثاني پنهنجي پيري پلس جي بيان ۾ چوي ٿو تہ "هي سنڌ جو وڏو شهر هو. جنهن جي بند تي سنڌوءَ جي وچين وهڪري تي قائم هڪ شهر باربريڪا کان اينڊڙ سامان اچي لهندو هو." اهو ڏٺو وائٺو اسان کان وسري چڪو آهي تہ مينگر (Minagur) اڄ ڪلهہ وارو ٺٽو آهي. هيءَ هڪ واحد ثابتي ۽ وزني حقيقت بہ آهي. ڪڇ جا جاڙيجا راجپوت پنهنجو شجرو ٺٽي سان ملائن ٿا. ٺٽي کي قديم زماني ۾ سامينگر جي نالي سان سڏيو ويندو هو، جنهن ۾ ڪنهن بہ شڪ شبهي جي ڪابہ گنجائش ڪانہ آهي. مينگر، سامينگر جو اختصار آهي. مان ٺٽي ۽ مينگر کي بلڪل هڪ شهر سمجهان ٿو ۽ پيري پلس جو مصنف پڻ اهڙا جو ذڪر ڪونہ ٿو ڪري. ريڪل (Reechle) معرفت اسان باربريڪا جي بندر کان واقف ٿيون ٿا. سڪندر جا مؤرخ اسان کي مسيڪئنس جي ملڪ جون سرحدون ڪونہ ٿا ٻڌائين، پر ملڪ جي بادشاهن جي سڌ ڏين ٿا. سنڌو درياهہ جي سامهون لاڙڪاڻي واري علائقي کي اسان آڪسيڪئنس (Oxy Canus) جي خطي طور سڃاڻون ٿا، جيڪو پنهنجي سڪر سٺائيءَ خوشحاليءَ سبب مشهور هو. جتان سڪندر پنهنجو هڪ طاقتور لشڪر آرچوتي (Archoti) ۽ درانگي (Drangi) جي رستي ڪارمينا ۽ ڪرمان ڏانهن موڪليو هو. اولهہ ڏانهن ويندڙ اهو مشهور رستو لاڙڪاڻي وٽان بہ واٽي جي صورت اختيار ڪندو هو ۽ جبلن مان بولان وارو لڪ لنگهي قلات ويندو هو ۽ اتان کان پوءِ ڪرمان ويندو هو. سنڌ جي موجوده رهواسين کي سڪندر مقدونيءَ جي حملي ۽ فتح جي ڪابہ معلومات ڪانہ آهي، جو مهذب قومن جي ماڻهن کان پڇا ڪرڻ تي ان متعلق ڪا امڪاني مدد ملي سگهي.

---

(1) منصوره جا کنڊر ضلعي سانگهڙ ۾ موجود آهن. (سنڌيڪار)

(2) مينگر، سمينانگر ساموئي کي سڏيو ويندو هو. (سنڌيڪار)

باب چوٿون

بهاول خان جو ملڪ

21 مئي تي اسان بکر مان سڙهه سنباهيا. اڳين ٻيڙين بدران اسان کي زُروڪ نالي ٻيون ٻيڙيون استعمال لاءِ ڏنيون ويون. لاڙ سنڌ ۾ اهڙيون ٻيڙيون استعمال ۾ ڪونه ايندڙيون آهن. شڪل صورت ذري گهٽ چوڪنڊي ۽ اڳيان ۽ پاڇلي گولائتي اٿن. ٿالهيءَ جي ڪاٺ مان جوڙيون وينديون آهن. ميخن بدران لوهه جا ٽڪرا استعمال ڪيا ويندا آهن. ڦلاٺ ۾ ڏاڍي سولي ۽ سهٽي ٿئي ٿي. ڪن ٻيڙين جي ڊيگهه 80 فوٽن کان به وڌيڪ هوندي آهي ۽ ويڪر 20 فوٽ کن هوندي اٿن. سنڌن ترو تراڪڙو ٿئي، ۽ ٻوڙڻي ٻيڙيءَ کان وڌيڪ سولائي سان پاڻيءَ تان ترڪنديون وينديون آهن. ڪين ڪوهر فقط هڪ ٿئي ٿو. سڪندر جن ٻيڙين رستي پنهنجي لشڪر سان ڪڏ سفر پئي ڪيو، تن جون وصفون اهڙيون بيان ڪيل آهن، جو پائنجي ٿو ته اهي 'زروڪ' قسم جون ٻيڙيون هيون، جن کي لشڪر جي آمد ورفت لاءِ بهتر نموني استعمال ڪري سگهجي ٿو. آرين ان کي 'گول قسم جي' ٻيڙي سڏي ٿو، ۽ چوي ٿو ته جڏهن جهلم درياه مان چناب ۾ پهتيون ته ڪين ڪوبه جوکو ڪونه رسيو، پر وڏيون ٻيڙيون پڇي کنا ڪيڙا تي ويون. سنڌن بناوت، جهلم ۽ چناب جي پاڻيءَ جي سنگم وقت ٻيڙين جي حادثن کي نظر ۾ رکي تيار ڪئي وئي هئي.

سنڌوءَ جي ڪنارن سان ٻيٺل ماڻهن جي اسان جي باري ۾ پڇ پڇ تمام گهٽي هئي. ماڻهن جي ميڙ مان هڪ ماڻهو، ٻيڙي جهلي اسان کي ٻاهر اچڻ لاءِ گذارش ڪئي. چاڪاڻ ته هتان جي ماڻهن ڪڏهن سفيد چمڙيءَ وارا يورپي ماڻهو ڪونه ڏٺا هئا، اهو حال ڏسي اسان کي ٻاهر اچڻو پيو. ماڻهن جي ميڙاڪي اسان جو ڏاڍو آڌرڀاءُ ڪيو. اهو ماڻهو ميڙاڪي جو جڻ نمائندو ٿي معلوم ٿيو. تنهن اسان کي چيو ته هن ڪابل جو بادشاه شاه شجاع ڏٺو آهي، پر ڪو انگريز ڪونه ڏٺو آهي. مان سنڌس ٿورا مَڃيا، ٻيڙيءَ مان ٻاهر اچي ظاهر ٿي ٻيهڻ تي ماڻهن 'بسم الله' چئي اسان جي مرحبا ڪئي.

جتان لنگهندا هئاسون ته ماڻهو اسان کي بادشاه يا شهزادا سمجهندي اسان جي آجيان ڪندا هئا. هن معاملي ۾ عورتون پنهنجي مردن کان به اڳريون هيون.

قيمتي پٿرن جي ٻُڙن سان وڏا ڦِڙا سندن ڪنن ۾ پاتل هئا. اهڙن پٿرن جي خراسان جي ڀرپاسي جي تمام گهڻي قيمت هوندي آهي. عورتن ۾ سيدياڻيون يا بيبيون به هيون، جيڪي برقعن ۾ ويڙهيل هيون ۽ اکين وٽ ڏسڻ لاءِ برقعي ۾ ڄاري لڳل هئي. هي سڀ پينو هيون ۽ وڏي آواز سان پنڻ لاءِ واڪا ڪري رهيون هيون. انهن مان هڪ ٽولي (اهي گهڻو ڪري ٽولين ۾ نڪرنديون آهن.) جڏهن ڏٺو ته مان سندس ڪو به سوال پورو ڪري ڪونه ٿو سگهان ته هنن لال شهباز قلندر جي مزار تان مليل هڪ ڪاغذ ڏيکاريو ته آءٌ ڪين جلديءَ ۾ ڪا خيرات ڏئي روانو ڪريان. عيسائين جي پادري ينرڪ ڪجهه صديون اڳ سنڌوءَ رستي سفر ڪيو هو، سو به اهڙين دوکيبازين جو ذڪر ڪري ٿو، جن کيس آزاريو هو. موجوده دور ۾ هر جاءِ تي ملندڙ ڳائڻين عورتن جي ڪپڙن مان سنڌ جي خوشحاليءَ جو پتو پئجي ويندو. سندن عشقيه راڳ ٻڌڻ، هتان جي رهاڪن جي هڪڙي وندر آهي. اهي راڳي عورتون ڏاڍي خوبصورت نسل سان تعلق رکن ٿيون. سندن راڳ جي ادائگيءَ ۾ هڪ والهانه جذبو مُوجود هوندو آهي، جنهن جي هندستان جي ٻين راڳي عورتن کي ڪا خبر ئي ڪانه هوندي.

بکر کان ٽن ڏينهن جي هاڪارڻ کان پوءِ اسان کي ڪڇي ڪنداوا جا جبل ڏسڻ ۾ آيا. اهي سنڌوءَ جي ساڄي ڪناري تي ۽ اٽڪل هڪ سو ميل پري هئا. جبل جي وڏي چوٽي 'جندراري' جي نالي سان مشهور آهي. هتي اسان اهڙي علائقي ۾ داخل ٿياسون، جنهن ۾ گهڻائي بلوچن جي هئي، جن جو اصلي ڌنڌو لٽڻ ڦرڻ ۽ ڌاڙا هڻڻ آهي. پر خيرپور جي ميرن جي وڌندڙ طاقت سبب سندن زور گهٽجي ويو آهي. هنن اسان جي ڪابه روڪ رنڊڪ ۽ مخالفت ڪانه ڪئي ۽ دوستن وانگي اسان سان ملندا جلندا رهيا. سندن ملڻ جو طريقو جيڪو بلوچن ۾ عام هوندو آهي، سو به خاص قسم جو آهي. ويجهي پهچڻ تي آيل ماڻهوءَ جو هٿ جهليندا ۽ ساڄي ڪلهي سان ڇاتيءَ جي ساڄي پاسي کي ڇهندا ۽ کاٻو ڪلهو ڇاتيءَ جي کاٻي پاسي سان هڻندا ۽ پليڪار به چوندا ويندا ۽ اڌ ٻڙن کن هيٺين لفظن جو ورجاءُ ڪندا:

"خوش آهين؟"

"سڀ خير آهي؟"

"ٻار ٻچا خوش آهن"

"مال منهن گهوڙا ٻهيڙا ٺيڪ آهن؟"

"ٻلي آئين جي آئين نج آئين."

ٽورن ڏينهن جي سفر کان پوءِ اسان انهن بلوچن جي پهچ کان پري سنڌ جي حڪومت کان ڏور نڪري وياسون. سبزل ڪوٽ کان 30 ميل اتر طرف اسان لنگر هنيا. هي ماڳ دائودپوٽن جي خان ۽ سنڌ جي امير جي دنگ تي هڪ شهر هو ۽

اسان 26 تاريخ شام جو هن شهر ۾ پهتاسين. اسان ڏاڍو تڪڙو سفر ڪيو هو. سبب اهو هو ته واءُ سٺائو هو. اسان سنڌوءَ جي وڏيءَ وهڪري جي لهرين ۽ لوڏن کان بچڻ واسطي واهڙن رستي سفر ڪيو هو. سمجهيوسين پئي ته هيڙين واه جو تڪو سفر ڪيو هو. جاڪاڻ ته اسان درياه رستي ڇهن ڏينهن اندر 120 ميل اوپارو سفر ڪيو هو. هتي خيرپور جي مير ۽ مير مراد عليءَ جي فرزند مير صوبدار اسان کي الوداعي دعوت ڪئي، جنهن سڄي سفر دوران اسان سان ڏاڍو ٻاجهارو ورتاءُ ڪيو هو. مزيدار دعوت کائڻ پيئڻ کان پوءِ هيڙين ۾ ماڻهن جا ميڙاڪا ٿي ويا. پوءِ مان ويهي ٻنهي اميرن ۽ سندن وزيرن ڏانهن خط پٽ لکيا ۽ ڪيترن ٻين ماڻهن ڏانهن خطن جا جواب موڪليا. جاڪاڻ ته ملڪ جي اميرن نوابن مون کي ڄڻ اچي سوڙهو ڪهتيو هو ۽ هڪ هڪ ڏينهن ڇهه ڇهه خط ملندا هئا. اهي سيئي خط اصطلاحن ۽ استعارن سان ڀريا پيا هوندا هئا. صحت ۽ حفاظت جو گهڻو پڇندا هئا. دوستيءَ واسطي عاميانه قسم جا محاورا پيا استعمال ڪندا هئا ۽ دوستي جا فائدا به ٻڌائيندا هئا ۽ آخر ۾ اهو به چوندا هئا ته خط اڌ ملاقات برابر آهي. خط و ڪتابت جي آدابن ۾ يورپ ۽ ايشيا ۾ ڪو خاص فرق نه آهي. مشرق جا حاڪم خط جو مضمون پنهنجي مير منشي کي سمجهائيندا آهن. ڪين اهو ٻڌائيندا آهن ته خط دوستاڻو، واڌاين وارو يا ڪنهن ٻئي موضوع سان لاڳاپيل لکڻو آهي. اهو مير منشي لکندو آهي، جنهن تي حاڪم جي فقط مهر هڻئي ويندي آهي. ڪڏهن ته مهر بنا پڙهڻ ۽ سوچڻ کان سواءِ به هڻئي ويندي آهي.

جيڪڏهن مهر پڙهڻ جهڙي ڪانه هوندي آهي ته ماڻهو پنهنجي خط موڪلڻ واري ماڻهوءَ جي نالي ڳولڻ جي ڪوشش ئي ڪونه ڪندو آهي، جاڪاڻ ته بنا مهر خط تي پنهنجو نالو لکڻ پسند ڪونه ڪندو آهي. مان پنهنجي خط ۾ خيرپور جي حڪمران کي لکيو هو ته سندس دوستي ۽ مهربانين سبب اسان بنا ڪنهن حادثي جي اوپارو سفر ڏاڍي سنئيءَ رفتار سان ڪندا رهياسون. مان اهو يقيني طور سمجهان ٿو ته حيدرآباد جي مير جي دانائيءَ ڪري اسان هتي امن سان پهچڻ ۾ ڪامياب ٿيا آهيون. اهو ٻڌائڻ لازمي ٿيندو ته سنڌو سمنڊ کان وٺي جهازراني جي لائق درياه آهي ۽ هر جاءِ تي اجهاڳ پاڻي موجود هو. مون سنڌ ڇڏي مگر مون تي ڪو سٺو اثر ڪونه ويٺو، پوءِ اهو اخلاق جي نطقه نگاه کان هجي يا پاليسيءَ جي لحاظ کان. پر هڪڙي ڳالهه اها به آهي ته اسان هتان جي ماڻهوءَ کي يورپ جي معيار مطابق ڇو پرکيون. ڪيترا سبب ڏئي اسان کي سنڌوءَ رستي پنهنجي پسند جو رستو وٺي سفر ڪرڻ ڪونه ڏنو ويو هو. مان خيرپور وارن دوستن کي ڏاڍي ڏکيءَ دل سان ڇڏيو. ڏاڍا قربدار ۽ محبتي مڙس هئا. خيرپور سان لاڳاپيل هيڙائتن منهنجي طرفان انعام وڏيءَ ريڙه پيڙه ڳان پوءِ قبول ڪيو. منهنجي مهماندار مون کي ٻڌايو ته مهاڻن کي ڪجهه به وٺڻ کان روڪيو ويو آهي ۽ سندس مالڪ جي

خواهش آهي تہ انگريز سرڪار متن وٽ ۾ وٽ راضي رهي. هيءَ مهماندار اڳئين سيد مهماندار کان معيار ۾ گهٽ هو. سندس تعليم گهٽ هئي. ذهين بہ ايڏو ڪونہ هو. پر ايمانداري ۽ خلوص جو منجهس ڪاٿو ڪونہ هو. سندس نالو عنايت خان غوري هو.

هتي اسان سنڌ ۽ سنڌوءَ جي سُونهين کان ڏايي ڏک سان موڪلايو. جن اسان جو سمنڊ کان وٺي ساٿ ڏنو هو. اهي بہ اسان سان ڏاڍو رلي ملي ويا هئا ۽ اسان سان گهمڻ گهتڻ ۽ گهوڙيسواريءَ وقت گڏ هوندا هئا ۽ ڏاڍا ڦڙت ۽ چالاڪ هئا. جڏهن اسان لنگر کنيا تہ پاڻي جي ڪناري سان اسان سان گڏ هلڻ لڳا ۽ وڏي آواز سان اسان جا ڳڻ ڳايائون جا ٿورا مڃيائون ۽ اسان جي خير سلامتيءَ لاءِ خدا کان دعائون گهريون. اهي ڪل 24 ماڻهو هئا. تن مان 12 بروچ، باقي ڪراچيءَ جي جابلو علائقي جا رهاڪو جوکيا هئا. اسان سندن احسان جي بدلي اهو ڪجھ ڪين ڏئي ڪونہ سگهيا هئاسون، جنهن جا هو لائق هئا. اسان فقط ڪين هڪ مهيني جي وڏيڪ پگهار ڏني جا فقط 8 رپيا هئي. انهن پئسن جي مدد سان 350 ميل پري پنهنجي ملڪ پهچي ويندا. انهن مان ڪيترن لاهور تائين گڏجي هلڻ جي بہ استدعا ڪئي. اسان ڪين سمجهايو تہ جيئن تہ اسان سنڌ مان انهن کي نوڪريءَ تي پرتي ڪيو هو ۽ ساڳي اصول تحت جنهن ملڪ ۾ داخل ٿينداسون، نوڪريءَ ۾ ماڻهو بہ اتان جا پرتي ڪنداسين. اسان ڪين اخلاق سان سمجهائي ان ڳالھ تان لاٿو.

اهي ماڻهو اسان لاءِ شڪار ڪري ايندا هئا ۽ اسان جي مرضيءَ جي ڪين اڳواٽ ڄاڻ پئجي ويندي هئي. ايماندار بہ واه جا هئا. اوپري ملڪ ۾ سفر ڪندي اسان جي ڪابہ شيءِ گم ڪانہ ٿي. ڏارين ماڻهن اسان جو بچاءُ بہ پئي ڪيو، جن سان اسان جو ڪو لھ لاڳاپو ڪونہ هو. اهي ماڻهو پنهنجي زمين ۾ ڪم ڪري رهيا هئا ۽ اتان اسان ڪين پنهنجي نوڪرن طور پرتي ڪيو هو.

پرپاسي جي ملڪن وارا ماڻهو ۽ سنڌ جا امير خاندان هتان جي مڇي کائڻ وارن ماڻهن لاءِ ڪو سٺو خيال ڪونہ رکندا آهن. سندن خيال هوندو آهي تہ مڇي کائڻ ڪري سندن عقل ۽ فڪر ۾ ڪوتاهي اچي ويندي آهي. ڪنهن جي اڻڄاڻائيءَ کي معاف ڪرڻ واسطي ائين چوندا آهن. "بس مڇي آهي متس ڪهڙي معيار". سنڌ جا غريب ماڻهو مڇيءَ چانور کائي وقت گذاريندا آهن. مٿيون خيال بہ ڪنهن پراڻي زماني سان تعلق رکي ٿو. ڳالھ ڪندا آهن تہ دهليءَ جي هڪ بادشاه دربار ۾ هڪ اوپري ماڻهوءَ کان پڇيو تہ هو ڪٿان آيو آهي. هن جواب ۾ چيو تہ ٺٽي کان. بادشاه اهو ٻڌي منهن ٻئي پاسي ڦيرائي ڇڏيو. اوپرو ماڻهوءَ پنهنجي وطن خلاف تعصب جو ڪارڻ سمجهي ويو ۽ هڪدم چيائين "مان مڇي خور ڪونہ آهيان." مان ڪڏهن بہ اهو چوڻ لاءِ تيار ڪونہ آهيان تہ مڇيءَ کائڻ ڪري سنڌين جو عقل گهٽجي ويندو آهي. مان سنڌوءَ جي ڪناري سان سنڌي هارن کي ڪيترن

قسمن جا ڪاڏا ڪائيندي ڏٺو آهي. عام طور تي ڪن يورپي ماڻهن کي سنڌين جون ڪي عادتون ڪونہ وڻنديون آهن. سنڌي ڪارا ڪپڙا گهٽ ڪري مذهبي نقطئہ نگاہ کان پائيندا آهن. پر ڪارن ڪپڙن پائڻ متعلق رسول پاڪ ﷺ جا احڪام تمام گهڻا آهن. منهنجو ويساہ آهي تہ سنڌي ضرور خوشحال هوندا پر صفائيءَ جي عادتن ورتائڻ کان اڳ ۾ دل جي صفائيءَ رکڻ جو احساس پيدا ٿيندو آهي. ماڻهن جي لباس ۾ تبديلي جڻ تہ هڪ اعلان هوندو آهي تہ مُلڪ تبديل ٿيڻ چاهي ٿو. بکر ڇڏڻ کان پوءِ اسان کي افغان ۽ ڪابل جا رهاڪو ججهي انگ ۾ ڏسڻ ۾ آيا. انهن ڏارين ماڻهن جا بوٽ مختلف قسم جي کلن مان ٺاهيل هئا. مٿن پاسرين جهڙيون ليڪون بہ هيون. ڪن بوٽن جو چمڙو چيتي جي کل جيان هو. وٽن ڪراڙي مڙہ جي لاءِ خاص قسم جي پوشاڪ هوندي آهي.

اسان 27 جي شام سنڌ جي سرحدن کي آخري سلام ڪيو. سنڌوءَ ۾ اوڀارين طرف ڪجھ ميل سفر ڪيوسين. هتي بهاول خان دائودپوٽي جو موڪليل نواب غلام قادر خان اسان جي آجيان واسطي اوسيئڙي ۾ ويٺو هو. ان وقت اسان سنڌن ملڪ جي سرحد مان سفر ڪري رهيا هئاسين. نواب غلام قادر خان قد جو بندرو، پيٽ ٻاهر نڪتل، عمر ۾ ڪراڙو هو ۽ منهن تي مرڪ هئس. هن ٻڌايو تہ هو بهاول خان جا سلام ۽ هتي پهچڻ جون واڌايون کڻي آيو آهي. هو اهو سڪ ڀريو سنيهو کڻي آيو تہ 15 ٻيڙيون اسان لاءِ آنديون ويون آهن. جيڪي اسان سان دائودپوٽن جي سرحدن تائين سفر ۾ رهنديون. انهن کان هڪ ٻيڙي خاص اسان جي رهڻ واسطي تيار ڪرائي وئي هئي. ان کان سواءِ هن هڪ سو رپين جي ٿيلهي اسان جي حوالي ڪئي ۽ چيو تہ اها رقم ڏهاڙي اسان کي وڙہ طور ملندي رهندي. مان اهڙيءَ آڇ جو انڪار ڪيو ۽ چيو تہ "اوهان جي حڪمران اسان جي ضرورت جي هر شيءِ موڪلي ڏني آهي، تنهن ڪري پئسن جي ڪا ضرورت ڪانہ آهي."
اسان پنهنجي ميزبان سان جلد ئي رلي ملي وياسين. ٻيءَ شام جو اسان لنگر کڻي پرواري سرحدي ڳوٺ پهتاسين. دائودپوٽا قبيلي جا ڪيترائي ماڻهو اسان کي ڏسڻ آيا. پوشاڪ ۾ سنڌين کان ڪجھ مختلف هئا. سنڌن مٿي تي گول قسم جا پٽڪا ٻڌل هئا.

30 مئي تي اسان جو قافلو 18 ٻيڙين تي مشتمل هو. اسان منڻ ڪوٽ وٽ سنڌوءَ کي الوداع ڪيو. هتي پنجاب جي ٻن درياهن جو پاڻي سنڌوءَ سان ملي رهيو هو ۽ اسان جو پنهنجي ويڪر ڏانهن ڌيان ڇڪائي رهيو هو. هتي سنڌوءَ جي ويڪر تمام گهٽي هئي جنهن جهڙي اسان ڪا ٿي بہ ڪانہ ڏٺي هئي، جيڪا 2000 گزن کان بہ مٿي هئي. اسان سنڌوءَ جي پاڻيءَ کي هت آخري سلام ڪري پنهنجن ٻيڙين کي چناب جي وهڪري ۾ هنيو. جنهن کي يوناني Acesines سڏيو آهي. سڪندر هن درياہ مان ٻيڙا هاڪاريندو سنڌوءَ ۾ لٿو هو. پر سندس ڪنارن

تي اهڙيون ڪي روايتون موجود ڪونہ آهن. سنڌي ڪابل کي پٺاڻن جي حوس جا آماجگاه سمجهن ٿا ۽ سڪندر سندن نظرن ۾ اهو ماڻهو آهي، جنهن پنهنجي همت ۽ دليريءَ سان ڪجهه ڪري ڏيکاريو. مشرق ۾ بہ مغرب جيان ڪي ڪارا دور آهن. جن جي سچائين مٿان چڙهيل ڌنڌ کي لاهڻ جي ضرورت آهي. مشرق ملڪ جي ان حقيقت کي جيڪر شاعريءَ جو لباس ڏڪائجي، سڪندر جو سنڌوءَ منجهان هيڙيون هاڪاري وڃڻ هڪ مستند ۽ تاريخي حقيقت آهي.

منڻ جو ڪوٽ هڪ ننڍو شهر ۽ سنڌوءَ کان ميل ڪن پري آباد آهي. منهنجو خيال آهي تہ يونانين جي ٻين آباد ڪيل شهرن منجهان هڪ شهر جي پراڻن پڊن تي وسايل آهي، ڇاڪاڻ تہ ان ماڳ جي تجارتي اهميت سڪندر جو پاڻ ڏانهن ڌيان ڇڪايو هو. سنڌ جي لاڙ واري پاڳي جيان هتان ڌنار پنهوار بہ ڪکن ڪانن جي ٺهيل پکن پيهن ۾ گذاريندا آهن. هڪ ڪان ٻيءَ جُوءِ تائين وڌندا آهن، مال جي ڪير سانگ ڪندا . سنڌوءَ جي ان علائقي ۾ پوسل ۽ مڇرن کان بچڻ واسطي 8 يا 10 فوٽ مٿي منهيون ۽ منجٺيون ٺاهيندا آهن. انهن جي ٺاهڻ لاءِ ڪک ڪانا ۽ ڪاٺ ڪنبا آڻين. مٿي ڏاڪڻ ذريعي ويندا آهن. اهي جهوپڙيون پنهنجي بناوت ۾ ننيڙيون پر ڏاڍيون صاف هونديون آهن. چاڙهه جي رُت تائين سنڌوءَ جي ڪنڌين ڪنارن سان سانگي ماڻهو اهڙن گهرن ۾ گذارو ڪن. هيروڊوٽس جو بہ بيان آهي تہ ٻوڏ واريءَ موسم ۾ نيل جي ڀرپاسي وارا مصري ماڻهو، مٿي منارن جهڙن گهرن ۾ رهندا آهن. سنڌوءَ جي آبهوا جي اثر متعلق سنڌين جي دلين تي هڪ خيال ويٺل آهي. سندن ويساه آهي تہ سنڌوءَ ڪري سدائين ٿڌڙي هير گُهلندي رهندي آهي، تنهن ڪري پنهنجا اَجها سنڌوءَ جي ڀرسان اچي اڏيندا آهن. ڇاڪاڻ تہ سنڌ جو ڪاڙهو دوزخ جي باهہ جهڙو هوندو آهي.

تاريخ جي ابي هيرو ڊوٽس نيل واسطي اتان جي ماڻهن جي ساڳي خيال جو اظهار ڪيو آهي، جيئن سنڌي، سنڌوءَ لاءِ پنهنجي خيالن جو اظهار ڪندا آهن ۽ اها تعجب جهڙي ڳالهہ بہ آهي. مان بہ سچ پچ ائين ئي سمجهندو آهيان تہ پاڻيءَ جو ايڏو وڏو وهڪرو پنهنجي ڪنڌين ڪنارن سان ضرور ٺار آڻيندو هوندو. اهو بہ چيو ويندو آهي تہ گرمي درياه جي ڪنارن وٽ پهچي گهٽجي ويندي آهي.

اسان خير سلامتيءَ سان اُچ پهتاسين. هتي ستلج ۽ بياس جو گڏيل پاڻي، جنهن کي گهاري جي نالي سان سڏيو ويندو آهي، سو چناب ۾ وڙهو ٿي، هتان جي ماڻهن کي پنجند جي نالي جي ڪا ڄاڻ ڪانہ آهي. اسان هتان چناب رستي هاڪارڻ شروع ڪيو، جنهن کي يونانين Acesines سڏيو آهي. هن وڏي وهڪري وٽ پنجن ئي درياهن جو نالو ختم ٿي وڃي ٿو. اها اچرج جهڙي ڳالهہ آهي تہ هن حقيقت کي آرين چٽي نموني لکيو آهي، ”چناب جو نالو سنڌوءَ سان سندس سنگم تائين قائم آهي.“ سڪندر جا مؤرخ ستلج جو ذڪر ڪونہ ٿا ڪن. هنن درياهن جو گڏيل

پاڻي هڪ وڏو وهڪرو بڻائي ڇڏيندو آهي. چناب جا ڪنارا سنڌوءَ جي ڪنارن جيان وڻن سان جهنجهيل ڪونه آهن. سنڌوءَ واري طرف کان سنڌس ڪنڌيون ڪنارا ڳوٺن سان ڇتيا پيا آهن، ڇاڪاڻ تہ اتان جا ويءَ ۽ ولهار ڏنارن کي پاڻ ڏانهن ڇڪي وٺندا آهن.

اُڇ ۾ اسان پنهنجي اندازي کان اڳ ۾ پهتاسين ۽ هڪ اتفاقي حادثي کان بچي وياسين. ڳالهہ هيءَ هئي جو بهاول خان جي فوج درياهہ جي ڪناري سان واڻيون هنيو ويٺي هئي. ڌُنڌ سبب ڏينهن اڻ ڇتو هو هُنن اسان کي سکن جي فوج سمجهيو، جن جي حملي جو ڪين اڳيئي ڊاءُ هو. توب جي بمباري ۽ بندوقن جي نڪائن ڪري اسان پنهنجيون ٻيڙيون روڪي ورتيون. غلطي هڪدم ظاهر ٿي پئي. هنن ڏانهن جي بمباريءَ ۽ اسان جي پريشانيءَ ڪري هڪ قسم جو ڇڻ پوڳ ٿهي ويو هو. مان سمجهان ٿو تہ جيڪڏهن ڪو نقصان ٿئي ها تہ معافيون ۽ ڏک جا اظهار تلافي ڪانہ ڪري سگهن ها.

اڇ جو شهر هڪ سرسبز علائقي ۾ آباد آهي، چناب کان چئن ميلن جي پنڌ تي وڻن جي خوبصورت نظاري سان گڏ ڏسڻ ۾ اچي ٿو. منجهس ٽي مختلف شهر آهن. هرهڪ جي چوڌاري سرن جو زبون حال ڪوٽ آهي. آدمشماري 20000 اٿس. گهٽيون سوڙهيون ۽ سج جي گرميءَ کان بچڻ واسطي ڏڻن سان ڍڪيل آهن. پر جاءِ ڏاڍي خراب آهي. اسان جي رهڻ جو انتظام هڪ باغ ۾ ڪيو ويو، جنهن ۾ وڻ، ميوات جهنجهيل هئا ۽ چوڌاري گلزاري لڳي پئي هئي. ٻيڙين جي گُهٽيل ماحول کان پوءِ هي ڏاڍي دلفريب تبديلي هئي. بهاول خان جي ملاقات لاءِ تيار ٿياسون. هو ڊيراوال ۾ موجود ڪونہ هو. سنڌس هڪ قاصد جي پهچڻ ڪري اسان اچرج ۾ پئجي وياسين. جنهن اسان کي هدايو تہ هو 60 ميلن تان هلي اسان سان اڇ ۾ ملڻ آيو آهي. اهو ان لاءِ تہ اسان کي وٽس پهچڻ ۾ تڪليف نہ ٿئي. اهو سڀ ڪجهہ هن انگريز سرڪار جي عزت ڏيکارڻ لاءِ ڪيو هو. قاصد خان جو شڪار ڪيل هڪ هرڻ کڻي آيو هو ۽ اسان کي قبول ڪرڻ جي گذارش ڪئي هئائين. ان سان گڏ 40 شيشا شربت جا ۽ 40 ٿانو مٺاين جا بہ هئا. 200 رپين جي ڳوٿري بہ موڪلي هئائين ۽ گذارش ڪئي هئائين تہ جيئن اسان خيريت سان پهچي ويا آهيون تہ اها رقم خيرات طور غريبن مسڪينن ۾ ورهائي وڃي.

اسان 3 جون تي بهاول خان سان ملاقات ڪئي، جيڪو شهر کان ميل کن پري هڪ ڪشاديءَ جاءِ ۾ اچي لٿو هو. هن اسان ڏانهن، رهبريءَ واسطي فوجي جٿو موڪليو. جنهن وٽ اسان جي سواري لاءِ گهوڙا ۽ پالڪيون هيون. تن مان هڪ پالڪي تہ بيان ڪرڻ جي لائق آهي. اها هڪ قسم جي ڪرسي هئي. مٿان ڇانوَ واسطي ڳاڙهي ڪپڙي جي ڇٽي بہ هيس، جنهن کي بہ گهوڙا ڇڪي رهيا هئا. هڪ گهوڙو اڳيان ۽ ٻيو پٺيان هو. اها گاڏي ڏسڻ ۾ ڏاڍي بي ڍنگهي هئي. جيڪا

ڏاڍي تڪليف سان ڦري پئي سگهي ۽ گهوڙا به اهڙي قسم جو بار کڻڻ لاءِ تيار ڪونه ٿي ڏنا. اسان 600 فوجين جي قطار مان لنگهياسون، جيڪي ڳاڙهين، نيرين، سفيد ۽ ڦڪين وردين ۾ ملبوس هئا. 80 بندوقن جي سلاميءَ کان پوءِ اندر دربار ۾ داخل ٿياسون. اسان واري رستو آفيسرن ۽ سردارن جي قطارن مان گذريو ٿي. خان هڪ ڪليل جاءِ تي ويٺو هو، جيڪا خوبصورت غاليچن سان سينگاريل هئي. ساڻس گڏ ڏهن کان وڌيڪ ماڻهو ڪونه ٿي نظريا. هن اتي اسان کي ياڪر پاتو. هن مسٽر ايلفن اسٽون بابت گهڻو پڇيو. سندس بيان مطابق هن سندس خاندان ۽ انگريز سرڪار جي وچ ۾ پرخلوص ۽ پڪيءَ دوستيءَ جي شروعات ڪئي هئي.

بهاول خان، شڪل شبيه ۾ ٺاهوڪو ٽيهن سالن جو نوجوان آهي. هلت چلت ۾ ڪجه سخت گير ڏٺو ٿي. جيتوڻيڪ سندس ظاهري رويو خوش مزاج ۽ ٻلي ماڻهوءَ جهڙو هو. ملاقات دوران اسان کيس ڏٺو ته سندس هٿ ۾ تسبيح هئي، هو اسان سان گفتگو دوران به تسبيح پڙهندو ٿي رهيو. آخر ڳالهه کي وڌائي پيش ڪرڻ لڳو ته جڏهن برطانيه جي بادشاه جون سوکڙيون راجا رنجيت سنگه وٽ پهچنديون ته هو کين، به وڏي عزت بخشيندو. هن وڌيڪ ٻڌايو ته هو ڪڏهن به لاهور جي حڪمران سان ويساه گهاتي ڪونه ڪندو. هن جا ساڻس دوستي جي ناتن کان به وڌيڪ گهاٽا رشتا آهن. بهاول خان هندستان جي ماڻهن جي اندر سياسي ڳالهين کان ڏاڍو لنوايو ٿي. هن اسان کي مُنهن جي پرڻ واري بندوق ڏيکاري ۽ اهو طريقو سمجهايو ته ڪيئن هو هرڻن جو شڪار ڪندو آهي. هرڻن جو شڪار سندس من پسند وندر آهي. سندس اها خاص مرضي هئي ته اسان به ساڻس گڏجي ٽل واري رهائش گاه تي هلئون. هن مهر، محبت ۽ ڪِٽن ٻرئي ڳالهائڻ ۽ پرخلوص روش سان اسان کي موهي وڌو هو. شام جو خان، مسٽر ايلفن اسٽون ۽ سندس ڏاڏي وچ ۾ ٿيل لکپڙه جيڪا هن مال خاني ۾ ساه برابر سانڍي رکي هئي، سا وڏي اهتمام سان منهنجي غور واسطي اسان ڏانهن موڪلي.

مان پنهنجي طرفان ساڳي خوشيءَ جو اظهار ڪيو. ڇو ته هندستان جي دورڊراز هڪ ڪنڊ تي، هڪ مهان انگريز ۽ اعليٰ رتبي واري فرد جو ڪردار منهنجي لاءِ گهڻو متاثهون ۽ عزت ڀريو هو. جنهن هن قسم جي لکپڙه جو تعين ڪيو.

اُچ ۾ ترسڻ دوران بهاولپور جا مکيه واپاري به ملڻ آيا. جيڪي بهاول خان سان گڏجي آيا هئا. سندن عقل جي وسعت ۽ سفر جي دائري مونکي اچرج ۾ وجهي ڇڏيو هو. انهن مان ڪي ته ڪابل لتاڙي بلخ ۽ بخارا تائين به پهتا هئا. ڪن استرخان (Astracan) ۾ به گذاريو هو. اتان جي شهرن جا نالا ائين پئي ورتائون جڻ اتي هندستان جيان گهڻو عوصو رهي آيا هجن. اهي روس جي واپارين سان

بخارا ۾ مليا هئا، هنن مون کي يقين ڏياريندي چيو تہ اهي واپاري ان شهر کان اوپر طرف ڪڏهن نڪتا ئي ڪونہ هئا، وچ وارا ملڪ ڏاڍا محفوظ هئا ۽ ڪابل جي دوست محمد ۽ ازبيڪ ماڻهن کي ڏاڍو ساراهيائون ٿي. ڇاڪاڻ تہ اهي تجارتي رابطي کي همٿائي رهيا هئا. انهن مان گهڻا واپاري هندو هئا. سندن خاصيت، محنتي طبيعت ۽ تحمل ڏيساوري واپارين جهڙو هو. انهن مان ڪي يهودي هئا، جيڪي پنهنجي قسم جي خاص نشانين سان هر ملڪ ۾ هر جاءِ تي موجود هوندا آهن.(1)

اُچ ۾ هفتو کن رهياسون. هيءُ ماڳ قديم دور سان واسطو رکي ٿو ۽ بغداد ۽ بخارا جي بزرگن جي مقبرن سبب پروارن ملڪن ۾ گهڻو مشهور آهي. غوري حڪمرانن اچ جي هندو راجا کي ڪڍي مسلمانن کي هن علائقي جو حڪمران بڻايو هو. هن بزرگن جا مقبرا ڏاڍا خوبصورت آهن ۽ عام ماڻهو بہ سندن ڏاڍي عزت ۽ احترام ڪندو آهي. سندن عمارتون 500 سال کن پراڻيون آهن ۽ ان کان اڳ جي دور واسطي تاريخ خاموش آهي. انهن بزرگن جا پونئير هاڻي روحاني ۽ دنياوي طور وڏي طاقت جا مالڪ آهن، جيڪي هتان جي غريب مسڪين ۽ ضرورتمندن جي خدمت ڪرڻ بدران پنهنجي دولت شرطن هڻڻ ۾ حرام ڪندا آهن. پنهنجي وندر واسطي ڪتن جون لوڏيون ۽ پلا ڳهوڙا ڏاريندا آهن. ڪجھ سال اڳ چناب ۾ اٿل آئي تہ شهر جي ڪجھ حصي سان گڏ هڪ مقبري جو اڌ بہ پاڻي وئي. چناب جو موٽي اچي وري ساڳي پيٽ ۾ وهڻ ۾ بہ هڪ ڪرامت ڏانهن منسوب ڪيو ويندو آهي ۽ هڪ مري ويل بزرگ جي وچ ۾ پوڻ تي اڳي بہ ائين ٿي چڪو هو ۽ ماڻهن تباه ٿيل مقبري جي مرمت نہ ڪري ان بزرگ جي ناشڪريءَ جو ثبوت ڏنو آهي. اُچَ، نئي شهر جيان دڙي تي تعمير ٿيل آهي، جيڪو منهنجي خيال موجب ٻڌل گهرن جي پنجو آهي. چناب درياه جڏهن اٿل ۽ پائيندڙ ڪئي ۽ ان دڙي جو اڌ پاڻي ويو تہ اها حقيقت ظاهر ٿي پئي آهي ۽ جنهن مان منهنجي خيال جي تائيد ٿئي ٿي.

5 تاريخ جون تي بهاول خان اسان سان ملاقات ڪئي. هن زور پريو هو تہ هو پاڻ اچي اسان سان ملاقات ڪندو. هڪ وڏو تنبو ان باغ جي پرسان هنيو ويو هو، جنهن ۾ اسان رهندا هئاسين ۽ اسان سندس آجيان ڪئي. هو ڪلاڪ کن اتي ترسيو ۽ يورپ جي نهيل شين متعلق ڪيترا سوال پڇيائين. هيءُ سردار مشيني دماغ جو ماڻهو آهي. هن هڪ نڪاءُ واري بندوق ڏيکاري جيڪا سندس حڪم ۽ هدايت تي سندس خيال مطابق تيار ڪئي وئي هئي. ان جي طرز يورپ ۾ نهيل بندوق جهڙي هئي، اهڙي قسم جي ڪاريگريءَ تي هن کيرون لهڻيون. هن ڪارتوسن

It was my conversation with these men which made me decide on undertaking the journey to control Asia, which I after wards performed.

جون توپين ۽ بارود جو سفوف پاڻ تيار ڪيو هو.

خان هن ملاقات ۾ اسان طرفان مليل سوکڙين جو دلي شڪريو ادا ڪيو، جيڪي پستول جي پٽي، واچ ۽ ٻين شين تي مشتمل هيون. اڄڻ وقت هڪ ڪليل قسم جي ڪرسيءَ تي ويهي آيو هو. روانگي وقت اسان به ساٽس تورو اڳتي وياسين. هن ساڻ ڪڏ هزار ڪن ماڻهو هئا. ڏنم ته لنگهڻ وت ماڻهن ۾ پئسا ورهائيندو ٿي رهيو. ملاقات کان پوءِ مهماندار خان وٽان اسان لاءِ سوکڙيون ڪٽي آيو. جن ۾ چانديءَ جي سنجن سان ٻه گهوڙا، هڪ باز، شالون، بهاولپور ۾ ٺهندڙ ڪپڙي جا پريل تس، جن مان ڪي ڪپڙا ڏايا. سڻا به هئا ۽ انهن سان گڏ ٻه هزار رپيا روڪ ۽ ٻه سو روپيا نوڪرن لاءِ الڳ هئا. انهن کان سواءِ هڪ بندوق تحفي ۾ موڪلي هئائين. جنهن طريقي سان اها پيش ڪئي ويئي هئي، تنهن سندس مله هيٺو ڪري ڇڏيو هو. قاصد هدايو ته "خان هن بندوق سان ڪيترا هرڻ شڪار ڪيا آهن. خان هاٿي اوهان جي هيءَ بندوق قبول ڪرڻ جي گذارش ڪئي آهي. توهان جڏهن هن سان شڪار ڪندؤ ته توهان کي ياد ايندو ته بهاول خان اوهان جو دوست آهي."

شام جو اسان بهاول خان سان الوداعي ملاقات ڪئي. مان کيس هڪ خوبصورت گهوڙي واري بندوق ڏني. مان کيس يقين ڏياريو ته اسان هتي پهچي سڪون محسوس ڪيو آهي، اوهان جي ٻاجه پري هلت ۽ مهمان نوازي کي اسان گهڻو وقت ياد رکنداسون. اسان کانئس جڏهن موڪلايو، تڏهن هن اسان کي پاڪر ۾ پريو. اسان کي خط لکندو رهڻ جي گذارش ڪيائين ۽ پنهنجي ملڪ جي فوجي ڪمان سنڀالڻ لاءِ به چيائين. سندس درباري ۽ رعيت بهاول خان جيان حليم سڀاءَ واري هئي.

ٻئي ڏينهن صبح جو اچ ڇڏيوسون ۽ پنهنجي واند چناب ۽ گهاري جي سنگم وٽ هئني سين. ستلج (1) ۽ بياس جي گڏيل وهڪري کي گهارو سڏيو ويندو آهي.

اچ جي اوسي پاسي واري زمين هموار ۽ ڏاڍي زرخيز آهي. درياهن ۽ ڳوٺن جي وچ تي اٿل جا ڪيترا نشان موجود آهن. مٿان مٿي وسڻ جي مصيبت سهڻ جهڙي نه هئي، پر شام جو صاف ٿي ويندي هئي. اسان ڏٺو ته سج سنڌوءَ کان پار اٽڪل اسي ميل پري سليمان جبل ۾ ڏاڍي چٽي روپ ۾ لهي رهيو هو. اهي جبل

(1) تيرهينءَ صديءَ جي شروعات ۾ مسلمان التمش، تاج الدين مسبخر کي ونجهوڙت جو علائقو ڏنو هو، جيڪو هاڪڙي درياهه تي آباد ٿيندو هو. جنهن مان ثابت ٿئي ٿو ته ان زماني تائين ستلج ۽ بياس هاڪڙي ۾ وهي رهيون هيون. سنڌس 1245ع نيون سنگهه ملتان تي حملو ڪيو هو، ان وقت به ستلج ۽ بياس سنڌوءَ بدران هاڪڙي ۾ وهي رهيون هيون. انڊس ڊيلٽا ڪنٽري جي 23- ايچ جي ريورٽي- مهراڻ آف سنڌ ص-12، 13، 23 (مترجم)

گهڻو اتاهان ڪونہ ٿي ڏٺا ۽ بگهين چوٽين نہ هجڻ ڪري ايڏا چٽا ۽ واضح بہ ڪونہ هئا. اُچ جي ڀرسان ڀرسان به ڪافي ڪان ٿورو هيٺان سنڌوءَ سان پور وچوٽ رکن ٿا ۽ ان کان پوءِ اها ساڳي پور- وچوٽ قائم رهندي اچي ٿي. اچ کان ملتان هاڪارڻ جي هئي ڏينهن اسان سليمان جبل جي صورت ڪانہ ڏٺي.

7 تاريخ تي اسان ستلج جي منهن کان ٽپياسين. چناب مان هاڪاريندا رهيا سين. 8 تاريخ تي بهاول خان جي آخري سرحد آئي. چناب ۽ ستلج جو پاڻي بلڪل آرام سان هلندو آهي. انهيءَ سنگم کان ڪيترن ميلن تائين مٿئين پاسي يا هيٺئين پاسي پاڻيءَ جو گوڙ شور ڪونہ هوندو آهي. ٻنهي ندين جو پاڻي، ڪيترن ميلن تائين رنگ مان سڃاڻي سگهبو آهي. چناب جو پاڻي ڳاڙهو هوندو آهي، ۽ جڏهن ان سان ستلج جي ڦڪي رنگ جو پاڻي ملندو آهي تہ فرق واضح ٿي پوندو آهي. ڪجھ فاصلي تائين هڪ درياه کان پوءِ ٻيو درياه ساڄو طرف وٺي ٿو ۽ وچ واري حدبندي چٽي ڏسڻ ۾ اينديي. چناب جنهن قسم جي ڌرتيءَ مان وهندي آهي، پاڻيءَ کي اهو رنگ ڏئي ڇڏيندي آهي. چناب جي پاڻيءَ جي خاصيت هتان جي ماڻهن وٽ مشهور آهي، جنهن کي اهي "ڳاڙهو پاڻي" چوندا آهن. پر قديم مصنفن ان متعلق ڪوبہ اشارو ڪونہ ڪيو آهي. اُچ ۽ سنڌوءَ جي وچ واري علائقي جي سياءَ کي ڪنهن بہ ڪونہ سمجهيو آهي. جاڪاڻ تہ ان علائقي ۾ اٿل ڪانہ ايندي آهي. ميجر رنيل (Major Runnel) جي خيال موجب جيڪڏهن وچ وارن ڦٽل واهن کي صاف ڪجي تہ چناب جو پاڻي سنڌوءَ جي وڏي وهڪري سان موجوده سنگم واري جاءِ کان ڪيترائي ميل مٿي وڃي ملندو. اها جاگرافيائي غلطي ڪابل جي سفارت وقت دور ڪئي وئي هئي.

اسان سک علائقي ۾ داخل ٿيڻ کان اڳ ۾ پنهنجي مهماندار غلام قادر خان کان موڪلائي کيس واپس ورڻ جي موڪل ڏني. ڏاڍو ڀلو ماڻهو هو. پنهنجي ڄاڻ مطابق هر موضوع تي سٺي معلومات رکندو هو. کيس چار ڪتاب سدائين ساڻ هوندا هئا. جن مان هڪ ڇچ نامو يا تاريخ سنڌ، جنهنجو اڳ اشارو اڳ ۾ ڪتي ڪري آيو آهيان، ٻہ ڪتاب ديوان سان لاڳاپيل، ۽ هڪ ڪتاب شاعريءَ جو هو. پڇاڙيءَ ۾ موڪلائڻ واريءَ ملاقات وقت اسان کي جادوءَ جي رازن متعلق ڪجھ ٻڌائڻ لاءِ چيائين، جنهن لاءِ کيس پورو يقين هو تہ مان وڏو جادوگر آهيان. مان کيس يقين ڏياريو تہ هو ڀليل آهي، مون وٽ اهڙي ڪابہ ڳالھ ڪانہ آهي. پر هن جواب ۾ چيو تہ "اهو ڪيئن ٿي سگهي ٿو تہ جڏهن کان وٺي مان اوهان سان آهيان تہ سدائين هيڙين واسطي سٺائو واءُ گهليو آهي ۽ 20 ڏينهن جو سفر فقط پنجن ڏينهن ۾ پورو ٿيو آهي. جڏهن تہ عام صورت اها هوندي آهي جو ملڪ ۾ مهينن تائين هوا ۽ ٻاڦ بہ ڪانہ هوندي آهي. کيس چيم تہ اهي انگريزن جا ڀاڳ آهن.

جڏهن نواب صاحب کي پتو پيو تہ مان جادوءَ جي ڪاري علم مان ڪونہ

جاڻان تہ هن مون کي آهستي ٻڌايو تہ هو خود جادو منتر ڄاڻندو آهي ۽ عقلمنديءَ جي هيءَ ڳالھ پڻ ڪيائين تہ جيئن ٻيا ماڻهو جادوءَ ۾ ويساھ ڪندا آهن، تيئن هو پنهنجي جادوءَ ۾ يقين ڪونہ رکندو آهي. هن مون کي اهڙيءَ دوا ڏيڻ لاءِ گذارش ڪئي تہ جيئن هو پنهنجي ٽولھ کان جان ڇڏائي سگهي. پر نہ ڪيس روزانو ورزش ڪرڻ تي وٺي ۽ نہ وري ڪيس سرڪي جو ذائقو پسند هو. ڏاڍو وهمي ۽ سودائي قسم جو ماڻهو هو. سنڌ ۾ هر اختيار جو صاحب ٽولھ کي پنهنجو شان سمجهندو آهي. پر ان ملڪ کان ٻہ ٽي ميل پري ”ٽولھ جا شهيد“ ان کي پنهنجي بدقسمتي پيا سمجهندا آهن.

سکن ۽ بهاول خان جي وچ ۾ خلوص ۽ نيڪ نيتي جا نالي خاطر آهي. مان بهاول خان جي ٻيڙين ۾ سوار ٿي سکن جي فوجي ڪئمپ ۾ وڃڻ تي چاهيو. پر نواب صاحب راضي ڪونہ ٿي ٿيو. مس مس ڪري مان ڪيس مڃايو. هُن ٻڌايو تہ سک، سندس مالڪ بهاول خان جا دشمن آهن ۽ اسان جي هڪ بہ ٻيڙي سندن سرحد ڪانہ ٽپندي آهي. جڏهن مان ٻيڙين جي واپسيءَ لاءِ ذميوار ٿيس، تڏهن مس هائو ڪيائين.

ٻيڙين هاڪارڻ کان پوءِ ٽورن ڪلاڪن اندر لڙيءَ رات ٿاٽي سکن سان ملڻ واري جاءِ تي پهتاسين. ڪين جڏهن اسان جي اچڻ جي خبر پئي تہ هنن خوشيءَ مان وٺي فائر ڪيا ويا. ڪاريءَ ٻاٽ رات ۾ بارود جي ٺڪائن ۽ شعلن ڪري ايترو تہ اتساھ ۾ پرجي وياسون جو چئون پيا تہ جيڪر اڏامي وڃي پنهنجي دوستن سان ملون. اها وانڍ (ڪئمپ) اسان جي آجيان واسطي لاهور مان موڪليل ماڻهن جي هئي ۽ گهٽي وقت کان وٺي اسان جي اوسيئڙي ۾ جڻ اباڻڪا ويٺا هئا. ٻيڙين مان لهڻ تي سردار لهڻي سنگھ اسان جي آجيان ڪئي. هو وڏي شان ۽ شوڪت سان هاٿيءَ تي سوار ٿي آيو هو. ماڻهن جو وڏو انگ ساڻس گڏ هو. سردار کي ڏاڍا قيمتي ڪپڙا پاتل هئا. ڳچيءَ ۾ زمرد جو هار پاتل هوس، ٻانهن ۾ هيرن جا ڪنگڻ پيل هئس. ڪيس هڪ هٿ ۾ تلوار ۽ ٻئي هٿ ۾ ريشمي ڳوٿريءَ ۾ فارسيءَ ۾ لکيل خط هئا. هن راجا رنجيت سنگھ جي قائم مقام طور اسان جي آجيان ڪئي.

هن اسان کي ٻڌايو تہ مهاراجا نيس رنجيت سنگھ انگلينڊ جي بادشاھ طرفان ڏنل عزت کان گهڻو خوش آهي. هن وڌيڪ ٻڌايو تہ ڪجھ وقت کان وٺي سندن فوج جهنگلي جاهل ۽ وحشي سنڌين کي سيکت ڏيڻ لاءِ سنڌ جي دنگ تي جنگ جي واسطي بلڪل تيار بيٺي آهي، جيڪي اسان جي اڳتي وڌڻ کان رستا روڪ ڪيون بيٺا آهن. ان کان پوءِ هن اسان کي خط ڏنا، جن مطابق هن سان گڏ ٻين ٻن ماڻهن کي اسان جو مهماندار مقرر ڪيو ويو هو ۽ سکن جي رسم ۽ رواج مطابق اسان کي تحفي ۾ هڪ ڪمان ڏني وئي، آجيان واري رسم ختم ٿيڻ تي سردار ۽

ٻين ماڻهن اسان جي پيرن ۾ پئسا رکيا جيڪي 1400 رپيا هئا ۽ پوءِ هو هليا ويا.

اوپرن ماڻهن سان پهرين ملاقات دلچسپيءَ کان خالي ڪانه هوندي آهي ۽ هيءَ ملاقات به اهڙي قسم جي هئي.

سک، قد جا ڊگها، هانيءَ ۾ سگهارا ۽ جنگي ڊول جا جوان هوندا آهن. کين خاص قسم جو وڙ جو پٽڪو ٻڌل هوندو آهي، جيڪو کين ڏاڍو ٺهندو آهي. سندن وار ڊگها هوندا آهن ۽ گوڏن کان هيٺ پنهنجون جنگهون اگهاڙيون رکندا آهن. وفد جي موڪلائي وڃڻ کان پوءِ هڪ رهبر فوجي دستو اسان کان احڪام وٺڻ آيو ۽ اسان جي وانڊ جي چوڌاري پهري لاءِ سنتري مقرر ڪري هليو ويو. اها اسان واسطي نئين ڳالهه هئي جو فوجي احڪام فرينچ زبان ۾ ڏنا ٿي ويا.

ڏينهن ٿيڻ تي مهاراجا جي ماڻهن گهوڙن ڏسڻ جو ڏاڍو شوق ڏيکاريو ۽ اسان به پنهنجا گهوڙا هيڙين مان ـلاهي ڏيکارڻ لاءِ هيٺ ٻڌا هئا. کين ڏاڍو اچرج هو. گهوڙن جو قد ڏاڍو وڏو هو، جڻ ته ننڍڙا هاٿي پئي معلوم ٿيا. سندن بشڪون به ڏاڍيون سهڻيون هيون. گهوڙن جا پڇ ڏسي خوشيءَ مان جڻ نچي رهيا هئا. ڇاڪاڻ ته اهي جڻ ٿجيٺ جي ڳنڍن جي پڇ جهڙا خوبصورت هئا. سندن چوڻ مطابق گهوڙن جو ابلق رنگ به واه جو شاناٿو هو. هن هرهڪ سوال جو جواب ڏيڻ منهنجي لاءِ ڪٺن ڪم هو. سندن پنهنجو به اهو خيال هو ته برطانيه جي بادشاه طرفان موڪليل سوکڙيون ضرور هر لحاظ کان مان ۽ مرتبي واريون هونديون.

ڪاڏيءَ وارن گهوڙن ۾ هنن رلا، مُن ۽ چانچ هلڻ جي دل ۾ آس پئي رکي، جڏهن گهوڙن جا پير ۽ نعل جاچي ڏٺائون ته تعجب ۾ پئجي ويا. مون کي گذارش ڪيائون ته هڪ نعل لاهور موڪليو وڃي، ڇو ته ان نعل جي تور هڪ سو رپيا جي تور جي برابر هئي. ڏاڍا خوش هئا ته سندن ملڪ ۾ اهڙا چار نعل آهن. سندن تمنا جلد جي پوري ڪئي وئي. راجا رنجيت سنگهه جي معلومات لاءِ هر گهوڙي جي ذري پرزي پوري ماپ وٺي لاهور موڪلي وئي. هن گهوڙي کي قدرت جن خاص خوبين سان نوازيو آهي، سي ته بعد ۾ ظاهر ٿينديون، پر جڏهن نئون چنڊ هن جي نعل کي ڏسندو ته حسد وچان ڦڪو ٿي ويندو.

جٹي وٹي پئي سوکڙيءَ طور موڪليل گهوڙن جي تعريف ڪئي، پر تنهن هوندي به اسان جي آرام ۽ آسائش جو خيال ڪندا ٿي رهيا. ماڻهو ڏاڍا قربائتا پئي ڏٺا. سندن کهڙي ڳالهه ڪجي، انهن ماڻهن ته اسان کي ايتري عزت ڏني هئي، جنهن جو بيان ڪرڻ ممڪن ئي ڪونه آهي. مهماندار اسان کي ٻڌايو ته مهاراجا طرفان اسان جي آجيان واسطي تاڪيد ڪيل آهي ۽ هو پنهنجي فرمان جي سختي سان پوئواري ڪري رهيو آهي، جنهن مطابق راجا رنجيت سنگهه جي علائقي ۾ اسان سان عزت ۽ مروت وارو ورتاءُ ڪيو ويو هو.

مهاراجا جي پرواني يا آفيسرن ڏانهن سندن احڪامن جو نقل ملاحظي لاءِ

ڏجي ٿو.

"ديوان اجوڌيه پرساد، مانشيور چيلوليئر وينچورا Monsceur chevalier Vancura وڏي ۽ ڏاهي سردار لهڻي سنگھ ۽ ملتان جي سردار لاله ساوڻ مل کي معلوم هجي ته جڏهن مسٽر برنس اسان جي ملڪ جي سرحدن وٽن پهچي ته توهان سڀ سندس هر ضررت جو خيال رکندا ۽ هڪدم تاجي سنگھ جي اڳواڻيءَ ۾ 200 فوجي ۽ نيزي بردار جلال پور موڪليا وڃن، جيئن پهچڻ تي سندس حفاظت ۽ رهنمائي لاءِ تيار هجن ۽ اوهان به اتي ڀرپاسي ۾ موجود هجڻ جو اطلاع موڪلجو. جڏهن مسٽر برنس ويجهو پهچي ته تون هڪدم ديوان اجوڌيه پرساد معرفت چانديءَ جي هودي سان هاٿي روانو ڪجانءِ ۽ مسٽر برنس کي ظاهر ظهور اهو ٻڌايو وڃي ته اهو هاٿي فقط سندس ئي سواري لاءِ موڪليو ويو آهي ۽ اهو ڪيس مٿس سوار ٿيڻ لاءِ گذارش ڪري، اهو هن ملڪن جي وچ ۾ پڪي دوستيءَ ۽ ڳڻيل دلچسپي جو مظاهرو آهي.

جڏهن مسٽر برنس پنهنجي هاٿيءَ تي سوار ٿي آرام سان ويهي ته ان کان پوءِ سردار لهڻو سنگھ ۽ ساوڻ مل پنهنجن هاٿين تي سوار ٿين. بعد ۾ سندس قريب وڃن ۽ ملاقات ڪن. ڪيس عزت ڏيڻ جون حتي الامڪان ڪوششون ڪيون وڃن. وڏي پنڌ تان ڪي هتي حفاظت سان پهچڻ تي ڪيس واڌايون ڏنيون وڃن. ان خوشيءَ جي موقعي تي 225 رپيا غريبن ۾ ورهايا وڃن. ان کان پوءِ توکي هڪ سهڻي ڪمان تحفي ۾ ڏيڻي آهي.

ان رسم ادا ٿيڻ کان بعد اوهان ٿيئي هرهڪ يارهن سونا وينس جا سڪا ڪيس پيش ڪري، ۽ بعد ۾ ڪيس وٺي، رهڻ واريءَ جاءِ تي آندو وڃي. اتي ڪيس 1100 رپيا ۽ پنجاه مٺائي جا ٿانو نذرانو ڏنا وڃن. سڄي تقريب ختم ٿي وڃڻ کان پوءِ ڪيس گاهه، اَنُ، ٻوسو، ڪير، آنا، ڪڪڙيون، دنبا، ڏهي، سايون ڀاڄيون، ميوات، گل، مصالحا، پاڻي جا ٿانو بسترا يا ٻيون اهڙيون شيون جيڪي ڪين ضرورت ۾ هجن، سيئي شيون ججهي انگ ۾ هجن ۽ بنا دير ڪين ڏنيون وڃن. جڏهن اوهان مسٽر برنس جي ملاقات لاءِ وٽس وڃو ته فوج جون ٻه ڪمپنيون ۽ گهوڙيسوار ساڻ هجن. باقاعده پريڊ ڪري ڪيس سلامي ڏني وڃي ۽ سندس مرضيءَ مطابق پهريدار رکيا وڃن.

شجاع آباد پهچڻ تي ڪيس 11 توپن جي سلامي ڏني وڃي. هدايتن موجب ڪيس هر چيز ميسر ڪري ڏني وڃي. 1100 رپيا، مٺايون ميوات به حسب دستور ڏنا وڃن ۽ سندن هر خواهش جو احترام ڪيو وڃي. جيڪڏهن مسٽر برنس شجاع آباد وارو قلعو ڏسڻ گهري ته ڪيس ڏيکاريو وڃي. ان ڳالھ جو خيال ڪيو وڃي ته ڪيس روڪڻ وارو ڪير به نه هجي ۽ نه وري ڪو ڏاڍيان ڳالهائڻ جي جرئت ڪري.

ملتان پهچڻ تي مسٽر برنس جي رهنمائي لاءِ اوهان پاڻ اڳتي اچجو. سندس

تڪڻ جي واسطي تنبو سندس پسند جي باغ ۾ هڻجو. حضوري باغ، شيش محل، بيگي، خاص عام يا ڪا ٻي جاءِ جتي هو چاهي، سندس تنبو هڻجو. ان وقت تون ڪيس 2500 رپيا ۾ هڪ سؤ ٿالهه مٺائي جا پيش ڪجانءِ. سندس آجيان واسطي ملتان جي قلعي مان توبن جا يارهن گولا ڇوڙي خوشيءَ جو اظهار ڪيو وڃي. خيريت سان ملتان پهچڻ تي ڪيس مبارڪ ڏيڻ وقت اهو مشورو ڏجو ته هن بگهي سفر جي ٿڪ پڇڻ واسطي جيڪڏهن هو ملتان ۾ پنج ڇهه ڏينهن ٽڪندو ته صحيح رهندو ۽ سندس رضامندي مطابق عمل ڪيو وڃي. جيڪڏهن هي قلعي ڏسڻ جي مرضي ڏيکاري ته توهان سيئي ٻئي ڪنهن کي قلعي اندر داخل ٿيڻ نه ڏنو ۽ ڪنهن کي به ڏاڍيان ڳالهائڻ جي اجازت نه ڏجو. هڪ خاص ڳالهه ڌيان ۾ رکجو ته هننگن (Nihungs) ۾ ٻين سڀ ڦرين ماٺهن کي پري رکڻ جي ڪوشش ڪجو."

"جڏهن اوهان ملتان مان نڪرو ته ضروريات زندگيءَ سان لاڳاپيل شين سان لڏيل هڪ سو اٺ لاهور لاءِ روانا ڪجو. جيئن مسٽر برنس کي رستي ۾ ڪنهن شيءِ جي تنگي محسوس نه ٿئي. پهرين منزل تي صوبيدار سانوڻ مل پنهنجي سر پاڻ وڃي مسٽر برنس جو سلام پريندو. ان جي اجازت وٺڻ ڪان پوءِ مانشيور چاوليئر وينچورا ڪئمپ جي سنڀال رکندو. سردار لهڻو سنگهه، ديوان اجوڌيه پرساد فتح سنگهه رامگڙي فوج جي ٻن ڪمپنين ۾ نيزه بردارن سان گڏ مسٽر برنس جي خدمت ڪندا ۽ آرام بسان منزلون ڪندا، لاهور پهچندا ۽ ڏهاڙي سفر جو اطلاع به موڪليندا رهندا. ڏيرا سعدالله وٽ ڪاردار 100 رپيا ۽ مٺائي مسٽر برنس کي پيش ڪندو. اوهان سڀئي هر وقت "ٻن ملڪن جي وچ ۾ موجود دوستيءَ جو گهٽي ۾ گهٽو خيال رکندا."

مشرق ۾ اسان اهو ڏٺو آهي ته هن قسم جي هر شيءِ ظاهر ڪري ڇڏيندا آهن ۽ ڪابه لڪ لڪوٽي ڪونه ڪندا آهن. پر هن مثال ۾ اهو ڏٺو ويندو ته مهاراجا رنجيت نه رڳو ٻين معاملن ۾ کُلي دل ڏيکاري، پر پنهنجي حڪمراني اندر موجود قلعن گي به اسان کان ڪونه لڪايو. هن قسم جي ڪم کي اهي ماڻهو داد وارين نظرن سان ڏسندا، جن جو هندستان جي انتها درجي وارن متعصب حڪمران سان ڪم پيو هوندو. سک سردار جيڪي اسان جي خدمت ۾ رهندا هئا، تن سان اسان جو رابطو تمام گهٽو رهندو هو ۽ گهٽي معلومات پيا ڏيندا هئا. انهن ته خود مهاراجا کي به ڪونه ڇڏيو. اسان پنهنجي ملڪ جي مفادن جي پيش نظر نئين معلومات هٿ ڪرڻ لاءِ سنڌوءَ جو هڪ نئون رستو اختيار ڪيو هو.

باب پنجون

جون جي 12 تاريخ تي اسان دريائي سفر جون تياريون مڪمل ڪري ڇڏيون. وري چناب رستي هاڪاريوسين. هن وقت اسان جي استعمال لاءِ سٺيون ٻيڙيون ڪونہ هيون. پر پوءِ بہ سندن نالو 'زروڪ' هو. ڪين سڙھ وغيره بہ ڪونہ هئا. ننڍي ڪوهي يا مستول تي تڏن مان ڪم ورتو ٿي ويو. سندن لَڪُ، پاڻيءَ کان هڪ فوٽ ڪن مٿي هو. اسان جي سفر واسطي جيڪي خاص ٻيڙيون آنديون ويون هيون، سي مختلف قسم جون پاڻي ٻيڙيون هيون. هن علائقي ۾ درياه رستي تجارت ڪانہ ٿيندي آهي، تنهن ڪري ٻيڙيون بہ ڪونہ آهن. ڪجھ ڪلاڪن جي سفر کان پوءِ شجاع آباد جي سامهون هڪ پتڻ وٽ پهتاسون ۽ ڪجھ وقت اتي ترسياسين. هيءُ علائقو ڏاڍو سرسبز ۽ آباد آهي. زراعت جا ذريعا تمام گهڻا آهن. وڏن واهن ۽ ڪڙين ذريعي پاڻي تمام ڏورانهن علائقن ڏانهن نيو وڃي ٿو.

13 تاريخ شام جو اسان شجاع آباد شهر ڏٺو، جيڪو درياه کان 4 ميل اوپر طرف آهي. ڏاڍو ترقي پذير ماڳ آهي. چوڌاري پڪين سرن جو قلعو اٿس. پٽ جي اوچائي 30 فوٽ ڪن ٿيندي. شهر جي شڪل بيضوي قسم جي چوڪنڊي نموني تي آهي. قلعي جي پٽ کي مضبوط رکڻ لاءِ هڪ جيترن وٿين تي اٺ ڪُنڊا برج ٺهيا ويا آهن. قلعو گهرن سان ڀريل آهي. جن جي تعمير گهٽين جي پاسن تي هڪ ٻئي جي سامهون گونيءَ ڪنڊ تي ڪيل ڏسجي ٿي. قلعي جي پٽ جي چوڌاري ڪچا گهر ٺهيل آهن. شجاع آباد جو قلعو ملتان جي نواب 1808ع ۾ تعمير ڪرايو هو. هو عوامي جذبو رکندڙ انسان هو ۽ وڏو پئسو خرچ ڪري ڏهن سالن جي عرصي ۾ اهو قلعو ٺهرائي پورو ڪيائين. قلعو تمام خوبصورت علائقي ۾ ٺاهيل آهي. ٻہ وڏا واه، هڪ شهر کان مٿان، هڪ شهر جي هيٺان وهي هن علائقي کي آباد ڪن ٿا.

سکن ملتان سان گڏ هن قلعي کي بہ فتح ڪيو هو. هاڻي هيءُ سکا شاهيءَ جو سرحدي قلعو آهي. اسان پنهنجي مهماندار سان گڏجي شجاع آباد جو قلعو ڏسڻ وياسون. ان وقت هو شاهي پرواني موجب پنهنجي فرض جي بجا آوري ڪري رهيو هو. هو هاٿيءَ تي سوار هو، جنهن تي چانديءَ جي هودي رکيل هئي. سندس اڳيان ٻہ گهوڙيسوار هلي رهيا هئا. جن مان هڪ جي زين قيمتي ۽ ٻئي جي ڳاڙهي هئي. هڪ نوڪر کي سندس ڪمان ۽ تيرن جي ٻٽي هئي ۽ ٻئي کي سندس تلوار هئي. ڪيس جواهرن سان جڙيل قيمتي پوشاڪ پاتل هئي. شهر جي شاهي محلات ۾

پهتاسون تہ معزز شهرين اسان جي آجيان ڪئي. انهن سيني جي روبرو مهاراجا طرفان موڪليل مٺائيءَ ۽ روڪ رقم اسان کي پيش ڪئي وئي، جنهن کي ضيافت تي سڏيائون. پهريائين اسان کي شهر جي مکيہ گهٽي گهمايائون. پوءِ اسان جتي بہ پهتاسون تہ اتي اسان جي وڏي آجيان جو بندوبست ڪيو ويو هو. جڏهن قلعو ڏسي واپس ٿياسون تہ اتي رهندڙ فوج اسان جي مان ۾ توبن جا گولا ڇوڙيا.

15 تاريخ جو اسان کي ملتان جا قبا ڏسڻ ۾ آيا. پري کان ڏاڍا سهڻا من مهڻا پئي ڏنا. شام جو حضوري باغ ۾ لٿاسون. چوڌاري سنهڙي پٽ ڏنل اٿس. چڱو خاصو وسيع ماڳ هو ۽ شهر ميل کن پري هو. باغ ۾ لٿاسون؛ چوڌاري سنهڙي پٽ ڏنل اٿس. چڱو خاصو وسيع ماڳ هو ۽ شهر ميل کن پري هو. باغ جو فرش مقامي طرز تي جوڙيل آهي. ويڪرا رستا هڪ ٻئي کي گوني ۽ ڪنڊ تي ڪاٽين ٿا. سندن پاسا ميوات وارن وڻن سان سينگاريل آهن، جيڪي رنگ ۾ ڏاڍا ساوا ڇهڇ لڳا بيٺا آهن. هڪ رستي جي ڇيڙي وٽ بنگلو ٺاهيل آهي، جنهن جو ڪمرو اسان جي حوالي ڪيو ويو آهي. هتي بہ اسان جي آجيان شهر جي اختياريءَ وارن طرفان، شجاع آباد جيان ڏاڍي سٺي نموني سان ڪئي وئي. اسان کي هتي 2500 رپيا روڪ، مٺاين جا 100 ٿانو ۽ بي شمار ميوات ڏني وئي هئي. سهڻن نظارن ۽ ماڻهن جي شرافت کان گهڻو متاثر ٿياسون.

مسٽر ايلفن اسٽن جي ڪتاب ’ڪابل‘ ۾ ملتان جو ذڪر آهي ۽ ان جو هن وقت هتي ذڪر ڪرڻ مناسب ڪونہ لڳندو. هتي سندس سفارت کي ڏاڍي نفرت جي نظر سان ڏٺو ويو ۽ ان کي نہ شهر ۾ اندر داخل ٿي گهمڻ جي اجازت ڏني وئي ۽ نہ وري کين قلعو ئي گهمڻ ڏنو ويو هو. هفتي کن رهڻ کان پوءِ اسان ملتان شهر جون ڪي خاص ڳالهيون محسوس ڪري ورتيون. ملتان جو شهر ٽن ميلن جي هڪ مٿانهين علائقي تي آهي. چوڌاري زبون حال ڪوٽ اٿس ۽ اتر طرف اتانهين زمين تي اوچو قلعو آهي. آدمشماري 60,000 آهي. ٽيون حصو هندن تي مشتمل ٿيندو. باقي آدمشماري مسلمان آهي. هيءُ شهر سکن جو غلام آهي. ملتان ۾ رهندڙ سکن جو تعداد 500 کن ٿيندو. جيڪي فوجي آهن. هتي افغانن جي حڪومت ختم ٿي وڃڻ سان افغاني ماڻهو نظر ڪونہ ٿا اچن. گهرن جي گهٽائي اڳين ڊٺل گهرن جي دڙن تي تعمير ٿيل آهي. اڏاوت ۾ پڪيون سرون استعمال ٿيل آهن. ڇتيون هموار آهن. ڪي گهر ڇهن ماڙين تي مشتمل آهن، پر سوڙهين گهٽين ۾ ٺهڻ ڪري سندن سونهن نظر ڪانہ ٿي اچي.

هتان جا رهاڪو گهڻو ڪري ڪوري ۽ کٽي آهن. ملتان ۾ ريشم جي صنعت کي ڪئيس (Kais) نالي سان سڏيندا آهن. منجهس سيني رنگ موجود آهن. سندن قيمت 20 رپين کان وٺي 120 رپين تائين هوندي آهي. اوچ ۾ بهاولپوري لنگيءَ کان گهڻ نفيس ۽ نزاڪت وارو ٺئي ٿو. راجا رنجيت سنگهہ اوچ جي صنعت کي ڏاڍي

هٿي ڏني آهي. سنڌس دربار ۾ ان ڪان سواءِ ٻيئي ڪنهن ڪپڙي جو استعمال ڪونهي ڪو. تنهن ڪري هن قسم جي ڪپڙي جو ڪاپو تمام وڏي ويو آهي. سک سردار ڪمربند ۽ چادرون به هن ڪپڙي مان ڪندا آهن. خراسان ۽ هندستان ڏانهن برآمد به ڪيو وڃي ٿو. مٿس محصول نالي ماتر آهي. هندستان سان واپار سنڌ ڪان جيلسمير ۽ بيڪانير رستي وڏيڪ پسند ڪيو ويندو آهي. جيڪاڻ ته ان طرف واري واپار مان انصاف وڏيڪ پلئہ پوي ٿو. ملتان ۽ بهاولپور جي تجارت هڪ جهڙي آهي پر ان ڪان وسيع بنيادن تي ٻيڌل آهي. ان ڪري جو اتان جا 40 صراف Money lenders شڪارپور سان واسطو رکن ٿا.

ملتان جا قبا عاليشان آهن. انهن مان هڪ مقبرو شيخ بهاؤالدين ذڪريا ملتاني جو آهي، جيڪو فارسي شاعر سعدي جو همعصر ۽ پنج سو سال اڳ هن دنيا ۾ زنده هو ۽ ڪيس وڏو بزرگ ڪري مڃيو ويندو آهي. اڏاوت ۾ سنڌس پوتي رڪن عالم جو مقبرو سنڌس مقبري ڪان وڏيڪ خوبصورت آهي. هن مقبري جي تعمير 1323ع ۾ ٿي هئي. مٿي اوچائي 60 فوٽ کن اٿس، هڪ تغلق شهنشاه(1) اهو مقبرو پنهنجي واسطي تعمير ڪرايو هو. قبي جا بنياد، قلعي جي پٽين جي چوٽيءَ ڪان مٿي ٻيڌل آهن. پرسان ئي قديم زماني سان واسطو رکندڙ هندن جو هڪ مندر آهي. ٿيو ناٿ (1665ع) ان مندر کي پهلاد پوري جي نالي سان سڏيو آهي.

ملتان جو قلعو خاص ذڪر ڪرڻ جي لائق آهي. سنڌس اڏاوت هڪ دڙي تي آهي. شڪل ۾ اڏاوت ۾ ڇهه ڪنڊون آهي. ٻگهو پاسو اتر- اولهه اٿس، جنهن جي ماپ 400 گز کن ٿيندي. پٽ تي 30 برج ٺهيل آهن. اوساريءَ ۾ نهرو ۽ پڪين سرن جو جڙيل آهي. ٻاهرئين پاسي ڪان سنڌس اوچائي چاليهه فوٽ ٿيندي. پر اندرئين پاسي ڪان تري ڪان وٺي پٽ جي چوٽيءَ تائين ڪل ماپ چار يا پنج فوٽ ٿيندي. قلعي اندر جاين جا بنياد به قلعي جي پٽ ڪان مٿي آهن ۽ هيٺان ميدان مان ئي ڏسي سگهجن ٿا. قلعي جو اندريون پاسو گهرن سان پريو پيو آهي. سکن ملتان کي 1818ع ۾ فتح ڪيو. ان وقت تائين ملتاني ماڻهو قلعي اندر رهندا هئا. پر هاڻي ملتانين کي قلعي ۾ اندر اچڻ جي اجازت ڪانه آهي. ڪجهه مسجدون ۽ ڪجهه مقبرا تباه ٿيڻ ڪان رهجي ويا آهن. جيڪاڻ ته انهن کي ٻين جاين ڪان وڏيڪ سگهاري نموني سان تعمير ڪيو ويو هو. ملتان جي قلعي جي چوڌاري ڪا کاهي وغيره ڪانه آهي. جيڪاڻ ته اهو اهڙو علائقو آهي، جو اتي کاهي کٽي ڪانه ٿي سگهجي. رنجيت سنگهه هن وقت تائين ڪيترو ئي ناڻو خرچ ڪيو آهي، پر ڪوبه فائدو ڪونه ٿيو.

چناب جي اتل سنڌس واهن ۽ مينهن جو پاڻي، ملتان جي پسگردائي ۾ پاڻيءَ

---

(1) محمد تغلق

جون پنڌون ۾ تلاءُ بنائي ڇڏيندو آهي. گرم موسم وارو اجا درياه ۾ چاڙه ئي ڪونہ آيو آهي. پر پروڪو پاڻي اجا ملتان جي اوسي پاسي ڇڙ ڪيو بيٺو آهي. قلعي جي پٽين کي مٽيءَ جا ٿلهه ڏئي قلعي کي هن هنڌن تان ٽيڪ ڏني وئي آهي. ملتان جو موجوده قلعو شاهجهان جي پٽ مراد بخش پراڻي شهر جي پڊن تي اڏايو آهي. سندس تعمير جو سال 1640ع آهي. ان کان پوءِ هيءُ علائقو هن شهزادي جي پائرن، بدنصيب دارا ۽ شڪوه اورنگزيب جي جاگير ٿي رهيو. احمد شاه ابدالي جي زماني ۾ هن قلعي تي پٺاڻن قبضو ڪيو ۽ گهڻي جدوجهد کان پوءِ سکن افغانن کان هيءُ قلعو 1818ع ۾ فتح ڪيو. قلعي جي فتح کان پوءِ اتان جي گورنر جي روش بيان ڪرڻ جوڳي آهي. جڏهن ساڻس بااخلاق ۽ سهڻي ورتاءَ جي واعدي کان پوءِ پيش پوڻ ۽ قلعي جون ڪنجيون حوالي ڪرڻ لاءِ چيو ويو تہ هن وراڻيو تہ اهي منهنجي دل ۾ آهن ۽ ڪڏهن بہ ڪافرن جي حوالي ڪونہ ڪندس. پوءِ هن قلعي جي ڦاٽ ۾ ٽپو ڏئي پنهنجو انت آڻي ڇڏيو. سندس نالو مظفر خان هو. ڪيس هاڻي بزرگ مڃيو ويندو آهي ۽ سندس مقبرو ملتان جي متبرڪ جائن ۾ شمار ٿيندو آهي.

سکن ڪيترن هنڌن تان قلعي جون پٽيون ڀڃرائي وري نيون اڏايون آهن. ٿولهہ ڇهہ فوٽ کن ٿيندس. توب جي گولي جي پهچ اندر آهي. سرن پڇائڻ وارن ڪورن سبب ٻڌجي ويل مٽيءَ جي دڙن تي توبون بيهاري پٽين کي سولائي سان ڍاهي سگهجي ٿو.

ملتان هندستان جي قديم شهرن مان هڪ آهي. 1 هجريءَ ۾ هن شهر کي محمد بن قاسم فتح ڪيو. سندس شاهوڪاريءَ ۽ خوشحاليءَ غزنين، غورين ۽ هندستان جي مغلن کي پاڻ ڏانهن متوجہ ڪيو. پر سڪندر جي حملي وقت هن شهر کي 'مالي' قوم جي دارالسلطنت سمجهڻ ۾ اسان کي ٿورو ڪجهہ شڪ ٿئي ٿو. ميجر رنيل ان زماني ۾ هن شهر کي ڪجهہ مٿي راويءَ جي ڪناري سان سمجهي ٿو. ڇاڪاڻ تہ آرين Arrian جو ذڪر آهي تہ ملتان جا شهري راوي درياهہ پٽي ڀڄي ويا. اها هڪ وڏي سند آهي. پر ملتان جي بدران 'مالي ٿان' يا مالي ٿارن لکيل آهي. جنهنجو مطلب اسان اڄ 'مالي جو آستان' يا مالي جي رهڻ جي جاءِ ڪيون ٿا. پر هن ۾ وڏي خامي اها معلوم ٿئي ٿي تہ تلمبا پرسان ڪي پراڻا کنڊر موجود ڪونہ آهن، جن ماڳن تي ميجر رنيل، ان دارالسلطنت هجڻ جو اشارو ڪيو هو. اهو چٽو ۽ واضح بيان آهي تہ سڪندر راوي درياه پٽي بہ شهر فتح ڪيا ۽ بعد ۾ لشڪر وٺي مالي جي دارالسلطنت تي حملو ڪيو. درياه کان فاصلو 30 ميل کن آهي، ملتان هڪ قديم شهر آهي.

اسان قديم شهر کي ڳوليندي موجوده ملتان جي وجود کي ڇو وساري ڇڏيو. اسان کي پورو ويساه آهي تہ ملتان تمام قديم دور سان واسطو رکي ٿو. سندس ڏسڻ مان بہ پتو پوندو تہ واقعي هي هڪ پراڻو شهر آهي. موجوده دور جا گهر

اڳئين دور جي ٻڌل ڳهڻن جي دڙن تي شامل آهن. سڄو شهر اهڙي قسم جي مٽيءَ جي دڙي تي تعمير ٿيل آهي. اڳئين دور جي ڳهڻن جو سامان سڙو ڳري سڙي ذرا پرزا ٿي ويو آهي. پر به اکين سان ڏسڻ ۾ اچي ٿو. اها سنڌس قديم هجڻ جي ڏٺي وائٺي ثابتي آهي. اُچ ۾ ٺٺي لاءِ به مان انهيءَ قسم جا رايا ڏنا آهن.

ملتان جي اڳئين نواب شهر ۾ هڪ ڪوهه پئي کوٽايو ته سٺ فوٽ هيٺ اونهيءَ کوٽائيءَ مان هڪ جنگي نغارو لڌو ويو. هيون به ڪيترين ئي پراڻين شيون وقت به وقت پئي لڌيون آهن. پر هن وقت تائين ملتان مان ڪو پراڻو سڪو هٿ ڪونه آيو آهي. ملتان جي شهر ۽ قلعي کي ڪنهن حد تائين برهمڻ دور سان منسوب ڪرڻ گهرجي، جنهن کي سڪندر مالي جي دارالسلطنت کان اڳ ۾ فتح ڪيو هو. پر هن صورت ۾ اسان انهن مان ڪنهن به ماڳ کي دارالسلطنت ڪونه سمجهندا سون. ملتان ۽ بهاولپور جي ڪيس جا ڪاريگر مالي جي علائقي جي چڱيءَ ريت سڃاڻپ ڪرائن ٿا. ڪئنٽس ڪرٽس، جو بيان آهي ته مالي ۽ آڪسيڊراسيا (Oxydracae) (اچ ۽ ملتان) جا سفير جيڪي سڪندر سان ملڻ آيا تن کي ڪپهه جي ڪپڙي جو سنهڙو لباس پاتل هو ۽ اهو Lineae vestes ڪپڙو سون جي تندن سان اٽيل ۽ واڱڻائي رنگ جو هو. اسان Leneae vestes جي ڪپڙي کي اڄ به بهاولپور ۽ ملتان ۾ اُڻندو ڏٺو آهي، جنهن ۾ سون جي تند اٽيل هوندي آهي ۽ رنگ به واڱڻائي هوندو اٿس.

ملتان ۾ ترسڻ دوران اسان کي مغل شهنشاهيت جي هن گورنر جون پراڻيون جايون ڏيکاريون ويون: قلعي جي اندرئين پاسي هندن جو مندر آهي. ان جي پوڄارين جو بيان آهي ته هيءُ مندر ايترو پراڻو آهي جو سنڌس قدامت جو ڪاٿو ڪري ئي ڪونه ٿو سگهجي. هن مندر سان لاڳاپيل به روايتون مشهور آهن. هرڻاڪش نالي هڪ دئت هو. هو خدا جي وجود جو انڪاري هو ۽ پنهنجي پوڄا ڪرائيندو هو. سنڌس خواهش هئي ته سنڌس پٽ پهلاد به سنڌس خيال جي پٺڀرائي ڪري، پر هن کيس خدا مڃڻ کان انڪار ڪيو. اهڙي گستاخي سبب کيس قتل ڪرڻ جي سزا ڏنائين، پر هڪ ديوتا جنهن جو اڌ انسان ۽ اڌ شينهن جهڙو هو، پهلاد کي بچائي ورتو. هرڻاڪش پنهنجي موت لاءِ اها اڳڪٿي ڪئي هئي ته سنڌس موت نه ڌرتي تي ٿيندو، نه آسمان تي، نه باه سان ٿيندو، نه پاڻيءَ سان، نه تلوار سان ٿيندو نه ڪمان سان، نه ڏينهن جو ٿيندو، نه رات جو. نرسنگا وقار نالي هڪ اوتار هن کي جهونجهڪڙي مهل پڪڙي گوڏي تي جهلي کيس ٽڪرا ٽڪرا ڪري ماري ڇڏيو ۽ سنڌس پٽ پهلاد کي پنهنجي تحفظ ۾ ورتو. هيءُ مندر پهلادپوريءَ جي نالي سان مشهور آهي. جڳهه مٿي اوچي ڪاٺ آهي ۽ ڪاٺ جي ٿنڀن جي مدد سان بيٺل آهي. دروازي تي هنومان ۽ گنيش جا بت پهريدارن جيان رکيا ويا آهن. هندن جي پوڄا واسطي ملتان ۾ فقط اهو هڪ مندر آهي، اسان کي اندر وڃڻ

ڪونہ ڏنو ويو.

ملتان ۾ هڪ ٻيو بہ شاندار مقبرو آهي، جنهن ۾ بغداد جو شمس تبريزي دفن آهي. هو ڪيترين ئي ڪرامتن جو صاحب هو. مئا بہ جيئرا ڪندو هو. هن عظيم انسان جي لاءِ چيو ويندو آهي تہ ڪنهن ڳالهہ تان سندس جيئري کل لهرائي وئي هئي. بک کان هن سڄي شهر کان خدا تعاليٰ واسطي مانيءَ جو سوال ڪيو، پر ڪنهن بہ ڪونہ مڃيو. آخرڪار هن هڪ مڇي ڦاسائي، پر اها پچائڻ واسطي ڪيس ڪنهن بہ ويجهو اچڻ نہ ٿي ڏنو. هن پنهنجي ڪرامت سان سج کي هيٺ لاهي اها مڇي پچائي هئي. هن ٻنهي ڪرامتن ڪري هي بزرگ ڏاڍو مشهور ٿي ويو. هتان جا رهاڪو ملتان جي گرمي کي هن حقيقت ڏانهن منسوب ڪندا آهن.

ملتاني ماڻهن جو ڪانئن ۽ ڪرامتن ۾ وڏو ويساه آهي. پر انهن ڳالهين کي اسان گهٽ اهميت ڏيندا آهيون. هتان جي ماڻهن هنن واهيات ڳالهين کي ڏاڍو مشهور ڪري شهر جي هر مقبري ڏانهن انهن کي وابستہ ڪري ڇڏيو آهي. انهن مان هڪ ڪرامت اها بہ آهي تہ رڪن عالم، بهاءُالحق ذڪريا جي پوٽي مُئي کان پوءِ پاڻ پنهنجي قبر مٿائي ٻي قبر ۾ وڃي دفن ٿيو هو.

اسان ملتان ۾ پهريائين سکن جو مذهبي پوڄا پاٺ ڏٺو. سکن جي فتح ٿيڻ کان پوءِ شهر ۾ شمس تبريزيءَ جي مقبري جي ورانڊي ۾، سکن جي هڪ گروءَ، گردوارو قائم ڪيو هو. هڪ ڪمري ۾ هيٺ سندس ويهڻ لاءِ جاءِ ٺاهي وئي هئي. سندس سامهون هڪ وڏو ڪتاب رکيل هو. اها جاءِ ڪپڙي سان ڍڪيل هئي. پري کان جڻ ڪو قربان گاه پئي معلوم ٿيو. منهنجي گذارش ڪرڻ تي 'واه! گرو جي ڪا فتح' جا اکر اُچاري ڪتاب کي نرڙ سان ڇهي، گروءَ ڪتاب پڙهڻ شروع ڪيو. ٻيا موجود سک ادب کان زمين تائين هيٺ جهڪي ويا. هن ڪتاب کولي، پهريون صفحو پڙهي سمجهايو، جيڪو هن ريت هو:

"اوهان سيني گناه ڪيا آهن. تنهن ڪري اوهان پاڻ کي صاف ڪرڻ جي ڪوشش ڪريو. جيڪڏهن اوهان تنبيهہ کان پوءِ بہ خبردار نہ ٿيؤ تہ سمجهو تہ بڇڙايون اوهان ۾ گهر ڪري ويون آهن." مان سمجهان ٿو تہ سکن جو مقدس ڪتاب گرنٿ صاحب هو. جنهن جو احترام ڪرڻ سندن مذهبي فرضن ۾ شامل هو. سکن جو گرو ان کي 'چوري' يعني ٿبيٽ جي ڳئون جي پڇ سان هواءِ جُهلي رهيو هو. جڻ ڪنهن شهنشاه کي پکو جهليندو هجي. گروءَ يا ڪنهن ٻئي سک کي ڪا هٺ وڏائي ڪانہ هئي. جيڪي سوال اسان گروءَ کان پڇيا پئي تن جا جواب خوش مزاجيءَ سان ڏئي رهيو هو. هن ادب سان پيش ڪيل پئسن جي نذراني عيوض ڪتاب کولي پڙهي ٻڌايو ۽ موٽ ۾ پرساد طور ڪجهہ مٺائي وغيره ڏنائين.

هڪ مسلمان شهر ۾ ۽ شمس تبريزيءَ جي مقبري اندر هڪ سک گرو ويٺو هجي، ان سان گڏ هڪ سک نواب پنهنجي جهنڊي ۽ نوبت سان گڏ موجود هجي تہ

پوءِ مسلمانن جي بگڙيل حالت ۽ تباهيءَ تي گهڻو تبصرو ڪري سگهجي ٿو. عام صورتحال مان تہ ائين سمجهہ ۾ اچي ٿو تہ مسلمانن ۽ اسلام کي تہ برداشت ئي ڪونہ ٿو ڪيو وڃي. هن شهر ۾ 800 سالن کان وڌيڪ اسلام جي سر بلندي رهي آهي. پر اڄ حالت اها آهي جو نماز بہ کلئي عام پڙهي ڪانہ ٿي سگهجي. سچا مومن بہ الله تعاليٰ جو نالو وٺي ڪونہ ٿا سگهن.

عيد جي نماز بہ ڪانہ ٿي پڙهي سگهجي. محرم جا تعزيا نڪري ڪونہ ٿا سگهن. الله اڪبر جي آواز هڻڻ کان ڪن سڪن ٿا. مسجدن ۾ ماڻهو تہ اچن ٿا، پر مٺن جيان ماٺ ڪيو نماز پڙهيو هليا وڃن ٿا. ملتان جڏهن 1818ع ۾ فتح ٿيو، تڏهن کان شهر جي اها حالت آهي. سکن جو تعداد فقط چار يا پنج سو ٿيندو، جيڪي فوجي آهن. شهر ۾ مسلمانن جو تعداد 40,000 آهي، جن کي ٻي ڪابہ تڪليف ڪانہ آهي. کين واپار جو وڏو تحفظ حاصل آهي. سکن جو چوڻ آهي تہ هنن مسلمانن کي معاف ڪري ڇڏيو آهي، جن ماضيءَ ۾ سندن سک مت وارن جي چوٿين حصي کي قتل ڪري ڇڏيو هو. منهنجي خيال ۾ سکن جو چوڻ صحيح بہ آهي. مذهبي طور تي جيڪڏهن ڪنهن سان ظلم ڪيو ويندو تہ ان جو نتيجو انقلاب ئي هوندو آهي ۽ هر دور ۾ هر ملڪ ۾ گهاتڪي اثر رکندو آهي.

ملتان جي آبهوا سنڌوءَ جي ڏاکڻين علائقي کان مختلف آهي. هر موسم ۾ مينهن پيا پوندا آهن. پر پوءِ بہ ٽوڙ جا ڏوڙيا جام هوندا ۽ سهي ڪونہ سگهبا آهن. نَو ڏينهن هر شام جو اولهہ طرف کان طوفان سان گڏ سانده برسات ايندي رهي. ڪنوٽيون ۽ گوڙيون ڏاڍيون هيون. چيو وڃي ٿو تہ اهڙي قسم جا برساتي طوفان عام جام پيا ايندا آهن ۽ سليمان جبل کان شروع ٿيندا آهن ۽ ان جبل ۽ سنڌوءَ جي وچ تان تيز واءُ سان وري مٽي اٿڻ شروع ٿيندي آهي. ملتان جي مٽي ۽ گرمي تہ پهاڪو بڻجي وئي آهي ۽ هيٺئين فارسي شعر ۾ گداگرن ۽ مقبرن جي گهڻائيءَ جو ذڪر آهي:

چهار چيز هست تحفـات ملتان
گرد، گدا، گرم و گور ستان

منهنجي خيال ۾ ملتان لاءِ اها چوٽي صحيح بہ آهي. مٽي ايڏي اڏامندي آهي جو سج ڏسڻ ۾ ڪونہ ايندو آهي. جون مهيني ۾ ٿرماميٽر گرميءَ جون 100 ڊگريون فارن هائيٽ ڏيکاريندو آهي. اسان جي رهائش واري بنگلي کي هئڙادو نموني سان ٿڌو ڪيو وڃي ٿو. فقيرن جو آزار تمام وڏو آهي. جيڏانهن اسان ويندا آهيون تہ ڪونہ ڪو مقبرو ضرور مُنهن ۾ پوندو آهي. جتي فقيرن جا ميڙا متل هوندا آهن.

ملتان جي اوسي پاسي وارو علائقو ڏاڍو سرسبز ۽ خوشحال آهي. چناب جي اٿل جو پاڻي ملتان جي قلعي جي پيتين سان اچي ٽڪرائبو آهي. ٻين موسمن ۾

ملتان جي علائقي کي هڪ وڏو واهه آباد ڪندو آهي. شهر ۾ درياهه واري وچ واري ميدان تي وڻ ولهار بهاريءَ لائي بيهندا آهن. منجهن کجيءَ جو وڻ تمام گهڻو آهي، جنهن ڪري محصول جي پيداوار ججهي ٿئي ٿي، عام خيال اهو آهي ته کجيءَ جو وڻ عربستان سان لاڳاپو رکي ٿو. محمد بن قاسم پنهنجي فوج جي خوراڪ واسطي پاڻ سان گڏ ڪارڪون آنديون هيون، جن مان کجور جا وڻ پيدا ٿيا. حقيقت ۾ اها آهي ته انهن وڻن جي گهٽائي به ان رستي سان آهي، جنهن سان جاٽايل حملا آور اروڙ کان هلي ملتان پهتو هو. جيڪڏهن اها روايت صحيح آهي ته عرب حملا آورن پنهنجي حملي جي تباهيءَ جو ڪجھ بدلو کجيءَ جي وڻن جي صورت ۾ ڏئي ڇڏيو آهي. ملتان جي اوسي پاسي ڪيترائي تباهه ٿيل ڳوٺ آهن. اهي پٺاڻن جا ظلمن جو يادگار آهن. انهن قتل ڳوٺن جا ماڻهو پٺاڻن جي ڏاڍاين کان تنگ اچي پنهنجا اباڻا اجها ڇڏي، ملتان جي ماڳن تي اچي پنهنجي مٽي چانو ڪئي.

20 تاريخ اسان ڪئمپ پٽي وڃي چناب جي ڪنڌيءَ تي قائم ڪئي، جيڪا ملتان کان چار ميل پري آهي. درياهه جي موڪر 650 گز ڪن ٿيندي. پر چاڙهه جي موسم ۾ پٽ وٽ 1000 گز موڪري ٿي ويندي آهي. اسان پٽ تي پند دادن کان آيل ڏهه ٻيڙيون سئونچر لوڻ سان لڏيل ڏٺيون. ٻيڙين جي ڊيگهه 80 فوٽ هئي. اهي ٻيڙيون پوري ريت لڏيل حالت ۾ لوڻ جي کاڻين کان ملتان تائين ٻارهن ڏينهن ۾ پهچي وينديون آهن.

21 جون جو اسان هاڪاريو. مهاراجا رنجيت سنگھ ڪاٺ جا ٻه ننڍڙا بنگلا ٺهرائي هڪ ٻيڙيءَ سان جڙايا هئا ۽ اسان ان بنگلن واري ٻيڙيءَ ۾ سوار هئاسون. ٻيڙين جو ٻيو قافلو اسان سان گڏ هو. اسان لاهور ويندي وري ٻيڙين جي متاسنا ڪانه ڪئي. ملتان واري پٽ ڇڏڻ کان ٿوري دير پوءِ اسان سنڌوءَ ۽ چناب جي وچ تي پيل ويران علائقو ڏٺو. اهو علائقو اچ جي ميداني خطي يا اسان جي نقشن ۾ ڏيکاريل صورتحال جيان هيٺانهون ڪونه آهي. جاٽايل ويران علائقو، ملتان جي ڏکڻائي ڦاڪ جي پرسان، درياهه کان ٻه ميل پري ۽ ان سان پوروچوٽ تي هلندو مٽي وڃي ٿو. درياهه ۽ ان بيابان علائقي جي وچ تي آباد پٽو به ڏسڻ ۾ اچي ٿو. ان ويران علائقي ۾ موجود واريءَ جون پٽون ساموندي ڪناري جيان معلوم ٿين ٿيون. منجهس اوپڙ تمام گهٽ نظر ايندي. مان هن اوپڙ کي ساوڪ ڪونه چوندس، ڇو ته سندس اوچائي 20 فوٽن کان گهٽ آهي، وڏين پٽن کان پريان وچ تي انهن ساڳئي قسم جي وڻن جو قد 20 فوٽن کان وڌيڪ آهي. اوله وارن غيرآباد ڪنارن ۾ اوپر وارن آباد ۽ وسيع علائقن کان سندس ڏيک نرالو آهي. ڳوٺ درياهه کان ٻن ميلن جي پنڌ تي آباد آهن. انهن ڳوٺن جي چوڌاري پيلي زمين، درياهه مان واهه کوٽي نارن رستي آباد ڪئي وڃي ٿي. سنڌوءَ جي اوسي پاسي کوهه به جام ڏسڻ ۾ ايندا آهن. چناب تي اهڙا کوهه منجهانئس کوٽيل واهن جي ڪنارن

سان نظر اچن ٿا.

هتي پيلوءَ (1) نالي هڪ ٻوٽو ٿيندو آهي، جيڪو سنڌوءَ ۽ پنجاب جي دريائن جي ڪنڌين ڪنارن ۽ ڪلر واري زمين ۾ به ٿيندو آهي. منجهس ڳاڙهي ۽ سفيد رنگ جو ٻير جهڙو ننڍڙو ڦل ٿيندو آهي. سڱند پوري پساري ٿيندي اٿن ۽ ذائقو Water Cresses جهڙو ٿيندو اٿن. پچڻ جي هيءَ رت اٿن. ملتان جي بازارين ۾ اچڻ شروع ٿي ويا آهن. مان هن قسم جي وڻ کي سنڌ جي هيٺين چوڙ واري علائقي ۾ به ڏٺو هو. مون کي ويساهه آهي ته اهو وڻ انهن ايراضين ۾ به ٿيندو آهي، جن جو اڳ مٿي ذڪر ڪري آيو آهيان. مان آرين (Arrain) جي هندستان واري تاريخ ۾ ان وڻ جو ذڪر پڙهيو آهي. سندس بيان آهي ته ان وڻ جا پن تمرند (laurel) وڻ جهڙا ٿيندا آهن ۽ اهڙين ايراضين تي ٿيندا آهن، جتي سامونڊي وير لهندي ۽ چڙهندي آهي، سندس گل سفيد ۽ واڱڻائي رنگ جا ٿيندا آهن ۽ ڦل ڏاڍو مٺو ٿيندو اٿن."

سکن جي سرحدن مان اسان جي سفر جو مڪمل بندوبست ٿيل هو. اسان سڄ ايرئي کان سڄ لٿي تائين ٻيڙيون هاڪاريندا هئاسون ۽ باک ڦٽيءَ مهل اسان جي ٻيڙين کي ڇڪڻ لاءِ 30 يا 40 ماڻهو اوسيڙي ۾ ويٺا هوندا هئا. گرم موسم ۾ اهي ماڻهو سڄو ڏينهن پيا ڳهندا هئا. گدرن جي فصل وٽان لنگهندا هئاسون ته اسان جي قافلي سان شريڪ ماڻهو ڏاڍي ڀيل ڪندا هئا ۽ مالڪ لاءِ پوئتي ڪا شيءِ ڇڏيندا ئي ڪونه هئا. ڪراڙيون مايون جيڪي گدرن جي واهت لاءِ ويٺل هونديون هيون سي گدرن پٽڻ وارن کي دڙڪا دهمان ۽ گار گند به ڏينديون هيون ته به ماڻهو مڙندائي ڪونه هئا. حڪومت هتان جي عام غريب ماڻهوءَ کي عزت آبروءَ جي نظرن سان ڪانه ڏسندي آهي. فتح ٿيڻ کان پوءِ ڪين پنهنجو زر خريد غلام سمجهندي آهي. ويچارا ڳوٺاڻا ماڻهو جيڪي چارئي پهر پيا پاڻي ۽ چور ڪپ مان هلندا ۽ سهڪندا آهن. تن کي اسان جي وچ ۾ پوڻ تي رات جي آجهاپي لاءِ موڪل ڏني ويندي آهي. مهاراجا جي سخا طور ڏنل گيهه ۽ اٽي مان اسان ۽ ٽي سؤ ٻکيا ڳوٺاڻا کائيندا پيئندا عيش ڪندا هلندا هئاسون.

مون سان گڏ مهماندار مون کي ويساهه ڏياريو ته اسان جي سفر ڪري فصلن جي جيڪا تباهي ٿئي ٿي، ان جي عام معافي ڏني ويندي. اسان ته پاڻيءَ رستي سفر ڪري رهيا هئاسون ۽ اسان سان هلندڙ هاٿي، اٺ، رهبر فوجي جٿو ۽ ڪي هاجي هنيا ڪي رؤنشي ڪوڏيا ماڻهو درياهه جي وٽ سان هلندا هئا. اهي اسان جي رات واري منزل ڏانهن قطارون ڪري آباد زمين مان هلندا هئا ۽ لتاڙي چيٿاڙي فصلن جو خانو خراب ڪري ڇڏيندا هئا. ايسان جهونجهڪڙي کان ٿورو اڳ ۾

(1) سنڌ ۾ ان وڻ کي جار يا ڪبڙ چيو ويندو آهي. سرائڪي ۾ پيلو پيرن کي سڏيو ويندو آهي. (سنڌيڪار)

هاٿين تي چڙهي پر وارن ڳوٺن ۾ وچي ڦريائتيون ڪچهريون ۽ رهاڻيون ڪندا هئاسون. اسان ڏٺو تہ اهي اهوجهہ انسان علم جي روشنيءَ کان ڪوهين دور هئا. جاٽ قبيلي سان تعلق، مذهب جي لحاظ کان مسلمان ۽ ڏنڌي ۾ راهڪ هئا. ڪين ڏاڍيان تلاوت ڪرڻ ۽ وڏي آواز سان عبادت ڪرڻ جي سخت منع ٿيل هئي. جڏهن اسان جي نوڪريءَ ۾ آيا تہ غوث بهاءُ الحق جو نالو وٺي ڏاڍيان دنبها هڻڻ لڳا.

23 تاريخ جو سج لٿو تہ اسان فاضل شاهہ ڳوٺ جي هيٺئين پاسي اچي بيڙين جا لنگر هنيا پرسان راوي ندي چناب ۾ چوڙ ڪري رهي هئي. هتان جا ماڻهو راويءَ کي اجا تائين اروتي (Iroatee) جي نالي سان سڏيندا آهن. يوناني کيس هاءِ ڊروٽس (Hydroates) ڪري ڪوٺيندا هئا. هيءُ اهو ماڳ آهي، جتي سڪندر اعظم پنهنجي اتاوليءَ فوج سان سخت زخمي حالت ۾ اچي مليو هو. ڪين پنهنجا زخم ڏيکاريندي چيو هئائين تہ سندس قيمتي حياتي بچي وئي آهي. هي اهڙا واقعا آهن، جيڪي فقط يورپ جي تاريخ ۾ ضايع ٿيڻ کان بچي ويا آهن. ايشيا جي ڪنهن بہ ماڻهوءَ کي ياد ڪونہ آهي تہ سڪندر مقدوني ڪير هو. مان يوناني مؤرخن جي تائيد ڪندڙ ڪن حقيقتن متعلق اوهان کي ٻڌائيندو هلان تہ هن درياهہ جي ڪنارن سان مٽرن جا فصل بيٺل هئا، جن ڪيتري وقت تائين سڪندر اعظم کي هن غلط فهميءَ ۾ مبتلا رکيو هو تہ سندوءَ جو منهن نيل درياهہ منجهان آهي. ڪيترو زمانو گذري چڪو آهي، پر اهڙيون حقيقتون هتي سڪندر جي فوجي مهم کي ثابت ڪن ٿيون. هي ڳالهہ تہ سندس مؤرخن جيڪو بہ بيان ڪيو آهي، سو بلڪل صحيح آهي.

سک علائقي ۾ پهچڻ جون خبرون وچي لاهور پهتيون. ان خوشيءَ ۾ مهاراجا زمرد ۽ هيرن سان جڙيل ڏوري ۾ ٻڌل وارا بہ سونا تاڻ، اسان جي مهماندار ڏانهن سوکڙي طور موڪلي ڏنا. لاهور جو سک سردار پنهنجي اميرن ۽ نوابن کي سوکڙين ڏيڻ ۾ ڏاڍو سخي آهي، پر اڳئين دور کان مڙوئي ڪجهہ گهٽ آهي. پر پوءِ بہ زمين، جواهر ۽ نقد رقمن جا انعام اڄ بہ ڏنا ويندا آهن. هن مان ملڪ جي خوشحاليءَ ۽ حڪمران جي صحيح حڪمت عمليءَ جي سڌ پوي ٿي.

24 تاريخ اسان چناب کي ڇڏي پنهنجون بيڙيون راويءَ ۾ هاڪاريون. سنگم واريءَ جاءِ تي چناب جي موڪر 3/4 ميل آهي. پر سندس اونهائيءَ وارو حصو 500 گزن کان مٿي ڪونہ ٿيندو.

ليفٽيننٽ مئڪارٽني (Macartney) ذڪر ڪيو آهي تہ چناب جي هن جاءِ کان هيٺ سياري جي موسم ۾ لانگها ٿي ويندا آهن. پر هتان جي ماڻهن ٻڌايو تہ سندن يادگيرين مطابق ائين ڪڏهن بہ ڪونہ ٿيو آهي. منهنجي خيال موجب ماڻهن جو چوڻ بلڪل صحيح آهي. ڇاڪاڻ تہ هن جي اونهائي ٻارهن فوٽ هئي. چناب سندوءَ کان گهٽي ياڳي گهٽ آهي پر رفتار ۾ سندوءَ کان گهٽي تيز آهي. ڪنارن

هيٺ هوندي بہ سندس اونهائي ٻارهن فوٽ آهي. راوي چناب ۾ فقط ٽي مهينا وهندي آهي ۽ ٻئي ڪجھ فاصلي تائين هڪ ٻئي جي ويجهو وهنديون آهن. راوي تمام ننڍي ندي آهي. جڏهن تہ واهہ پنهنجي ڏسڻ ۾ ايندي ۽ ڪٽي بہ 150 گز کان موڪري ڪانہ آهي. سندس ڪنارا اڀڪرا هوندا آهن. تنهن ڪري اها وِيڪر ۾ وڪرجڻ کان لڳ ۾ گهري ٿيڻ شروع ٿيندي آهي. سندس وهڪري ۾ ور وڪڙ تمام گهٽا هوندا آهن. ان ڪري دريائي سفر ۾ ڏاڍي ڏکي آهي. اسان اڏ ڏينهن جو سفر ڪري جو حساب لڳايو تہ مَعلوم ٿيو تہ اسان شروع واري جاءِ کان فَقط بہ ميل اڳتي وڌي سگهيا هئاسين. راويءَ جو پاڻي چناب جي پاڻيءَ کان وڌيڪ ڳاڙهو آهي. سال جا اٺ مهينا ماڻهو منجهانئس پيا لنگهندا آهن. سندس ڪنڌيون ڪنارا ٻُوڙن ۽ لَون سان ڀريا پيا آهن. ڇوڙ واري جاءِ جي اڌ پنڌ کان وٺي دارالسلطنت تائين ڪابہ آبادي نظر ڪانہ ٿي اچي. لاهور کان هيٺان هن درياهہ ۾ ڪي واهہ ڪوتيل ڪونہ آهن ۽ نہ وري ڪنڊن پوڻ جا نشان آهن. شهر کان هتان هڪ وڏي ڪنڊ پوڻ جو نشان ڏسڻ ۾ اچي ٿو، جنهن جو ڪنهن مناسب جاءِ تي ذڪر ڪندس.

27 تاريخ تي تلمبا پهتاسين. هيءُ شهر راويءَ کان ٽي ميل ڏکڻ طرف، ڪڇيءَ جي وٽن جي وچ ۾ ڏسڻ ۾ پئي آيو. تيمور جو مؤرخ شريف الدين اسان کي ٻڌائي ٿو تہ فاتح تيمور دهلي ڏانهن ويندي تلمبا وٽان راوي اُڪريو هو. اسان هاڻي ٻئي فاتح جي رستي تي پهچي چڪا هئاسون.

هن تاتاري حملہ آور کي آس پاس جي درگاهُن تي نذرانن ڏيڻ سبب اجا تائين ياد ڪيو ويندو آهي. هن ڳوٺ کان هيٺئين پاسي درياءُ 12 ميل سڌو رخ اختيار ڪري ٿو. ان ايراضيءَ ۾ درياهہ جي ٻنهي ڪنارن تي ڏاڍو خوبصورت منظر هوندو آهي ۽ ٻگها وڻ درياهہ تي ڳاٽ ڏيو بيٺا هوندا آهن. هتان جا ماڻهو هِن نظاري کي راوي جي ڪرامتي ڏيک ڏانهن منسوب ڪندا آهن. ڳالهہ هيئن ڪندا آهن تہ درياهہ ۾ وهنجندي هڪ درويش جا ڪپڙا لڙهي ويا هئا. جڏهن درويش ڪپڙن جي ڳولا واسطي درياهہ ۾ واجهايو تہ درياهہ پنهنجا وڪڙ وڃائي سڌو ٿي ويو. جهلم ويجهو هئي. چناب سان سندس سنگم وارو مقام فقط 45 ميل پري هو.

هتي سڪندر جي جنگي ٻيڙي کي درياهہ جي تک، تباهيءَ جي منهن ۾ ڏنو هو ۽ هن ئي جاءِ تي تيمور جي لشڪر کي ٻنهي پاٽين جي ڪولاهل، دهشت، دم ۽ راڳي جهڙين راڙين وائڙو ڪري ڇڏيو هو. اسان جي سڪ دوستن کي تعجب ٿيو پر ڪين اسان جي جستجو جي مقصد جي ڪابہ خبر ڪانہ هئي. اسان گهوڙن تي چڙهي انهن ٻنهي واقعن جي حوالي سان ٻنهي پاٽين جي سنگم کي ڏسڻ وياسين، ۽ ٻئي ڏينهن شام جو اسان جهلم جي ڪناري تي پڳاسين. ان وقت اسان جا جذبا ڏسڻ وٽان هئا. هي طلسمي جهلم درياهہ، منهنجي تصور ۾ ڪيڏو عظيم هو. هيءَ جاءِ

قديم تاريخ ۾ وڏي شهرت جي مالڪ هوندي ب. يونانين جي دور کان پوءِ، اڄ تائين
ڪنهن يورپيءَ ڪان ڏٺي هئي، هيءَ درياه چناب سان ملڻ وقت وڏو آواز ڪندو
آهي. سندس رفتار ايڏي خاص تيز ڪان هوندي آهي. هيڙا ڪنهن خطري کان
سواءِ منجهس داخل ٿي ويندا آهن. جولاءِ- آگسٽ وارو وهڪرو البت خطرناڪ
هوندو آهي. درياه ۾ نہ ڪُن آهن ۽ نہ منجهس ٽڪريون آهن نہ وري ڪٿي سوڙهو
آهي پر سنگم وقت آواز ٻين درياهن کان تمام وڏو هوندو آهي.

پتڻ جي هيڙائٽ اسان کي ٻڌايو تہ چاڙهہ جي رت ۾ اهي بزرگ جي پناه ۾
هوندا آهن، ان بزرگ جو مقبرو ٻنهي درياهن جي وهڪرن جي وچ تي هيگهوءَ ۾
آهي. وهمي طور ڪنهن بزرگ ۾ ڀروسو ڪرڻ ڪنهن ڊپ ۽ ڀاءَ جي احساسن جي
علامت هوندو آهي. مان درياه جي ڪناري تي بيهي ماڻهن سان ڳالهيون ٻولهيون
ڪري رهيو هوس، سچ لئي تائين اتي اسان ماڻهن سان پئي ڪچهريون ڪيون.

اسان جي اوله پاسي وڪريل وسيع بيابان ۾ ڳاڙهو رويو سچ لهي رهيو هو. ان
وقت اسان جا سڪ دوست درياه ۾ وهنجي رهيا هئا. هنن اسان جيان قدرتي ڏيک
مان حظ حاصل ڪونہ ڪيو پر ان بدران ٻن درياهن وارو سنگم واري جاءِ جي
پاڪ پاڻيءَ سان سنان ڪري روح کي راضي ڪري رهيا هئا.

اوسي پاسي جا ماڻهو هن درياه کي بيهت، بيڊستا (Bedusta) ۽ جهلم جي
نالن سان سڏيندا آهن ۽ چناب درياه سان ويڪرائي ڦاڪ جي 31 ڊگرين 11 ۽ 30
انچن تي ميلاپ ڪندي آهي. اهو ماڳ زاويءَ تي موجود تلمبا شهر کان 45 ميل
مٿي آهي. جهلم جا ڪنارا نديءَ کي سوڙهو ڪونہ رکندا آهن. آرين (Arrain)
جو بيان بہ اهڙي حقيقت جي تصديق ڪري ٿو پر جنهن جاءِ تي تباه ٿيل هيڙين
جي ٽوٽن پرزن سان گڏ يوناني فوج ڪجهہ دير ساهي پٽي، اتي تاريخ ۾ بيان
ڪيل ٽڪريءَ جو ڪو نانءُ نشان ئي ڪونہ آهي. جهلم جو يوناني نالو هاءِ ڊاس
پس آهي، جنهن کي اسان اڄ بيدستا (Bedusta) جي مقامي نالي ۾ زنده ۽ موجود
ڏسون ٿا، جهلم جي پاڻيءَ جي رفتار چناب جي پاڻيءَ کان ڍري آهي. سنگم وٽ
سندس ويڪر 500 گز آهي. ٻنهي درياهن جو پاڻي ملڻ کان پوءِ ٿوري پنڌ تائين
چوليون هڻندو ويندو آهي. ان هنڌ ٻنهي گڏيل پاڻين جي ويڪر هڪ ميل ۽ اونهائي
12 فوٽ هوندي آهي.

جنهن ڪاٿ مان پنجاب جون هيڙيون ٺاهيون وينديون آهن، تنهن کي
هندوڪش مان جهلم جي پاڻيءَ ۾ لاٿو ويندو آهي. ساڳئي سبب ڪري سڪندر
اعظم بہ سنڌوءَ تائين پهچڻ لاءِ پنهنجي درياهي سفر واسطي پنجاب جي ٻين
درياهن مان فقط جهلم کي چونڊيو هو. جاڪاڻ تہ سندس هيڙين ۾ ساموندي جنگ
سان لاڳاپيل هٿيار رکيل هئا ۽ هن فاتح سُست رفتاري بہ ڪان ٿي چاهي. هن
درياه ۾ هيڙيون تمام ٿوريون هلنديون آهن. پنجاه کن لوڻ جي واپار سان لاڳاپيل

آهن، جي پند دادن خان کان هلنديون آهن. ڪن ٻيڙين تي 500 مڻ لوڻ لڏيو ويندو آهي، سندن ٻيگهه 100 فوٽ کن ٿيندي، ڏروڪ جي طرز تي ٺاهيون ويندي آهن. آڳل ۽ پاچل گول ٿيندي اٿن. سڙهه ڪونه هوندا اٿن. هن درياهن جي سنگم واريءَ جاءِ تان آرام سان نڪري سگهنديون آهن. اسان کي خبر آهي ته يونان جي جنگي ٻيڙن کي هن درياهه ۾ سخت تڪليف جو منهن ڏسڻو پيو هو. ڪي ٻيڙا ته تباهه ٿي ويا هئا، جن جي جاءِ تي نوان ٺاهيا ويا، ڪاڏي خوراڪ جي بار واريون ٻيڙيون 'گول شڪل' جون هيون ۽ منهنجي خيال ۾ 'ڏروڪ' شڪل جهڙيون هيون ۽ کين ڪوبه جوکو ڪونه رسيو.

اسان کي پورو يقين آهي ته سڪندر پنهنجي ٻيڙين جي قافلي جو وڏو حصو هتي ٺهرايو هو. جڏهن جهلم ۾ هن پنهنجو جنگي ٻيڙو هاڪاريو ته ساڻس 800 ٻيڙيون گڏ هيون، هو پهريون ڀيرو جڏهن ان درياهه وٽ پهتو هو ته وٽس هڪ ٻيڙي به ڪانه هئي. تنهن ڪري هن جي حڪم سان انهن ٻيڙين کي ڪولي دوآبي مان خشڪيءَ رستي مقرر ماڳ تي پهچايو ويو، جن جي مدد سان پوءِ سنڌو درياهه جو سفر ڪيو ويو هو. اهڙيءَ ريت اسان ٽرائرسم ۽ بائرسم نالي ٻيڙين جو ذڪر به ٻڌون ٿا، پر اهي سنڌوءَ جي ٻيڙي جي وصفن سان ميل ڪونه ٿيون کائين، جنهن مان اسان اهو سمجهون ٿا ته گول شڪل واريون ٻيڙيون جن کي ڪوبه جوکو ڪونه رسيو هو، سي هتان جون ملڪي ٻيڙيون هيون.

جهلم ۽ چناب ۾ سياري جي رُت ۾ لنگهي سگهبو آهي، پر جڏهن ٻئي ڪڏبيون آهن، ته ٻيڙين کان سواءِ ڪڏهن به اڪري ڪونه سگهبو آهي. تيمور دهليءَ تي حملي ڪرڻ وقت سنگم وٽان ۽ ته منهن کان ٻيڙين جي پل تيار ڪرائي هئي. رنجيت سنگهه، ساهيوال وٽان گهوڙيسوارن جي وڏي انگ سان جهلم تري ٽپي ويو هو. هن جنگجو سردار اٽڪ کان مٿان سنڌو به ساڳيءَ ريت پار ڪيو هو. خراسان جا واپاري هندستان ڏانهن سال جي هر موسم ۾ پيا ايندا ويندا آهن. سي ديري اسماعيل خان منڪري (Mankere) ان کان پوءِ هڪ ويران علائقو ٽپي ته منهن پار ڪري تلمبا پهچندا آهن. ته منهن ۾ تلمبا جي وچ وارو علائقو جهلم جي ساڄي ڪناري واري علائقي کان بلڪل مختلف آهي. منجهس واريءَ جون ڀٽون ته ڪونه آهن، پر ان هوندي به ويران علائقو آهي. مٽي ڏاڍي سخت آهي. لوڻ، لاٽي، ڪائي، ڪيجرا ۽ ٻين ٻوٽن جي جهنجهٽ لڳي پئي هوندي آهي. اهڙي قسم جا ٻوٽا ٿر، هندستان جي رڻ، چناب ۽ راويءَ جي وچ واري علائقي ۾ جام ڏسبا آهن. درياهه جي ڪنارن کان سواءِ ٻئي هنڌ ڪاٿي ڪاهه جو جُثو به ڏسڻ ۾ ڪونه ايندو. پيئڻ جي لاءِ پاڻي 30 فوٽ اونهن کوهن مان آندو ويندو هو. سنو پاڻي ڪٿي ڪٿي ملندو آهي، نه ته عام طور ڪنو ۽ صحت لاءِ نقصان ڪار هوندو آهي. لوڻياٺو پاڻي به تمام گهڻو ملندو آهي.

ماڻهن جي گهڻائي مالوندن تي مشتمل آهي، جيڪي ڪاٽيا (Kattia) ۽ جوڻ (Jun) قبيلن سان تعلق رکن ٿا. سانگي زندگيءَ ڪري مٽن اهو نالو پيو آهي. جُوڻ مينهن وسڻ تي درياهي ڪنارن جي آس پاس پيا ڏسبا آهن. ڪين مينهن ۽ اٺن جا وڏا وڳ هوندا آهن. ڪير مکڻ تي پيا پيٽ گذارو ڪندا آهن. ڪيتي راهي گهٽ ڪن. جيتوڻيڪ تماڪ جون پليون پوکون سندن واڻين پرسان پيون ڏسبيون آهن. انهن قبيلن جا ماڻهو ڏاڍا سهڻا ۽ قد ۾ ڊگها ٿيندا آهن. منجهن اهو اصول آهي تہ ڇوڪريءَ جي شادي 20 سالن کان اڳ ۾ ڪونہ ڪرائيندا آهن. ٻارن جي ننڍيءَ عمر ۾ شادي جيڪا هندستان جي ٻين قبيلن ۾ عام آهي، تنهن کي خراب سمجهندا آهن.

ڪاٽيا ويڙهو ۽ ڏاڙيل نسل آهي. انهن مان ڪي ٿورا هوندا آهن جن جي جانين تي گهاون جا وڻا نہ هوندا. اهو قبيلو جهلم جي ڪنارن کان دهليءَ تائين پکڙيو پيو آهي. هي هن علائقي جا اصلوڪا باشندا آهن. منهنجو خيال آهي تہ آرين جا ڪاٿيا (Cathaei) بہ اهي ئي ماڻهو آهن. آرين ڪين سگهارا ۽ جنگ جي فن ۾ ماهر سڏيو آهي. مان ان حقيقت کان بہ باخبر آهيان تہ هنن ماڻهن کي کتري يا راجپوت سمجهيو ويو آهي، پر سندن علائقو اجا بہ ڪجھ ڏکڻ پرو آهي ۽ يونانين جي حملي وقت هندستان جي هن علائقي ۾ هو موجود ڪونہ هئا.

ٻنهي ندين جي وچ واري علائقي ۽ ٻنهي کان هڪ جيتري فاصلي تي شورڪوٽ جي ننڍڙي ڳوٺ جي پرسان شورڪوٽ جا کنڊر آهن، جيڪي ڇڳيءَ ايراضيءَ ۾ پکڙيل آهن. سيوهڻ کان پکيڙ ۾ گهڻا وسيع آهن. شڪل صورت سيوهڻ جهڙي اٿن. مٽيءَ جي وڏي دڙي جي چوڌاري پڪين سرن جي قلعي جي پٽ آهي. سندس اوچائي بلند آهي، جو پري کان بہ ڇهن يا اٺن ميلن جيترو ويڪرو پيو ڏسبو. مقامي روايتن موجب هتي 'شور' نالي هڪ هندو راجا حڪومت ڪندو هو. اٽڪل 1300 سال اڳ اولہ ولايت جي ڪنهن ملڪ مٽس هلان ڪئي ۽ ڪرامتن جي زور تي هن قلعي کي فتح ڪيائون. شورڪوٽ جو ذڪر تيمور جي مؤرخن بہ ڪيو آهي. سندس ماڳ مڪان جا آثار اهو ڏيکارين ٿا تہ هي اهو شهر آهي، جتي سڪندر کي گهاءُ رسيا هئا. ڇاڪاڻ تہ هن 'مالي' قوم جو پيڇو ڪندي جهلم کي پار ڪيو هو. جيڪي ڪانئس شڪست کائي هڪ ويجهي قلعبند شهر ۾ وڃي لڪا هئا. ان شهر جي قلعي جون پتيون پڪين سرن جون ٺهيل هيون. ان اولہ واري بادشاه جي ڳالہ تمام ٿوري بدلائي وڃي ٿي. گهڻو امڪان آهي تہ اهو سڪندر مقدوني هوندو. سڪندر هٿان فتح ٿيل قلعن جي بناوت جي طرز منجهيل مسئلي کي حل ڪرڻ ۾ ڪجھ مدد ڪري ٿي. سنڌوءَ جي ڪناري سان تعمير ٿيل قديم شهر مٽيءَ جي دڙن تي تعمير ٿيل آهن. انهن جي چوڌاري پڪين سرن جا ڪوٽ ڏنل آهن.

خوشقسمتي سان هتان مون کي ڪجھ سڪا هٿ لڳا. گھڻي وقت تائين تہ منهنجو اهو خيال هو تہ اهي سڪا هندو دور سان واسطو رکن ٿا: هاڻ پراڻن ماڻهن لاءِ منهنجي قدامت جي اندازي کي اڃا بہ وڌيڪ پراچين حيثيت ملي وئي. ايشياٽڪ سوسائٽي آف بنگال جي سيڪريٽري مسٽر جيمس پرنسيپ انهن سڪن کي باختري يوناني سڪا قرار ڏنو آهي. هن صاحب جو چوڻ آهي تہ هڪ سڪو ائپولو بوٽس جهڙو آهي ۽ شڪل ميناندر (Menander) جهڙي اٿس. بہ سڪا ڪرنل جي (J) ٽاڊ اتان لڌا هئا، جيڪي رايل ايشياٽڪ سوسائٽيءَ وٽ محفوظ آهن. انهن تي يوناني زبان ۾ لکيل بازيليوس (Bazileos) جو اکر چٽيءَ ريت پڙهي سگهجي ٿو. ان ڏس ۾ مان پاڻ کي مبارڪن جو مستحق سمجهان ٿو، جو مان پنجاب جي سرزمين تان يونان جا يادگار ڳولي لڌا آهن.

اسان هن مشهور درياه تان ڪاٽيا ۽ جوڻ قبيلن کي ڏسندا واپس ورياسين. اسان جي اچڻ تي اهي ڏايا اچرج ۾ پئجي ويا هئا ۽ ميڙاڪن جي صورت ۾ اچي اسان کي ڏسڻ لڳا. سندن پڪا ۽ پيهون ترڙيل ڀڪڙيل صورت ۾ هڪ واند جي شڪل ۾ موجود هيون. هڪ هنڌ ٽڪي ڪونہ پون. اڄ هتي سياڻي هُتي ٽڪندا وتندا آهن، مال جي ڪيڏ ماڳ مٽائيندا. مرد ۽ عورت قد جا ڊگها ۽ هانيءَ ۾ پورا پنا ٿين. سندن مهانڊا اس ۽ لوءِ ۾ لوساٽيل پيا ڏسبا. مردن جا وار ڊگهن چٽن جي صورت ۾ پيا ڪلهن تي لڙڪندا آهن. عورتن جي ڪنن ۾ وڏا والا پاتل، اهي بہ هڏ ڪاٺ ۾ مضبوط ۽ سگهاريون ٿين. قد ۽ وزن ۾ پنهنجي مردن کان پوئتي پيل ڪونہ هونديون آهن.

پهرين جولاءِ، اسان موٽي تلمبا آياسين. گرمين ٽڪائي پيچي رکيو هو پر پنهنجي سفر کان ڏاڍو خوش هئاسون. جلدئي لنگر کڻي سفر تي اسهياسين. اسان جي غيرحاضريءَ ۾ جبلن تي اوهيڙي جي اوڪ ٿي هئي ۽ درياه ۾ بہ فوٽ چاڙهہ اچي ويو هو. پر مون کي ويڪر معلوم ڪانہ ٿي سگهي. اسان پنهنجي سفر دوران، بين درياهن کان وڌيڪ راويءَ ۾ پاڻيءَ جا پکي آڙيون، چيڪلا، بگهلا، بدڪون ۽ پيڻ ڏٺا. پاڻيءَ جي جانورن ۾ بلهڻ ججهي انداز ۾ هئي. هتان جا ماڻهو هن قسم جي مڇيءَ کي واڳونءَ جي جنس ۾ شمار ڪندا آهن. راويءَ جي منهن وٽ سندن انگ ڏاڍو ججهو هو. پاڻيءَ ۾ پئي قلابازيون کاڌائون. ڪيس چار ننڍڙا چنبا آهن ۽ دوناڙ سوئر جيان ٿيندي اٿن. ڪناري ڏانهن ڪانہ ايندي آهي، سندس گذارو ننڍين مڇين تي هوندو آهي. وڏا واڳون هتي ڪونہ ٿين، باقي گهڙيال يا سيسر سو جام آهن. تندوا نالي ڪچونءَ جي قسم جو هڪ جانور ٿيندو آهي، جنهن لاءِ چيو ويندو آهي تہ ڪيس وات ۾ رسي نموني هڪ تند ٿيندي آهي، جنهن سان ماڻهو بلڪ هاٿيءَ کي بہ ڦاسائي سگهندو آهي. شاسترن ۾ اهڙو ذڪر موجود آهي تہ هن هڪ ديوتا جي هاٿيءَ کي جهلي ورتو هو. نہ مان اهو جانور ڏٺو

آهي ۽ نه ئي مان اهڙين ڳالهين ۾ اعتبار ڪندو آهيان.

اسان سکن جي ملڪ مان گهڻو سفر ڪيو آهي پر اسان ڪوبه سک ڳوٺ يا اهڙو قبيلو ڪونه ڏٺو، جنهن کي اسان جي خدمت ڪرڻ لاءِ رکيو ويو هجي. ملڪ ۾ آدمشماري تمام گهٽ آهي، ڪيترن ميلن ۾ ته فصل ڏسڻ ۾ ئي ڪونه ٿا اچن. اسان جي ضرورت ۾ ايندڙ جنهن به شيءِ جي ماڻهن کان گهر ڪئي ويندي آهي ته اها هر شيءِ خوشيءَ سان کڻي ڏيندا آهن. سرڪاري آفيسن ۾ ماڻهن کي گهرائي فرنگين جي ضرورت وارين شين جي پنوتري کين ڏني ويندي هئي ۽ گهربل سامان جهٽ پٽ پهچي ويندو هو. اسان جي اوسيئڙي ۾ آنن جا ٽوڪرا پيا هوندا هئا. ڪڏهن ته 400 يا 500 آنا روزانو ڳوٺن مان گهرايا ويندا هئا پر اهي کائڻ بجاءِ ڪنهن کي هٽي جڻ ڪرڻ جي لائق وڌيڪ هوندا هئا. چو ته انهن مان گهڻا ته ڪنا هوندا هئا ۽ ڪيترن مان وري ٻچا نڪري پوندا هئا. اسان جي گوشت جي ضرورتن کي پوري ڪرڻ واسطي ملتان مان ڪاسائي آندا ويا هئا. شراب ۽ پاڻيءَ کي ٿڌي رکڻ واسطي شوري آڻڻ جو بندوبست ڪيو ويو هو. آرام ۽ آسائش تمام گهڻو هو. ضروريات زندگيءَ سان لاڳاپيل هر شيءِ جو انگ ججهو هو.

گرمي ۽ گهٽ سهڻ کان ٻاهر ٿي چڪي هئي. مقامي ماڻهن جي چوڻ مطابق چوڪو چوماسو اوڏڙو هو. ساوڻ مڻ پانوڻ جي رت اڪئين نه ٿي ڏٺي. جولاءِ جي ٽين تاريخ ٽين وڳين ٿرماميٽر گرميءَ جو درجو 110 ڊگريون ٿي ڏيکاريو. سج لٿي مهل پورب جي پاسي کان طوفان آيو. جيڪو هٽ ۾ ڏاڍو سهائي پيو. ڪلاڪ اڌ ۾ جهڙ افق کان ايرندو مٿي اچي اسان وٽ پهتو. ڪڪر پنهنجي شڪل ۾ ٽڪر ٿي معلوم ٿيا. اهو خالي طوفان هو. مينهن جي نالي ڪاڻ هڪ بوند به ڪا نه وئي. ان جهڙو خالي طوفان اسان ملتان ۾ به ڏٺو هو. واءُ ايڏو ڪوسو هو، جو جڻ ته دوزخ جي دري کلي وئي هئي. مٽيءَ جو وڏو وسڪار گڏيل هوس. ڪلاڪ کن ۾ اهو گذري ويو. ان کان پوءِ وري به پورب کان ڪرال جا ڀڪا ۽ گوڙين جا گجڪار ٿيڻ لڳا. ڇهن ڏينهن جي گرميءَ ۽ طوفان کان پوءِ وڏڙي وسڪارو لاتو. پر اڳيان ڇه ئي ڏينهن مٽي ۽ طوفان ڪونه گهٽايو هو ۽ شام ٿيڻ سان اچي پرگهٽ ٿيندو هو.

اسان جو مهماندار اسان جي واسطي چيچاوطني ڳوٺ ۾ سواريءَ لاءِ هاٿي جهليو بيٺو هو. پڇڻ تي چيائين ته هيءُ هاٿي اسان جي خدمت واسطي هر وقت موجود رهندو. سندس چوڻ مطابق هتان جا تيار ڪيل سودا سواريءَ ڪرڻ ۾ سهنجا ڪونه ٿيندا آهن. مهاراجا رنجيت سنگهه پنهنجي خيال ۾ بلڪل صحيح هو. سندس هن مهربانيءَ جو ڪُليءَ دل سان اعتراف ڪيوسين. هاٿي قيمتي هودي سان سينگاريل هو. مٿانئس وڏي ڪرسي رکيل هئي. جنهن تي چانديءَ ۽ ميناڪاري جي ڪم سان سنجتا ڪيل هئي. ڳاڙهي بخمل جا پٽن تي پردا لڳل هئا. مهاراجا جا

شخصتي جھڙا اڙدلي سان هئس، جيڪي قرمزي ڪپڙن ۾ ڦڪي رنگ جي پٽڪن سان ڏاڍا زيبائتا پئي لڳا. سک فوج مختلف قسمن جُون ورديون پائيندي آهي پر پنهنجي قبيلي سان لاڳاپيل ننڍڙو پٽڪو ڪونہ ڇڏيو هئائون. جنهن لاءِ مان اهو ضرور چوندس تہ ڪين اهو ڏاڍو سوهڻو بہ آهي.

اسان سان گڏ رهندڙ ماڻهن جي قربائتي ڪچهري ڏاڍو وندرائيندڙ هوندي هئي. سک دربار جي هڪ وقائع نويس کي ان مقصد سان موڪليو ويو هو تہ جيئن اهو ڏهاڙي دربار ڏانهن اسان جي نوڪرن ۾ رهائش متعلق معلومات موڪليندو رهي، ملتان شهر جو اخبار نويس بہ اسان سان گڏ هو، جيڪو پڻ خبرن جو وڏو پستڪ ناهي دربار ڏانهن روانو ڪندو هو. لاهور جي اخبار نويس مون ڏانهن هڪ مختصر مقامي خبر موڪلي هئي ۽ ان جي جواب موڪلڻ لاءِ بہ گذارش ڪئي هئائين. اسان جو ديوان، چيواليئر وينچورا ۽ آلرڊ سان لکپڙهہ ڪندو رهندو هو. مون کي ديوان وتان هن ملڪ متعلق پڇيل سوالن جا صحيح جواب هتي ڏاڍو اڇلج ٿيندو هو. مون کي معلومات ڏيڻ کان سواءِ ڪيئن سرڪار طرفان ان موضوع تي سڀني معلومات رکڻ لاءِ چيو ويو هو. هتان جا سڀ ماڻهو اسان لاءِ ڏاڍا ڀاڄهارا ۽ حليم هئا. اسان جي خواهشن جو ڏاڍو احترام ٿي ڪيائون ۽ پنهنجي ڪاب خواهش ڪانہ ٿي ڏيکاريائون. اسان کي ڏاڍو ساراهيندا ۽ پڏائيندا هئا. چاپلوس بہ چڱرا هئا. روزانو چوندا هئا تہ اسان سنڌوءَ جو خطرناڪ سفر ڪيو آهي ۽ اسان سڪندر ثاني آهيون. هتان جا شريف ۽ حليم طبع ماڻهو سنڌين ۽ بلوچن جي وحشي طبع ۽ ڪٺورتا کان ڏاڍا ڊنل ۽ هيڀاتل هئا.

تلمبا کان پنجاهہ ميل اوپر طرف ۽ اتان خشڪيءَ رستي چار ميل پنڌ ڪري هڙاپا نالي قديم کنڊر ڏسڻ ويس. اهي کنڊر هڪ وسيع ايراضيءَ ۾ پکڙيل آهن. پکيڻ سرن سان تعمير ٿيل آبادي جو دائرو بہ ٽن ميلن ۾ پکڙيل هو. شهر جي نديءَ واري پاسي کان تباهہ ٿيل قلعو آهي. سڄو هڙاپا ڏاڙا ڦاڙا لڳو پيو آهي: ڪاب جڳهہ سلامت ڪانہ آهي. اتان پڪيون سرون ڪڍي پراڻي شهر جي ناليءَ پنيان نئون ڳوٺ ناهيو ويو آهي. هتان جي روايت مطابق شورڪوٽ ۽ هڙاپا جي تباهيءَ جو هڪ ئي دور سمجهيو ويندو آهي. يعني اڄ کان 1800 سال اڳ جو زمانو. مقامي ماڻهو هڙاپا کي خدا تعاليٰ جي غضب ڪري تباهہ ٿيل سمجهندا آهن. چيو ويندو آهي تہ ڪنهن زماني ۾ هتي هڪ ظالم حڪمران رهندو هو. جنهن کي نئين جوڙي جي شاديءَ وقت پنهنجي طرفان ڪي خاص حق حاصل هئا. ان هوس جو شڪار ٿي هو ويجهي رت جي رشتي مان بہ ڪونہ مڙيو هو. تنهن ڪري خدا جو قهر نازل ٿيو. ان کان پوءِ هڙاپا مسلمانن جي قبضي ۾ آيو. اتي هڪ بزرگ جي مزار آهي. جنهن جي قد لاءِ نہ وسهڻ جوڳي ڳالهہ ڪئي ويندي آهي تہ سندس قد 18 فوٽ هو. مزار وٽ هڪ ڇلي جهڙو گول قسم جو وڏو ۽ بيو بيضوي شڪل

جهڙو پٽر قبر پرسان رکيل آهي. ماڻهو چوندا آهن تہ اهي رتن جا نهيل هئا، جيڪي هاٿي عام پٽر جي شڪل ۾ بدلجي ويا آهن ۽ ان مرحوم بزرگ جي ملڪيت هئا. جتي اهڙين نہ وسهڻ جوڳين ڳالهين ۾ اعتبار ڪيو وڃي تہ اتي ڪنهن مناسب عقلي ڳالھ جي اميد ڪري ڪانہ ٿي سگهجي. مان ايراني ۽ هندو دور سان لاڳاپيل ڪي سڪا لڌا پر انهن جي عهد جو يقين ڪري ڪونہ ٿو سگهان.

جيئن اسان راويءَ ۾ مٿي هلندا وياسين ۽ ڪاٺيا واري علائقي مان لنگهي وياسين، تيئن ماڻهن جي آبادي جو تناسب وڌيڪ ٿيندو ٿي ويو. سندن ڳوٺ ڪٺي ننڍڙا هئا، پر انگ ۾ ججها هئا. جڏهن اسان ڪناري جي پرسان ايندا آهيون تہ اسان کي ڏسڻ ڏاسطي ماڻهن جا انبوهہ گڏ ٿيندا ويندا آهن. ڪو ماڻهو اسان کي سڏ ڪري چوندو آهي تہ هو سيد آهي. ٻيو ماڻهو وري واڪو ڪري ٻڌائيندو آهي تہ هو هتان جو وڏو زميندار آهي. ٽيون ماڻهو بہ سڏي اطلاع ڏيندو آهي تہ هو پير صاحب آهي، ۽ بزرگي سندس ڏنڌو آهي. چوٿون ماڻهو اسان کي وڏي واڪ چوندو آهي تہ هو سک آهي. اهڙيءَ ريت هن معاملي ۾ مردن کان عورتون پڻ پوئتي ڪونہ هيون، جيڪي اسان کي ڏسي پنهنجي اندر جي لڄ کي لڪائي ڪين ٿي سگهيون. اهڙن موقعن تي اسان ٻيڙيءَ مان يا ٻيڙي ۾ جڙيل بنگلي مان ٻاهر نڪري ايندا آهيون. اسان جي اهڙيءَ ريت ٻاهر نڪرڻ تي ماڻهن جو رهندو انبوہ وڌي ويندو آهي. ماڻهن کي اسان جي متعلق عجيب و غريب خيال هوندا آهن تہ اسان ٻن ڪبوترن جي پهري هيٺ آهيون، جيڪي اسان جي مٿان اس ۽ مينهن کان بچاءَ ڪري بيهندا آهن. هڪ ماڻهو اسان کي جادوگر سمجهندو هو. هن اسان کي گذارش ڪئي تہ بصرن جي ڳترن کي سون ۾ تبديل ڪريون.

اسان کي پنهنجي سک دوستن جي بهادريءَ جو اڳتي پتو پيو هو. هنن پيادو ٿي هڪ خونخوار جهنگلي سوئر کي تلوار سان ماري ختم ڪري ڇڏيو هو پر سندن بهادريءَ جو شاندار مظاهرو اسان هڪ چيتي کي مارڻ سان ڏٺو هو. اسان جي ٻيڙين جي لنگر هڻڻ واريءَ جاءِ وٽان، لون جي گهاٽي جهنگ مان اوچتو نڪري پيو هو. اسان جي مهماندار شڪار ڏسڻ لاءِ اسان کي نينڊ ڏني. مسٽر ليڪي تہ هليو ويو، پر ان وقت هاٿي موجود ڪونہ هو. تنهن ڪري اڳ وڃي ڪونہ سگهيس. سڀ شڪاري گهوڙن تي سوار هئا. هڪ شڪاري هن خطرناڪ جانور کي گهائي وڌو. ڪيترا سوار پنهنجي ويڙهاڪ گهوڙن تان هلنديءَ ويڙھ ۾ ڪري پيا هئا. پوءِ سک اگهاڙيون تلوارون هٿن ۾ ڪٺي گهايل ۽ براڻل چيتي تي وهي پيا. چيتي چنگهاڙ ڪري هڪ ماڻهوءَ تي حملو ڪيو. هن ڪاهي ڪلهي تي بچاءَ لاءِ ڪا شيءِ ٻڌي ڇڏي هئي، هڪ چيتي سک شڪاريءَ تي زوردار حملو ڪيو. اهو ماڻهو ويچارو ڪري پيو ۽ کيس گهڻا زخم رسيا هئا. سندس دوستن بہ دير ڪونہ ڪئي. حملو ڪري چيتي کي ڪيرائي وڌائون. هيءُ هڪ خطرناڪ جانور هو. سندس قد پورا

ڏه فوٽ هو. سندس ران جوان مرد ماڻهو جي ران جهڙي ٿلهي هئي، سگهه جو صبر ۽ دليري يقين ڪرڻ کان وڌيڪ آهي ۽ ڪين پنهنجي سردار کان همت افزائي ملندي رهندي آهي. مان ان بدقسمت گهايل ماڻهوءَ لاءِ پڇيا ڪئي تہ لاپرواهيءَ سان جواب ۾ چيو ويو تہ هيءَ هڪ سڪ آهي. ڪيس گهوڙو ڏنو ويو آهي ۽ سندس ساليانی پگهار ۾ هڪ سو رپين جو اضافو ڪيو ويو آهي. چيتي جي کَلَ، سرُ ۽ چنبا جدا ڪري هڪدم مهاراجا ڏانهن موڪليا ويا، جنهن جي سخا جا دروازا زخمي سڪ واسطي وڌيڪ کلي ويندا. اهڙي قسم جي همت افزائي هنن کي هندستان جي ٻين ماڻهن کان وڌيڪ بهادر بڻائي وڌو آهي.

چيتيَ کان رَسيل گهائن جي علاج جو هتان جو طريقو بہ ڏاڍو عجيب آهي، جيڪو يورپ جي علاج کان ٻئي نموني جو آهي. هتان جي ماڻهن جو اهو خيال آهي تہ جيڪڏهن چيتي جو گهايل شخص ننڊ پيو ۽ سپني ۾ چيتي جي شڪل ڏٺائين تہ زخمن وگهي مري ويندو، تنهن ڪري طريقو اهڙو اختيار ڪيو ويندو آهي جو، گهايل کي ڇهن ستن ڏينهن واسطي ننڊ ڪرڻ ڪانہ ڏني ويندي آهي. ان مدي ۾ گهاوَ ڪڙيون ٻڌڻ شروع ڪندا آهن. ان کان پوءِ وڃي گهايل کي ننڊ ڪرڻ جي موڪل ملندي آهي. مٿئين بيان ڪيل واقعي ۾ گهايل کي سجاڳ رکڻ لاءِ مان ڪين براندي ڏني هئي.

اسان جي مهماندار سردار لهڻي سنگهه جي عقل مون کي هڪ ڀيري حيران ڪري ڇڏيو. هن هڪ ترجمي وسيلي، علم نجوم، ڌرتيءَ جي گولي يا ٻين اوزارن تي غور ڪري، انهن جي ڪن اصولن تي پنهنجي اعتراض جو اظهار ڪيو هو. هن مون کان پڇيو تہ اهو ڪيئن ٿي سگهي ٿو جو قطب تارو هڪ هنڌ بيٺو رهي ٿو ۽ ڌرتي لاءِ اهو چيو وڃي ٿو تہ هوءَ سج جي چوطرف ڪيترا هزار ميل في ڪلاڪ جي رفتار سان ڏهاڙي ڦرندي رهي ٿي. مان ڪيس پنهنجيءَ ڄاڻ مطابق سمجهايو. ان کان سواءِ مان ڪيس ٿرماميٽر ڏيکاري ان جي فائدن بابت سمجهايو. هن چيا ڪيو جو منهنجي سمجهاڻيءَ جو تَتُ لکندو ويو. علم پرائڻ جو اتساهہ ڏسي مان ڪيس اهو ٿرماميٽر ڏئي ڇڏيو.

هيءَ سردار پنهنجي قوم جي فوجي سکيا جي فن ۾ وڏو ماهر آهي. پنهنجي ڪمان کي وڏي مهارت سان هلائي سگهندو آهي، گهوڙي سوار بہ واهہ جو آهي. تيز رفتار هلندي گهوڙي تي ويهي نشان چُٽي سگهي ٿو. تيز رفتار گهوڙي سواريءَ دوران مان سندس ٻئي پير هيٺ زمين تي ڏٺا، وري پتو ڪونہ پيو تہ هو سوار ڪيئن ٿي ويو. اهو ذڪر ڪرڻ ضروري سمجهان ٿو تہ سندس دل ۾ اها هورا ڪورا ڪيس سائنس جي کوجنا ڏانهن نہ گهلي وڃي. هاڻي ڪيس وري هيءَ اڻ تڻ ورائي وئي آهي تہ اسان گوشت ۽ مڇي ڪهڙي طريقي سان سَنڌي رکندا آهيون جو خراب ڪانہ ٿي ٿئي؛ سوئر جو سڪل گوشت ڏيکاريومانس تہ ڪُجهہ ناپر آيس ۽

شيڪ شبها به ڪجهه دور ٿي ويس. جڏهن هان ڪيس گوشت صاف ڪري سنڌن جو نسخو ٻڌايو تڏهن مس وڃي راضي ٿيو. سک سوئر ڪائڻ جا ڏاڍا شوقين آهن ۽ سوئر جو سڪل لوٿيل گوشت پنجاب جي مستقل خوراڪ آهي.

11 تاريخ جولاءِ تي اسان ڪاٺيا قوم جي ديس کي الوداع چئي فتحپور پهتاسين. اتي ڪجهه فصلن جي ساوڪ نظر چڙهي، لاهور کي ويجهو ايندا پئي ويا سين ته اسان جي سهولتن ۾ اچا به وڌيڪ واڌارو ايندو پئي ويو. اسان جي هيڙين کي ڪپر تائين ڇڪڻ لاءِ ماڻهن جي ضرورت کي منهن ڏيڻ واسطي پنجاهه جٽن تي مشتمل فوجي جٿا وچ وارن ڳوٺن ۾ لڏو لاٿيون پيا هئا، ان لاءِ ته جيئن ئي اسان منزل جي ويجهو پهچون ته هيڙين کي ڪپرن سان لائڻ ۾ دير نه لڳي. اسان جي قافلي جا ماڻهو به وڌي وڃي 500 جي انگ کي پهتا هئا. توتارين ۽ نقارا ته اسان سان اڳ ۾ ئي گڏ هئا. هاڻي بگل جو واڌارو ڪيو ويو هو. ساز ۽ آواز ۾ اهڙي ناموافقت اڳي ڪڏهن به ٻڌڻ ۾ ڪانه آئي. انگريز سرڪار جي نوبت ڏينهن ۾ ٻه دفعا ٻڌبي هئي.

اسان جي رهڻ واسطي ڪشميري هيڙي به موڪلي وئي هئي. سنڌس نالو ’پرنده‘ يعني پکيڙو هو. شڪل ۾ دنگي وانگي هئي. آڳل ۽ پاڇل ڪنبائتي هئس، هيڙيءَ جو اڌ ته پاڻيءَ ۾ پسندو ئي ڪونه هو. مون کي ٻڌايو ويو آهي ته هن قسم جون هيڙيون وينس جي گونڊالا جهڙيون آهن ۽ ڪشمير جي ڍنڍن ۾ اهڙيون هيڙيون عام استعمال ڪيو وينديون آهن. هيڙين جا خلاصي هن ملڪ جا رهاڪو هئا ۽ سائي رنگ سان رنگيل ونجهن سان هيڙيون هلائي رهيا هئا. پاڻيءَ ۾ ونجهه هلائڻ جو سندن نمونو پنهنجو هو. ڏاڍا خوبصورت هئا. سندن جسم ورزشي هو ۽ ڪين ڳاڙهيون صدريون پاتل هيون.

هيڙيءَ ۾ اندر وچ تي هڪ بنگلو جڙيل هو. مٿس همواز ڇت هئي. پوپاڙيءَ جو جڏهن ڏينهن ٺرندو هو ته مٿي ڇت تي چڙهي ويهندا هئاسون. سنڌس ترو تراڪڙو هو، پاسن وارا تختا لوهه جي پٽين سان جڙيل هئس. سنڌس پاڻيءَ ۾ اڳتي وڌڻ جهٽڪي ڪيان ٿيندو هو، جيڪو دل کي ته وڻندو ئي ڪونه هو، پر جنهن تيز رفتاريءَ سان هي هيڙيون سفر ڪري ٿي سگهيون تنهن کي مڃڻو ضرور پوندو.

جولاءِ جي 13 تاريخ تي ڪوٽ ڪماليه جي ڪاردار جو وفد ميوات جا ڪارا پريو اسان جي اوسيڙي ۾ وينو هو. ساڻس 1100 رپين جي ٿيلهي به گڏ هئي. مهاراجا ڪان خط آندو هئائون، جنهن ۾ اسان جي ويجهي اچڻ تي سنڌس دلي خوشيءَ جو اظهار ٿيل هو، خط جي لکت جي انداز ۾ باغ بهار سمايل هو، جنهن جهڙو ڪليل خط مون فارسيءَ زبان ۾ به ڪونه ڏٺو آهي. باغن، بستانن، گلن گلزارين اولهه جي ٿڌڙي هير ۽ قوهارن جي تشبيهن سان ڀريو پيو هو. هزهاءِ نيس ڏانهن به جيڪو خط مون لکيو هو، تنهن ۾ اهڙو ورنجايو هيم ته خط پڪي دوستيءَ جي مڪڙي

آهي، جنهن جي هڪ هڪ لفظ جو هرهڪ اکر هڪ ٽڙيل گل آهي. اهڙي خط جي حقيقت ۾ ترجمي جي ضرورت آهي. شايد اهو ان جي لائق نہ بہ هجي.

اسان جي ماڻهن کي نہ مهاراجا جون وڏايون ۽ نہ سخاوتون خوش ڪري پئي سگهيون. جيو تہ اهي ونجه هٿي هٿي رت ۾ پوٺا پنجي ويا هئا. ستن انن جٽن تہ وچي ڪٽون ورتيون هيون ۽ کين شديد تڪليف هئي. اهي ڏري پنهنجي تڪليف پاڻيءَ ڏانهن منسوب ڪري رهيا هئا. پر منهنجو خيال هو تہ پاڻي نہ ملڻ ۽ گهٽي ڪم سبب سندن اهو حال ٿيو هو. هنن هيڙين رستي تمام گهڻو سفر ڪيو هو. هنن هندستان کان وٺي انگلينڊ جي مفاصلي جيتري سفر کان بہ وڌيڪ ونجه هلايو هو.

اسان هاڻي سکن جي پنهنجي ملڪ ۾ بادشاهي ۾ داخل ٿي رهيا هئاسون. هيءَ قوم عظيم رومين جيان يا تہ فوجي آهي يا وري کيتيءَ جي ڌنڌي سان واڳيل آهي. فطري طور ڳالهين جا ڳهير ۽ حوالي مڙس آهن. پڇڻ تي پيا جنگين جا حال اوريندا. سنڌوءَ پار يوسف زئي پٺاڻن سان ٿيل جنگين متعلق پيا تير پتير جون ڳالهيون ڪندا. سندن حوالن مان پتو پوندو تہ هنن مذهبي جنگين ۾ پنهنجن للهنگ مڙسن ۾ ڳيرو جوانن جو وڏو انگ مارايو آهي. منهنجي خيال ۾ اهو جس جوڳو عمل ڪونهي. يوسف زئي پٺاڻ، سکن ڪافرن خلاف سخت نفرت رکندا آهن. هنن غازي ٿي سکن کي ماري ختم ڪرڻ جو ڪئين ڀيرا اعلان ڪيو آهي. سندن عقيدو آهي تہ ڪنهن ڪافر جي موت کان سندن موت سوَ ڀيرا پلو آهي. سک ڌرم جيئن محمدﷺ جي دين اسلام کان ڪيئي صديون پوءِ ظاهر ٿيو آهي، تنهن ڪري ڪيس اسلام جي پٺيرائي ڪانہ آهي. يوسف زئي سکن تي ناهيل ٽوٽڪا هڏي کلي کلي کيرا ٿي پوندا آهن. چڱن ڪيڏو نہ چڱو چيو آهي تہ جڏهن اسان جو هنن ماڻهو سان واسطو ئي ڪونہ آهي تہ اسان کي سندن تاريخ ۽ سندن متعلق ڄاڻ بہ گهٽ رکڻ گهرجي.

15 تاريخ اسان، لاهور کان 25 ميل هيٺ ڇانگا پهتاسون. هتي اسان جي آجيان لاءِ مهاراجا طرفان وفد پهتل هو. جنهن ۾ بہ سک سردار ۽ ٽيون مسلمان ۽ سيد نورالدين فقير شامل هو.(1) متس سک دربار جو وڏو ويساهہ هو. سندس گذارش ڪرڻ تي وفد سان ملاقات هاٿين تي ويٺي ٿي. هاٿي پنج هئا، جن تي اسان ۽ مهاراجا طرفان موڪليل وفد جا ماڻهو ويٺا. هر هڪ ماڻهوءَ اسان کي نقد رقم، سون ۽ چانديءَ جي سڪن ۾ پيش ڪئي. هزهاءِ نيس راجا رنجيت سنگهہ جي خواهش مطابق مون کان انگلينڊ جي بادشاهہ جي خيرعافيت بابت پڇيو ويو ۽ ان سان گڏ اسان کان اهو بہ سوال ڪيو ويو تہ لنڊن ڇڏڻ اسان کي ڪيترو عرصو گذري

---

(1) نورالدين فقير اهو ماڻهو آهي، جن جي پوين، ضلعي خيرپور جي گمبٽ شهر ۾ ٽيڪسٽائيل مل قائم ڪئي هئي. رنجيت سنگهہ جو بااثر وزير هو. سنڌين جو قاتل دشمن هو. (سنڌيڪار)

چڪو آهي. شايد مهاراجا جو خيال آهي تہ مون کي انگلينڊ جي شاهي دربار طرفان لنڊن منجهان ئي موڪليو ويو آهي، مان حالتن جي تقاضا مطابق جواب ڏنو. شيام سنگھ، ہن مان هڪ مکيہ سک سردار مون کي روايت موجب ڪمان پيش ڪئي. ان وفد مهاراجا جو هڪ خط بہ پيش ڪيو، وڏيڪ اهو چيو ويو تہ ڪين دربار طرفان حڪم آهي تہ خيريت سان پهچڻ تي اسان کي دلي مبارڪ ڏين. اسان کي خوش ڪرڻ جي نيت سان گهڻو ڪجھ چيائون ۽ چاپلوسي بہ ايتري ڪيائون، جو اُءُ قبول ڪريان ٿو تہ اها ورجائڻ جهڙي ئي ڪانہ آهي.

نورالدين فقير هن ريت فرمايو "توهان جي امن امان سان هتي پهچڻ واسطي موسم ئي بدلجي چڪي آهي. جيڪڏهن برسات پوي ها تہ برسات جون ڪُٺيون ۽ هي اس جا ڪرڻا، هي چمڪندڙ سج سڀ انگلينڊ جي ملڪيت هجن ها، توهان ائين سمجهو تہ پنهنجي گهر ۾ پهچي چڪا آهيو. هن گل ۽ گلستان ۾ اوهان جو وجود گلڙن جهڙو آهي. انگريز سرڪار ۽ سکن جي دوستي ايتري تہ پڪي ۽ پختي ٿي چڪي آهي جو دور دراز تي وسندڙ ايران ۽ روم جا رهواسي انهن جا اعلان هڏي سگهندا. اوهان وحشي ۽ ظالم سنڌين جي ملڪ مان لنگهي هتي پهتا آهيو، جڻ تہ اونداهي کان پوءِ روشنيءَ ۾ آيا آهيو. ان جو اصلي اثر تبديل ٿي چڪو آهي ۽ اڳي جيڪا مڪڙي هئي سا پورو گل ٿي پئي آهي."

مان جيڪڏهن سندس سڄو بيان نقل ڪريان تہ منهنجا سڀ لفظ جيڪر کپي وڃن. مون کان جيترو ٿي سگهيو ساڳي نموني سان ڪين جواب ڏنم. مان ڪانئن مهاراجا جي صحت جو پڇيو. اهو بہ چيو تہ سک ملڪ ۾ پهچي اسان ڏاڍو خوش ٿيا آهيون. هو اسان جي ضرورتن ڏانهن ڏاڍو ڌيان ڏين ٿا. ڏايا شريف ۽ ہاجهارا آهن. واپس وڃڻ لاءِ اجازت وٺڻ کان اڳ مان ڪين گهوڙا ڏيکاريا ۽ هو گهوڙا ڏسي ڏاڍا خوش ٿيا.

سک سردارن رهبري لاءِ نيزه بردار جٿو ۽ سک فوجي دستو پاڻ سان آندو هو. هي فوجي دستو ڦڪيءَورديءَ ۾ ملبوس هو. سيد احمد(1) جي خلاف ويڙھ ۾ شريڪ هو ۽ شيام سنگھ سان گڏ تازو تازو موٽيو هو. سيد احمد هن ملڪ ۾ بگهيءَ ويڙھ جو هڪ سلسلو قائم رکيو هو. آخر ۾ هو هلنديءَ جنگ ۾ ماريو ويو هو.

ان فوجي ٽولي ۾ هڪ ڇوڪري ڏانهن اشارو ڪري ہڌايو ويو تہ سندس پيءُ جنگ ۾ وڙهندي مارجي ويو آهي، جنهن کي پيءُ جي جاءِ تي فوج جو مهندار مقرر ڪيو ويو آهي. سک حڪومت سکن جي فوجي جوان مردي ۽ بهادري جي

---

(1) سيد احمد شهيد جي اڳواڻي هيٺ سکن خلاف هن ويڙھ ۾ سنڌين جو وڏو تعداد شريڪ هو. جيڪو بالا ڪوٽ ۾ سکن سان وڙهيو. يار محمد نالي هڪ پٺان جي غداريءَ سبب مسلمانن هار کاڌي. (سنڌيڪار)

ڪيرن طريقن سان همت افزائي ڪري رهي آهي ۽ اسان ان فوجي ٽولي سان ڪڏ سفر ڪري رهيا هئاسون. ساڻن ڳالهين ٻولهين سبب پنهنجي ٻه ڏينهن وندر ٿي رهي هئي ۽ سڪ فوجي به نهال پئي ٿيا. سڪ سردارن کي قيمتي هيرا جواهر پاتل هئا، پر اهڙا ڪجهه جنگي جوانن جي ڪارائن ۽ نراڙن تي ڪونه ٿي سونهيا.

اسان کي سڪ عورتون ڏسڻ جو موقعو مليو. اهي به پنهنجي خوبين ۽ وصفن ۾ پنهنجن مردن کان گهٽ ڪونه هيون. مٿي جا وار ويڙهي تاج جيان چوٽو ڪري مٿان سفيد رنگ جي ڊگهي چادر پائينديون آهن. جنهن ڪري سندن سڄو بدن ڍڪجي ويندو آهي. وارن جي چوٽي ڪري مخروطي معلوم ٿينديون آهن. چوٽي جي ڳنڍ ايڏي ته ڇڪي ٻڌنديون آهن، جو نراڙ جي کل ۽ اکين مٿان پرون به مٿي ٽاڻجي بيهندا آهن. ظاهر آهي ته وارن ڳنڍڻ جي انهي طرز سان شخصي خوبصورتي وڌي ڪانه ٿي. پر ان جو رواج ايترو عام آهي جو هر طبقي جون عورتون پنهنجا وار انهيءَ طريقي سان ڳنڍينديون يا ويڙهائينديون آهن. سکن جون عورتون پنهنجي مردن جهڙيون خوبصورت ڪونه آهن. سندن مهانڊا ايا ۽ عام رواجي هوندا آهن. اهي مسلمان عورتن جيان گهر ۾ ويهي ڪونه گذارين. سڪ شادي وهانءَ جي رسم رواج يا مذهبي لحاظ کان مسلمانن کان گهڻا مختلف آهن.

16 تاريخ شام جو اسان سان ساڳئي وفد ٻيهر ملاقات ڪئي، جنهن مهاراجا وٽان اسان لاءِ 700 رپين جي ٿيلهي به آندي هئي. انهن ٻڌايو ته جيستائين اسان پنجاب ۾ رهنداسون ته اسان جي اها ڏهاڙيءَ جي وڙءَ هوندي. مون اها قبول ڪئي، پر اهو صحيح ڪونه سمجهيم ته مستقبل ۾ به اهڙي سخاوت جاري رکي وڃي.

17 تاريخ شام جو اسان کي بادشاهي مسجد لاهور جا منارا ڏسڻ ۾ آيا. اسان سمجهيو پئي ته مغل شهنشاهيت جي پراڻي دارالسلطنت ۾ پهچي رهيا آهيون ۽ پنهنجي ڊگهي سفر جي پڄاڻي ٿي رهي آهي. پر اسان جي قافلي جي پرتڪلف آجياڻي اسان کي لاهور کان ٿي يا چار ميل پري بيهڻ تي مجبور ڪيو ۽ پنهنجي رهبر جي چوڻ تي ٻيڙيون اتي جهليون سين. سج لهڻ وقت مان پهريون دفعو ڪشمير جي چوٽاري برف ٻسان ڍڪيل اتاهان جبل ڏٺا. مون پهريون هماليه کي ڏسي جڻ هوش ۽ حواس وڃائي چڪو هوس ۽ هن قدرتي ڏيک کي ڏسي اهو به وساري ويٺو هوس ته پنهنجي رهبر وٽ خدمتون سرانجام ڏيڻ لاءِ منهنجا ٻيا به ڪي فرض آهن.

لاهور

جولاءِ جي 18 تاريخ اسان لاهور ۾ داخل ٿياسون. اعزازالدين فقير(1) ۽ راجا گلاب سنگهه، شهر کان ٽي ميل پري اسان جي آجيان ڪئي. ساڻس ملڪ جا چونڊ نواب ۽ امير ماڻهو گڏ هئا. رهبري طور اسان جي اڳيان گهوڙيسوار ۽ پيادل فوج جو دستو هو. لڌياڻه جي پوليٽيڪل ايجنٽ ڪئپٽن ويڊ (Captain Wade)، انهن ماڻهن جو اسان سان تعارف ڪرايو. هن موقعي لاءِ ڊاڪٽر اي. مُري (Dr. A. Murray) کي ڪئپٽن ويڊ سان گڏ لڌياڻه مان موڪليو ويو هو. يورپي معاشري جي ماڻهن کان جدا ٿئي به گهڻو وقت گذري ويو هو. جڏهن کين ڏٺم ته دل ڀڃي پئي. اسان جو آڌرڀاءُ واهه جو ڪيو ويو هو. وڏيءَ سرهائيءَ جي ڳالهه اها هئي ته جيڪو ڪم اسان جي ذمي ڪيو ويو هو سو وڏيءَ سوڀ ۽ ساک سان پڄاڻيءَ کي پهتو هو. اسان کي، ايم چيواليئر آلرڊ جي رهائش گاهه پرسان هڪ باغ ۾ ترسايو ويو. مسٽر چيواليئر آلرڊ راڄ چڱو مڙس ڳالهائڻ ٻولهائڻ ۾ منڙو ۽ ڏاڍي ٻاجهاري طبيعت وارو انسان هو. هن جاءِ تي چڏي وفد اسان کان موڪلايو. هيءُ وفد مهاراجا طرفان اسان لاءِ روڪ رقم ۽ کوڙ سائري مٺائي کڻي آيو هو.

بعد ۾ مسٽر چيواليئر اسان کي جاءِ جي مٿئين ڪمري ۾ وٺي ويو، جتي هر پُر تڪلف دعوت اسان جي منتظر هئي، ٻيو به هڪڙو فرينچ، مسٽر ايم، ڪورٽ اسان سان هن دعوت ۾ شريڪ ٿيو.

ڪمري جي پٽين ۽ ڇت ۾ شيشي جو بهترين ڪم ٿيل هو. اسان جي واسطي اهو ڪم ۽ منجهس رکيل سنجٽ ۽ سونهن جو ڏيک بلڪل نئون هو. دعوت ۾ شمپين جي ٻدران چانهه ۽ ڪافي رکي وئي هئي. ايم آلرڊ گهوڙيسوار فوج جو ڪمانڊر آهي. ناشتي وقت هن ٻوڙن جا ڪجهه سوار منهنجا اردلي رکيا ويا هئا. انگريز سرڪار جي نوبت وڄائڻ لاءِ هن ٻوڙن جو بگل به منهنجيءَ ڪئمپ ۾ رکيو ويو هو. ٻيو ڏينهن به اسان هن ميزبان سان گڏ گذاريو. اهو ڏينهن مهاراجا سان 20 تاريخ تي رکيل ملاقات واسطي تياريون ڪندي لهي ويو.

---

(1) نور الدين فقير سندس پٽ هو. سنڌ دشمنيءَ ۾ به نورالدين فقير جو پيءُ هو. (سنڌيڪار)

ٻئي ڏينهن 9 وڳين صبح جو جڏهن مهاراجا قلعي اندر پراڻي شاهي محلات ۾ پهتو تہ اسان کي باعزت طريقي سان وٺي اچڻ لاءِ سک سردارن جو وفد موڪليو ويو. سڀ سردار عملدار، نوڪر، چاڪر، اردلي ۽ رهبر فوجي دستا، جيڪي مون سان اڳ ۾ ملاقاتيون ڪري چڪا هئا، يا منهنجيءَ خدمت ۾ رهي چڪا هئا، سي سڀ اتي هڪيا تڪيا حاضر هئا. ڪئپٽن ويڊ لڌياڻہ مان بہ بنگالي فوجي دستا پاڻ سان گڏ آندا هئا، سي بہ هن جلوس ۾ شريڪ هئا. گاڏي وارن گهوڙن جي بدران اسان هاٿين تي سوار ٿي هلي رهيا هئاسون. آءٌ هڪ خوبصورت پالڪيءَ تي سينيءَ کان اڳيان هيس. اسان شهر جيءَ قلعي جي پٺين پرسان هڪ جلوس جي شڪل ۾ وڃي رهيا هياسون. قلعي جي انهن پٺين ۽ چوڌاري ڪنيل کاهيءَ جي وچ تان هڪ ڦاٽڪ ذريعي شهر ۾ داخل ٿياسون. شهر جون گهٽيون پيادل فوج ۽ گهوڙيسوار دستن ۽ توبخاني جي فوجين سان باترتيب سينگاريل هيون. اسان جڏهن پرسان پهتاسون تہ اتي بيٺل فوجي دستا، اسان کي سلامي ڏئي رهيا هئا.

ماڻهن جا ايترا انبوہ گڏ ٿيا هئا، جو تر ڇڻڻ جي بہ جاءِ ڪونہ هئي. ڪي ماڻهو ماٺ ڪيو پنهنجن گهرن ۾ بالڪونين مان نهاري رهيا هئا. دربار جي پهرئين حصي ۾ پهتاسون تہ اسان جي آجيان راجا ڌيان سنگهہ ڪئي، هو هڏڪاٺ سان من موهيندڙ فوجي شخصيت جو مالڪ هو. بدن تي زره پاتل هئس. هن محلات جي دروازي تائين اسان جي رهنمائي ڪئي. جيئن آءٌ دربار جي در وٽ نوڙي بوٽ لاهي رهيو هوس تہ مان پاڻ کي اوچتو ڪنهن جي ٻانهن ۾ پوءِ ڀاڪر ۾ محسوس ڪيو، ڏٺم تہ اهو ڏٻرو ڪراڙو ماڻهو مهاراجا رنجيت سنگهہ پاڻ هو. سندس پٺن مان ٻہ ساٿس گڏ هئا. انهن بہ مون کي ۽ مسٽر ليڪي کي ڀاڪر پاتو. پوءِ مهاراجا مون کي هٿ کان وٺي اندر دربار ڏانهن هليو. اسان جي آجيان عاليشان نموني ڪئي وئي. مهاراجا اڳتي وڌي استقبال ڪري اسان جو مانُ وڌايو هو. ڪئپٽن ويڊ ۽ ڊاڪٽر مري بہ اندر دربار ۾ ويٺا هئا. اسان سيني کي مهاراجا جي سامهون چانديءَ جي ڪرسين تي وهاريو ويو. مهاراجا اسان جي مختلف نمونن سان پليڪار ڪئي ۽ گريٽ برٽن جي بادشاھ جي خير عافيت پڇيائين.

جيئن اسان بمبئيءَ کان آيا هياسون، تنهن ڪري سر جان مالڪم جو بہ پڇيائين. وهڻ کان ٿورو وقت پوءِ مان هزهاءِ نيس کي ٻڌايو تہ انگلينڊ جي بادشاھ طرفان هن ڏانهن تحفي ۾ موڪليل پنج گهوڙا ڪاهي سلامتيءَ سان لاهور پهچي ويو آهيان. اها سوکڙي ٻنهي ملڪن جي وچ ۾ پڪي دوستيءَ جي ناتن جي موجودگيءَ جي ثابتي آهي. ان سان گڏ رائيٽ آنربل گورنر جنرل آف انڊيا طرفان بہ گهوڙي گاڏيءَ جو تحفو آهي، سو سندس اعليٰ ۽ شاندار دوستيءَ جي علامت آهي. وڌيڪ کيس ٻڌايم تہ انهن گهوڙن سان گڏ بادشاھ سلامت جي وزير فار دي

افيئرس آف انڊيا طرفان خط جيڪو سون جي تند سان ڳنڍي ٺاهيل ڪپڙي جي ڳوٿريءَ ۾ رکيل ۽ انگلينڊ جي فوج جي مهر سان سيل ٿيل آهي. منهنجي ايتري چوڻ تي مهاراجا، سندس درباري ۽ اسان پاڻ احترام طور اٿي بيٺاسون ۽ هزهاءِ نيس پاڻ اهو خط مونکان ورتو. مُهر کي پنهنجي نراڙ تي لائي احترام جو اظهار ڪيو ۽ پوءِ پڙهڻ واسطي فقير اعزازالدين جي حوالي ڪيائين، جنهن دربار جي سامهون ان خط جو فارسي ترجمو پڙهيو. پروارن سيني ملڪن جا سفير، ان وقت دربار ۾ موجود هئا. انگلينڊ جي بادشاه طرفان راجا رنجيت سنگھ ڏانهن لکيل خط جو ترجمون ملاحظي لاءِ هيٺ ڏجي ٿو.

انگلينڊ جي بادشاه جي وزير، فار دي افيئرس آف انڊيا طرفان راجا رنجيت سنگھ ڏانهن لکيل خط جو ترجمون جيڪو کيس 21 جولاءِ 1830ع تي پيش ڪيو ويو.

سک قوم جي سردار ۽ ڪشمير جي نواب هزهاءِنيس راجا رنجيت سنگھ ڏانهن.

مهاراجا،

منهنجي رحمدل ۽ مهربان مالڪ ۽ بادشاه سلامت جو حڪم آهي تہ مان عاليجاه طرفان اوهان جي موڪليل سوکڙين جو دل جي گهراين سان اعتراف ڪريان. اوهان، اهي سوکڙيون جيڪي اوهان جي ماتحت ملڪ ڪشمير جون جُڙيل هيون، لارڊ ائمهرسٽ جي ذريعي موڪليون هيون.

بادشاه سلامت چڱي ريت باخبر آهي تہ اوهان وٽ ايشيا جي بهترين نسل جا گهوڙا موجود آهن. سندس مرضي آهي تہ اوهان وٽ يورپ جي چوٽيءَ جي نسل جا گهوڙا بہ موجود هجڻ گهرجن. تنهن ڪري مون کي حڪم ڪيو ويو هو تہ مان هن معاملي ۾ اوهان کي خوش ڪريان ۽ انگلينڊ جي بهترين نسل جي گهوڙن مان اوهان لاءِ چونڊ ڪريان.

مان هن گهوڙن جي چڱيءَ طرح سان چونڊ ڪئي آهي، تنهن ڪري اسان کي سوکڙين موڪلڻ ۾ ڪجھ دير ٿي وئي. هاٿي اوهان جي خدمت ۾ موڪليا وڃن ٿا. جيئن تہ اهي ٿلها متارا ۽ بگهي قد وارا گهوڙا آهن، تنهن ڪري اهي گرم موسم ۽ بگهي سفر ۾ ضرور ٿڪجي پوندا. مون هدايت جاري ڪئي آهي تہ ڪين سنڌو درياه ۽ بعد ۾ پنجاب جي اهڙي ڪنهن درياه معرفت نيو وڃي جنهن ۾ جهازراني سولائي سان ٿي سگهندي هجي.

بادشاه سلامت اوهان کي اطلاع ڏيڻ واسطي مون کي خاص حڪم فرمايو آهي تہ هو هنهي ملڪن وچ ۾ گهڻي وقت کان وٺي دوستاڻن ناتن جي موجودگيءَ

ڪري تمام گهڻو خوش آهي ۽ برطانيہ سرڪار ۽ اوهان جي وچ ۾ انهن رشتن کي خدا تعاليٰ اڃا بہ وڌائي.

بادشاه سلامت ٻنهي ملڪن جي رعيت جي ڀلي واسطي امن ۽ آشتي جو خواهان آهي. بادشاه سلامت جي اها بہ خواهش آهي تہ اوهان صحت مند رهو ۽ ٻگهي جمار ماڻيو ۽ باعزت رهو، ۽ جيڪي بہ قومون اوهان جي حڪومت هيٺ آهن مٿان رحمتن ۽ سخائن جا ڪارڻ بڻجو.

بادشاه جي حڪم سان
(صحي)
ايلن برو

جيئن جيئن خط ۾ لکيل حقيقتون ظاهر ٿينديون ويون، تيئن تيئن مهاراجا جي منهن مان خوشي ٻهڪي ظاهر ٿيندي ٿي وئي. جڏهن خط جو اڌ پڙهيو ويو تہ هن پنهنجي خواهش ظاهر ڪئي تہ هو، هن خط جي پهچڻ جي سلامي ڏيندو. توبخاني مان 60 توبون هرهڪ 21 گولا ڇوڙي خط جون سلامي ڏينديون تہ جيئن لاهور وارن کي سندن بادشاه جي خوشي جي خبر پوي. ان کان پوءِ هزهاءِ نيس رنجيت سنگھ سوڪڙين ڏسڻ جي خواهش ڏيکاري ۽ اسان ساڻس گڏجي هلياسين. گهوڙن تي نظر پوڻ سان هو آپي کان ٻاهر نڪري ويو. سندن قد ۽ رنگ کان ڏاڍو خوش ٿيو ۽ چيائين تہ اهي جڻ تہ ننڍڙا هاٿي آهن. گهوڙا جڏهن سندس ڀرسان لنگهيا تہ هن ٻين سردارن ۽ عملدارن کي سڏائي ورتو، سي بہ هن سان گهوڙن جي ساراه ڪرڻ ۾ ٻڌ جهڻ ٿي بيٺا. ڪوبہ ماڻهو مهاراجا کان وڌيڪ رلٹو ملٹو ڪونہ هو.

هو اسان سان ڏيڍ ڪلاڪ کن لڳاتار ڪچهري ڪندو رهيو ۽ پوءِ ملاقات ختم ٿي. هن اسان کان ورائي ورائي سنڌوءَ جي پاڻيءَ جي اونهائي متعلق پئي پڇيو ۽ منجهس جهازراني جي امڪانن متعلق سوال پئي ڪيا. هن سنڌوءَ جي ڪنارن سان آباد ماڻهن، سندن سياسي سوچ ۽ فوج جي اهميت متعلق بہ ڪيئي سوال پڇيا. مان سغد جي خوشحاليءَ ۽ دولتمندي ڏانهن ڪيس اشارو ڪيو، جنهن جڻ سندس ستل سورن کي جاڳائي وڌو هو. هن پير وارن ملڪن جي سفيرن جو اسان سان تعارف ڪرايو ۽ آخر ۾ هن پنهنجي ڪڙه جي گهوڙن ڏيکارڻ لاءِ اسان کان پڇيو. ٿيه گهوڙا قطار جي صورت ۾ اسان جي سامهون گذاريا ويا. مٿن ڏاڍا ۽ شاندار قيمتي سنج پيل هئا. ڪي تہ هيرن جواهرن سان سينگاريل هئا. هن هرهڪ گهوڙي جو نالو شجرو ۽ خوبيون ٻڌايون. سندن لاڳاپو سڀني ملڪن سان هو. سندن ڳچين مان پتو پيو ٿي تہ سندن واڳون گهٽيل رکيون وينديون آهن. پر ڏسڻ ۾ ڏاڍا ٺاهوڪا ٿي آيا. سمجھ ۾ آيو ٿي تہ لاهور جي نالي جي نسبت سان ڪڙهيون ايڏيون سٺيون ڪونہ هيون. هر گهوڙو هر عضوي ۾ ڪو تہ پئي ڏٺو.

هزهاءِ نيس جيڪا هن وقت تائين تڪليف ڪئي ان مان سمجهيوسين پئي تہ ضرور تڪجي پيو هوندو. تنهن ڪري موڪلائي هليا آيا سين.

قدرت هن شخصڪي گهڻين خوبين سان نوازيو آهي. سندس جسم ۽ جان ۾ زمين آسمان جو فرق آهي. وڏيءَ ماتا سندس هڪ اک وڃائي ڇڏي هئي. سندس قد پنج فوٽ ٽن انچن کان وڌيڪ ڪونہ هو. ٺاٺ ۽ ادمبر کان ڪوهين دور پر سندس دربار جو شان اعليٰ ۽ اوچو آهي. سندس اشاري کان سواءِ ڪنهن بني بشر کي ڳالهائڻ جي جرئت ڪانہ هئي، جيتوڻيڪ سندس دربار ۾ بازار جيان ماڻهن جا ڳاهٽ هئا. هيءَ هندستان جي بادشاهن ۾ پهرئين قسم جي اهڙي دربار هئي، جنهن ۾ اعليٰ قسم جو نظم ۽ ضبط هو.

دربار عام جنهن ۾ هزهاءِ نيس اسان سان ملاقات ڪئي هئي، سا سڄي ساري سنگمرمر پٿر مان ٺهيل هئي. ۽ مغل شهنشاه جي تعمير ڪرايل هئي. ڇت خوبصورت ريشمي ڪپڙي جي پردن سان سينگاريل هئي. جنهن تي هيرا موتي ٽاڪيل هئا. مهاراجا کي ڳچيءَ ۾ هار ۽ ٻانهن ۾ ڪنگڻ ۽ زمرد جون ڇوڙيون پيل هيون، جيڪي ماپ ۾ ڪجھ وڏيون هيون. سندس تلوار تي بہ هيرن موتين جو ڪم ٿيل هو. امير ۽ نواب بہ هن موقعي تي ساڳي نموني پوشاڪ ۾ گھ پائي آيا هئا. سڄي دربار جڻ ڦڪي رنگ جي ٺهيل معلوم ٿي رهي هئي. هي سکن جو دل پسند رنگ آهي. پنهنجي ورن ۾ شوخ هو پر اثر پذير بہ ڏاڍو هو.

ٻئي ڏينهن صبح جو مهاراجا، سوکڙين کٽي اچڻ واري تڪليف واري مهم جي بدلي وري بہ اسان کي فوجي مشقن ڏسڻ لاءِ گهرايو. اسان مهاراجا کي اندر فوجي ميدان ۾ لاهور جي قلعي جي پٽين جي پاسي سان ٺاهيل ٿلهي تي وينل ڏٺو. پيادل فوج جون پنج ريجمينٽون ٽيهڙ جي شڪل ۾ قطار ڪيون بيٺيون هيون. راجا رنجيت سنگھ اسان کي انهن فوجين جي انسپيڪشن ڪرڻ لاءِ گذارش ڪئي. سندن ورديون سفيد ۽ پٽا ڪارا هئا. هو منهن پرين بندوقن سان مسلح هئا. مان سمجهان ٿو تہ اهي ڪشمير يا لاهور جون ٺٽيل هيون. فوج جي هر ٽولي ۾ سک ۽ هندستاني گڏيل هئا. انسپيڪشن کان پوءِ مقاميءَ آفيسر جي حڪم سان فوج عاليشان نموني سان پريڊ ڪندي بلڪل اسان جي هندستاني فوجين وانگي اڳتي نڪري وئي. پريڊ جا احڪام فرينچ زبان ۾ ڏنا ٿي ويا.

فوجي مظاهري وقت هزهاءِ نيس راجا رنجيت سنگھ ڏاڍيءَ رواني سان ڳالهائي رهيو هو ۽ پنهنجيءَ فوج ۽ سندس هٿيارن متعلق اسان جا رايا معلوم ڪري رهيو هو. هن ٻڌايو تہ سندس هر بندوق 17 رپيہ ڪائي وئي هئي. خاص طور هن جاڻ ملڻ جو ڏاڍو خواهش مند هو تہ برطانيہ جون پيادل فوجون توبخاني جو مقابلو ڪري سگهن ٿيون يا نہ. ان موضوع تان گذرندو اچي ڪشمير جي محصول تي پهتو، جتان ڪيس ڇٽيھ لک محصول مليو هو. هن ٻڌايو تہ هن سال

ڪيس اتان ڇهه لک رپيه وٺيڪ مليا آهن. هن وٺيڪ ٻڌايو ته "مان سڀ فوجون ڪشمير موڪلي ڇڏيون آهن، ته جيئن انهن حرامزادن ڪشميرين کي ملڪ مان ٺي ڪڍي ڇڏن. ان ملڪ ۾ ڏاڍو عيش ۽ آرام آهي." ۽ جڏهن هن ان ملڪ جي اهميت کي محسوس ڪيو ته هن پاڻ وچڻ يا پٽ کي موڪلڻ لاءِ سوچيو هو. راجا رنجيت سنگهه جي ڳالهائڻ جو ڍنگ ۽ ڍب اهو هو پچ پچ واري طبيعت ۽ اهم سوالن کي سمجهڻ ڪري خاص ڪردار جو مالڪ هو. اسان جي اسٽابلشمينٽ ۾ ڪي هندستان جا ماڻهو موجود هئا، جيڪي ڪجهه وقت انگلينڊ ۾ به رهيا هئا، تن کان اسان جي سامهون به ڪي سوال پڇيائين ۽ پوءِ به خانگي ريت گهرائي کائڻ اسان انگريز قوم جي دولت ۽ طاقت متعلق به پڇيائين ته سچ پچ اهي اهڙائي طاقتور آهن، جهڙا ڏسڻ ۾ اچن ٿا. اسان هرهاءِ نيس جي ناشتي جون تياريون ڏسي اجازت ورتي. گهڻو ڪري ناشتي جي ماني کليءَ فضا ۾ ۽ فوج جي روبرو کائيندو هو. ڪڏهن وري گهوڙي تي سوار هجڻ واري حالت ۾ مٿي گهوڙي تي ماني کائي ويندو هو. ڪيس گهوڙي سواريءَ ڪرڻ ۾ وڏي سفر ڪرڻ جو ڏاڍو شوق هوندو آهي. ان حالت ۾ هو گهوڙي تان لهڻ بجاءِ گهوڙي تي چڙهي ناشتو ڪري ويندو آهي.

اسان، ايم، چيواليئر وينچورا ۽ هڪ ٻئي فرينچ فوجي جنرل جي باغيچي نما گهر ۾ وڃي ترسياسين. هو سنڌوءَ تي اسان جي آجيان وقت پنهنجي فوجي جٿي سميت حاضر ڪونه هو. اها جاءِ يورپ جي طرز تي جوڙيل هئي. چيواليئر منجهس نوي قوهارن سان هڪ ٺلهي جو واڌارو به ڪيو هو، ته جيئن فضا کي ٿڌو ڪري سگهجي. هن فرينچ جنرل سان اسان جون ڳالهيون هڪ دوستاڻي ماحول ۾ ٿيون ۽ اهو سلسلو اسان جي لاهور ۾ رهڻ واري عرصي تائين قائم رهيو. انهن سيني مان ايم، ڪورٽ ذهين ۽ سڃاڻ شخص معلوم ٿيو. هو جاگرافيدان هجڻ سان گڏ قديم آثارن جو ماهر به لڳو ٿي. ايم ڪورٽ ۽ سنڌس يائر جيڪي هاٿي آفيسر آهن، سي اڳي ايران جي بادشاه وٽ ملازم هئا ۽ ايران جي شهري هجڻ جي حيثيت ۾ هنن هندستان جو سفر ڪيو هو. جنهن ڪري ڪيس وچ وارن ملڪن متعلق معلومات حاصل ڪرڻ جو سٺو موقعو مليو هو. هن مون کي هڪ رستي جو نقشو ڏيکاريو، جيڪو ڪرمان شاه کان هرات، قنڌار، غزني ۽ ڪابل کان ٿيندو اٽڪ پهتو ٿي، منجهس شهرن کي ڏاڍي خبرداريءَ سان چٽو ڪري ڏيکاريو ويو هو. هن مونکي وٺيڪ ٻڌايو ته هو ايشيا جي ان حصي جي پوري نقشي جو خواهان نه آهي، پر ڪنهن سٺي رستي جي موجودگيءَ کي وٺيڪ پسند ڪري ٿو، جنهن ۾ گهٽا ڦيرا ۽ چڪو هجن ۽ ملڪ ۾ فوجي ۽ پيداواري ذريعا جام هجن. فرينچن کي اهڙن ملڪن جي اسان کان وٺيڪ خبر آهي. ايم ڪورٽ، مون کي نقشي وسيلي پيادل ۽ گهوڙي سوار فوج جا رستا به سمجهايا هئا.

هيءَ همراه چئن سالن کان پنجاب جي جاگرافيءَ سان لاڳاپيل نقشن ڪڍڻ ۾ رڌل آهي ۽ پنجاب جي سک حڪمران جي ڪاهڙ جو بہ شڪار رهي ٿو. پر تنهن هوندي بہ اٽڪ کان وٺي اسان جي سرحدن جي اوسي پاسي تائين نقشي ناهڻ ۾ ڪامياب ويو آهي. مون کي پورو يقين آهي تہ پنجاب جي قديم آثارن ۽ جاگرافي سان واسطو رکندڙ نقشن ڪڍڻ ۾ هيءَ ڏاهو ماڻهو ضرور ڪامياب ويندو ۽ هو علم حاصل ڪرڻ ۽ ان کي پکيڙڻ پنهنجي عزت سمجهندو آهي. يقين آهي تہ جاگرافيڪل سوسائٽي آف پئرس يا دارالسلطنت جو ڪو ٻيو ادارو، ايم–ڪورٽ جي هن محنتن جو قدر عوام ۾ ضرور وڌيندو ۽ ورهائيندو.

شام جو اسان ڪي لاهور ڏسڻ جو موقعو مليو. هي قديم قلعو اوپر کان اولهہ طرف 5 ميلن ۾ پکڙيل آهي. موڪر وڏ ۾ وڏ ٿي ميل کن ٿيندس. اهڙي قسم جا اهڃاڻ کنڊرن مان ملي سگهن ٿا. مسجدين ۽ مقبرا جيڪي گهڻن کان مضبوط بنيادن سان تعمير ڪيا ويا هئا، سي زرعي زمينن جي وچ ۽ فصلن اندر قافلہ سراين جيان اڃا بہ چوطرف ڏسڻ ۾ اچن ٿا. لاهور جي تازي دور ۾ تعمير ٿيل شهر اصل ۽ قديم شهر کان اولهہ طرف آهي ۽ چوڌاري مضبوط قلعو اٿس. گهر مٿي اوچا ۽ گهٽيون سوڙهيون آهن. وچ مان وهندڙ ڪني پاڻيءَ جي ڪسيءَ سبب چوطرف بدبوءِ پکڙيل آهي. لاهور جي بازار ۾ ڏٺ ۽ دولت تہ نظر ئي ڪانہ ايندي. پنجاب جي واپار جو اثر امرت سر ۾ جام ڏسڻ ۾ ايندو، جو موجوده دور جو دارالسلطنت آهي. هتي ڪجهہ اهڙيون جايون آهن، جن جو ذڪر ڪرڻ لازمي آهي. بادشاهي مسجد ڳاڙهي پٿر مان ٺهيل هڪ وسيع عمارت آهي. اهو ڳاڙهو پٿر اورنگزيب دهليءَ جي پروارين ٽڪرين تان آڻايو هو. سندس چار اوچا منارا اڃا بہ بيٺا آهن. باقي نماز پڙهڻ واري حصي کي سکن فوج واسطي بارود خانو بڻائي ڇڏيو آهي. منارن سان ٻيون بہ ٻہ مسجدون آهن، جيڪي مسلمانن جي زوال جي گواهي ڏئي رهيون آهن. جن ۾ سڄي پنجاب جي مسجدين جيان سکن جي خوف کان هتان جا مسلمان ماٺ ميٺ ۾ نماز پڙهيو هليا ويندا آهن.

هڪ ڏاريو ماڻهو راوي پار ڪري لاهور جي هڪ خوبصورت عمارت جو ضرور مشاهدو ڪندو. اها خوبصورت عمارت شاه درا ۾ جهانگير جو مقبرو آهي. هيءَ هڪ چوڪندي خوبصورت اڏاوت آهي. هر ڪنڊ تي منارو ٺاهيل اٿس ۽ مٿي 70 فوٽ اوچي آهي. هن سڄيءَ عمارت ۾ سنگ مرمر ۽ ڳاڙهي پٿر کي واري وٺيءَ سان استعمال ڪيو ويو آهي. اندر لوڙهہ تي ڏاڍو مقدس ڪم ڪيو ويو آهي، جنهن ۾ ڪجهہ لکت ۽ ڪجهہ سنجت ۽ سونهن سان لاڳاپيل رنگ برنگي چترڪاري ٿيل آهي. مختلف رنگن جي پٿرن تي چترڪاريءَ سبب جڻ تہ گل ۽ ان جا پاڇا چٽا پيا ڏسڻ ۾ ايندا. سفيد سنگ مرمر جي تَرَ تي ڪاريءَ لکت ۾ بہ ستون آهن، جن ۾ 'دنيا جو فاتح' جهانگير جو نالو لکيل آهي. لوڙهہ جي مختلف

پاڻن تي الله تعاليٰ جا مختلف 99 نالا عربي ۽ فارسيءَ ۾ لکيل آهن. فرش به رنگارنگي نموني جو آهي. مقبري جي مٿان پهريائين قبو تعمير ٿيل هو. پر بهادرشاه اهو هن مقصد سان ڀڃرائي ڇڏيو ته شنس ڏاڏي جهانگير جي قبر مٿان خدا جي رحمت، برسات ۽ ماڪ ضروري پوي. گهڻو امڪان اهو آهي ته هيءَ خوبصورت مقبري مٿان راوي جو پاڻي وهائيو وڃي، جنهنجو لاهور وٽ وهڪرو موج وارو هوندو آهي ۽ اڳي به مقبري جي چوڌاري موجود باغ جو حصو راوي پاڻي ڪٽي ويئي آهي.

هيو تاريخي مقام شاه جهان جو ٺهرايل شاليمار باغ آهي، جو مغل شهنشاهي شان ۽ شوڪت جو اعليٰ مثال آهي. ٻيگهه اڌ ميل ڪن ٿيندس ۽ هڪ ٻئي جي سطح مٿان ٽي ٿلها ٺاهيل آهن. هڪ واه پري ڪان واهي آندو ويو آهي، جيڪو هن باغ جي وچان گذري ٿو ۽ هن معرفت ففا کي ٿڌي رکڻ لاءِ 450 فوهارا ٺاهيا ويا آهن. سنگ مرمر جو تحفو ڪنهن زماني ۾ جنهن تي شهنشاه ويهندو هو، سو به اڃا صحيح سلامت آهي. پر باغ راجا رنجيت سنگهه جي تخت نشين ٿيڻ کان اڳ ئي تباه ٿي چڪو هو. مهاراجا پاڻ به ڪيترا ئي سنگ مرمر مان ٺهرايل گهر اکوڙايا. پر هو سونهن پرکڻ جي اهل هيو. هن انهن گهرن جي ٻيهر مرمت ڪرائي، پر سنگ مرمر بجاءِ گهٽ درجي وارو پٿر استعمال ڪرايو.

هڪ ڏينهن صبح جو اسان جهانگير جو مقبرو ڏسڻ وياسين ته ڏٺو سين ته راجا رنجيت سنگهه ميدان تي ويٺو هو ۽ سندس چوڌاري فوج ويٺل هئي. هڪ آفيسر موڪلي اسان کي پاڻ وٽ گهرايائين ۽ اسان اڌ ڪلاڪ کن ساڻس گذاريو. هن اسان کي پنجاب تي افغانن جي حملي متعلق ٻڌايو ۽ چيو ته اسان هينئر ان جاءِ تي ويٺا آهيون، جيڪا ڪنهن وقت افغان فوج جي ڪئمپ هئي. لڏيانا ۾ اسان جي پناه ۾ رهندڙ بادشاه زمان شاه پورا ٽي ڀيرا لاهور کي باه ڏئي ساڙي چڪو آهي. هن هندستان تي حملي ڪرڻ جو ارادو ڪيو هو، پر زماني جي حالتن جو شڪار ٿي ويو. مهاراجا دربار ۾ سادا ڪپڙا پائي ايندو هو. سندس ڪپڙا قاتل ۽ پراڻا هوندا هئا. 25 تاريخ تي هزهاءِ نيس اسان سان غير سرڪاري ملاقات ڪئي ۽ کيس چڱي طرح ڏسڻ جو موقعو مليو ۽ هن دربار برخواست ڪرڻ جي هدايت ڪئي.

اسان پهتاسون ته کيس هڪ ڪرسيءَ تي ويٺل ڏٺوسين. ٽيه چاليه راڄي چوڪريون، چوڪرن جي لباس ۾ ويٺيون هيون. سندن لاڳاپو ڪشمير يا ير پاسي وارن جبلن سان هيو. بي انتها خوبصورت هيون. قد ڪاٺ ۾ مهانڊن ۾ ننڍيءَ عمر جون ٿي لڳيون. سندن ٻگها ريشمي لباس ڪين ڏاڍو سونهن پيا. سمجهه ۾ ائين پئي آيو جڻ هرهڪ کي تير ۽ ڪمان هٿ ۾ هجي. مشرق جي شاعريءَ ۾ ڪشميري اک جي ڏاڍي تعريف ڪيل آهي. جنهن لاءِ هي ڪاريون ڪجليون ۽

چمڪدار اڪيون مثال هيون ۽ هرهڪ چوڪريءَ اکين جي چوڌاري سون جو ڀورو هٽي پنهنجي قدرتي خوبصورتي کي جڻ بگيڙي ڇڏيو هو. مهاراجا رنجيت سنگھ چيو ”هي ٻه منهنجي ريجمينٽ آهي. پر هي چونديون آهن ته هي اهڙي ريجمينٽ آهي جن سان تنظيمي اصول لاڳو نه ٿو ڪري سگھجي.“ مهاراجا جي هن راءِ ڏيڻ تي اسان ته کلياسين، پر سڄي ميڙاڪي کان به کلُ نڪري وئي. هن ٻن عورتن ڏانهن اشارو ڪري چيو ته اهي هن هٿيار بند دستي جون ڪمانڊر آهن. جن کي هن انعام ۾ ڳوٺ ڏئي ڇڏيا آهن ۽ ڪن کي پنج ته ڪُن کي ڏھ رپيا ڏهاڙي ورءَ ملندي آهي. ان کان پوءِ جلدي هن چار پنج هاٿي گهرايا ته ڳائڻين جي هن هٿيار بند ڇڙواڳ دستي کي پنهنجن گهرن ڏانهن روانو ڪري سگهجي. ان کان پوءِ رنجيت سنگھ اهم موضوعن تي ڳالهائڻ شروع ڪيو ۽ برطانيه سرڪار سان لاڳاپن جي ’تاريخ واري ميدان ٻوڙندو رهيو.‘ هن چيو ته ”انگريز سرڪار جي حڪمت عملين گهڻن سک سردارن کي شڪ ۽ شبهي جو شڪار بڻايو هو. پر مان شروع کان وٺي کانئن راضي هوس.“ هن سلسلي کي جاري رکندي چيو ته: ”سرجان مالڪم ڀريون ماڻهو هو، جنهن 1805ع ۾ دوستيءَ جو ناتُ نڀايو. سر چارلس ميٽڪاف به مُرسيءَ سان پنهنجو وارو وڄائي ويو. سر ڊيوڊ آڪٽرلوني ٻنهي طرفن جي دوستيءَ کي مضبوط بنيادن تي بيهاري ويو. مان هاٿي جيڪو خط انگلينڊ بادشاه سلامت جي وزير طرفان ڪيس ڏنو، سو به هڪ عام خط کان وڌيڪ جڻ ته ڪو دوستيءَ جو عهدنامون هو. جنهن راجا رنجيت سنگھ کي ايترو خوش ڪيو هو جو بيان ڪري نٿي ڪونه ٿو سگهجي. هو ڦِري ڦِري سنڌ جي شاهوڪاري ۽ ان جي دولت ڏانهن ٿي آيو. سنڌ جي دولت هٿ ڪرڻ لاءِ ڪيس چريائي جي حد تائين شوق هو. سندس تمنا هئي ته سنڌ مان دولت جو پئسو پئسو هٿ ڪري پنهنجي خواهش مطابق خرچ ڪري ۽ هن سنڌ جي موضوع تي انگريز سرڪار جي ارادن متعلق هڪ ڳنڀير سوال مون کان پڇي ورتو. راجا رنجيت سنگھ کي هنن سوالن پڇڻ جو به شوق هوندو هو ته يورپي قومن مان وڌيڪ طاقتور ڪير آهي. هن موقعي تي مون کان پڇيائين ته فرانس ۽ انگلينڊ مان طاقتور ڪهڙو ملڪ آهي؟ ڪيس ورائيم ته ٻئي طاقتور ملڪ آهن ۽ ڪيس فقط اهو ياد رکڻ گهرجي ته هندستان ۾ انگريزن جي طاقت برطانيه جي نمائندگي ڪري ٿي.

هن وڌيڪ چيو ته سندس فرينچ آفيسرن متعلق منهنجو ڪهڙو خيال آهي. ان کان پوءِ مون کان اهو ٻڌڻ چاهيائين ته مان سنڌوءَ جي هُن پار مسلمان غازين جي خلاف سندس هلايل جنگي مهم متعلق ڇا ڇا ٻڌو آهي. هن ٻڌايو ته اهي سڀ فتحون سندس قوم جي بهادريءَ جي طفيل آهن، جن کي ڪنهن جي لاءِ به بُغض ڪونه آهي. اهي انهن ڏينهن جو ڪاڏو ڇيله سان ٻڌي هلندا آهن. جتي پاڻي نه هوندو آهي اتي کوه کوٽيندا آهن. ضرورت پوندي آهي ته قلعو تعمير ڪري وٺندا

آهن. هندستان جي هيءَ اهڙي قسم جي خدمت آهي، جنهن جهڙي خدمت هن ڪاٿي بہ ڪانہ ڏٺي آهي. ”توهان منهنجيءَ فوج جي بهادري متعلق تہ ڄاڻندا هوندا. هن ڪشمير وڏيءَ بهادريءَ سان فتح ڪيو. مان هاڻي ان ملڪ جون شالون ۽ ٻي پيداوار تجارتي مال طور استعمال ڪريان ٿو، مان پنهنجي فوجن کي بہ اتان جون تيار ٿيل شالون ۽ ٻيو مال پگهار ۾ ڏيندو آهيان. هڪ سردار جنهنجا مون ڏانهن 300 رپيہ ٿيندا آهن تہ آءٌ کيس 500 روپين جون شالون ڏئي ڇڏيندو آهيان. ۽ هو ڏاڍو خوش ٿي ويندو آهي. ۽ ملڪ کي بہ فائدو رسندو آهي.“ ڪشمير جي شالن کان گفتگو هلندي اچي شراب تي بيٺي، ۽ شراب جي ڏاڍي تعريف ڪرڻ لڳو. خاص طور تي تيز شراب جي جنهنجو هيءَ پاڻ بہ شوقين آهي. ان کان پوءِ هن مون کي اهو ٻڌائڻ لاءِ التجا ڪئي تہ جيڪو شراب هن مون ڏانهن موڪليو سو اسان پيتو هو يا نہ؟ جنهن ۾ حڪيمن جا سفارش ڪيل موتي ۽ رتن وجهرائي موڪليو ويو هو. هن قسم جو شراب مشرق ۾ جام هوندو آهي. شراب جو اهو هڪ نمونو آهي. جنهن جي اصل حقيقت اها آهي تہ ڪلال پنهنجي شراب کي مقبول عام ڪرڻ لاءِ منجهس اهڙيون طاقتور شيون ملائيندا آهن، جن کي اتان جا ماڻهو تمام گهڻو پسند ڪندا آهن. موتين ملائڻ سان بہ شراب ڏاڍو مقوي ٿيندو آهي. راجا رنجيت سنگهہ سان اڪيلائيءَ ۾ گهڻي دير تائين ويٺا رهياسون. پوءِ هن هڪ خوبصورت ڪمان، تيرن جي ڀٿي، ڪشمير جي قيمتي شال جي جُهلَ ۽ سهڻن سَنجن سان هڪ گهوڙو، سنگ سليماني جي ميٽين جو سندس ڳچيءَ وارو پاتل هار، سائي پڪيءَ جي ڪُنگي جيڪا سندس مٿي ۾ پاتل هئي، سڀ مون کي تحفي ۾ ڏنا ۽ چيائين تہ ”هي منهنجي سواريءَ جي گهوڙن مان هڪ آهي. منهنجي گذارش آهي تہ قبول ڪريو.“ هن اهڙو گهوڙو مسٽر ليڪيءَ کي بہ ڏنو.

اسان گهوڙن کي ڏسي رهيا هياسون تہ هڪ لاڏو گهوڙو (Dray horse) آندو ويو. مٿانئس سونيءَ تند واري ڪپڙي جي جُهل ۽ هاٿيءَ وارو هودو پيل هوس. ان گهوڙي کي ڏسي مان کل روڪي ڪونہ سگهيس. ان کان پوءِ راجا رنجيت سنگهہ، صندل جو تيل ۽ گلاب جو پاڻي پنهنجي هٿن سان اسان جي مٿان ڇڙڪيو. ان بعد اسان جي ملاقات جي پڄاڻي ٿي. اسان ڪانئس موڪلائي وڃي رهيا هئاسين تہ ٻئي ڏينهن صبح سويل اچڻ لاءِ چيائين ۽ اهو بہ ٻڌايائين تہ هو ان وقت اسان جي وندر لاءِ گهوڙيسوار فوج جو مظاهرو ڪرائيندو.

اسان هڙهاءِ نيس سان مقرر وقت تي فوجي ميدان تي ملاقات ڪئي. اسان ڏٺو تہ ميدان تي 51 توبون بيٺل هيون، جن کي خاص هن موقعي لاءِ آندو ويو هو. پتل جون ٺهيل ۽ ڇهہ پائونڊ گولن اڇلڻ واريون هيون. هرهڪ توب کي ڇهہ گهوڙا ڇڪي رهيا هئا. اهو فوجي مظاهرو هڪ مقامي فوجي آفيسر جي نگرانيءَ هيٺ ٿي رهيو هو. توبن جو هلڻ ۽ ڇرڻ گهوڙن وسيلي ٿي رهي هئي. هر طرف قطارون

۽ ڪالم نـاهيا ويا هئا. بمباري جي انتها تي هڪدم ڪونه پهتا. پر سندن ڦڙتي چالاڪي ڏسڻ وٽان هئي. بمباريءَ ڪندي ڪوبه حادثو پيش ڪونه آيو. هن فوجي مظاهري ۾ گاڏين حصو ڪونه ورتو. گهوڙا ۽ توبخاني وارو سامان گهڻ درجي وارو هو. توبون البت سنئيون نـهيل هيون ۽ گاڏا جن تي توبون رکيل هيون سي به سٺيءَ حالت ۾ هئا ۽ لاهور جا ٺاهيل هئا. هرهڪ جو خرچ 1000 رپيه هو. مظاهري لاءِ جيڪي ٿي فوجون گذريون ته اسان کان به هن مظاهري متعلق پنهنجو رايو پڇيو ويو. هن جاڻ ڏيندي چيو، "هرهڪ توب تي آفيسرن، جوانن ۽ گهوڙن سميت منهنجو ساليانو 5000 رپيه خرچ آهي. قلعن تي حملن ۽ مارٽر جي استعمال کان سواءِ مون وٽ هڪ سو توبون آهن. فرينچ آفيسر چون ٿا ته اهي تمام گهٽيون آهن." هن وڌيڪ ٻڌايو ته "سندن تعداد وڌائي به ڪونه ٿو سگهجي." اسان اتي گهڻو وقت ڪونه ويٺاسون ته هن چيو، "اڄ ناشتو مون سان گڏ ڪجو." هن کان اڳ اسان کي اهڙو اعزاز ڪونه مليو هو ۽ اسان انڪار ڪري نه سگهياسين. ڪرسين کي سيري پري ڪيو ويو ۽ هن انتهائي سادي مهاراجا جي سامهون هيٺ هرهڪ لاءِ جدا بخمل جا گدا رکيا ويا. ڪيرٽين جا ڪيترائي نمونا هئا. انهن جي ڪٽاڻ هئي. اهي سڀ اسان کي وڻن جي پنن تي رکي ڏنا ٿي ويا. رنجيت سنگهه پنهنجي هٿ سان سنئيون سنئيون شيون چونڊيندو اسان کي ڏيندو ٿي ويو. سندس تماشائي ۽ حليم سڀاءَ اسان کي گهٽي کائڻ تي پئي مجبور ڪيو. اسان جي لاءِ چاقوءَ ڪانٽي کان سواءِ آڱريون جڻ ته بيڪار هيون. ناشتي ڪرڻ کان پوءِ هن اسان کي ساٿس ٽيهري جي ماني کائڻ جي نيند ڏني ۽ هڪدم پنهنجي ماڻهن کي ان جي تياري لاءِ هدايتون ڏيڻ لڳو. اسان کي مقرر وقت تي گهرايو ويو. اها ماني به ناشتي جهڙي ۽ ان ئي طريقي سان اسان کي کارائي وئي.

رنجيت سنگهه هر نقطئه نگاه کان هڪ عجيب و غريب ڪردار آهي. مان سندس فرينچ آفيسرن جي واتان ٻڌو آهي ته هن جهڙو انسان قسطنطنيه کان هندستان تائين ڪاٿي به ڪونه ملندو ۽ اهي سندس اندروني طاقت ڏسي چڪا آهن.

اسان 16 آگسٽ تائين مهاراجا جي مهمان جي حيثيت ۾ لاهور ۾ رهيا پيا هياسين. ان عرصي دوران ساڻس ملڻ جا مونکي ڪيترائي موقعا مليا. پر مان نه ٿو سمجهان ته سندس اقتدار ۾ اڄڻ جي تاريخ کي انبالا جي پوليٽيڪل ايجنٽ ڪئپٽن وليم مري جيان ڪجهه وڌائي سگهان ٿو. رنجيت سنگهه ۾ جيڪا ساراهڻ جوڳي خاصيت آهي، سا سندس انسانيت آهي. تخت نشين ٿيڻ کان پوءِ ڪنهن ڪونه ٻڌو هوندو ته هن ڪنهن بني بشر کي موت جي سزا ڏني. هو ڏوهيءَ جو عضوو ڪپي ڇڏيندو هو. پر گهڻو ڪري جبلن ڏانهن ملڪ نيڪالي ڏني

ڇڏيندو هو. چالاڪيءَ ۽ معاملن تي مصلحت سندس سياست ۽ تدبل جو بنياد هوندو هو. هن سک سردار جي سياسي حياتي ختم ٿيڻ واري آهي. ٽي- بيءَ جو مريض آهي. ڪمزوريءَ کان ڪبو ٿي ويو آهي. عضوا ڪمزور ٿي چڪا اٿس. ۽ هاڻي رات جو جيڪي شرابن جا چڪا چاڙهي ٿو يا تيز برانديءَ جا پئگ پئي ٿو سي سندس قوت برداشت جو بند ڀڃي وجهندا.

16 تاريخ آگسٽ تي اسان ڪانئس موڪل وٺڻ لاءِ آخري ملاقات ڪئي. منهنجو پيو دوست طبيعت جي ناساز هجڻ ڪري ڪونه هليو. ڪئپٽن ويڊ مون سان گڏ هو. محلات جي دروازي وٽ اسان جي آجيان ڪيائين. سندس طبيعت ۾ ڪجھ گهرائي پئي ڏٺي. عاليشان غاليچي بدران اسان جي ڪرسين هيٺان سفيد ڪپڙو وڇايل هو ۽ دربار ۾ به ڪي مختصر نوڪر چاڪر موجود هئا. منهنجي خواهش ڪرڻ تي هن مون کي 'ڪوهنور هيرو' ڏنو، جيڪو دنيا جي هيرن ۾ وڏي ۾ وڏو هيرو هو ۽ راجا رنجيت سنگھ ڪابل جي اڳئين بادشاه شجاع کان زبردستيءَ ورتو هو. ڏاڍي قيمتي پاٿيٺ اٿس. ماپ ۾ ڪڪڙ جي آني جي اڌ جيترو ٿيندو. سندس تور ساڍا ٽن رپين جي برابر آهي. جيڪڏهن هن جواهر جي قيمت ڪٿي وئي ته ساڍن ٽن ملين رپين کان گهٽ ڪانه ٿيندي. پر مان سمجهان ٿو ته اهو وڏاءُ آهي. ڪوهنور هيري کي پاسن ۾ پائڻ لاءِ سندس ٻنهي طرفن کان جهرڪيءَ جي آنن جيترا هيرا پويل آهن.

اسان جي موڪلائي هلڻ کان اڳ مهاراجا رنجيت سنگھ ڪوهنور هيري لاءِ ڏاڍو پريشان پئي ڏٺو. انهن هيرن سان گڏ 14 روپين جي تور جيترو هڪ لال هو، جنهن تي اورنگزيب ۽ احمد شاه سان گڏ ڪيترن بادشاهن نالا اڪريل هئا. انهن جواهرن ۾ 11 روپين جي تور جيترو پکراج به شامل هو، جيڪو رنجيت سنگھ 20,000 رپين ۾ خريد ڪيو هو.

هزهاءِ نيس رنجيت سنگھ، هندستان جي ڏور دراز علائقن جهڙوڪ بمبئي سان آمدرفت کلڻ تي خوشيءَ جو اظهار ڪندي انگريز سرڪار ان دوستي پڪي ڪرڻ جو يقين ڏياريو. بعد ۾ هن موتين جي هڪ لڙهي مون کي ڏني. هن هيري جي منڊي منهنجي هڪ هٿ تي ۽ زمرد جي منڊي ٻئي هٿ تي رکي ۽ چار داڻا زمرد ۽ موتين جا پيا به ڏنا. ان کان پوءِ هن منهنجي چيله سان تلوار ٻڌي جنهنجي مُٺئي تي موتين جو ڪم ٿيل هو. هڪ گهوڙو به تحفي ۾ ڏنائين، جنهن جي جُهل تي سون جو ڪم ٿيل هو. لغام ۽ هني تي به سونا زيور جڙيل هئا. هن هڪ قلعت به ڏني، جيڪا ڪشميري شال مان ٺاهيل هئي ۽ ٻيون به ڪشمير جون ڪيتريون ئي ٺهيل شيون ڏنائين ۽ ساڳيون شيون مسٽر ليڪي کي به ڏنيون ويون. اسان جي ٽن نوڪرن کي به رنجيت سنگھ پنهنجي سخاوت سان نوازيو ۽ باقي رهيل نوڪرن لاءِ به 2000 روپيه ڏنا. بعد ۾ مهاراجا، انگلينڊ جي بادشاه جي وزير جي خط جي

جواب ۾ هڪ خط ڏنو ۽ کيس ڏيڻ لاءِ مون کي گذارش ڪئي. اهو خط هڪ ريشميءَ ڳوٿريءَ ۾ پيل هو. منهن هٽڻ واري ڏوري جي چيڙن ۾ ٻہ ننڍڙا موتي ٽاهيا ويا هئا. ان ويڙهيل خط جي ماپ چئن پنج فوٽن جي وچ تي هئي. ڏٺو ويندو تہ ان خط ۾ باغ و بهار واري زبان استعمال ڪيل آهي جنهن کي يورپي ماڻهو پسند ڪونہ ڪندا آهن. ان سان گڏ منجهس دولت جو خمار ۽ ڪجهہ اڳڪٿيون بہ ڪيل آهن. هزهاءِ نيس کان جيڪو مون کي لقب عطا ٿيو، سو هڏي اوهان ڪِلي پونديءَ.

مهاراجا رنجيت سنگهہ جو انگليند جي بادشاہ جي وزير ڏانهن لکيل خط جو نقل جيڪو آخري ملاقات ۾ منهنجي حوالي ڪيو ويو هو تہ جيئن آءٌ ان خط کي وزير فار دي افيئرس آف انڊيا جي حوالي ڪريان. ان خط جو زباني ترجمو هن ريت آهي:

"ان خوشيءَ جي موقعي تي جڏهن دوستيءَ جي ڪاغذ مان چوڪي چيٽ جي سڳند پري ٿڏڙي هير ڳهلي رهي هئي ۽ منهنجي احساسن کي خوشبودار گلن سان گڏ اُڏائي رهي هئي تہ عاليجناب جو خط پهتو، جنهن جو هرهڪ لفظ عزت جي ٽاريءَ تي ٽڙيل گُل سمان ۽ ان جو هرهڪ اکر شان ۽ وقار جي وڻ ۾ تازي ٻور مان اسرندڙ مٺي ميوي جيان آهي. مذڪوره خط مسٽر برنس ۽ جان ليڪي منهنجي حوالي ڪيو. جن کي پهچائڻ لاءِ الپائين نسل جا پيلا گهوڙا بہ حوالي ڪيا ويا هئا. جن جو قد هاٿيءَ جيترو ۽ سونهن ۾ سوپيا ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هئا، جن جي تعريف هتي تہ ٿهيو، پر سندن پنهنجي ملڪ ۾ بہ آهي. اهي ناياب گهوڙا گريٽ برٽن جي بادشاہ سلامت، سوکڙيءَ طور مون ڏانهن موڪليا ۽ جن سان گڏ هڪ شاندار ۽ وڏي گهوڙي- گاڏي بہ شامر هئي. اهي مذڪوره سوکڙيون مٿين ٻنهي نوجوانن وڏيءَ حفاظت سان سنڌوءَ رستي سفر ڪري مون وٽ پهچايون آهن. انهن سوکڙين سان گڏ اوهان جو خط بہ موصول ٿيو، جنهن ۾ دوستيءَ جو دمر آهي. اهو خط مسٽر برنس ڏنو، جيڪو مٺن ٻَهہ ٻهہ ٻولن وارو پيارو پنڇي ۽ فصاحت ۽ بلاغت جي باغن ۽ بستانن جي بلبل آهي. جڏهن اهي سڀ شيون مون وٽ پهتيون تہ منهنجيءَ دل ۾ خوشين جا هزارين ادما اٿيا.

توهان جي خط معرفت اهو معلوم ٿيو تہ انگليند جو بادشاہ سلامت منهنجي طرفان موڪليل ڪشمير جي شال مان تيار ڪرايل خاص تحفو ملڻ ڪري ڏاڍو خوش ٿيو آهي. خوشي جي اهڙيءَ خبر مون کي نهال ڪري ڇڏيو آهي. خاص طور تي بادشاہ سلامت جي خاص ڌيان ۽ هاجهہ سبب منهنجي دل ۾ خوشي جي جذبن ۽ احسانمنديءَ جي ادمن ڪري ايترو تہ ٿمتار ٿي وئي آهي جو اهو امڪان ئي نظر ڪونہ ٿو اچي تہ انهن کي اکرن ۾ بيان ڪري سگهان.

God (1)

اَڪل پورڪ جي، (1) جي مهربانيءَ سان منهنجي ڪُڙهه ۾ ترڪستان، ايران ۽ هندستان جي مختلف ملڪن جا چونڊ گهوڙا موجود آهن. پر اهي سڀ، توهان جي معرفت انگلينڊ جي بادشاهه طرفان موڪليل گهوڙن جي پيٽ ۾ گهٽ آهن. ڇاڪاڻ ته اهي گهوڙا قد ڪاٺ، خوبصورتي ۽ بيهڪ ۾ دنيا جي هر شهر ۽ هر ملڪ جي گهوڙن کان بهتر آهن. انهن گهوڙن جي فعل کي ڏسي نئون چنڊ حسد وچان ڦڪو ڏسڻ ۾ ايندو.

گهڻو ڪري آسمان تان غائب ٿي ويندو. اهڙا گهوڙا ته سڄ جي اڪ به ڪائنات ۾ ڪاٿي به ڪونه ڏٺا هوندا. مون کي اهڙي طاقت،ڪانه آهي جو سڌن واڪاڻ، لفظن ۾ بيان ڪري سگهان. آءٌ مجبور ٿيو آهيان ته پلي گهوڙي جي ڪنڌ تي واڳون رکي ان کي ميدان تي ڊوڙڻ لاءِ ڇڏي ڏيان.

توهان پنهنجي خط ۾ ذڪر ڪيو آهي ته بادشاهه سلامت، مون سان پڪي دوستيءَ جي دلي خواهش جي اظهار ڪرڻ جي هدايت ڪئي آهي، جيڪا گڏريل ڪيتري وقت کان قائم آهي ۽ ٻنهي ملڪن جي رعايا جي آرام ۽ خوشيءَ جو سبب بڻي آهي. اوهان وڌيڪ چيو آهي ته بادشاهه سلامت جي دلي دعا آهي ته مان صحت ۽ ٻگهي ڄمار ماڻيان ۽ پنهنجي ملڪ ۽ ملڪي ماڻهن جو تحفظ ڪندو رهان. توهان مهرباني ڪري بادشاهه سلامت کي اهو يقين ڏياريو ته اهي ساڳيا جذبا منهنجا به آهن، ته شال اسان ٻنهي جا واسطا ۽ رابطا قائم ۽ دائم رهن ۽ بادشاهه سلامت پنهنجي رعايا سميت سدائين خوش ۽ ريان کيان هجي.

ٻنهي ملڪن جي وچ ۾ دوستي جو بنياد هڪ سک ماڻهوءَ ۽ بلند ڪردار انسان سي- ٽي ميٽڪاف (C.T Metcalfe) جي معرفت پيو هو. سر سي- ٽي ميٽڪاف هندستان ۾ گهڻو عرصو رهيو. سندس ئي ڪوشش ۽ ڏيان سان باهمي دوستي ۽ هڪ ٻئي کي سمجهڻ ۾ وڏي هٿي ملي هئي ۽ اها دوستي مضبوط ۽ مڪمل بڻجي وئي. جڏهن عزتِ ماب ارل آف مهرسٽ هندستان ۽ سملا آيو ته ٻنهي ملڪن جي وچ ۾ دوستيءَ جو خوب مظاهرو ڏسڻ ۾ آيو. جنهنجي مُلڪان ملڪ ڏوهر مچي وئي هئي.

جڏهن کان وٺي مسٽر ويڊ (Wadè) لڌيانا ۾ مقرر ٿي آيو آهي ته هن ٻنهي طاقتن جي تعلقاتن کي وڌائڻ ۾ ڪابه ڪثر ڪانه ڇڏي آهي.

رائيٽ آنربل لارڊ وليم بينٽڪ ، موجوده گورنر جنرل جڏهن سملا پهتو هو ته، مان به خير سگالي طور مسٽر ويڊ سان گڏ اميرن جي هڪ سفارت موڪلي هئي. ڏانهس خط به لکيو ويو هو، جنهن ۾ سندس صحت متعلق دعا ڪيل هئي. ملاقات ڪرڻ کان پوءِ گورنر جنرل کين باعزت رخصت ڪيو. واپس اچڻ تي ان سفارت سندس باعزت آجياڻي متعلق پيرائتيون ڳالهيون ٻڌايون. اهڙين خوشخبرين مون کي ڏاڍو خوش ڪيو. الله جي مهربانيءَ سان موجوده گورنر جنرل به ارل آف امهرسٽ

جيان ٻنهي ملڪن جي تعلقات کي وڌائڻ ۽ قائم رکڻ ۾ مشغول آهي ۽ اهو سندس اعليٰ خوبين جي ڪري آهي ۽ مون کي قوي اميد آهي تہ هو هن موضوع تي اڳين گورنر جنرلن کان وڌيڪ ڌيان ڏيندو.

مسٽر برنس ۽ جان ليڪي جن جو آءٌ اڳ ۾ بہ ذڪر ڪري آيو آهيان، سي بادشاه سلامت طرفان موڪليل سوکڙيون کڻي پهتا، تن کان آءٌ دوستاڻي قسم جي گفتگو ٻڌي ڏاڍو خوش ٿيو آهيان. انگريز سرڪار جي مهربانين ۽ سندن خاص ڌيان، جنهن اهڙن آفيسرن جهڙي سفارت موڪلي. ٻنهي ملڪن جي دوستيءَ کي سو دفعا وڌيڪ مضبوط ڪيو آهي. هن قسم جي خوشخبري ڏيهان ڏيهہ مشهور ٿي وئي آهي، جيڪا دوستن احبابن لاءِ تہ خوشين جو باعث آهي، پر دشمنن جا ساه ساڙ ۾ سڙي رک ٿي ويا آهن. مون کي پوري اميد آهي تہ هن خط جا خاص ٽڪرا بادشاه سلامت جي ڌيان تي اٿيندا.

مون کي پوري اميد آهي تہ اللهٰ جي مهربانين سان اسان جي دوستي ۽ اسان جا تعلقات ڏيهري جي سج جيان چِٽا پڌرا آهن ۽ بادشاه سلامت جي نيڪ ستاري طفيل ڏينهون ڏينهن وڌندا رهندا.

مان، مسٽر برنس ۽ جان ليڪي کي، توهان ڏانهن هيءُ دوستاڻي جوابي خط کڻي اچڻ جي اجازت ڏني آهي ۽ مون کي پورو ويساه آهي تہ اهي ٻئي آفيسر پنهنجي منزل تي سلامتيءَ سان پهچي اوهان کي اسان جي نيڪ جذبن جون سڀ ڳالهيون ٻڌائيندا. مون کي پورو اعتماد آهي تہ توهان اهو ضرور سمجهندا هوندا تہ بادشاه سلامت ۽ اوهان جي صحت جي مون کي ڏاڍي ڳڻتي هوندي آهي، تنهن ڪري اوهان پنهنجي ۽ بادشاه سلامت طرفان خط لکندا رهندا تہ مهرباني ٿيندي.

(صحي)

E. Reaven Shaw
Depy. Pol. Secretary

هي خط ڏئي مهاراجا رنجيت سنگهہ مون کي پاڪر پاتو ۽ گورنر جنرل آف انڊيا وٽ سندس نيڪ جذبن جي اظهار لاءِ مون کي گذارش ڪئي. پوءِ مان راجا کان اجازت وٺي ساڳي ڏينهن شام جو، سندس دارالسلطنت لاهور کي الوداع چئي ۽ هماليہ جبل تي واقع سملا ڏانهن رواتو ٿيس. جتي ان وقت لارڊ بينٽڪ رهيل هو ۽ مون کي پنهنجي سفارت جي حال احوال ڏيڻ لاءِ اتي گهرايو ويو هو.

ٻئي ڏينهن صبح جو آءٌ ٽيهہ ميل پري سکن جي مقدس مقام امرتسر ۾ موجود هيس. وچ واري علائقي کي مانجا (Manja) ٿي سڏيائون. ڏاڍو سر سبز ۽ خوشحال خطو آهي. هندستان جي هڪ شهنشاه راوِيءَ مان 80 ميل ڊگهو هڪ واه کوٽايو هو. جيڪو لاهور واري رستي سان پور-وچوٽ تي امرتسر کي پاسو

ڏئي وهندو آهي. سندس ٻاٽي تانگهو آهي. ڪاٺي سندس ويڪر 8 فوٽ مس ٿيندي. پوءِ بہ منجهس ننڍڙيون ٻيڙيون هلنديون رهنديون آهن. هڪڙو ڏينهن امرتسر ۾ رهي پيم. سندن رسم ۽ رواج اکين ڏٺم ۽ منهنجي ٻچ ٻچ واري اڃا گهٽي ختم ٿي وئي. شام جو شهر جي مکيءَ اسان کي پنهنجو قومي گردوارو ڏيکاريو. سندس تعمير وچ ۾ ٿيل آهي. سڄي عمارت مٿان سون جو تهہ چاڙهيو ويو آهي. اسان سندس طواف ڪري اندر داخل ٿياسون. مقدس ڪتاب گرنٿ صاحب هڪ سک گروءَ جي آڏو کليو رکيو هو. گروءَ جي هٿ ۾ ٿهيٽ جي چڱوڻءَ جوپڇ هو. جيڪو مٿس وجهي جيان جَهلي رهيو هو. جڻ تہ ناپاڪائي دور ڪندو هجي.

اسان گرنٿ صاحب وٽ نذر نياز رکيوسين. اسان کي گردواري ۾ عزت سان وهاريو ويو هو. ان وقت هڪ سک اتي بيٺو ۽ گرو گوبند سنگهہ کي واکاڻ لڳو تہ سڀ موجود سک ان ۾ شريڪ ٿي ويا. هو چوندو رهيو تہ جيڪي اڄ سک پنهنجي حياتيءَ جون موجون ماڻي رهيا آهن. سو سڀ گوبند سنگهہ جي يا ڪرپا سان آهي. گردواري ۾ موجود مهمان انگليند جي بادشاه طرفان سوکڙيون کڻي دوستي پڪي ڪرڻ آيو آهي ۽ هاڻي گردواري ۾ پهچي 250 رپين جي پيتا ڏني آهي. اها پيتا گرنٿ صاحب جي مٿان رکي وئي ۽ پوءِ ”واه گروءَ جي ڪا فتح“ جو نعرو هڻي جلسي جي ڪارروائي ختم ڪئي وئي. مان ان سک گروءَ کي هڪ اعلان ڪرڻ جي گذارش ڪئي تہ اسان سک قوم سان پڪي دوستي رکڻ جا خواهش مند آهيون. پوءِ بہ وري نعرا شروع ٿي ويا. ”واه گرو جي ڪا فتح“ خالصہ جي ڪا فتح“ وڏي گرد واري جي ياترا کان پوءِ اڪالي بنگا آياسين. اڪالي بنگا امر انسانن جا گهر هئا، جن ۾ انهن عظيم انسانن پنهنجي حياتي گذاري هئي. ساڳيءَ ريت اسان اتي بہ پيتا رکي. اسان کي اندر وڃڻ لاءِ ڪونہ ڇڏيائون. اڪالي يا نهنگ جنوني قسم جا مذهبي سک هوندا آهن. جن تي ڪنهن بہ قسم جو اعتبار ڪونہ هوندو آهي. پيتا جي بدلي گروءَ اسان کي کنڊ ڏني. اڪالي قسم جا سک نيري رنگ جو پٽڪو ٻڌندا آهن. جيڪو هوريان هوريان مٿي چوٽي ڪندو ويندو آهي. منجهس لوه جا ڪيترا ڇوڙها لڪل هوندا آهن ۽ پنهنجي بچاءَ واسطي اڇلي استعمال ڪيا ويندا آهن. اهي پنهنجي سک برادريءَ جي توهين ۽ بي عزتي ڪندي بہ ڪونہ ٻجندا آهن. ڏهاڙي ڪونہ ڪو دنگو فساد پيو ٿيندو آهي ۽ پنجاب ۾ اهو ڪو ڏينهن خالي ڪونهي جو مذهبي جنونين جي وٽي سان ڪو قتل نہ ٿئي.

اڪالي سک مذهب جو هڪ وڏو ٽولو آهي ۽ راجا رنجيت سنگهہ بہ ان فرقي سان لاڳاپيل آهي. پر سندس ڏاڍاين کي دٻائڻ لاءِ پنهنجيءَ طاقت کي بہ استعمال ڪندو آهي. وڏا ڏوهاري يا تہ هن پنهنجي فوج ۾ ڀرتي ڪري ڇڏيا آهن يا کين ملڪ نيڪالي ڏئي ڇڏي آهي. اسان جي مهماندار جو پيءُ ديسا سنگهہ مجيٺيہ

(Majeetia) سک برادري جو چڱو مڙس اسان جو رهبر، عمر ۾ موٽيل ۽ رڄ پلو مڙس هو. کيس اسان جي بچاءَ جي ڏاڍي ڳڻتي هئي. ماڻهن جي ڳپا گهڻا مان هٿن سان سُکَ جهلي ٻاهر ڪيي آيو. ان کان پوءِ امرتسر شهر کي گهمي ڏٺو سين. هيءَ لاهور کان وڏو ۽ هندستان ۽ ڪابل جي وچ ۾ هلندڙ تجارت جو مرڪزي شهر آهي. هتان جا واپاري گهڻو ڪري هندو آهن. سنڌن گهرن جي درن وٽ سئونچر لوڻ جا وڏا چڪا رکيل ڏسي تعجب ۾ پئجي وياسين. بعد ۾ پتو پيو تہ اهي هن مقدس شهر جي ڳئن جي چٽڻ واسطي رکيا ويا آهن. واپسيءَ تي رام باغ بہ گهمندا آياسون. مهاراجا رنجيت سنگھ جڏهن بہ امرتسر ايندو آهي تہ رام باغ ۾ رهندو آهي. هتي بہ سندس فوجي ڪارڪردگي سان دلچسپيءَ جو پتو پيو. هن سردار ڦول باغ جي چوڌاري ڪچو قلعو اَڏائي ڇڏيو آهي ۽ ان جي چوڌاري کاهيءَ جي کوٽائيءَ جو ڪم جاري آهي.

امرتسر کان 23 ميل پري بياس نديءَ تي پهتاسين. سڪندر اعظم هن درياه کي هئفاسس (Hyphasis) جي نالي سان سڏيو آهي. زمين جو ورن پڪو آهي. وڻ بہ جبدا پاڌا پيا ڏسبا. جلال آباد وٽان بياس 21 تاريخ اڪرياسين. وسڪاري سبب سندس پيٽ هڪ ميل موڪرو ٿي ويو هو. سندس وَهَ جي تک پنج ميل في ڪلاڪ هئي. اڪرڻ ۾ اسان کي بہ ڪلاڪ لڳا. جنهن جاءِ تان هيڙيءَ هاڪاريو، ان جي سامهون واري جاءِ کان بہ ميل هيٺ وڃي هيڙيءَ پتڻ ڪيو. سنڌس وڌ ۾ وڌ اونهائي 18 فوٽ هئي.

هن نديءَ ۾ استعمال ٿيندڙ هيڙيون ائين پيون ڏسڻ ۾ اينديون جڻ تہ اڳل سان ڪي ٽُرها آهن. سندس موڙو ڪائڻ يا پنتي ورڻ ڏاڍو خطرناڪ هوندو آهي. سندن سفر جيءَ جو جوکو هوندو آهي. تنهن هوندي بہ ڍور ڍڳا، گهوڙا ٻهيڙا، هاٿي ۽ توبون پيون آرپار ايندين ويندين آهن. اسان بہ خير سلامتي سان تار ڪري وڃي پار پياسين. پر هڪ خطرناڪ حادثي کان وار جي وٿيءَ تان بچي وياسين. ٿيو هيئن جو وڏي وهڪري مان تہ هيڙيءَ تي چڙهي اچي پار پڳاسين. پوءِ اسان کي، هاٿيءَ تي چڙهي واهڙ اڪرڻ جو شوق ٿيو. واهڙ جي ويڪر 30 گز ۽ اونهائي 18 فوٽ هئي. هاٿي بہ جڏهن تار مان تري اچي تانگهي ۾ پهتو تہ پاڻيءَ ۾ ويهي رهيو ۽ وٺي ليٽڻ ۽ ليٽڙيون پائڻ شروع ڪيائين. مسٽر ليڪيءَ ۽ مان ابهرائي ڪري ائين ڪٽي پاڻيءَ ۾ آ ڪئي سين، ايڏا قداور بہ ڪونہ هئاسون جو تَرَ تي وڃي پير کپن نہ وري ترڻ ۾ ماهر. بس تَرندا، ترڳندا، ليٽڙيون پائيندا، گوتا ڪائيندا اچي ڪنڌيءَ لڳاسين. باقي ڊاڪٽر مري سو، آرام سان هاٿيءَ جي هوڌي ۾ پنهنجي جاءِ تي کُپ کوڙيون ويٺو هو. هن واقعي کان پوءِ اسان وري هاٿيءَ تي چڙهي درياه اڪرڻ کان بان ڪئي، باقي ساندارن کي سو واه جو ڪتب آندوسين.

اسان جي منزل بياس کان 10 ميل پري ڪپور ٿلا شهر ۾ هئي. هيءَ علائقو

راجا فتح سنگھ الووال جي حڪمرانيءَ هيٺ آهي. هيءُ سک سردارن مان آهي، جن 1805ع ۾ لارڊ لئڪ سان گڏ هتي فوجي ڪئمپ هئين هئي. اجا بہ نوجوان لڳو پيو آهي. هن اسان جي عزت آبروءَ ۾ مانَ مرجائت سان آجيان ڪئي. ويجهي اچڻ تي هن پنهنجا بہ پٽ اسان جي استقبال لاءِ موڪليا. شام جو ملاقات لاءِ هو اسان وٽ پاڻ ڪهي آيو. ٻئي ڏينهن جڏهن اسان ملاقات لاءِ وٽس وياسين تہ هن باغ ۾ اسان جي وڏي دعوت ڪئي ۽ تمام گهڻا ڏيئا ٻاريا ويا. اسان هڪ تلهي تي ويهي اچرج جهڙي ڏيئاري (چراغاني) ڏسي ڏاڍا سرها ٿياسين. فتح سنگھ اهو ماڻهو آهي، جنهن جو سر جان مالڪم "اسڪيچ آف سڪس" ۾ شرانجوريءَ جي حوالي سان ذڪر ڪيو آهي.

سالن گذرڻ کان پوءِ بہ سندس شراب پيئڻ جي شوق ۾ گهٽتائي ڪانہ آئي آهي. اسان جي وهڻ کان هڪدم پوءِ شراب جي بوتل ڪڍي بي حجاب ٿي پيئڻ لڳو. اسان کي بہ پيئڻ لاءِ زور ڀريائين. اهو شراب انگريزن جي استعمال کان وڌيڪ تيز هو. هن اسان کي هر قسم جي شراب موجود هجڻ جو يقين ڏياريو. اسان پيئڻ کان گهڻو لهرايو پئي. سردار صاحب ۽ سندس خاندان جي صحت جي نالي اسان هڪ هڪ جام پيتو ۽ ماٺ ڪري ويهي رهياسين. هن جڏهن قيمتي سوکڙيون ڏيڻ شروع ڪيون تہ اسان انڪار ڪري ڪونہ سگهياسين. مون کي هن موتين جي هڪ لڙهي ۽ ٻيا جواهر گهوڙي سان گڏ تلوار ۽ ڪيتريون شالون ڏنيون. سردار فتح سنگھ جي شخصيت بہ لاجواب آهي. سندس ذهن فوجي آهي. سالياني آمدني چار لک اٿس. پنهنجو پورائو ان منجهان ڪري ويندو آهي. ڪيس پنهنجي نئين گهر ٺهرائڻ جو بہ ڏاڍو شوق آهي. سندس اها بہ آرزو آهي تہ سندس ٻنهي باغن ۾ ڪم ڪرڻ لاءِ ججها ماڻهو هجن. هاڻي پنهنجي لاءِ انگريزي طرز تي هڪ گهر ٺاهڻ ۾ رڌل آهي. گرميءَ کان بچاءَ لاءِ هن زمين هيٺ چئن پنجن ڪمرن تي مشتمل هڪ جاءِ ان عمارت سان شامل ڪري ڇڏي آهي. جڏهن ڪاڻئس موڪلائي هلڻ لڳاسين تہ پنهنجي پراڻي دوست سرُ جان مالڪم کي گهڻي سلامن ڏيڻ جو تاڪيد ڪيائين.

اسان ڪپور ٿلا کان فلور تائين ٽي منزلون ڪيون. هيءُ شهر ڪپور ٿلا کان 30 ميل پري ستلج جي ڪناري تي آباد آهي. رستي سان جلندر ۽ جمشير، ٻنهي شهرن وٽان لنگهياسين. جلندر جو شهر وڏو هو. ڪنهن زماني ۾ افغانن جي منجهس گهڻائي هئي. چوڌاري پڪين سرن جو قلعو اٿس. گهٽين جي سرن سان فرش بندي ٿيل آهي. شهر تي جلندر جو نالو هڪ دو آبي ڪري پيو آهي. اهو علائقو ستلج ۽ بياس جي وچ تي آهي. ٻين دو آبين جا نالا بہ مرڪب لفظن ذريعي ٺهيل آهن. چناب ۽ بيهٽ جي وچ تي چينيوٽ آهي. راوي ۽ چناب جي وچ تي رچنا دو آبو آهي. بياس ۽ راوي جي وچ واري علائقي کي 'باري' سڏيو ويندو آهي. جلندر

ڪان وٺي ستلج تائين سڄو علائقو سرسبز آهي ۽ آباد آهي. ڳوٺن جي چوڌاري ڪچا ڪوٽ ڏنل آهن. ڪن ڳوٺن جي پرسان وري ڪڏون ڪنيل ڏسڻ ۾ اچن ٿيون. جنهن مان سمجهه ۾ ائين اچي ٿو ته ڪنهن زماني ۾ اهو علائقو ايڏو گهڻو آباد ڪونه هو. گهرن ۾ ڪاٺ استعمال ٿيل آهي ۽ ڇت تراڪڙي هوندي اٿن. گهرن جي لنبُ مٽيءَ جي گاري سان ٿيل آهي. پر ڪان جڻ ته مَنهن پيا معلوم ٿيندا.

ستلج جي ڪناري سان فلور (Flour) لاهور جي حڪمران جو سرحدي شهر آهي. هتي ملتان مان ڪنيل سک دوستن ۽ محافظن ڪان موڪلايوسين. ڪميشنڊ ۽ نان ڪميشنڊ آفيسرن ۾ ڪپڙا ورهايا ۽ ٻين ماڻهن کي هڪ هڪ هزار رپيو ڏنو ويو. انهن انعامن ڪري هرڪو ماڻهو خوش هو. مهاراجا رنجيت سنگهه پنهنجيءَ سخاوت آخري وقت تائين برقرار رکيو آيو. ستلج پار ڪرڻ کان اڳ، هن جا موڪليل 24,000 رپيه روڪ اسان کي مليا، توڙي جو اسان لاهور پهچڻ کان پوءِ ڏهاڙي وِرَّ وارا 700 رپيه وٺڻ کان انڪار ڪيو هو.

پنجاب جي سرحدن کي صفا ڇڏڻ کان اڳ، اوهان کي سندس قديم آثارن متعلق به ٿي ڳالهيون ٻڌائيندو هلان، جيڪي سياحن جو هميشه پاڻ ڏانهن ڌيان ڇڪائينديون آهن. اها هڪ ويساه جوڳي ڳالهه آهي ته سڪندر اعظم لاهور ۾ آيو هو. هن دارالسلطنت جي ڏکڻ- اوڀر طرف ٻنڊ جي مٿان سنگالا (Singala) نالي هڪ قديم شهر جا ڪنڊر موجود آهن. مانڪ وارا واري A-Tope جو ذڪر مسٽر ايلفن اسٽون اڳ ۾ ئي ڪري چڪو آهي. بعد ۾ مسٽر وينچورا به ان جي ڪجهه کوجنا ڪئي آهي، جنهن جي لکڻ عالمن جو مشرق طرف ڌيان ڇڪايو هو.

فرينچ دوستن جو ويچار آهي ته اهي مذڪوره ڪنڊر سڪندر جي فوجي مهم کان گهڻا اڳاٽا آهن. ڇاڪاڻ ته اتان لڌل سڪن تي موجود شڪل نيپچون جي ته سولي تصوير سان ميل کائي ٿي، جيڪا پرس پولس جي پٿرن تي به نظر ايندي آهي. پنجاب مان گذرندي سڪندر جي دور سان لاڳاپيل ڪوبه سڪو مون کي هٿ ڪونه لڳو ۽ نه وري يونانيءَ باختري سڪو مليو. فرينچ دوستن وٽ به اهڙو ڪوبه سڪو موجود ڪونه آهي. مون کي اهو بيان ڪري خوشي ٿئي ٿي ته مانڪ وارا جي ڪنڊرن جهڙيون به قديم وستيون سنڌوءَ جي اولهائين ڪناري، يوسف زئي علائقيءَ جي جبلن ۾ ڳولهي لڌيون ويون آهن. انهن ماڳن جي کوٽائي ڪرڻ کان پوءِ پنجاب جي قديم آثارن جو چڱيءَ ريت پتو پئجي سگهندو. (1) هتان جي ماڻهن جي بيانن مطابق سيالڪوٽ تمام پراڻو شهر آهي. لاهور کان سندس فاصلو 40 ميل ڪن ٿيندو. سندس ذڪر فارسي زبان جي سڪندر نامي ۾ موجود آهي.

---

(1) My journey to Bokhara made me better acquanted with these topes, as has already appeared in vol. I

26 تاريخ آگسٽ جي منجهند جو ستلج يا هيسو دورس کي پار ڪري لڌيانا روانا ٿياسين. هن کي ڪاٽي شتودرا يا سون ندين وارو درياه به سڏيندا آهن. ڇاڪاڻ ته هيءَ ندي سو ننين واهڙن ۾ ونڊجي ويندي آهي. اسان جي پهچڻ کان ٻه ڏينهن اڳ منجهس چاڙهه اچي ويو هو ۽ سندس ويڪر 700 گزن تي پهچي چڪي هئي. سندس اونهائي ڪاٽي ڪاٽي 18 فوٽ نه ته عام طرح 12 فوٽ هئي. بياس کان سندس وهڪري جي تک گهٽ آهي. ستلج جو پاڻي پنجاب جي ٻين درياهن جي پاڻيءَ کان وڌيڪ ڏڌو آهي. شايد ان جو سبب اهو آهي ته سندس ديگهه گهٽي آهي ۽ سندس وهڪري جو گهڻو حصو برف پوش جبلن مان لنگهي ٿو. هي درياه پنهنجا وهڪرا بدلائيندو رهيو آهي ۽ هڪ ڪنارو ڪائي ٻيو ڪنارو ٺاهي وٺندو آهي. انگريز سرڪار جي لڌيانه واري علائقي جي وچ تي هن درياءَ جي الائي ڪيترن سڪل واهڙن جا نشان ملن ٿا. انهن مان هڪ واهڙ اهو به آهي، جنهن جي پراڻي پيٽ جا نشان ڪئمپ وٽ ڏسڻ ايندا آهن. اڄ کان پنجاه سال اڳ ستلج درياه اتان وهندو هو. نومبر ۾ هن درياه ۾ لانگها ٺجي ويندا آهن.

سنه 1805ع ۾ لارڊ لئڪ جي فوج لڌيانا کان ٻه ميل مٿان هي درياه پار ڪيو هو. سندس لانگها به هر سال بدلجي ويندا آهن. ماٿهن جي پار اڪرڻ واري موسم کان ٿورو اڳ ۾ اتان جا مهاڻا لانگهي جو نشان هٿي ڇڏيندا آهن، ڇو ته اتي ڇور گپ ڏاڍي هوندي آهي. بياس ۽ ستلج جي ڳڏيل پاڻي کي گهاري جي نالي سان سڏيندا آهن. اهو تار پاڻي ۽ ماٿهن جي اڪرڻ کان وڌو هوندو آهي. ستلج جون هيٺيون بياس جي هيٺين جهڙيون آهن. قلور جي پتڻ تي 17 ڪن بيئل انهن جهڙيون هيڙيون ڏسڻ ۾ آيون. ستلج ۽ لڌيانا جي وچ وارو علائقو هيٺاهون آهي. مون ڏٺو ته ستلج نديءَ جي ڪاهي ڪنڌيءَ وارو علائقو ويندي جبلن تائين سڄو سارو هيٺانهون آهي. پري کان درياهي لٽ پيو معلوم ٿيندو. پر اهو سڄو وارياسو پٽ آهي.

اسان لڌيانه ۾ ٻن ماڻهن سان ملياسين. ڪڏهن اهي مشرق جا بااثر ماڻهو هئا ۽ هاڻي انگريز سرڪار جا پينشنر آهن. انهن مان هڪ آهي ڪابل جو اڳوڻو بادشاه شاه زمان ۽ ٻيو شجاع الملڪ شاه شجاع جو تعارف ايلفن اسٽون جي ذريعي تعارف جهڙو آهي. شاه شجاع پنهنجي زوال کان پوءِ پنهنجا شاهي رسم رواج ڪونه ڇڏيا آهن. سندس دربار جا عملدار ساڳي اڳواڻي لباس ۾ ظاهر ٿيندا آهن. ترڪي زبان ۾ ڪجهه اعلان ٿيڻ کان پوءِ پهريدار بوٽن جا وڏا آواز ڪندا پوئتي هٽي ويندا آهن. شاه جي شخصيت متعلق ايترو ته لکيو ويو آهي، جو ڪجهه وڌيڪ لکڻ جي ضرورت ڪانه آهي. بدقسمت ڏينهن ۾ به پنهنجي شاهي شان کي پوريءَ طرح برقرار رکيون اچي. ٺاٺ ۽ ادمبر به بادشاهت وارو اٿس. باغ ۾ وڻ هيٺان سندس ڪرسي رکيل هئي. اسان سان ملاقات وقت سڄو وقت ويٺو

رهيو. ڪجھ ٿلهو متارو ٿي ويو آهي. گفتگو ۾ ڏاڍو اهاڻڪو ۽ اداس پئي لڳو. ڳالهائڻ مهل ڪجھ ہٽاڪ بہ هٽي رهيو هو. هن سنڌ ۽ سنڌوءَ جي ڪنارن سان وسندڙ ہين ملڪن جي وري وري پئي پڇا ڪئي. هن چيو تہ سندس لاهور وڃڻ تي سنڌ جا امير سندس نيتن تي شڪ ڪن ٿا ۽ اسان پٺاڻن ۽ سکن تي ڪاوڙ ۽ (ڪٽونر) ڪيئي جو اظهار بہ ڪندا آهن.

هن وڌيڪ ہدايو تہ هن سنڌ جي اميرن کي تمام گهڻي تنبيھ ڪئي آهي. هن اهو بہ چيو تہ "جيڪڏهن منهنجي اڄ بادشاهت هجي هان تہ ڪابل ۾ انگريز کي ڏسي ڪيڏو نہ خوش ٿيان ها ۽ هندستان ۽ يورپ جي وچ ۾ آمدرفت واسطي هڪ شاهي رستو تيار هجي هان." شاه پوءِ پنهنجي معاملن متعلق ڳالهائڻ شروع ڪيو. هڪ سوال جي جواب ۾ ڪيس ہدايم تہ سنڌ ۾ تہ سندس دوست ۽ مخلص ماڻهو گهڻا موجود آهن. تنهن تي شاه شجاع جواب ڏنو، "اهي سنڌي اهڙا چنبا ۽ گندا آهن، جو دوست هوندي بہ دشمن کان وڌيڪ خطرناڪ آهن. تابعداري ۽ دوستيءَ جي دعويٰ ضرور ڪندا آهن، پر ڪڏهن بہ منهنجي مدد ڪانہ ڪئي اٿن. شايد اهي وساري چڪا آهن تہ مان ڪانئن ہہ ڪروڙ رپيہ خراج لهڻا ٿو."

شاه شجاع کي هلڪي گلابي رنگ جا عام سادا ڪپڙا پاتل هئا. مٿي تي سائي بخمل جي تاج جي نموني ٽوپي پاتل هئس، جنهن ۾ زمرد ٽاڪيل هئا. اهڙي شخصيت سان ملاقات ڪري انسان جي لاهين چاڙهين مان خوب واقف ٿي سگهجي ٿو. سندس ملاقات مان اهو محسوس ڪيم تہ وٽس ڪا طاقت ڪانہ آهي، جو هو ہيهر وڃي ڪابل جي تخت تي ويهي. جيڪڏهن تخت وٽڻ ۾ سوڀارو ٿي بہ وڃي، پر منجهس اهڙي ڏکئي ڏيھ کي سنڀالڻ جو نہ ڏانءُ ۽ ڏات آهي ۽ نہ ئي منجهس ڪا اهڙي ٿوم ئي آهي.

شاه شجاع جو ڀاءُ شاه زمان عمر جي لحاظ کان رحم جوڳو انسان آهي. ہيو تہ هو ويچارو نابين بہ آهي. اسان ساڻس ملاقات ڪئي. هو فقط هڪ خدمتگار سان هال ۾ ويٺو هو. جنهن ڪيس اسان جي اچڻ جو ہدايو. تڏهن شاه زمان مٿي نهاريو ۽ اسان جي آجيان ڪئي. هي ويچارو صفا نابين آهي. رات ڏينهن جو سنڌو بہ سمجهي ڪونہ سگهندو آهي. پاڻس جيان ڏاڍو واتوڙو هو. ڪيس ڏاڍو ڏک هو تہ پنهنجي حياتي جا باقي ڏينهڙا پنهنجي وطن ۾ گذاري ڪونہ سگهندو. جتي ڪجھ گرمي گهٽ آهي.

شاه زمان ۾ گهڻي وقت کان وٽي مذهبي جنون ۽ جذبو پيدا ٿي پيو آهي. سندس گهڻو وقت قرآن ۽ ان جي تفسير ہڌڻ ۾ گذري ٿو. هن ويچاري تي هرڪو ماڻهو پيو جهہو ڪائيندو ۽ ديا ڪندو آهي. جڏهن ڪانئس اجازت ورتي سون تہ لڏيانہ چڏڻ کان اڳ ہيهر اچڻ جي گذارش ڪيائين ۽ ہدايائين تہ ڪيس نون ماڻهن سان ملي دلي خوشي ٿيندي آهي. مان سندس اِچا کان لنوائي ڪونہ سگهيس.

جڏهن لڏيانہ مان وڃڻ هارا ٿياسون تہ مان اڪيلو وڃُس لنگهي ويس. منهنجو خيال هو تہ نابينائي ۽ وڏيءَ عمر ڪري ڪيس سياست ۾ ڪنهن بہ قسم جي دلچسپي ڪانہ هوندي. هن ڏاڍيءَ نماڻائيءَ سان چيو تہ آءٌ گورنر- جنرل وٽ سنڌس پاءُ جي لاءِ سفارش ڪريان، تہ جيئن هو ملڪ نيڪالي جي عذاب مان ڇٽي پوي. مان کيس پنهنجيءَ سرڪار جي همدرديءَ جو يقين ڏياريو ۽ چيو تہ سنڌس پاءُ سنڌ ڏي نظر رکي يا دوراني شهنشاهت جي ٻين علائقن ۾ مدد لاءِ هٿ پير هڻي. هن ڪنڌ ڌوڻي انڪار ڪيو ۽ چيو تہ ائين تہ معاملو مايوس ڪن آهي.

گهڙي کن جي ماٺ کان پوءِ هن هيهر مون سان ڳالهايو تہ سنڌس اکين تي سوڄ ٿي پئي آهي ۽ مون کي سنڌس اکين ڏسڻ جي گذارش ڪيائين. کيس اها تڪليف ان ڏينهن کان وٺي هئي، جنهن ڏينهن سنڌس پاءُ کيس اکين ۾ نشتر هڻائي انڌو ڪرايو هو. جيئن عمر ۾ واڌ ايندي آهي تيئن عضون ۾ پڻ اوس تبديلي ايندي آهي. هاڻي سنڌس اکين جو ڪارو حصو بلڪل ختم ٿي چڪو آهي. اهو امڪان ڪونہ هو جو ماڻهو زمان شاه ڏانهن نهاري ۽ مٿس جههو ۽ ڪڪر نہ اچي. سنڌس موجودگيءَ ۾ اهو وسهڻ مشڪل هو تہ هيءُ ئي اهو بادشاه آهي، جو گذريل صديءَ جي پوئين حصي ۾ سنڌس نالي کان سڄو وچ ايشيا ڏڪي ويندو هو ۽ اسان جي هندستاني حڪمرانيءَ وارن علائقن ۾ بہ سنڌس ڏاڍو ڏهڪاءُ ۽ سراپ هوندو هو. هاڻي نبل، ناٻين ۽ پنهنجي ڌرتيءَ ڌڪاڻو انگريز سرڪار جي پينشن تي پلجي رهيو آهي.

لڏيانہ ۾ ڏهن ڏينهن جي آرام ۽ فرحت ماڻڻ ۽ انگريز پائرن سان گڏجي خوشي محسوس ڪرڻ کان پوءِ هماليہ تي واقع شهر شملا ڏانهن اسهياسين جو هتان کان سو ميل پنڌ تي هو. مسافري ٿورن ڏينهن ۾ پوري ڪري ورتي سين. هتي اسان نهايت دل لڀائيندڙ ڏيک ڏٺا، جيڪي شهنشاهن جو خوبصورت درٻارين کان وڌيڪ سنجٽ ۽ سونهن وارا هئا ۽ منهنجي هن سفر جي ڪهاڻي بہ هتي پوري ٿئي ٿي. اسان کي شملا ۾ رائيٽ آنربل لارڊ وليم بينٽڪ، گورنر جنرل هند سان ملاقات ڪرڻي هئي جيڪو اسان جي سفارت جي فرض ادائگي کان ڏاڍو خوش هو. ڇاڪاڻ تہ اسان سنڌوءَ ۾ جهازرانيءَ متعلق ڏرين سان ڳالهيون طئي ڪري آيا هياسون. جنهن تحت برطانيہ جي واپار لاءِ سنڌو کليو پيو هو. اها هڪ روشن مستقبل ڏانهن بهترين حڪمت عمليءَ سان لاڳاپيل پهرين وک هئي. جيڪا تجارت ۽ سياست جي نقطئہ نگاه کان وڏي اهم هئي. گورنر جنرل ڏانهن سنڌوءَ جي جاگرافي، بادشاهن جي احوال ۽ سنڌوءَ جي ڪنڌين ڪنارن سان آباد ماڻهن متعلق جاڻ سان ڀريل خط موڪليو تہ ان جي پهچ جو اطلاع ترت ئي مون ڏانهن موڪليو ويو هو.

دهلي- 6 ڊسمبر 1830ع

"سياسي ڪاتو"
ليفٽيننٽ اليگزينڊر برنس ڏانهن

(1) مون کي جناب گورنر جنرل صاحب، هدايت ڪئي آهي تہ اوهان طرفان سنڌوءَ جي يادگيرين سان لاڳاپيل ڪيترن خطن ۾ لاهور جي سفر متعلق رواني ڪيل احوالن جي پهچ جي، اوهان ڏانهن رسيد موڪليان.

(2) سنڌوءَ متعلق نقشو بہ جناب اعليٰ جي خدمت ۾ پهچي چڪو آهي، جيڪو راجا رنجيت سنگھ ڏانهن بادشاه سلامت جون سوکڙيون کڻي وڃڻ دوران، لاهور تائين سنڌوءَ متعلق ورتل معلومات جي کوٽ پوري ڪري ٿو.

(3) گورنر جنرل، اوهان جي موڪليل ڪاغذن پٽن کي چڱيءَ ريت پڙهي پروڙيو آهي. جنهن اهم ڪم کي اوهان جي سپرد ڪيو ويو هو، تنهن کي اوهان ڏاڍي ٺاهوڪي نموني سان نباهيو آهي ۽ ان ڪري اوهان مان ڏاڍو خوش آهي. اوهان سرڪار جي خواهش پٽاندڙ هر گهربل نقطي تي تفصيلي ڄاڻ ڏني آهي، تنهن تي اوهان کي جس ۽ آفرين هجي.

(4) اوهان سنڌ جي اميرن يا سنڌ جي سفر جي حد تائين جن سردارن ۽ ٻين ماڻهن سان گفتگو ڪئي يا سفر ڪندي جن سان بہ مليو، سي سڀ ڪارگذاريون گورنر جنرل صاحب جي نظر ۾ شاباس جوڳيون آهن. اوهان جي اها حسن ڪارڪردگي هر طبقي جي ماڻهو جي دل تي ضرور پنهنجا اثر ويهاريندي ۽ سرڪار جي مقصدن کي امڪاني حد تائين اڳتي وڌائيندي. پوءِ اهي مقصد ترت ۾ تڪڙا هجن يا اوهان جي سفارت سان لاڳاپيل هجن يا مستقبل سان ڳنڍيل هجن. انهن ماڻهن سان جيڪي اوهان رابطا پيدا ڪيا آهن، تن مان گهڻي معلومات ملي آهي. انهن ماڻهن جي سياسي خواهشن ۾ ڪين اجاين آسرن ڏيڻ کان عقلمنديءَ سان نيائي ويا آهيو. جيڪي اڳتي هلي ڪوڙن ڏٺن ۽ پروسن جي منجهيل فضا پيدا ڪريٰ وجهن ها، يا اوهان کي ڪن مسئلن ۾ ڦاسائي رکن هان. سنڌوءَ ۾ سفر دوران جن حڪمرانن جي ملڪن مان اوهان گذريا آهيو، تن سان اوهان جو رويو يا جيڪا خط و ڪتابت ٿي آهي، انهن سڀني ڳالهين کي سرڪار قدر جي نگاه سان ڏسي ٿي.

(5) ساڳي ريت عالي جناب، اوهان جي جاگرافيائي ڄاڻ يا ٻي معلومات حاصل

ڪرڻ وارين تدبيرن ۾ احتياطن کي تعريف جي لائق سمجهي ٿو. اهي به چڱيءَ ريت ڪاغذن ۾ محفوظ آهن، رڪارڊ طور رکڻ ۽ غور ڪرڻ واسطي صاف ۽ چٽا لکيل آهن. اوهان جو تيار ڪيل نقشو هندوستان جي جاگرافيءَ ۾ اهم اضافو آهي. اهو پورهيو هن سائنس واري ڪاتي ۾ اوهان کي اهم جاءِ ڏياريندو.

(6) اوهان جي سفر جا نتيجا رپورٽن، يادگيرين ۽ نقشن جي صورت ۾ ظاهر ٿي چڪا آهن، تنهن لاءِ رڳي ميجتا ڪافي نه آهي، اهي ان ڪان وڌيڪ لهڻ ٿا. اهي سڀ بنا ڪنهن دير جي انگلينڊ جي اختياريءَ وارن ڏانهن موڪليا ويندا. اوهان کي خبر آهي ته انهن جي ئي حڪمن تحت اها مشن لاهور موڪلي وئي هئي. عزتِ مآب کي پورو پورو ويساه آهي ته اوهان جنهن جذبي، فهم ۽ فراست سان پنهنجي فرض کي نڀاهيو آهي، تنهن لاءِ اختياريءَ وارا پڻ تنهنجيءَ هن تعريف ۾ ساڻس ڀڱُ ٿي بيهندا ۽ پنهنجي خوشيءَ جو ان نموني اظهار ڪندا، جهڙي احسن نموني سان سندن اميدون پوريون ٿيون آهن ۽ لاهور مشن جي ناليِ ۾ سندن اصلي وڏو مقصد پورو ٿيو آهي.

سنڌوءَ متعلق پاڏگيرين تي مشتمل ليک
۽ پنجاب ۾ سنڌس پيرتي ڪنڌڙ شاخون

سنڌوءَ جي ڪيڏيل نقشي سان لاڳاپيل معلومات

سمنڊ ڪان وٺي لاهور تائين سنڌوءَ ۽ پنجاب جي ندين جي نقشي بنائڻ ۾ ڪجھ سمجھاڻيءَ جي ضرورت آهي ۽ هن موضوع متعلق منهنجو مشاهدو هن ريت آهي:

سنڌو درياھ ڏکڻ طرف لهنوارو ٿي سمنڊ ڏانهن وهندو آهي. مشاهدي ۽ مطالعي ڪرڻ واري ماڻهوءَ لاءِ سنڌس وهڪرو گهڻيون تڪليفون پيدا ڪري ٿو. سنڌس ويڪرائي ڦاڪ جي مشاهدي مان ڏهاڙيءَ جي سفر جي واڌ جو پتو پوي ٿو ۽ سڌو سنئون وهڪرو نقشي تيار ڪرڻ ۾ وڏيڪ مددگار ثابت ٿيندو. منهنجي هن تيار ڪيل نقشي جو گهڻو دارومدار ستارن جي مطالعي تي رکيل آهي. مان تہ جيڪر سچ ڪي مٿينءَ ڪنڊ (Attilude) طور استعمال ڪريان هان. پر اسان سان هلندڙ سنڌي ماڻهو طبيعت جا اهڙا تہ شڪي هئا، جو اسان لاءِ اهو ممڪن ئي ڪونہ هو، جو ڏينهن ڏٺي جو اهڙو اوزار استعمال ڪري سگهون ۽ مون ڪي بہ پيرا هيڙيون روڪي مختلف آليتچيوڊس وٺڻا پون هان. پر ان سان گڏ هيءَ ڳالھ بہ هئي تہ سفر واريءَ موسم ۾ سچ خط استوئ ڪان پنئين پاسي ڏکڻ طرف هو. مٿاهين جاين جهڙوڪ ٺٽو، سيوهڻ، اُچ ۽ ملتان جتي اسان کي ضروري طور ترسڻو بہ هو، اتي اسان انهن ئون ستارن جي مدد سان ڪم جو پورائو ڪيو آهي.

ڊگهائي ڦاڪ کي صحيح نموني سان بيهارڻ ۽ درياھ جي موڙ جي عام صورت حال جو ٺيڪ نقشو ڪڍڻ، ان ڳالھ تي مدار رکي ٿو، تہ درياھ جي هر وڪڙ جو تفصيلي جائزو ورتو وڃي. اهو جائزو وڏي ڏيان سان ۽ هر اڌ ڪلاڪ، پر ان کان بہ جلدي جلدي ورتو وڃي تہ بهترين ٿيندو. هن ڪم ڪرڻ ۾ قطب نما بلڪل صحيح هجڻ گهرجي. هي مکيہ ڪم آهي. اختياريءَ وارن هن ڪم ڏانهن ڏاڍو ڏيان ڏنو آهي. سنڌس اهميت جو اندازو هن ڳالھ مان بہ لڳائي سگهجي ٿو تہ

سج ايرئي کان سج لٿي تائين منهنجا فيلڊ بوڪ سراسري طور ويهن هنڌن جي ماپ ڏيکارين ٿا. مان صبح جو سوير اٿي پاڻيءَ جي رفتار ڏسندو هوس، جنهن مان ڏهاڙيءَ ٻيڙين جي رفتار جو اندازو معلوم ڪري سگهندو هوس.

ماڀيل ڪناري کي وقت سان ورچندو هوس. ان فاصلي کي منٽن ۾ ڪلاڪن ۾ ورهائي ڪم کي سولو ڪيو ويندو هو. منهنجي ٻيڙيءَ کي ماٺهو ڏيڍ ميل تي ڪلاڪ جي حساب سان هلائي سگهندا هئا. واءُ سٺائو هوندو هو ته رفتار ٽن ميلن تي پهچي ويندي هئي. درياه جي ويڪرائي ڪجهه منجهائي رکندي هئي. اسان جي هن ڪم جو وڏو دارومدار هن شهرن ڪراچي ۾ مانڊو تي هوندو آهي. مانڊو ڪڇ جو بندر آهي، جتان اسان پنهنجي سفر جي شروعات ڪئي هئي. ڪراچي سنڌوءَ جي صنفا اولهائين منهن وٽان ڏسي سگهبي آهي. سنڌوءَ ۾ هاڪارڻ کان اڳ اسان جاچي ڏٺو ته مانڊو 22 ڊگريون ۽ 50 منٽ ۽ ڪراچي 24 ڊگريون ۽ 56 منٽ ويڪرائي ڦاڪ تي آهي. اهي ماپون ڪابل جي سفارت جي ڪئپٽن مئڪس فيلڊ (Captain Max feld) جون ورتل آهن.

مان انهن نقطن کي صحيح سمجهيو آهي ۽ ڪڇ جي سروي به انهن تي قائم رکي آهي ۽ درياه جي ڪناري جي ڪيل ليڪ به انهن مذڪوره نقطن جي وچ تي آهي. پر سنڌ سان لاڳاپيل آليٽچيوڊ سج جي منجهند واري نقطي جي مدد سان ورتل آهي، جيڪو پڻ ونجهه جي مدد سان، ڏهاڙي ٻيڙي هلائڻ جي رفتار تي مدار رکي ٿو. اسان ننڍڙين ٻيڙين رستي، فقط ڏينهن جو ڪناري پرسان هاڪاريندا هئاسون. مون وٽ چهه يا اٺ ناکوا هميشه موجود رهندا هئا، جن پنهنجي ساري زندگي هن علائقي جي پاڻيءَ ۾ گذاري آهي.

سنڌوءَ جي منهن جي ذڪر، نقشن ۾ ملندڙ حقيقتن ۾ موجود فرق اوهان جو ضرور ڌيان ڇڪائيندو. ڌيان ۾ اها ڳالهه ضرور رکڻ گهرجي ته مان اڳين نقشن جي سچائيءَ ۾ شڪ ۽ گمان ڪونه ڪيو آهي. سنڌوءَ جي هن پاڱي کي به هتان جي ماڻهن جي روايتن مطابق جيئن جو تيئن، اعتبار ڪري ڇڏي ڏنو آهي. سنڌوءَ جي ان حصي سان لاڳاپيل حقيقتن کي 1808ع جي ڪابل مشن جي ڪيل نتيجن کي پيٽائي سچائيءَ کي معلوم ڪري سگهجي ٿو. سنڌ حڪومت جي ساڻ ۽ ڪيني ڪري اسان کي پورا پنج پيرا پوئتي موٽايو ويو. تنهن ڪري ان پاڱي کي جاچي ڏسڻ جو هڪ سونهري موقعو ملي ويو. مون چارٽ کي پرکي ڏسڻ کان پوءِ ڪيترين حقيقتون معلوم ڪري ورتيون. اسان جڏهن سنڌ حڪومت جي حڪم مطابق ٽيون ڀيرو سنڌ ڇڏي ته گهٽو هيٺ هاڪاري وياسين ۽ 20 ڊگريون 30 منٽ اتر، ويڪرائي ڦاڪ تي وچي پهتاسون ۽ پورن ڇهن ڏينهن لاءِ گم هئاسون. آخري ڏينهن جي منجهند جو (17 مارچ) سر اتر ڏي منهن ڪري معلوم ڪيم ته اسان ان ڏينهن 23 ڊگريون ۽ 50 منٽن جي ويڪرائي ڦاڪ تي هئاسون ۽ سنڌوءَ جي

ان منهن جي سامهون هئاسون، جتان آءُ متي چڙهي، سنڌوءَ جي وڏي منهن ڏانهن وڃڻ جو ارادو ڪيو.

پوءِ مان ناڪئن کي اتر– اوڀر ڏس تي زمين ڏانهن سفر ڪرڻ لاءِ چيو ۽ سج لاهوءَ مهل حجامڙي جي منهن مان ٻه ٽي ميل متي وڃي لنگر هنياسون. حجامڙو سنڌوءَ جو سڀ کان وڏو منهن هو، جنهن سان مون سفر ڪرڻ پئي چاهيو. صبح جو سُوير سندس اونهائي 300 فوٽ بيٺي، صبح جو ستين وڳي 252 فوٽ ۽ 11 وڳي 204 فوٽ ملي. شام جو ٻين وڳي وري 126 فوٽ اونهائي معلوم ٿي. جهونجهڪڙي جو اسان 12 فوٽ اونهائيءَ واري پاڻيءَ ۾ لنگر هنيان. ٻئي ڏينهن شام جو سادي چئين وڳي ريچل (Reachel) کان متي اسان جي زمين تي اک پئي.

نٽي کان هيئان؛ ويندي چوڙ تائين، سنڌوءَ جي نقشي ڪيڻ جو مون کي ڪو موقعو ڪونه مليو. ان جو سبب اهو هو ته مون کي نٽي تائين سفر ڪرڻ جي اجازت سنڌوءَ جي هڪ واهڙ ذريعي ملي هئي ۽ ٿورو پنڌ خشڪيءَ رستي ڪرڻو پيو هو. واپس ورڻ وقت ڪنهن ٻئي رستي وڃي وڃڻ جو حڪم مليو هو. سنڌوءَ جي اولهائين منهن پٽيءَ ذريعي 30 ميل سفر ڪيوسين. سنڌ حڪومت ۽ سنڌين جي ڌارين خلاف نفرت ۽ مخالفانه رويي ڪري مون کي ڪيترا رستا ڏسڻا پيا هئا. ان اوٽ موٽ سبب اسان کي سنڌ سان لاڳاپيل گهڻي ڄاڻ ملي وئي، جنهن جو هن ملڪ وارا ڪو اندازو ئي ڪري نه ٿا سگهن. مان هن رپورٽ ۾ پنهنجي اختيار ڪيل رستي جي نقشي کان سواءِ ڪراچيءَ کان حيدرآباد ۽ اتان کان لکپت ۽ ڪڇ پهچڻ واري نقشي جو به اضافو ڪيو آهي. مان ڪوري ڦاٽ تائين ڪڇ جي سروي پوري ڪئي آهي. جيڪو سنڌوءَ جو صفا اوڀاريون ڦاٽ آهي. مون کي پنهنجي مطالعي، مشاهدي، تجربي ۽ ڄاڻ مجبور ڪيو ته مان روايتي ڇپيل نقشن ۾ ڏيکاريل گوني يا پراڻ درياهه (علي بندر کان متي ڪوري ڦاٽ جو نالو آهي) جي پيٽ کي ڪڇ اولهه طرف بڳهائي ڦاڪ ۾ ڏيکاريان. ڪڇ ۾، سنڌڙي ۾ علي بندر ناري کان اتر ۾ واقع آهن ۽ ڏيکاريل نقشي مطابق درياهه جو پاڻي اتر طرف رڻ ڏانهن اٿل ڪري ڪونه ٿو سگهي.

مان اهو اضافو به ڪندس ته، حيدرآباد کان متي نقشي جي هر حصي ۾ نشان ڪيل شهر(1) Sextant اوزار جي مدد سان ڏيکاريل ويڪرائي ڦاڪ مطابق آهن ۽ گهڻا شهر نقشي ۾ ڏيکاريل صورت حال کان وڌيڪ پور–وچوٽ تي آهن. اُچ شهر وٽ پهچي اسان کي پتو پيو ته منهنجي طرفان ورتل هن شهر جي بڳهائي ڦاڪ، مسٽر ايلفن اسٽون جي سروير طرفان ورتل بڳهائي سان سهمت

---

(1) This instrument is used for the determenation of latitude and longitude degrees Translatin.

رکي ٿي، جنهن اها بگهائي ڦاڪ بهاولپور مٿان بيهي قائم ڪئي هوندي. پر اهو اصول بکر سان هڪ جهڙائي ڪونہ ٿو رکي. ڇاڪاڻ تہ هن جڳهہ جي ويڪرائي ڦاڪ، پور-وچوٽ مٿئين ليک کان 20 منٽ هيٺ آهي. تنهن ڪري مان مٿس بيان ڪيل نتيجن کي ڪن معقول سببن ڪري صحيح سمجهان ٿو. اهڙيءَ ريت پنجاب جي ندين جو پاڻي سنڌوءَ سان مٿن ڪوٽ وٽ سنگم ڪري ٿو. اهو ماڳ، ڪابل مشن جي ورتل ماپ مطابق 28 ڊگريون 20 منٽ ويڪرائي ڦاڪ تي آهي. پر حقيقت ۾ اهو 28 ڊگريون 50 منٽ ويڪرائي ڦاڪ اتر طرف آهي. ڳالهہ اها آهي تہ ڪوبہ ماڻهو ٿورن ميڻ کان سواءِ ڪابل مشن سان لاڳاپيل مذڪوره ڪاغذ جاچي ڏسي ڪونہ ٿو سگهي. سندن اها ننڍڙي غلطي ڏسي اچرج ٿئي ٿو. شايد اها غلطي ان ڪري ٿي آهي جو هن، شهرن جي معلومات ٻين کان ورتي آهي.

پنجاب جي ندين کي سنڌوءَ جي وهڪري مطابق رکيو ويو آهي. چناب کي غلطيءَ وچان پنجند ڪري پيش ڪيو ويو آهي. ٻين ندين جي پاڻي پوڻ سان چناب جو وهڪرو ڪجهہ سڌو ٿي ويندو آهي. راويءَ ۾ ڏاڍا وَروڪڙ آهن. گهٽيءَ پائيندڙ ڪري موجوده صورت ۾ وهي رهي آهي. اسان مُنجهس 20 ڏکيا ڏينهن سفر ڪري اهتا ڄاڻ حاصل ڪئي آهي. چناب سان سندس سنگم ويڪرائي ڦاڪ 31 ڊگريون 35 منٽ (فوٽ) ۽ انچ اتر طرف آهي. لاهور 70 ڊگريون 21 منٽ اوپر بگهائي ڦاڪ تي آهي. هن قسم جي ماپن منهنجي ڏاڍي سهائتا ڪئي آهي. مون جهلم يا بيهٽ جي چناب سان ميلاپ کي اڳئين ويڪرائي ڦاڪ کان ٻارنهن ميل مٿي ڏيکاريو آهي. هن ماڳ تي اهو سنگم گهٽي وٽ کان وٺي رهندو آيو آهي. ستلج جي اوپر طرف سروي تہ ڪئي ئي ڪانہ وئي آهي. جو تہ سندس ڪاهو ڪيو، لڏيانہ جي فوجي ڇانوڻيءَ وٽ ختم ٿئي ٿو. جيڪا منهنجي معلومات موجب 30 ڊگريون 55 فوٽ ۽ 30 انچ ويڪرائي ڦاڪ تي موجود آهي. مان جديد اصول ۽ بهترين نقشن مطابق خبرداريءَ سان ماپون وٺي معلوم ڪيو آهي تہ اها 75 ڊگريون 54 فوٽ بگهائي ڦاڪ تي اوپر طرف آهي.

سنڌوءَ ۽ پنجاب جي درياهن سان گڏ جيلسمير جو نقشو بہ شامل ڪيو ويو آهي. اهو نقشو مان 1830ع ۾ پورو ڪيو هو. مون سان گڏ جيمس هالينڊ بہ هو ۽ ٻئي گڏ ڏکڻ راجپوتانا گهمي رهيا هياسون. ڪڇ جو نقشو بہ شامل ڪيو ويو آهي، جنهن ۾ رڻ کي وڌيڪ واضح ڪري ڏيکاريو ويو آهي. ڪڇ جي رڻ جي سروي، مان 1825ع، 1826ع، 1827ع ۽ 1828ع ۾ پاڻ ڪئي هئي.(1)

---

(1) Instead of gwing separate maps of the Indus and central Asia, I have now combened the whole of Geographical matter in our map as has already been explined.

واذارا

سنڌوءَ متعلق لکيل يادگيريون

سنڌوءَ جو عام ڏيک

سمونڊ کان وٺي لاهور تائين ساري سنڌو جهازرانيءَ جي لائق آهي. وچ تي منجهس ڪاٻه روڪ رنڊڪ ڪانهي. وچون فاصلو هڪ هزار انگريزي ميل ٿيندو. هيٺ ڏنل ڪاغذن ۾ سندس عملي طور جهازرانيءَ بابت ذري پرزي تي تفصيل سان روشني وڌي وئي آهي. پر ايڏو گهٽو نہ جيترو هيءَ اهم موضوع لهڻي ٿو. انهن ڪاغذن ۾ سنڌوءَ جي ڪنڌين ڪنارن سان وسندڙ ملڪي ماڻهن جو وستار بہ آهي.

سنڌو پنجاب جي درياهن جي سنگم کان پوءِ سوڪهڙي ۾ بہ تانگهو ڪونہ رهندو آهي. تڏهن بہ سندس گهٽ ۾ گهٽ ويڪر اڌ ميل ۽ اونهائي 15 فوٽ هوندي اٿس. چناب جي اونهائي وچولي درجي جي آهي. ۽ تر 12 فوٽ اٿس. راوي هن ندي جي اڌ جيتري آهي. اهي حقيقتون اسان سفر دوران هٿ ڪري ورتيون آهن. عام طور تي انهن ٽنهي ندين جي اونهائي ترتيب وار سنڌو 24 فوٽ، چناب 18 فوٽ ۽ راوي 6 فوٽ آهي. سفر مطابق ڏهاڙيءَ جا انگ اکر نقشي ۾ موجود آهن.

سنڌوءَ ۾ وڏي پيماني تي جهازراني ٿي سگهي ٿي. پر منهنجي بيان مطابق استعمال ۾ ايندڙ ٻيڙيون هتي جي سنڌي طرز جهڙيون هجن. ترو هموار هجي جيڪي وڏي بار سان بہ 4 فوٽ پاڻي تي اثر وجهنديون آهن. انهن مان وڏي ٻيڙي 75 انگريزي ٽن وزن کڻي سگهندي آهي. سائنس ۽ ناٽو انهن ٻيڙين جي ٺاهڻ ۾ تبديلي ۽ ترقي آڻي سگهي ٿو. اسان جي تجارت ڪي وڌائڻ جي نقطهٔ نگاهہ کان ۽ تجارتي ٻيڙي ڪي رواں دوان رکڻ لاءِ بہ انهيءَ قسم جون ٻيڙيون بہ واهہ جون ڪمائتيون ٿينديون. تکيون هلندڙ ٻيڙيون ڪناري واري واريءَ تي اونڌي ٿيڻ ۾ دير ڪونہ ڪنديون آهن. آگبوٽ بہ هتي ڪم ڏئي ويندا، پر شرط اهو آهي تہ اهي بہ هتان جي ٻيڙين جي شڪل مطابق هجڻ گهرجن. ڪلي ٻيڙي Keeltype هتي ڪڏهن بہ ڪامياب ڪانہ ٿي سگهندي.

سمونڊ کان لاهور تائين ٻيڙي جو سفر ٻہ مهينا وٺي ٿو. پر جڏهن اسان سفر ڪيو هو تڏهن واءُ ڏاڍو سٺائو کُهلي پيو هو. اٿل واري موسم اچا شروع ڪانہ ٿي هئي. چاليهن ڏينهن ۾ وچي ملتان ٺڪاءُ ڪيوسين. باقي رهيل سارو سفر

راوي سان طئي ڪيوسين. منجهس ڏنگ ڏاڍا هئا. هيڙين کي پره کان وٺي جهونجهڪڙي تائين پيا گهليندا هئاسون. اڻائو واءُ گهلندو هو تہ هيڙين کي رسا ٻڌي پاڻي ۾ ڇڪڻو پوندو هو.

ٺڪري يا هيٺاري ٻہ ندين ۾ موجود ڪانہ آهي. اوڀاري هاڪارڻ ۾ ڪشالا ڪاٽڻا پون ٿا. سڀن جي تڪ ٻہ ميل في ڪلاڪ کان وڌيڪ ڪانہ آهي. اسان ڏهاڙي سراسري سفر 20 ميل ڪري سگهندا هئاسون. اوڀارو سفر ڏيڍ ميل في ڪلاڪ ڪري سگهبو آهي. هلڪي ۽ سٺائي واءُ ۾ ٻہ ميل في ڪلاڪ ۽ چوٿي واءُ ۾ ٽي ميل رفتار هوندي هئي. آگبوٽ هن قسم جي ڏکئي ۾ ڏکي جهاز راني کي چڱيءَ ريت منهن ڏئي سگهي ٿو. ملتان سندس ڏهن ڏينهن جو سفر آهي، جتي اسان جا چاليهہ ڏينهن ڇٽ ٿي ويا. هن شهر جي پرواري ملڪن سان سٺي تجارت قائم ٿي سگهي ٿي.

هيڙيءَ کي جيڪڏهن لاهور مان لهنواري طرف هاڪاربو تہ سمنڊ تي پندرهين ڏينهن پهچندي، ملتان ڇهين ڏينهن پهچندي. ملتان کان بکر تائين ڪيس چار فقط ڏينهن مس لڳندا. بکر کان حيدرآباد ٽئين ڏينهن پهچندي ۽ ساموندي بندر تي پهچڻ ۾ ڪيس فقط 2 ڏينهن کپن. هي لهنواري سفر لاءِ گهٽ ۾ گهٽ وقت آهي ۽ ڪنهن ٻہ اڳي آزمائي ڪونہ ڏٺو آهي. ڇاڪاڻ تہ سنڌ ۽ پنجاب جو تجارتي رابطو درياهہ رستي موجود ڪونہ آهي.

سنڌوءَ کي تجارتي آمدرفت واسطي کولڻ لاءِ ڪي سياسي رنڊڪون موجود آهن. هتان جا ماڻهو اڻ پڙهيل جٽ ۽ بادشاهہ وحشي آهن. ماڻهو ڏاڙا هڻي سامان لٽي وڃن ٿا. ۽ حڪمران وڏو محصول هڻن ٿا. تنهن ڪري سامان خشڪيءَ رستي ايندو ويندو آهي ۽ رستا وري غير معمولي ڏکيا آهن. پاڻي وسيلي تجارت جي منع ٿيل نہ آهي، پر ان جو سبب سنڌ حڪومت جي اڻ ڄاڻائي آهي. سمونڊ ۽ لاهور جي وچ تي اهڙيون 700 هيڙيون آهن. اهي پٽڻ ۽ ٻين مقصدن لاءِ مس پوريون آهن.

برٽش انڊيا واسطي سنڌو هڪ وڏو بچاءُ پڻ آهي ۽ اولهہ پاسي کان جڻ هڪ شاندار سرحد جو ڪم ڏئي ٿي. پر هاڻي تورڙين ٺڪين رنڊڪن ڪري متاثر ٿي رهي آهي. اسان بنا ڪنهن رنڊڪ جي ڪڇ ۽ ستلج کان جهازراني جي شروعات ڪنداسون. فوجي مقصدن لاءِ سنڌوءَ جو تہ وڏو ۽ اهم ڪارج آهي. اٽڪ کان وٺي سمونڊ تائين منجهس هر قسم جو جهاز هلي سگهي ٿو. وچ درياهہ ۾ بکر قلعي کي وڏي فوجي اهميت آهي.

باب ٻيو

سنڌوءَ گنگا وچ ڀيٽ

سنڌوءَ ۾ سندس پرتي ڪندڙ شاخن متعلق هر معلومات ڏاڍي ڏيان ۾گيان سان لکي اٿم. پر ان جي موکر کي دنيا جي ٻين وڏن درياهن سان ڀيٽائي ڏسجي ته وڌيڪ صحيح ٿيندو. هڪ يورپيءَ کي مشرق ۾ هجڻ جي ناتي سان فقط اهو ڄاڻائي ٿو ته پنهنجي ان ڀيٽ جي دائري کي سوڙهو رکي فقط گنگا تائين محدود ڪري، جيڪا سنڌوءَ سان گڏ هڪ جاءِ تان وهي نڪري ٿي ۽ برٽش هندستان جي حڪمرانيءَ ۾ چوطرف پکڙجي وڃي ٿي. مسٽر جي- اي- پرنسيپ جي ڪلڪتي ۾ ڇاپيل پنهنجي تصنيف ۾ به هن ڪتاب جيان جهازرانيءَ جو ذڪر ڪيو ويو آهي. هن معاملي ۾ اسان دير ضرور ڪئي آهي، پر گنگا نديءَ سان لاڳاپيل مواد سائنسي ۽ قيمتي ڪنيو آهي. ان موضوع تي مسٽر رنيل (Rennel) ۾ ڪول بروڪ به پُر مغز مقالا لکيا هئا. انکري هن درياه متعلق مواد اڃا به گهٽو دستياب ٿيو آهي. اڻ پوري ئي سهي پر مان ڪوشش ضرور ڪئي آهي. ٻيڙين جي سفر دوران جيڪو مطالعو ۽ مشاهدو ڪيو اٿم ان جي حوالي سان مون تي اهو لازم ٿئي ٿو ته جيڪي مسئلا سامهون آيا آهن، تن کي اڏو ترتيب سان ويهي ڪجھ لکان ۽ سنڌوءَ گنگا جي ڀيٽ ڪريان.

سنڌوءَ گنگا دزياه، ٻئي هڪ ئي جبل همالیہ مان ڦٽي نڪرن ٿا. سندن ويڪرائي ڦاڪ هڪ جهڙي آهي، بيگھ مختلف اٿن. ٻئي درياه خط استوا کان ٻاهر آهن. گهڻو ڪري سال جي ساڳي مهيني ۾ منجهن چاڙهه ايندو آهي. اهي ٻئي درياه ترتيب وار جيڪو پاڻيءَ جو مقدار سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪندا آهن، ان منجهان سندن وڏي هجڻ جو اندازو سولائيءَ سان ڪري سگهبو. ان کان سواءِ اسان انهن ميدانن کي به نظر ۾ رکنداسون، جن مان سندن گذر ٿئي ٿو ته اهي ڪيترا لهتوارا آهن.

ان کان پوءِ اسان کي اهو به ويچارڻو پوندو ته اهي سمونڊ ۾ ڪيتريءَ رفتار سان ڇوڙ ڪن ٿيون. ذري گهٽ ساڳي فاصلي تي گنگا تي سڪري گلي (Sicriguli) ۾ سنڌوءَ تي ٺٽو موجود آهي، اهي ٻئي اهڙا شهر آهن، جيڪي ڀيٽ ڪرڻ ۾ اسان جي وڏي سهائتا ڪندا. ٻئي شهر ٻنهي درياهن جي اهڙن ماڳن تي

موجود آهن، جتي پهچڻ کان اڳ سيئي پرتي ڪندڻ شاخون ملي وڃن ٿيون ۽ انهن جاين کان پوءِ مذڪوره درياه ڦاٽن ۾ چـاڙهن ۾ ورهائجي وڃن ٿا. پر سنڌو نـٽي پهچڻ کان اڳ ڦليلي ۽ پچياري ٻـ ڦاٽ ڪڍي ٿو. چوماسي جي رت ۾ جڏهن سنڌوءَ ۾ چاڙهه ايندو آهي تـ متيان ڦاٽ وهي چڙهندا آهن.

مسٽر جي- اي- پرنسيپ جي مضمون مان ائين معلوم ٿئي ٿو تـ اپريل مهيني ۾ سڪري گليءَ وٽ گنگا 21500 ڪيوبڪ فوٽ پاڻي في سيڪنڊ جي حساب سان خارج ڪندي آهي. سنڌس سراسري ويڪر =5000 فوٽ رهي ٿي. اها ئي سنڌس في سيڪنڊ تڪ هوندي آهي. پر سنڌس سراسري اونهائي ٽن فوٽن کان مٿي ڪانـ آهي. ان طريقي اسان گنگا جي پاڻيءَ جي مقدار جو اندازو سولائي سان لائي سگهنداسين. اهڙيءَ ريت ساڳي مهيني اپريل ۾ بنارس نديءَ جي پاڻيءَ مان بـ گهٽي حقيقت ثابت ٿي ويندي آهي. سنڌس ويڪر =14000 فوٽ ۽ اونهائي 34 فوٽ هوندي آهي. سنڌس پاڻيءَ جو في سيڪنڊ اخراج =20,000 ڪيوبڪ فوٽ آهي. سڪر گلي کان پاڻيءَ جو هي اخراج ٿورو فرق رکي ٿو.

مان اپريل مهيني ۾ نـٽي وٽان سنڌوءَ جي ويڪر 670 گز ڏٺي آهي: ان وقت سنڌس وهـ جي تڪ ادائي في ڪلاڪ هئي. اهو بـ معلوم ٿئي ٿو تـ هن علائقي ۾ سنڌوءَ جون ڪنڌيون ايڪپريون آهن. ڪناري کان ڪناري تائين جيڪڏهن سنڌس بيٺل پاڻيءَ جا ٻـ ٽي فوٽ ڪاٽيون، تـ بـ اسان کي سنڌس سراسري اونهائي پورا پندرهن فوٽ ملي ٿي، اهڙو وچور اسان کي، في سيڪنڊ جي حساب سان 110500 ڪيوبڪ فوٽ پاڻي جو اخراج هٿائي ٿو. بائٽ Baut جي حساب مطابق، سير واري پاڻيءَ کان ڪناري واري پاڻيءَ جي رفتار ٿوري هوندي آهي. تـ بـ ان حساب سان اخراج گهٽجي پوءِ بـ 93465 ڪيوبڪ فوٽ في سيڪنڊ بيهي ٿو. ڪنارن وٽ اونهائي ڪجهه گهٽ هوندي آهي. تنهن ڪري اپريل مهيني ۾ في سيڪنڊ جي حساب سان سنڌوءَ جي پاڻيءَ جو اخراج (1) 80,000 ڪيوبڪ فوٽ هوندو آهي. منهنجي لاءِ اها نهايت افسوس جي ڳالهه آهي تـ مان سنڌوءَ جي پاڻي جي اخراج جو مطالعو چوماسي واريءَ رت ۾ ڪري ڪونـ سگهيو آهيان. ان موسم ۾ سنڌوءَ کي ڏسڻ جو مون کي موقعو ڪونـ مليو آهي ۽ حقيقت جي خلاف پنهنجي راءِ جي اظهار جي خواهش بـ ڪونـ ٿو رکان. هتي منهنجي هڪ نمائي گذارش اها بـ آهي تـ سيوهڻ وٽ سنڌوءَ جي ويڪر 500 گز آهي ۽ اونهائي 36 فوٽ اٿس. تيز رفتاريءَ سبب هوءَ ڪنڌي وارين ٽڪرين جي پاڙن کي پايون کايون

(1) In this part of my subject, I have to express my fullest acknowledgement to Mr. James Prencep, Secretary to Asiatic Society of Calcutta who has kenl by offered my his valuable services.

اڳتي نڪري ويندي آهي. اسان کي اتي ٻه سنڌس ڪنارا ايڪپرا ڏسڻ ۾ آيا. ان جاءِ تي چوماسي جي رت ۾ سنڌس اونهائي 12 فوٽ اچا ٻه وڌي ويندي آهي. اتل جي موسم ۾ اونهائي وچي 48 فوٽ ٿيندي آهي. هن حقيقي وچور مطابق ويڪر جي واڌ ۾ ڪجھ ائين جوڙ ڪريان جيئن مان اونهائي ۾ عمودي واڌ جوڙ ڪئي آهي تہ اسان مختلف موسمن جي پاڻيءَ جي اخراج جي تناسب Ratio کي معلوم ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي ويندا سون. پر مون وٽ هتان جي ماڻهن وٽان مليل ڪي منجهيل بيان ۽ شاهديون آهن، تنهن ڪري هن موضوع کي هتي ڇڏيان ٿو.

مٿي بيان ڪيل حقيقتن مان اهو معلوم ٿيندو تہ سنڌوءَ جي 80,000 ڪيوبڪ فوٽ في سيڪنڊ جي حساب سان پاڻيءَ جو وڏو اخراج، گنگا ندي جي پاڻيءَ جي ڪيوبڪ فوٽ في سيڪنڊ پاڻيءَ جي اخراج کان چوٿو وڌيڪ آهي ۽ سنڌو پاڻيءَ جي اخراج جي حساب سان آمريڪا جي وڏي ميسيپي (Mississipi) درياه سان ذري گهٽ هڪجهڙائي رکي ٿي، سنڌو ۽ سنڌس پرتي ڪنڌڙ درياهن جي ڊيگھ تمام وڏي آهي. اهي اتاهن برف پوش جبلن تان شروع ٿين ٿيون ۽ اهي ئي وسيلا آهن، جتان ڪين پاڻي ملندو آهي ۽ انهن ئي اسان کي ڪنهن نتيجي تي پهچڻ لاءِ همت ڏئي آهي. اسان کي اهو ڏسڻ نہ گهرجي تہ انهن مان هڪ ننڍڙو درياه زمين جي وڏيءَ ايراضيءَ تي پکڙيل آهي يا زمين جي مٿاڇري کان ڪيترو مٿي، اتانهن جبلن تان پاڻي ڪٽي اچي ٿو ۽ اهي ڪي غير معمولي ڳالهيون ڪونہ آهن. مثال طور جيئن سٽلج آهي، جيڪا ٿٻيٽ جي مقدس ڍنڍ مانسرووَر مان ۽ 17000 فوٽ سطح سمنڊ جي بلنديءَ تان پاڻي ڪٽي ايندي آهي.

سنڌو ويران ۽ بيابان علائقن مان گذري ٿي، جتي ماڻهو ايڪڙ ٻيڪڙ پيا ڏسڻ ۾ ايندا آهن. پر ٻئي طرف گنگا نديءَ جو گهڻو پاڻي فصلن ڪاهڻ ۾ ڪم اچي وڃي ٿو ۽ ڪنڌين ڪنارن سان وسندڙ ماڻهن کي خوشي ۽ خوشحاليءَ جي نعمت سان نوازي ٿي. چاڙه جي موسم ۾ بہ سنڌو پنهنجي پيٽ ۾ محدود رهندي آهي ۽ ٻين ندين کان سنڌس ڪنارا وڌيڪ ايڪپرا ۽ مضبوط آهن ۽ مان اڳ ۾ بہ بيان ڪري آيو آهيان تہ ڪاٽي سنڌس ويڪر اڌ ميل کان وڌيڪ ڪانہ هوندي آهي. ان جي برخلاف گنگا کي، ملڪ اندر ڪن حصن ۾ سمونڊ جيو ويندو آهي. ان موسم ۾ سنڌس ٻيو ڪنارو نظر ئي ڪونہ ايندو آهي. انهن حالتن ۾ پاڻي ٻاڦ ذريعي گهڻو اڏامي ويندو هوندو. سنڌوءَ جي ڪنڌين ۽ ڪنارن وارا علائقا ويران ۽ واريا سا آهن. جڏهن چاڙه وارو پاڻي اتل ڪندو آهي تہ وري جلدي لاٽ ڪري ويندو آهي. ٻيو تہ گنگا ۽ سنڌس پر تي ڪنڌڙ شاخون هماليہ جي ڏاکڻي حصي مان پاڻي ڪٽنديون آهن. پر سنڌو هماليہ جي ٻنهي پاسن کان پاڻي ڪٽي ٿو. ان کان سواءِ ڪابل ۾ بہ جيڪا برسات پوي ٿي ان جو پاڻي بہ اچي منجهس پوي

ٿو ۽ تاتاري چين جو برف وارو پاڻي بہ سرڪي اچي سنڌوءَ ۾ پوندو آهي. سندس پاڻي برسات جي موسم شروع ٿيڻ کان گهڻو اڳ وڌڻ شروع ٿيندو آهي.

درياهه جي دور دراز پاڻيءَ جي ذريعي تي نظر رکي اسان کي هن سويلي چاڙهہ جي سبب کي ڪيڏانهن منسوب ڪرڻ گهرجي؟ ڇا ان رجندڙ برف کي ان لاءِ ذميوار سمجهڻ گهرجي؟

سنڌو جنهن وقت سمونڊ ۾ ڇوڙ ڪندي آهي تہ سندس ۽ سمونڊ جي پيٽ جي سنوت ۾ ڪو خاص فرق ڪونہ هوندو آهي. دنيا جي هر وڏي ندي ائين آرام سان ڇوڙ ڪندي آهي. جيئن مهان سنڌو ڪري ٿي. سندس وهڪرو اڍائي ميل في ڪلاڪ جي حساب کان ڪڏهن بہ وڌيڪ ڪونہ هوندو آهي. پنجاب جون سڀ نديون جن ۾ اسان ٻيڙيون هاڪاريون آهن، سي سنڌوءَ کان رفتار ۾ هڪ ميل وڌيڪ آهن. سندس وهہ جي تڪ لاءِ اهو ترت سبب ڏئي سگهون ٿا تہ اهي جبلن جي بلڪل ويجهو آهن ۽ اهو نقطو نديءَ جي ڇوڙ ڪرڻ وقت بہ ڪارفرما نظر ايندو. لاهور جو شهر سمونڊ کان ٻيڙي رستي هڪ هزار انگريزي ميل پري آهي. مان ڊاڪٽر جي- جي- جيراڊ G-J Gerad جو نهايت شڪر گذار آهيان، جنهن ڪجهہ عرصو اڳ امرتسر ۾ بئراميٽر وسيلي ورتل مشاهدي جي هڪ سلسلي تان قائدي وٺڻ جو موقعو ڏنو. هي شهر لاهور کان 30 ميل کن اوڀر طرف آهي.

اٺاويهن مشاهدن مطابق بئراميٽر جو بيٺل انگ	28,861.3
ايترو ساڳيو بئراميٽر جو ڪلڪتي ۾ ورتل	29,711.3
فرق	850.2

مون کي معلوم ٿيو آهي تہ بئراميٽر مطابق ڪلڪتي جي سطح سمنڊ کان اوچائي- 25 فوٽ ٿيندي. امرتسر ۽ لاهور جي سطح سمونڊ کان اوچائي ساڳي آهي. ڇاڪاڻ تہ ٻئي پنجاب جي ميدانن جا شهر آهن. تنهن ڪري انهن ٻنهي شهرن جي سطح سمنڊ کان اوچائي 900 فوٽ هوندي.

اسان هن موضوع جي ڄاڻ مطابق انگن اکرن ۾ پنهنجو بيان پيش ڪيو آهي، هاڻي ويچارڻو اهو پوندو تہ لاهور کان هيٺ واري واهہ کي ڪهڙي طور ۽ طريقي سان ونڊ ورڇ ڪجي. رينيل جي لکت مطابق گنگا ندي سان پيٽ ڪجي يا منهنجي دير سان آيل مضمون مطابق فرق سمجهائجي، جنهن ۾ آءٌ هن سائنسي ذهن رکندڙ انسان جي امداد جا ٿورا مڃيا آهن. اسان مٺڻ ڪوٽ کان هيٺ سمونڊ تائين ڌرتي جو مٿاڇرو گهڻو لهوارو ڪونہ ٿا سمجهون. جيتوڻيڪ هن ماڳ وٽ پنجاب جا پنج درياهہ سنڌوءَ سان سنگم ڪن ٿا. وڌ ۾ وڌ پنج يا ڇهہ انچ في ميل جي حساب سان لاهہ آهي. نہ وري اسان هن ڳالهہ جي اجازت ڏيندا سون تہ هن ماڳ کي 900 فوٽن جي چوٽين حصي کان وڌيڪ سطح سمنڊ کان بلند سمجهيو وڃي.

چاڪاڻ تہ اسان هتي سنڌوءَ جي وهہ جي تڪ وڏيل ڪانہ ٿا ڏسون، جيتوڻيڪ جبل جي پرسان بہ آهي. مٺڻ ڪوٽ سمنڊ کان 500 ميل پري ۽ سمنڊ ۽ لاهور جي وچ تي آهي. سطح سمنڊ کان سندس بلندي 220 فوٽ آهي. باقي 680 فوٽ پنجاب جي ندين ۾ ورهائبا تہ پنجاب جي في نديءَ جي وهہ جي تڪ نڪري ايندي، جيڪا سراسري 12 انچ في ميل لهنواري بيهي ٿي.

انهن حقيقتن ۾ گنگا نديءَ کان سنڌوءَ جي چوڙار شاهدين اچا بہ وڌيڪ ڏسڻ ۾ اچن ٿيون. جڏهن سنڌو صفا لاٽ ۾ هوندي آهي تہ بہ سندس وهہ جي تڪ ادائي ميل في ڪلاڪ هوندي آهي ۽ سندس اونهائي 15 فوٽن کان گهٽ ڪانہ هوندي آهي. جيڪڏهن تمام وڏي نہ پر ڪجھ وڏي لاهہ تان سمونڊ ۾ چوڙ ڪري هان تہ سندس چوڙ واري حالت ڪڏهن بہ هڪ جهڙي ڪانہ هجي هان، جيتوڻيڪ هن جي پيٽ ۾ سنڌو وڌيڪ سنئون سڌو درياه آهي. هيو تہ سنڌوءَ ۾ اهي ڳالهيون ڪونہ آهن، جيڪي گنگا ۾ گهٽي پاڳي موجود آهن. جن جو مسٽر پرنسيپ گنگا نديءَ تي مضمون لکندي انڪشاف ڪيو آهي تہ منجهس اندر ئي اندر ڍنيون ڍوريون هيٺ ۽ واري جا ڍها جام آهن. سنڌوءَ ۾ گنگا جيان ٿورو پاڻي ڪونہ آهي، جو ائين ٿيندو. پاڻيءَ جي مقدار جي لحاظ کان هڪ درياه ٻئي کان وڏو هوندو آهي. پر منجهن هڪ جهڙائي نظر ضرور ايندي آهي. گنگا جابلو ندين جو پاڻي تمام گهٽو وٺندي آهي، ۽ هڪ خاص موسم ۾ منجهس وزن کان وڌيڪ چاڙهہ هوندو آهي. پر اها بہ موسم ايندي آهي جو سڪي غير اهم بڻجي ويندي آهي. پر سنڌو سڄو سال پنهنجي اعليٰ شان ۽ وڏي ناٽ سان جهولندي جهومندي، رڙندي راڙيون ڪندي سمنڊ سان سنگم ڪندي آهي.

سنڌوءَ تي پنهنجي راين کي ختم ڪرڻ کان اڳ ۾ مان ٻنهي درياهن تي ساموندي لهر جي اثر جو ذڪر ڪندس. گنگا ندي تي ساموندي لهر جو اثر ڪلڪتي تائين محسوس ڪري سگهبو آهي. سنڌوءَ تي اهڙو اثر ٺٽي کان 25 ميل هيٺ يا سمنڊ کان 75 ميل پري محسوس ڪري ڪونہ سگهبو آهي. اها صورت حال ان ڪري ٿيندي آهي، جو درياه جي پاڻيءَ جو وڏو وهڪرو سمنڊ کي اندر پاڻي اچڻ کان روڪيندو آهي. يعني سمنڊ جي موٽندڙ وير "درياه جي پاڻي جي وزن جي آڏو پنهنجو سر جهڪائي ڇڏيندي آهي." يا مٺي پاڻيءَ جي چوڙ جي طاقت سمنڊ جي وير جي قوت کان وڌي ويندي آهي. جيئن اسان سمنڊ جي پرسان اينڊا ويندا سون، تيئن سنڌوءَ جي وَهہ جي تِڪ ۾ ماٺار ڏسڻ ۾ ايندي. اهو سمنڊ جي وير سبب ٿيندو آهي.

ڏٺو ويو آهي تہ ساموڊ وير جي چاڙهہ ڪري گنگا ۾ 12 فوٽ چاڙهہ اچي ويندو آهي. پر پونم جي موقعي تي سنڌوءَ ۾ فقط نَوَ فوٽ چاڙهہ اچي ٿو. مون کي اهڙو موقعو جاچڻ ڏسڻ جو ڪونہ مليو آهي. بنگال جي اپسمنڊ تي گوڏين جي

تعمير سبب اُتي اوله هندستان جي سامونڊين ويرين جيان تيزي ڪانہ رهي آهي. بمبئي ۾ بہ گودين تعمير ٿيڻ ڪري ويرين جي چاڙهہ ۾ ڪمي آئي آهي. مان ان خيال جو آهيان تہ گنگا ۽ سنڌوءَ جي مُنهنِ وٽ پاڻي جو چاڙهہ گهٽو ڪري ساڳيو آهي. ٻئي درياهہ هڪ ئي طرف کان سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪن ٿا. سامونڊي ڇوهن ۽ آنڌارين سبب منجهن هڪ جهڙو چاڙهہ ايندو آهي. سنڌ سان لاڳاپيل سامونڊي ڪناري جو بہ ساڳيو حال آهي. ڏکڻ- اولهہ طرفان مارچ تائين چوماسي جون تيز هوائون گُهلنديون رهنديون آهن ۽ پاڻي ٽن کان چئن فئدمن تائين لهي ويندو آهي ۽ جهازران کي ڪنارن تي موجود کڏون کوها پري کان پيا نظر ايندا آهن.

باب ٽيون

سنڌ جي سرزمين

سنڌوءَ ۾ اوڀارئين رخ تي ھاڪاريندي، جنھن سرزمين تي اسان پھريون پير پاتو، سا سنڌ ھئي، افغان شاھيءَ جي ستياناس ٿيڻ کان پوءِ ھن ملڪ جي سياسي اھميت اڃا بہ وڌي وئي آھي. جڏھن کان وٺي سنڌ جا حڪمران پٺاڻن جي ساليانيِ ڏن ڏيڻ کان آجا ٿيا آھن، تڏھن کان سگھيا ستابا ۽ پاڻ پرا ٿيا آھن ۽ پنھنجي ملڪي سرحدن کي وڌائڻ بہ شروع ڪيو اٿائون. ھاڻي سنڌن بادشاھي پوري عروج تي آھي. ملڪ جي ڪل پکيڙ ھڪ لک چورس ميل آھي. 79 کان 71 ڊگريون ڊگھائي ڦاڪ اوڀر ۽ 23 کان 29 ڊگريون اُتر ويڪرائي ڦاڪ ۾ موجود آھي. سندس ڏاکڻين دنگ تي ھندو وڏو سمنڊ آھي. سندس وچ واري 400 ميل اُريب کي، سنڌوءَ ۾ پنجاب جي درياھن جي سنگم واري ماڳ کان ٺٽو ڏکڻ ڪاٽيو وڃي ٿو. ھن سھڻيءَ سرزمين جو اوڀاريون حصو غيرآباد آھي. سنڌو پنھنجي ڪنڌين ڪنارن وارا پٽ ۽ پاسا، اٿل واري آب سان پسائي سرڳ سمان بڻائي ڇڏيندو آھي. جاٽي سندس ھوڏ جو پوتر پاڻي پھچي ڪونہ سگھندو آھي انھن ميداني علائقن ڏانھن واھ ۽ ڪڙيا کوٽي زمينون آباد ڪيو وينديون آھن.

سڄي سنڌ ٽالپرن جي ٽن گھراڻن ۾ ورھايل آھي. پنھنجي لحاظ کان ھرھڪ آزاد حڪمران آھي، سنڌن مک گھراڻو حيدرآباد ۾ رھي ٿو. جنھن جو وڏو مير مراد علي خان آھي. ٽن وڏن ڀائرن جي وفات کان پوءِ ھي اڪيلو وارث آھي.(1) ٻيو گھراڻو مير سھراب خان جي ڦريءَ مان آھي. ھاڻي مير رستم خان خيرپور واري علائقي جو حڪمران آھي. بکر جي قلعي سان گڏ اتر سنڌ سندس حڪمرانيءَ ۾ شامل آھي. ٽيون گھراڻو مير ٺاري خان جي ڪُٽم سان لاڳاپيل آھي. ان قبيلي جو سردار مير علي مراد آھي. جيڪو ميرپور ۾ رھندو آھي. سندس علائقو دارالسلطنت کان ڏکڻ– اوڀر طرف تي آھي. اھي ٽيئي ٽالپر سردار، سنڌ جا صحيح معنيٰ ۾ امير آھن. خاص طور تي امير جو لقب حيدرآباد جي مير

---

(1) As this work is passing through a press intelligence has reached in England of the death of this Ameer, Which has been followed by the civil war.

لاءِ مخصوص آهي. محصول جي مناسبت سان سنڌن اهميت ڇاتي سڃاتي ويندي آهي. اهڙيءَ ريت حيدرآباد جي علائقي جي 15 لک روپيہ، خيرپور جي 10 لک روپيہ ۽ ميرپور جي 5 لک روپيہ ساليانو آمدني آهي. ڪل پيدائش 30 لک روپيہ ٿئي ٿي. اهو سنڌو جو ساليانو محصول جو انگ سمجهڻ گهرجي. خزاني جي ڪل جمع موڙي 20 لک پائونڊ آهي، جنهن مان 13 لک پائونڊ نقد ۽ بيا هيرا جواهر آهن. نقد رقم جو وڏو حصو حيدرآباد جي قلعي اندر محفوظ آهي. چيو وڃي ٿو تہ اهو ڏن مير مراد علي ۽ سندس پاءُ مير ڪرم عليءَ جي زالن جي ملڪيت آهي.

سڪن ڪان سواءِ، سنڌ جا امير، هر پاڙيسري ملڪ ڪان طاقتور آهن. هن هر طرف ڪان پاڙي وارن حڪمرانن جي ملڪ جي ڪن پاڳن تي دنگو ڄمايو آهي. اولهہ پاسي لس بيلي جي حاڪم ڪان ڪراچي ڦري ورتي اٿن ۽ هاڻي سون مياڻي ڏانهن وڌڻ جو سوچي رهيا آهن. ان ڪان سواءِ هنن قنڌار جو واپار مڪمل طور پنهنجي قبضي ۾ ڪري ورتو آهي. هنن اتر- اولهہ طرف پيش قدمي ڪري شڪارپور ۽ بکر وارا سنڌ جا علائقا پٺاڻن ڪان فتح ڪري ورتا آهن. اهي علائقا اڳ ۾ بارڪ زئي قبيلي جي ماتحت هئا. ڪابل، قنڌار ۽ پشاور تي بہ بارڪ زين جو قبضو هو. پٺاڻ هر سال شڪارپور ۽ بکر وارن علائقن کي ٻيهر هٿ ڪرڻ لاءِ پيا حملا ڪندا آهن. پر ڪري ڪجهہ بہ ڪونہ سگهندا آهن. جڏهن اسان شڪارپور وٽان مٽياسين تہ ڪجهي ۽ گنداوا واري علائقي سببءَ وارن ماڳن تي پٺاڻن جو 6000 لشڪر خيما کوڙيون ويٺو هو. اهي جنگ جي ميدان تي سنڌين ڪان شڪست کائي پاڃ ڪان پوءِ هتي ساهي پٽي رهيا هئا. اتر- اوڀر طرف هنن سبزل ڪوٽ ۽ دائودپوٽن جي هٿي الاهي ساٿري علائقي تي قبضو ڄمائي ورتو آهي. هنن 1813ع ۾ حملو ڪري جوڌپور جي راجا ڪان سنڌ جو عمرڪوٽ وارو پاڳو مڙسيءَ سان ڇڏائي ورتو آهي. ان ڪان پوءِ راجا جون فوجون پنهنجي علائقي ڏانهن هٽي ويون آهن. جيڪڏهن جيسلمير واري علائقي کي سنڌن حڪمراني مان ڪٽ ڪجي تہ دارالسلطنت ڪان وٺي ڪڇ تائين سارو ملڪ سنڌن آهي، جنهن ۾ پارڪر بہ شامل آهي. ڪڇ طرف سنڌن پيش قدميءَ کي انگريز سرڪار روڪي ورتو آهي.

فتح جي قيمت وڏي ملندي آهي. خرچ ٿورو ۽ فائدو گهڻو هوندو آهي. اهو خرچ حڪومت خوشيءَ سان پري ڏئي ٿي. تہ وارن قلعن ۾ نہ فوج رهندي آهي نہ ڪي پئسا پرڻا پوندا آهن. جڏهن بہ حملو ٿيندو آهي تہ جنگ جوان مڙسيءَ سان مقابلو ڪري سوڀون ماڻيندا آهن. جنگ جي ميدان ۾ سنڌي ڏاڍا جهونجهار اڙٻنگ ۽ ارڏا مڙس آهن. جيڪڏهن اسان ايمانداريءَ ۽ انصاف سان ويهي نتيجن کي جاچينداسين تہ سيني پاڙيسري ملڪن ۾ بهادريءَ جي لحاظ ڪان سنڌي عظمت جا مالڪ آهن. هڪ پيري هنن عقلمنديءَ ڪان ڪم وٺي پنهنجي فوج کي تہ ڏانهن

هتائي، ڪابل جي هڪ ظالم فوج جي حملي کي ناڪام بڻائي ڇڏيو. ٻئي ڀيري ڪابل جي پٺاڻن ۽ سنڌين جي وچ شڪارپور جي اوسي پاسي ڪاٿي جنگ لڳي، هئي، جنهن ۾ وڏي ڪوس کان پوءِ سنڌين پٺاڻن کي ڏاڍي بري شڪست ڏني. پر سنڌين ۾ هڪ وڏي ۾ وڏي خامي آهي، يعني منجهن تنظيم نالي ڪا شيءِ موجود ئي ڪانه آهي. ان ڪري هڪ باقاعدي فوج سان وڙهي پڇي ڪونه سگهندا.

اسان کي اهو ميٺو پوندو ته سنڌي جنگ جي فن ۾ هڪ مهان قوم آهي. جڏهن پنهنجي فن جو مظاهرو ڪندا آهن ته پاڙيسري قومن کان وڌيڪ اعليٰ ۽ ارفع ڀاسبا آهن. ايشيا جي ٻين قومن جي برخلاف سنڌي پيادل جنگ ڪرڻ جا شوقين آهن ۽ اهڙ قسم جي ڪيڏاري تي ڏاڍو فخر محسوس ڪندا آهن. بندوق کان وڌيڪ تلوار جي ڪيڏاري جا ڪوڏيا هوندا آهن. سنڌن توبخانو ڏاڍو خطرناڪ آهي. توبخاني جي اهڙي فوجي قوت کي اسان سٺي نظر سان ڪونه ٿا ڏسون. گهوڙيسوار فوج ناليري ڪانه آهي. گهوڙا ڏاڍا ڀلا ۽ چونڊ نسل جا آهن. گهوڙيسوار فوج متعلق اسان وٽ فقط اندازا آهن. منهنجي خيال ۾ اهي منجهيل ۽ اڻ پورا آهن. ڇاڪاڻ ته هر سنڌي بالغ ٿيڻ سان بنا ڪنهن سکيا ۽ تربيت جي فوجي بڻجي ويندا آهن. واپاري طبقي تان فوجي خدمت معاف آهي. امن امان جي وقت فوجي جوان سرڪار وٽان ڪاڏو خوراڪ وٺندا آهن.

هن قسم جو فوجي، مقابلي دوران اناڙي ثابت ٿيندو آهي. جنگ وقت فوجي خدمت لاءِ هٺل رهندو آهي. موجوده جنگي فن ۾ تلوار ڪابه اهميت ڪانه ٿي رکي، تنهن ڪري سنڌي فوجي، يورپي فوجيءَ سان مقابلي ڪرڻ جوڳو ڪونه رهيو آهي. جيڪڏهن انگريز سرڪار حملو ڪيو ته سنڌ جا حڪمران سٺ ئي سهي ڪونه سگهندا ۽ پنهنجي دولت ۽ هيرا جواهر کڻي ٽڙ ڏانهن ڀڄي ويندا. موجوده سياسي حالتن جي تقاضائن موجب پنهنجو ملڪ به وڃائي وهندا. ٿوري وقت لاءِ سازشون ۽ بغاوتون ڪندا ۽ پوءِ ماٺ ڪري ويهي رهندا. ٽالپر خاندان جي بدقسمتي وري اها به آهي ته انهن لاءِ ڪاٿي به همدردي ڪانه آهي. سنڌن حڪومت کان ته سنڌن رعايا به نفرت ڪري ٿي. پاڙيسري ملڪ به هن کان بڇل آهن. سيني مسلمان ملڪن جي زوال کان پوءِ ڏارين ماڻهن جي نظر ۾ سنڌ هڪ اوچو مقام رکي ٿي.

پاڙيسري ملڪن مان قلات ۽ گنداوا جي حڪمران محراب خان جي سنڌ جي اميرن سان گهڻي دوستي آهي. ڪنهن زماني ۾ هيءُ به هن جيان ڪابل جو ڏن-پرو هو. اهڙي ريت سنڌ جي حڪمرانن ساڻس دوستي پيدا ڪري پنهنجي ۽ افغان قوت جي وچ تي هڪ طاقتور قوم آڏي وڌي آهي. پٺاڻن سنڌ تي حملي جي نيت سان قلات جي خان کي رشوت پاسي پنهنجي طرف آڻڻ جا حيلا هلائي ڇڏيا آهن، پر اجا تائين هو انڪار ڪيون بيٺو آهي ۽ پٺاڻن جي امڪاني حملي خلاف سنڌ

جي اميرن کان مدد جو بہ خواهان رهي ٿوءِ هيو ڳيس اهو بہ فائدو آهي تہ سنڌ سان لاڳاپيل دنگ جي واني کان بہ آجو آهي. هن حيدرآباد جي اميرن سان متيءَ مائٽي جو رشتو بہ ڳنڍيو آهي، ڇاڪاڻ تہ ٻروچ ۽ بروهي پاڻ کي هڪ ابي جو اولاد سمجهندا آهن ۽ ان سان گڏ اهو بہ ٿي سگهي ٿو تہ سندن مفاد بہ هڪ جهڙا آهن. لاهور جي سکن سان سندن دلي لهہ وچڙ ڪانہ آهي. بس ٿورو گهڻو لڳ-لاڳاپو آهي. راجا رنجيت کان ڪجھ ٻڪل بہ آهن. لاهور سان دوستي پيدا ڪري ڪابل جي قوت کي هرويرو ڪونہ ڇيڙائيندا. رنجيت سنگھ جا ماتحت ڪونہ آهن. نہ وري راجا ڪڏهن ڪانئن ڏن پرائي سگهيو آهي. عام خيال اهو بہ آهي تہ پاڙيسري ملڪن مان، سکن کان سواءِ ٻئي ڪنهن کي سنڌ تي حملو ڪرڻ جي همت ڪانہ آهي. جيڪڏهن پنجاب جي سکن سنڌ تي حملو ڪيو تہ منجهن مقابلي ڪرڻ جي طاقت آهي يا نہ، سو پتو ڪونہ ٿو پوي. اوير طرف راجپوتن سان دوستي رکو سوڪڙين جي متاستا تائين محدود آهي. ڏسڻ ۾ آهو اچي ٿو تہ سنڌ کي خطرو فقط پنجاب مان آهي.

سنڌ کي پنهنجي آمدني جا وسيلا تمام گهٽا آهن. خزاني جي وڇور ڪرڻ ۾ حڪمرانن جي آمدنيءَ جي گهٽيل انگن اکرن کي ويچارڻ نہ ڪيو. سنڌ جا امير ڳنڀير حالتن ۾ ٻروچ برادرين کان مدد حاصل ڪري وٺندا آهن. جن کي سنڌ سرڪار طرفان بي حساب زمينون ڏنيون ويون آهن. اهي پنهنجي آمدنيءَ جو وڏو حصو اميرن کي مدد طور ڏئي ڇڏيندا آهن. اهڙي ايڪي ۽ ٻڌي سبب پاڙي وارا ملڪ حملي ڪرڻ جي جرئت ڪري ڪونہ سگهندا آهن. هن ملڪ ۾ تجارت ۽ زراعت جڻ تہ ختم ٿي چڪي آهي. درياه رستي ايندڙ ويندڙ سامان تي ڳاٽي پڳي چنگي مڙهي ويندي آهي. ان ڪري سنڌوءَ رستي ڪنهن تجارتي مال جي اچ وڃ ڏسڻ ۾ ئي ڪانہ ايندي. تنهن هوندي بہ يورپ جو نهيل مال بمبئي ۽ شڪارپور ۾ سستو ملندو آهي.

پيريپلس آف ايري ٿرين سي Periplus of Erythrean sea مطابق اسان کي معلوم ٿئي ٿو تہ ٻي صدي عيسويءَ دوران جڏهن سنڌ جو حڪمران طاقتور هوندو هو تہ سنڌ جو واپار اوج تي پهچي ويندو هو. اهو بہ چيو ويندو آهي تہ اورنگزيب جي ڏينهن ۾ بہ سنڌ جي تيار ٿيل مال جو واپار بہ عام جام هو. موجوده حڪمران بہ سنڌ جهڙي وڏي ملڪ جا طاقتور حڪمران آهن. جيڪڏهن چاهين تہ ملڪ کي هڪ تجارتي ۽ دولتمند خطو بنائي سگهن ٿا. پر سنڌو تجارت لاءِ گنگا جيان موزون ڪانہ آهي. سندس وڏن جهازن لاءِ صحيح لنگھ ڪونہ آهي ۽ هندستان کان ٿر جي وڏي رڻ ڪري جدا بہ لڳو پيو آهي. ان کان سواءِ حڪمران بہ ڪو وڏيءَ طاقتوارو هجي جو سنڌوءَ رستي ويندڙ تجارتي سامان کي ٻڙدين ۽ مزارين جي لٽ مار کان بچائي سگهي. هن کان سواءِ اولهارئين ٽڪرين ۾ هيون بہ

ذاتيون آهن، جن جي ڪرت ئي ٻيڙا ڦرڻ آهي. سنڌو تجارتي درياه تڏهن ٿـي سگهي ٿو، جڏهن خود حڪمران بـ روشن خيالن جو هجي. موجوده دور ۾ سنڌوءَ جي سرسبز ۽ زرخيز ڪنارن تي زراعت بدران ٻيلا ٻيٺا آهن. پڪين جا ولر ۽ جانورن جا ڌڻ تـ اٿيهئي پيا گهمندا آهن. پر پوڪ تـ وڏي ـجهد ۽ ڏيان ڪان پوءِ ۽ موسم مطابق لاباري ـتي ايندي آهي. مان هاڻي سنڌ جي حڪمران گهراڻي ڏانهن اچان ٿو.

حيدرآباد جي ٽالپر گهراڻي وٽ انگريزن ـجون سفارتون پيون ايندين ويندين آهن، تنهن ڪري ٻين ڪان وڌيڪ ساڻن جاڻ سڃاڻ آهي. هن گهراڻي جي حوالي سنڌ جو ڏاکڻون حصو يا هيٺيون پاڱو آهي. سندن حڪومت 1786ع ۾ قائم ٿـي هئي. ان ڪان پوءِ ڪيترين ئي تبديليون آيون آهن. حڪومت جون واڳون چؤياريءَ مان ڦري آخري وارث جي هٿ ۾ آيون آهن. اقتدار حاصل ڪرڻ لاءِ جدوجهد ڪي روڪي چڙيو ويو هو. پر هاڻي سيني پٽن ڪي اقتدار ۾ پاڳي ڀائيوار ڪرڻ لاءِ اهڙي وصيعت موجود آهي. مير مراد عليءَ 60 سال جي عمر ۾ وفات ڪئي آهي. هن حڪمران سان سندس ڀائر اقتدار ۾ هڪ جهڙا شريڪ هئا. ڏسڻ ۾ اچي ٿو تـ ايندڙ وراثت تنازعي جو شڪار ٿـي ويندي. نتيجي ۾ گهرو جنگ ناگذير آهي.(1) هڪ امير ڪي تـ اولاد ئي ڪونـ آهي. ٻين ڪي پٽ آهن. جيڪي هاڻي جوان آهن. هڪ مير ڪي پنج پٽ آهن. مير نور محمد ۽ مير نصير پنهنجي سوٽن مير صوبدار ۽ مير محمد سان گڏ دربار ۾ وهندا آهن. هنن چئني ٽالپر شهزادن جا سنڌ جي دربار ۾ چار ڏار ڏار ڏڙا سُهيل آهن. هرهڪ شهزادي جي حڪمت عملي اها هوندي آهي تـ جيئن سندس مقصد حل ٿـي سگهن. مير مراد علي جا پٽ تـ فطري طور اهو چاهيندا، جيڪو سندن ابا ڏاڏا هن وقت تائين ڪندا آيا آهن. مير مراد عليءَ جي ٻئي نمبر پٽ جي شخصيت ٻين ميرن ڪان ٻولائتي ۽ پرڪشش آهي. حالتن مان ڏسڻ ۾ ائين اچي ٿو تـ هن ڪان پوءِ سنڌ جي اميرن جي حڪومت وراثتي قانون مطابق ڪانـ هلي سگهندي.

مير نصير خان جنهنجي اثر رسوخ جي دائري ڏانهن اشارو ڪري آيو آهيان، تنهن ڪي سندس پيءُ اڳتي آڻي انگريزن سان لهـ لاڳاپا پيدا ڪرڻ لاءِ همٿايو آهي. وراثت جي لحاظ ڪان هو چوٿين نمبر تي آهي، پر پنهنجي پيءُ سان گڏجي انگريز سرڪار جي عيوضن سان هيءُ ڳالهائيندو آهي. انگريز سرڪار بـ ٻين ڪان وڌيڪ هن سان لهـ وچڙ ۾ اچڻ وڌيڪ پسند ڪندي آهي. هيءُ ماٺهن ڪي ظاهر ظهور چوندو وتندو آهي تـ سندس انگريزن سان تعلقات آهن. هن مون ڪي بـ پنهنجن خطن ذريعي ۽ عوامي مجلسن ۾ ٻڌايو تـ، منهنجي نگهبانيءَ هيٺ لاهور

(1) The death of lost Ameer has amply verified Such a Supposition.

ويندڙ سفارت سندس ئي ڪوشش سان، سنڌوءَ رستي سفر ڪرڻ جي اجازت ملي آهي. اها ڳالهه اچرج جهڙي به نظر ايندي، ڇاڪاڻ ته عام طور تي اهو چيو ويندو آهي ته سندس مائٽ انگريزن جا قاتل دشمن آهن. پر اقتدار حاصل ڪرڻ جي لالچ سبب پنهنجي پٽ کي ساڻن دوستي رکڻ لاءِ تاڪيد ڪيو ويو آهي.

مون کي به، بي حجاب تي هن حقيقت کان آگاهه ڪيو ويو آهي ته مناسب وقت اچڻ تي هيءُ شهزادو اسان جي انگريز سرڪار کان ڪنهن سهائتا وٺڻ جو اميدوار آهي. مير نصير خان ڪابل جي تخت تان لاٿل شخصيتن سان پنهنجي دوستاڻا ناتا پيدا ڪرڻ ۾ لڳو پيو آهي. جڏهن اسان حيدرآباد ۾ هئاسون ته هرات ۾ رهندڙ ڪامران ڏانهن ڪي سوکڙيون پاکڙيون موڪلي رهيو هو. هيءُ مير طبيعت جو شريف، حالتن کي سمجهندڙ ۽ شڪار جو شوقين آهي. عقلمند هجڻ کان آزاد طبع وڌيڪ آهي. ان معاملي ۾ جيتريون تڪليفون ۽ مصيبتون ڪيس منهن ۾ اچڻيون آهن، تن کي منهن ڏيڻ لاءِ وٽس ڏانءُ ۽ ڏات ڪانه آهي. جيڪڏهن هو پنهنجي پيءُ جي دولت حاصل ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو ته سندس سياسي سوڀ جي اڳڪٿي ڪري سگهجي ٿي. ڇاڪاڻ ته آرڻ جو هارڻ ناٿو هوندو آهي. وارث نه هجڻ جي حالت ۾ ڪرائي جا جنگي سپاهي پئسي کان سواءِ ڏل لائي لڙي ڪونه سگهندا آهن. مير نصير خان جي وڏي ڀاءُ مير نور محمد جي پنجاب جي سکن سان گهري دوستي آهي. پر سندس هن سڪ دوستيءَ واري دم ۾ ڪوبه سنڌي ساٿس شريڪ ڪونه آهي. اڪيلي سر وڏي اڳتي اچڻ جيتري دل منجهس ڪانه آهي. ان سان گڏ عيش عشرت ۽ ٻين گندين عادتن ۾ به هيءُ گهٽو قاتل آهي. پر اهو ضرور ياد رکڻ گهرجي ته وقت جي حڪمران قبيلي جي مک جو وڏو پٽ آهي.

مير محمد به پنهنجي ليکي اقتدار جي ڪرسيءَ جو اميدوار آهي. ڪيس وڏو ويساهه آهي ته سندس مير غلام عليءَ جون خدمتون اقتدار جي حصول واسطي سندس سهائتا ثابت ٿينديون. هن لڪ چوريءَ مون ڏانهن قاصد به موڪليو هو. هو اسان جي انگريز سرڪار سان ڪو خفيه معاهدو ڪرڻ لاءِ تيار هو. پر مان ڪن ظاهر ظهور سببن ڪري انڪار ڪيو هو. مير صوبدار خان مير مراد علي جو صحيح وارث آهي ۽ خاندان جي باني جو پٽ آهي. پر گهٽا امير ڪيس ڪونه چاهيندا آهن. وٽس ٽي ملين پائونڊ دولت ۽ زرخيز زمين آهي. جنهن مان ڪيس ساليانو ٽي لک روپيه آمدني ٿيندي آهي. وٽس ڪيترا سردار ۽ ماڻهو موجود آهن، جيڪي سندس پيءُ جي بهادري ڪري ساٿس گڏ آهن. هيءُ پنهنجي قبيلي جي بهادر انسانن جو اولاد آهي ۽ هڪ بغاوت به سندس اهڙي حق جو يقين ڏياريو آهي. اقتدار جو تنازعو مير نصير ۽ مير صوبدار جي وچ ۾ اٿندو. جيڪڏهن اهي چاهين ته حڪومت اڳئين دور جيان گڏيل رهي ته سندن اقتدار بحال رهي سگهي

ٿو. هن وقت مير صوبدار پنهنجي چاچي جي ٻچ کان پنهنجي نيت ۽ منصوبو ڪنهن کي ڪونہ ٿو ٻڌائي.

مان هن قسم جي روبي کي سنڌي ساڙ ۽ بغض جو نمونو ڪري چوان تہ غلط ڪونہ ٿيندو. مان هن ملڪ جي رسم ۽ رواج مطابق جڏهن بہ ساڻس ملڻ ويو آهيان تہ مان ڪيس مير صاحب جي ساڄي پاسي ويٺل ڏٺو. جڏهن ٻيءَ ملاقات لاءِ دربار ۾ وياسين تہ سندس جاءِ مير نصير خان کي ويٺل ڏٺوسون، جڏهن مير مراد علي ڪراڙو ٿيندو تہ سندس اهي جرم کيس ڳچيءَ ۾ پوندا ۽ سندس اها مسند ڪنهن ٻئي دعويدار والاري ڇڏي هوندي، جيڪي هن وقت اچا ٻار آهن، ٿي سگهي ٿو تہ انهن مان ڪو اهڙو بہ هجي جو سندس اولاد کان وڌيڪ دلير هجي ۽ اقتدار جي مسند سنڀالي.

خيرپور جو حڪمران مير رستم خان، پنهنجي پيءُ جو جانشين ٿيو، جنهن 1830ع ۾ بالڪوني تان ڪري وفات ڪئي هئي. سندس عمر پنجاه سال کن ٿيندي. کيس پنج پٽ ۽ ٻہ پائر آهن. هيءُ گهراڻو گهڻن ماڻهن تي مشتمل آهي. موجوده وقت بہ مير سهراب خان سان سڌي رشتي سان تعلق رکندڙ 40 مرد حال حيات آهن. هتان جو سردار حيدرآباد جي مير کان وڌيڪ ملڪ جو مالڪ آهي. ملڪ وسيع سرسبز ۽ خوشحال آهي. سيوهڻ کان درياه جي اوڀارين ڪناري ويڪرائي ڦاڪ 28 ڊگريون 30 فوٽ اتر ۽ درياه جي اولهہ ڪناري شڪارپور کان وٺي پنجاب جي مٺڻ ڪوٽ کان 15 ميل اورتي، اولهہ طرف جنداري جبل جي دامن کان وٺي ڪڇي ۽ گنداوا تائين پکڙيل آهي.

خيرپور ۽ حيدرآباد جي ميرن جي وچ ۾ دلي دوستي ۽ نيڪ نيتيءَ وارا لاڳاپا موجود ڪونہ آهن. اقيم جي محصول تي سنڌن ويچا اچا وڌي ويا آهن. جنهن تي خيرپور جي مير منهنجي حصي جي اچ تائين دعويٰ اجائي سچائي نموني پئي ورجائي آهي. پر سفارت واسطي مهربانين ۽ سخاوت جو مظاهرو بہ گهڻو ڪيو ويو. جنهن مان اسان کي معلوم ٿئي ٿو تہ اسان جا اهي نيڪ نيت ۽ مخلص دوست آهن. هن ڪڏهن بہ يورپي ماڻهو ڪونہ ڏٺا آهن. سندس خزانو ٽن ملين رپين تي مشتمل آهي، جيڪو مير رستم جي ننڍي ڀاءُ مير علي مراد خان جي سنڀال هيٺ آهي. مير سهراب خان جو لاڏلو پٽ آهي. سندس وفات وقت هن دولت تي قبضو ڪري ورتو هو. ڪن خاص ڳالهين کان سواءِ سڄو خاندان گڏ ۽ يڪمشت آهي.

سنڌ جي معاملن ۾ خيرپور جي مير جو اثر تمام گهڻو هوندو آهي. ملڪي ڀلائي لاءِ جيڪي بہ منصوبا تيار ڪيا ويندا آهن، تن ۾ خيرپور جي مير صاحب جو صلاح مشورو ضرور شامل ڪيو ويندو آهي. اڄ تائين هن جي منظوريءَ کان سواءِ ڪوبہ ڪم شروع ڪونہ ڪيو ويو آهي. مير سهراب خان دائودپوٽن کي

تحفظ ڏيڻ ۽ سکن جي پيش قدمي روڪڻ واسطي حيدرآباد جي ميرن جي منصوبي جي پٺيرائي ڪانہ ڪئي هئي. اهي خاندان هڪ ٻئي ڪان آزاد آهن، پر جڏهن بہ ڪم ڪندا آهن تہ گڏجي ڪندا آهن. مير رستم خان جو حيدرآباد جي مير ڪان وڌيڪ پاڙيسري ملڪن سان سهڻو سلوڪ آهي. سندس درٻار ۾ جيلسمير بيڪانير جي راجائن ۽ دائودپوٽن جا نمائندا رهندا آهن ۽ ان ڪان علاوه لاهور جي سکن سان بہ سندس سٺا تعلقات آهن. مير رستم سنڌ جي سرحدن جي حفاظت واسطي هڙئون ۽ وڙئون ڪونہ گهٽائيندو آهي. جڏهن افغانن شڪارپور کي دوباره فتح ڪرڻ لاءِ سنڌ تي حملو ڪيو تہ هن پنهنجي حصي جو لشڪر حيدرآباد جي مير جي مدد لاءِ بنا دير موڪلي ڏنو هو.

ميرپور وارن ٽالپرن جو وڏو مير مراد علي خان آهي. هو ٻين سنڌي اميرن جهڙو اثر رسوخ ڪونہ ٿو رکي. سندس علائقو حيدرآباد جي ويجهو آهي، ايراضيءَ ۾ وڏو آهي، پر گهڻو غيرآباد آهي، تنهن ڪري حيدرآباد جي ميرن جو ڳيجهو بہ گهڻو رهندو آهي. سندس ملڪ ڪڇ جي پرسان هجڻ ڪري سدائين حملي جي منهن ۾ رهي ٿو ۽ هيءُ امير اهڙي جنگي مهم لاءِ سدائين تيار رهندو آهي. هيءُ گهراڻو مير صوبدار خان جو هڏ ڏوکي آهي ۽ حڪومت جي تبديليءَ جي لحاظ کان هر حال ۾ سندس ئي پٺيرائي ڪندو رهندو آهي.

ميرن جي هنن مختلف حڪومتن ۾ رهندڙ رعيتي ماڻهن جي اقتصادي حالتن جي حوالي سان گهڻن مصنفن لکيو آهي. تنهن ڪري مان سايو ڪري اکيون ٻوٽي لنوائي وڃان ها. پر ڳالهہ اها آهي تہ انهن وٽ آمدورفت جا اهڙا ذريعا ڪونہ هئا جهڙا مون وٽ آهن. مان هتي ڪيترا مهينا رهيو آهيان ۽ مشاهدي ڪرڻ جو سونهري وجهہ مليو اٿم. منهنجو خيال آهي تہ آءٌ سنڌن ڪن خيالن جي ترديد ڪريان. سنڌي بنيادي طور تي تيسيارا ۽ هٺيلا ٿيندا آهن. سيئي دوکيباز ۽ ٺڳ سمجها ويندا آهن. واعدن ڪرڻ ۽ تعريف ڪرڻ ۾ سچا ڪونہ هوندا آهن. سندن تيسو وحشانيت، جهالت، هٺ ۽ ساڙ ڪري هوندو آهي. سندن اهو دوکو پنهنجن لاءِ ڪڏهن بہ ڪونہ هوندو آهي؛ تنهن ڪري هجڻ تہ ائين گهرجي تہ ڪنهن ڌارئي سان بہ ويساه گهاتي نہ ڪن. سنڌي جيڪي منهنجا نوڪر رهيا آهن، سي ڏاڍا ايماندار ۽ وفادار هئا. انهن سنڌين جي نگهبانيءَ هيٺ سنڌ جي هڪ ڪنڊ کان ٻي ڪنڊ سفر ڪيوسين ۽ اسان سان ڪوبہ پنهنجو پهريدار دستو ساڻ ڪونہ هو. لنگر هڻڻ وقت سنڌين جا ميڙاڪا مڙي ويندا هئا، پر اسان جي سئي بہ گم ڪانہ ٿي. سنڌين تي سنڌ جي نالي تي پنهنجا ئي حڪمران حڪومت ڪندا آهن.

جيڪڏهن سنڌ وارا هن فرق کي سمجهي سگهن تہ شهري ۽ فضيلت واري زندگي جا ڪهڙا فائدا آهن يا صنعت، فن ۽ ڪلا جهنگلي فڪر رکندڙ بادشاهت کان وڌيڪ افضل آهن، تہ اسان سنڌ ۽ اتان جي ماڻهن لاءِ جيڪر ٻيو نظريو

رکون، پر هي حڪمران جن پنهنجو اقتدار تلوار جي طاقت سان ورتو آهي، سي انهن ڳالهين کي ڪيئن بحال ڪري سگهندا. جتي عزت جا اصول سمجھ ۾ اچي ڪونہ ٿا سگهن. (اها عام طور ايشيا جي هر ملڪ جي حالت آهي) تہ ماڻهن جي مٿان خوف ۽ دهشت ذريعي ئي حڪومت ڪري سگهجي ٿي. جڏهن رعايا آزاد مهذب هوندي آهي تہ اهڙن فن ۽ ڪلا جي قائم ڪيل ادارن کي جاچي پرکي داد ڏيندي آهي ۽ حڪومت سان گڏ ياڳي پائيوار ٿيڻ جي اهل هوندي آهي.

سنڌي ڏاڍا بدحال ۽ مسڪين ماڻهو آهن. شهرن ۽ ڳوٺن جو حال ساڳيو آهي. سڄي دولت دربار سان وابستہ بروچ سردارن ۽ مرشدن ۾ ونڊيل آهي. ڪجھ دولت هندو واپارين وٽ ڏسڻ ۾ آئي. سيد قبيلو بچڙاين ۾ پنهنجي مسلمان برادريءَ سان هڪ جهڙو ئي پاڳي پائيوار آهي ۽ جيئن بين مسلمان بادشاهتن ۾ خوش آهي، تيئن هتي بہ موجون ماڻي ٿو. سندن خلاف پهرئين دور واريون سختيون هاڻي ڪونہ آهن. مسلمانن جو اهو جنوني دور ختم ٿي چڪو آهي. سنڌ جو هندو ديوان ملڪ سان لاڳاپيل ڪوبہ ڏنڊ ڪري سگهي ٿو. شراف ۽ شاهوڪار بہ هندو آهن، سي بہ بنا ڪنهن روڪ رنڊڪ جي ڪٽي بہ پنهنجو ڏنڊ ڪري سگهن ٿا. عاقل بالغ ٿيڻ تي پنهنجن ٻارن جون شاديون ڪري سگهن ٿا. سندن موت کان پوءِ سندن ملڪيت سندن ئي اولاد کي ورثي ۾ ملندي آهي.

سنڌ جي آدم شماريءَ جو ڪاٿو ڪرڻ ڏاڍو ڏکيو آهي. سنڌوءَ جي سفر دوران مان سنڌ جو گهڻو ڀاڱو اکئين بہ ڏٺو آهي. اتي شهر گهٽ ۽ وڏا شهر بہ تمام ٿورا آهن. دارالسلطنت حيدرآباد جي آدم شماري 20,000 آهي. شڪارپور جي آدم شماري هن کان وڌيڪ آهي. ٺٽي، ڪراچي ۽ خيرپور، هرهڪ جي 15,000 آدمشاري آهي. ميرپور، هالا، سيوهڻ، لاڙڪاڻو ۽ روهڙي هرهڪ جي آدم شماري 10,000 آهي. مٽياري، سبزل ڪوٽ ۽ ٽنڊو الهيار هرهڪ جي 5 هزار آدمشماري آهي. ڪل جوڙ 2,00000 بيهي ٿو. جوڙ واري علائقي ۾ ماڻهن جو تعداد 30,000 آهي. درياه جي اوير ۽ اولھ وارن ڪنارن سان ماڻهو ڏاڍا جدا وسندڙ آهن. جاڪاڻ تہ مالوند علائقن ۾ ماڻهو هونءَ بہ جدا پادا هوندا آهن. اتل جي پاڻيءَ جي پهچ تائين ڳوٺ وڏا ۽ بي شمار آهن ۽ سڄي ملڪ جي مٿاڇري تي ڏهن لکن ماڻهن کان گهٽ ڪونہ ٿيندا. چوٿين حصي تي هندو آهن. گهڻا ماڻهو هندن مان مسلمان ٿيلن جي اولاد مان آهن.

باب چوٿون

سنڌوءَ جي ڇوڙ وارو علائقو

سنڌو نيل ۽ گنگا جيان ڇوڙ ڪرڻ وقت گهڻن منهن ۾ ورهائجي ويندي آهي، اهي ڦاٽ، پليءَ لڏاشيءَ زمين وٽان پنهنجي اصلي وڏي وهڪري کان ڇڇي ڏار ٿيندا آهن. سمنڊ کان سٺ ميل پريئ ۽ ٺٽي کان پنج ميل هيٺ، سنڌو ٻن شاخن ۾ ورهائجي وڃي ٿو. ساڄي طرف واري شاخ کي بگهياڙ ۽ کاٻي طرف واري در کي ساتا شاخ (Sata)(1) ڪري سڏيندا آهن. اها ٻه درياهي يوناني حملي جيتري پراڻي آهي، جنهن جو ذڪر سڪندر اعظم جي مؤرخن پڻ ڪيو آهي.

ٻنهي مان کاٻي شاخ ڏکڻ واري طرف ڏئي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪري ٿي ۽ عام طور تي وڏي درياه وارو رخ اختيار ڪري ٿي. ساڄي طرف واري شاخ يا بگهياڙ سنڌوءَ کان مختلف رخ اختيار ڪري الهنڊو طرف ڏيون سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪري ٿي. جڏهن ته ساتا شاخ کان گونيءَ ڪنڊ تي رخ اختيار ڪري وهندي آهي.

ساتايا اوپر واري شاخ ٻنهي مان وڏو درياه آهي ۽ جدا ٿيڻ واري هنڌ کان هيٺان سندس موڪر هڪ هزار گز آهي ۽ پاڻيءَ جو وڏو حصو منجهس وهندو آهي. سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪرڻ وقت کهڻ ستن شاخن ۾ ورهائجي وڃي ٿي. سندس اهو ورهاڱو 35 ميلن اندر ٿئي ٿو سندس وهڪرو ايترو تيز تکو ۽ زورائتو هوندو آهي جو واري وارين سان ڪنڌيون ڪنارا ٻيٽ ۽ ٻيٽاريون پيو ٺاهيندو ۽ ڊاهيندو آهي. درياه جي هن شاخ مان ستن منهن ٿيڻ ڪري ٻه هڪ منهن اهڙو آهي، جنهن مان 50 ٽن بار واري ٻيڙي سال جي هر موسم ۾ گذري سگهندي آهي. چاڙهه جي موسم ۾ هن منهن مان سمنڊ ۾ داخل ٿيندڙ پاڻي سمنڊ اندر چئن ميلن تائين لڙياتو رهندو آهي. هن شاخ جي گهوڙا نالي منهن، سمنڊ ۾ واريءَ جو ايڏو دڙو بڻائي ڇڏيو آهي جو اهو 15 ميل پري کان پيو ڏسڻ ۾ ايندو.

بگهياڙ نالي واري اولهائين شاخ پير پٽي، هوهارا ۽ ڏاراجي کان لنگهي جڏهن پنجويهه ميل سمنڊ جي ويجهو پهچي ٿي، ته ٻن واهڙن پٽي ۽ پيٽاٽيءَ ۾ ورهائجي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪري ٿي. اهي ٻئي ڦاٽ، پٽي ۽ پٽياٽي جهازرانيءَ لائق آهن. اهي سنڌوءَ جا ٻه وڏا منهن سمجهيا ويندا آهن. ۽ گهڻي وقت تائين سنڌي وڏيون ٻيڙيون منجهائن سفر ڪنديون هيون، اهي اجا ٻه سمنڊ طرفان سنڌوءَ ۾ وڃڻ جوڳيون

---

(1) ان کي سيتا جي نالي سان سڏيو ويندو هو. ٿي سگهي ٿو ته ستن منهن سبب اُن کي ساتا سڏيو ويندو هجي. (بسنڌيڪار)

آهن. پر ٿي سال ڪن ٿيندا تہ درياھ، بگهياڙ ڪي ڇڏي ويو آهي. ڏارا جي شهر تائين سندس اونهائي 12 فوٽ آهي ۽ ان شهر کان ملتان ڪجھ تانگھ آهي. خشڪ موسم ۾ ڪن جاين تي گوڏي جيترو پاڻي مس هوندو آهي. سندس ترو جيڪو ڪڏهن اڌ ميل ڪن موڪرو هوندو آهي، سو سڪي وڃي 100 گز بيهندو آهي.

لفظ بگهياڙ جي معنيٰ آهي تباھ ڪندڙ، هينئر ڪجھ تبديلي آئي آهي. اڳي جيڪو واپار ڏاراجي وٽ هلندو هو، سو هاڻي ساتا (Sata) جي ڪنارن سان هلي رهيو اهي. بگهياڙ جي پر پاسي وارو علائقو بہ اڳئين جيان زرخيز ۽ آباد آهي. جيتوڻيڪ منجهس وڏا ٻيڙا ڪونہ اچي سگهندا آهن، پر منجهس 12 فوٽ پاڻي هجڻ ڪري تراڪڙي تري واريون ٻيڙيون پيون اينديون ويندون آهن. چاڙھ جي رت ۾ ڏايو ئاهوڪو درياھ بڻجي پوندو آهي. امڪان اهو آهي تہ سگهو ئي اڳوڻي اهميت حاصل ڪري وٺندو. ٻنهي ڦاٽن جي وچ واري زمين بہ درياهي ڦٽي نڪرڻ واريءَ جاءِ کان وٺي سمنڊ تائين پکڙي پئي آهي. مان سمجهان ٿو تہ اهو فاصلو 70 ڪن انگريزي ميل ٿيندو، اها حقيقت آهي تہ درياھ جي چوڙ واري علائقو اچا بہ ساڳيو آهيَ. ساموڊبي ڪناري کان هن ڦاٽن واري پاسو اتر- اولھ آهي.

اڳئين زماني ۾ سنڌوءَ جو مقدار اڄ کان گهڻو زيادہ هوندو هو. ساتا کان اوپر طرف ڪيس اچا ٻيا بہ منهن بہ هوندا هئا. جن مان هڪ جو 'سير' ٻئي جو 'ڪوري' نالو هوندو هو. ڪوري ڦاٽ ڪي ڪڇ ۽ سنڌ جو دنگ سمجهيو ويندو هو. وقت جي حڪمرانن انهن ٻنهي ڦاٽن جو پاڻي پنهنجي ملڪ جي آباديءَ لاءِ استعمال ڪرايو ۽ سمنڊ تائين پهچڻ کان روڪي ڇڏيو. جيڪڏهن انهن ٻنهي منهن کي سنڌوءَ سان ملائجي تہ سنڌوءَ جا سيئي منهن 125 انگريزي ميلن ۾ پکڙيل نظر ايندا. سندن ڪل انگ 11 هو. انتهائي اولهائين چوڙ جو ويڪرائي ڦاڪ 24 ڊگريون 40 فوٽ آهي. اوڀارئين چوڙ جو ويڪرائي ڦاڪ 23 ڊگريون 30 فوٽ آهي. اهو انهي ڪري آهي، جو ويڪرائي ڦاڪ جي وچ تي پورن 80 ميلن جو فرق آهي. (1)

---

(1) This limited extent of the delta of Indus is quite inconsistant with the dimestion assigned to it by the Greeks. Arrian informs us that the two great branches below patala are about 1800 Stadia from each offer "and so much is the extent of the Island of patala along the sea Coast: The destance of the 125 British miles, the face of the modern delta does not amount to 1125 Stadia or litter more than one half the assigned destance of Arrian. On this point the Greaks had not personal observation to guide then, Since Nearchus sailed out of western branch of the Indus and Alexdair made but three day's journey between the two branches of the river and could not have entered Cutch as has been surmised by Dr. Vincent.

ڇوڙ واري علائقي ۾ سنڌوءَ جي جلدي رخ بدلائڻ واري خاصيت سنڌ ۾ هڪ ڀاڪو ٻٽيل آهي. تنهن ڪري ان علائقي ۾ جهازراني مشڪل هجڻ سان گڏ خطرناڪ به آهي. اڄ به سنڌو پنهنجي وهڪري ۾ ايتري خطرناڪ ۽ مشهور آهي، جيتري يونانين جي حملي واري دور ۾ هئي.

سنڌس پاڻي هڪ ڪناري کان ٻيهه ڪري ٻئي ڪناري تي ڏاڍي سٽ هڻندو آهي. ڀڪون ۽ ڀريون، ڪنڌيون ۽ ڪنارا وڏن ٺڪائن سان پائيندو ڪيرائيندو ۽ وهائيندو ويندو آهي. جتي ڪپر سخت هوندو آهي ته پاڻي ڪُن هڻڻ شروع ڪندو آهي. درياهه جي تري جي اونهائيءَ مان واري ۽ مٽي پٽڻ ۽ پاڻي تيزيءَ سان ڦرڻ شروع ڪري ڏيندو آهي. جيڪڏهن ٻيڙو ڪُن ۾ ڦاسي پيو ته پيو ڦرندو رهندو آهي. ان جاءِ تي پاڻيءَ جو وهڪرو ڏاڍو خطرناڪ هوندو آهي. اهڙي صورتحال ۾ جان بچائڻ لاءِ نهايت خبرداريءَ کان ڪم وٺبو آهي. ان جاءِ تي پاڻيءَ جو وهڪرو خطري کان خالي ڪونه هوندو آهي. جيڪڏهن هوا تيز هوندي ته سمنڊ جيان پاڻيءَ جي لهر اٿي ٻيڙي تباهه ڪري ڇڏيندي. ان وقت ناڪئي جي ڏاهپ ۽ ڏانءُ جي پرک هوندي آهي ته ڪيئن پنهنجي ٻيڙي کي اهڙن ڦهري ڪُن ۽ ڪارن ڪارونيارن مان اڪاري ڪڍي وڃي ٿي.

هيءَ رڪارڊ ۾ رکڻ جهڙي عجيب حقيقت آهي ته سنڌوءَ جا اهي منهن، جن ۾ درياهه جي پاڻيءَ جو مقدار ٿورو هوندو آهي، اهي نئي جهازرانيءَ جي ورڏيڪ لائق هوندا آهن ۽ جهاز سمنڊ مان هاڪاري سولائيءَ سان منجهن داخل ڪري سگهبا آهن. ان جو ڪارڻ اهو آهي ته اُهي ڦاٽ لٽ ۽ واريءَ کان وانجهيل هوندا آهن. منهن ۾ پاڻي ججهو هوندو اٿن. پاڻيءَ جو وڏو وهڪرو لٽ ۽ واري ڪنارن تي اڇلائي دڙا ٺاهي ڇڏيندو آهي، جتان وڏين ٻيڙين جو لنگهڻ مشڪل هوندو آهي. ساڳيءَ ريت ٻگهياڙ ڦاٽ جنهنجو ذڪر اڳا هاٽي ڪري آيو آهيان، منجهس سنڌوءَ جي پاڻيءَ جو مقدار تمام گهٽ هوندو آهي ۽ ڏاراجي کان هيٺ سمنڊ تائين بلڪل صاف رهندو آهي. گنگا جي شاخ هگلي به ساڳي سبب ڪري جهازرانيءَ جي لائق آهي.

هاٽي مان سنڌوءَ جي ٻين مُنهن، بندرن، سنڌن ترن جي اونهائين ۽ ٻين حقيقتن جو ذڪر ڪندس، جيڪي سفر دوران منهنجي ڌيان ۾ آيون آهن:

اولهه طرف کان شروع ڪندي اسان پهريون 'پٽي' منهن تي پهچنداسون. هي ٻگهياڙ جو هڪ منهن آهي، جيڪو ڪراچيءَ جي اپسمنڊ ۾ ڇوڙ ڪري ٿو. منجهس وچ تي ڪا ٻيٽياري ڪانه آهي. پاسا وارياسا اٿس. ٻاهرئين طرف کان وڏو ٻيٽ اٿس، جنهن ڪري سڌيءَ ريت سمنڊ ۾ داخل ٿي ڪونه ٿو سگهجي. ڇوڙ وٽ سنڌس منهن اڌ ميل جيترو سوڙهو آهي. جتي پاڻي هيٺ ڏونگهو آهي ته اتي ويڪر گهٽجي وڃي 500 گز ٻيهي ٿي. مٽي وڃبو ته رهندو به سوڙهو ٿيندو

ويندو ۽ سندس ماپ وچي 160 گزن تي بيهندي. هونءَ سندس عام ويڪر 300 گز آهي. جاتي پٽي تانگهي آهي، اتي بہ سندس اونهائي ڏونگهي پاڻيءَ جيان 9 فوٽ آهي.

پونم جي چنڊ تي وير بہ منجهس 9 (نَو) فوٽ چڙهندي آهي. مٿي ڏاراجيءَ وٽ تار پاڻي ۾ هر جاءِ تي اونهائي 12 فوٽ هوندي آهي. نہ تہ عام طور 5، 6 کان 7 کان وري 8 فوٽ بہ آهي. جتي بہ شاخون پاڻ ۾ ملن ٿيون، اتي پاڻي گهٽو ڏونگهو هوندو آهي. سمنڊ کان ڇهہ ميل مٿي پٽي جي آرپار تري ۾ ٽڪري موجود آهي. هيٺانهين لهر دوران هن ٽڪري مٿان 9 فوٽ پاڻي بيٺل رهي ٿو. پٽي جي عام وهڪري جو طرف- اولهہ- اتر- اولهہ آهي. پر سمنڊ ۾ داخل ٿيڻ وقت سندس وهڪرو صفا ڏکڻ طرف ٿي ويندو آهي. پٽي ڏاين ورن وڪڙن واري آهي ۽ سندس ور وڪڙ سوڙها ۽ سامهون وارن طرفن تي سدا سامهون هوندا آهن. هڪ وڪڙ ڏکڻ هوندس تہ ٻيو اتر هوندس. پاڻي کي بہ هڪ ڪنڊ کان ٻيءَ ڪنڊ تي پئي اڇليندي. تنهن ڪري سندس پاڻي ٻنهي پاسن تي واري وٽيءَ سان اونهون رهندو آهي. جتي سندس ڪنارا ايڪپرا هوندا تہ اتي سندس پاڻي تار هوندو آهي، جتي ڪنارا ننڍا هوندا تہ پاڻي وري تانگهو هوندو آهي. اهڙو اصول انهن درياهن لاءِ ياد رکڻ گهرجي جيڪي سيئنءَ سنوت واري مٿاڇري واري ميدان مان وهندا آهن. سمنڊ کان مٿي ٽيهن ميلن تائين پٽيءَ جو پاڻي لڙياٽو ڪونہ هوندو آهي. سندس ڪنارن سان سنهون جهنگ تمام گهٽو هوندو آهي. پندرهن ميل مٿي اهو تہ رهندو بہ پٽيءَ جي پاڻيءَ ۾ اندر لڙڪي پيو آهي. اسان ڪيس ٻن هنڌن ڏاراجي ۽ ٻوهارا وٽ مٿيوسين: اتي منجهس 12 فوٽ ڏونگهو پاڻي هو.

سمنڊ کان 20 ميل مٿي پٽياڻي پٽيءَ کان ڇڄندي آهي. ۽ 24 ٻڪريون ۽ 20 فوٽ ويڪرائي ڦاڪ تي سمنڊ سان ملي ٿي. هي 'پٽيءَ' کان ننڍو منهن آهي ۽ هر لحاظ کان گهٽ درجي واري شاخ آهي. سندس منهن وٽ واريءَ جا ڪيترائي ڪنارا ۽ دڙا ڏسڻ ۾ ايندا، جيڪي هڪ ٻئي کي ڍڪي بيهندا آهن. منجهس جهازراني ڪرڻ خطري کان خالي ڪانہ آهي. ساموندي وير کان سواءِ سندس اونهائي 6 فوٽ ۽ وير وقت سندس اونهائي 15 فوٽ هئي. هڪڙي وقت جاچي ڏٺوسين تہ اتي 18 فوٽ بہ اونهائي هئي. صفا منهن ۾ سندس ويڪر 300 گز آهي. ٿورو مٿي وڃبو تہ اها موڪر گهٽجي وڃي 50 گزن تي بيهندي. پر سندس 'پٽي' جي ملڻ واري جاءِ تائين اونهائي بلڪل ساڳي آهي، 'پٽياڻيءَ' جو زمين تي رخ اتر- اوير طرف هوندو آهي. ٿوري فاصلي کان پوءِ 'پٽيءَ' جيان ٻڏجي وڃي ٿي، جنهن جو اسان اڪيلو مثال ڏٺو تہ هڪ شاخ ساڳئي وقت هيٺ ۽ ٻي وري مٿي وهندي هجي.

سنڌوءَ جي هن ٻن شاخن سان ٻيا ٿي منهن بہ گڏيل آهن. اهي 'ڪوڏي'،

'ڪؤ' ۽ 'ڊهو' نالي تمام ننڍڙيون ڪاريون آهن. ڪوڏي Koodee ۽ ڪُو Khow پٽيءَ سان ملي ويندا آهن. ڪوڏي ڌارا جي وٽان ڪنهن زماني ۾ وڏو درياه هوندو هو. پر هاڻي سنڌس پيٽ ۾ 'پٽياٽي'وهندي آهي ۽ اها به بند آهي. ڊهو Du-boo پٽياٽيءَ جو ٻيو منهن آهي.

ٻنهي منهن ۾ سمنڊ ڪان ٻيڙا داخل ٿي سگهن ٿا. پر اهو ياد رکڻ گهرجي ته منجهن رڳو تراڪڙن ترن واريون وڏيون ٻيڙيون بار ڪٽي درياه مان سمنڊ ۾ ۽ سمنڊ مان درياه ۾ وڃي سگهن ٿيون، اندرئين پاسي ڪان سامونڊي جهاز لنگر هنيو بيٺا هوندا آهن، اها اڻ ٻڌي ڳالهه هئي جو اسان جي سفر سان لاڳاپيل چار ٻيڙيون (جن مان هرهڪ تي 25 ٽن بار هو) 'پٽي' جي اوڀارئين رخ تي 30 ميل مٿي ڪيڏي وڃڻ ۾ ڪامياب وياسون. پر يقين ڪريو ته اسان کي ڪابه تڪليف محسوس ڪا نه ٿي.

ٽٽي ڪان هيٺ سنڌوءَ جي اوڀارين شاخ 'ساتا' جا مست منهن آهن، جوئا، Jooa ريچل Reachle ۽ حجامڙو ياڻ ۾ ڏهن ميلن جي وٿيءَ تي وهندا آهن. انهن مان هڪ شاخ سال جا ٻارنهن ئي مهينا جهازرانيءَ جي لائق هوندي آهي. هونءَ ت اهي منهن 'ساتا' جو پاڻي سمنڊ ۾ ڪيندا، آهن. پر چاڙهه جي رت ۾ سنڌن ڪجھ پاڻي 'بگهياڙ' رستي به سموند ۾ پوندو آهي. يا ڪنهن وڏي شاخ جو پاڻي ننڍين ڪارين ذريعي به سمنڊ ۾ ويندو آهي. 'جوئا' ۽ 'ريچل' جا منهن هاڻي بند آهن. پر پوئين دور ۾ 'ريچل' ۾ تمام گهڻو پاڻي ايندو هو، اها حقيقت هڪ مناري مان به ظاهر ٿئي ٿي، جيڪو مان سمجهان ٿو ته هاڻي ڪري پيو آهي. اهڙيون حقيقتون اسان کي پنهنجن اڳين جهازرانن جي بيانن مان به معلوم ٿين ٿيون. منهن وٽ مناري جي نالي سان ڳوٺ آباد آهي. سمنڊ ڪان حجامڙي ۾ 50 ٽنن واري ٻيڙي داخل ٿي سگهي ٿي. مٿس پنجويھ ميل سمنڊ ڪان مٿي وڪر نالي هڪ بندر آهي، جيڪو شاه بندر (اڄاڀ اوڀر طرف) سان واپار ۾ ڀاڱي ڀائيوار آهي. هن موسم ۾ ڪير به شاه بندر ڏانهن ڪونه ٿو وڃي سگهي. ايندڙ موسم ۾ وري ڪير به وڪر ڏانهن ڪونه لڙندو. اسان حجامڙي رستي سنڌوءَ ۾ داخل ٿياسين ۽ وڪر جي بند تي اچي لنگر هنياسين. وڏيءَ وير چڙهڻ وقت هڪ ٻيٽياريءَ تي 15 فوٽ پاڻي هو. وير لٿي ڪان پوءِ وڪر تائين پاڻيءَ جي اونهائي چار فئوم يعني 24 فوٽ هئي.

حجامڙي ڪان اوڀر طرف ڪيڏي واريءَ Khedi warree نالي ٻيو منهن به آهي ۽ ننڍڙين ڪارين رستي حجامڙي سان ڳنڍيل آهي، پاڻي تانگهو اٿس. اوڏانهن ٻيڙيون گهٽ وينديون آهن ۽ بعضي ٻارڻ جو ڪاٺ ڍوئڻ لاءِ اوڏانهن نڪري وينديون آهن.

ڪاٻي طرف واري شاخ جي منهن مان ٻيو منهن 'گوڙا' Gora نالي به آهي،

جيڪو سيني منهن کان وڏو آهي. اهو منهن سڏو 'ساتا' مان پاڻي کڻي ٿو ۽ گهڻين ڪارين رستي (1) سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪري ٿو. ڪيس 'واٺيائيءَ' جي نالي سان سڏيو ويندو آهي. اسان 'حجامڙي' مان هڪ ڪاريءَ رستي سنڌوءَ جي هن منهن ۾ داخل ٿياسين. گوڙا ۾ (جنهن ڪي سمنڊ وٽ واٺيائي به سڏيو وڃي ٿو.) هر جاءِ تي 24 فوٽ اونهو پاڻي ڏٺوسين. سندس وهڪرو سڌو ڏکڻ تي وڃي ٿو. ۽ هڪ خوبصورت ڳوٺ ڪلياڻ (Kelyan) جي پرسان گذري ٿو. 'گوڙا' جي وهڪري ۾ هاڪارڻ جون اهڙيون سهوليتون ۽ سهنجايون موجود آهن، پر پوءِ به سمنڊ جي طرف کان ڪابه هلڪي ٻيڙي منجهس داخل ٿيڻ تي دل ڪانه ٻڌندي آهي. ڇاڪاڻ ته منجهس خطرناڪ ۽ وارياسا ڪنارا موجود آهن، جن لاءِ مان اڳ ۾ اشارو ڪري آيو آهيان. ان مان صاف ظاهر آهي ته وارياسا ڪنارا پاڻيءَ جي ڪنهن سگهاري وهڪري ڪري سرجيا آهن، ڇاڪاڻ ته 'ريچل' جيستائين سنڌوءَ جي وڏي وهڪري سان ڳنڍيل هئي ته منجهس واريءَ جي وڏي ٻيٽياري موجود هئي، ۽ ايڏي وڏي هئي، جيتري هاڻي 'گوڙا' جي سامهون موجود آهي. پر هاڻي اها درياهي پاڻيءَ نه هجڻ ڪري ڳم ٿي وئي آهي. گذريل صديءَ ۾ سنڌوءَ جي هيءَ شاخ وڏين ٻيڙين لاءِ کليل هوندي هئي. ستر ٽن ڪنڌڙ هڪ وڏو ٻيڙو جنهن جي چوڌاري جهنگلو لڳل آهي، سو پرسان خشڪ زمين تي ڏٺو پيو آهي، ڪيس پورالي ۽ جنوني درياه ڊيري ڪري رکيو آهي.

'گوڙا' کان هيٺ ڪائير Khaeer ۽ 'مل'Mull' به منهن آهن، جيڪي ڪنهن رستي 'گوڙا' سان ڳنڍيل آهن. اهي ٽئي منهن 12 ميلن جي گهيري اندر سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪن ٿا. 'ڪائير' 'گوڙا' جيان جهازرانيءَ جي لائق ڪونه آهي. 'مل' ۾ 25 ٽن واري ٻيڙي بنا ڪنهن به خطري جي داخل ٿي سگهي ٿي ۽ شاهه بندر لاءِ فقط اهو منهن وڃي بچيو آهي، تنهن ڪري ان بندر تي ٻيڙيون عام جام پيون اينديون وينديون آهن.

ٻيڙيون اتر-اوڀر طرفان بندر کان ويهه ميل سفر ڪري هترادو ناهيل 'لپتا' Lepta نالي ڪاريءَ ۾ اچي لنگر هڻنديون آهن. 'مل' کان ويهه پنجويهه ميل هيٺ 'سير' نالي به هڪ منهن آهي، پر منجهس درياهي پاڻيءَ بدران سمنڊ جو کارو پاڻي پريل هوندو آهي. وچ تي ٻيون ڪيتريون ئي ننڍيون وڏيون ڪاريون آهن، پر منجهن ڪوبه رابطو وغيره ڪونه آهي. سير، سنڌوءَ جي هڪ تباهه ٿيل شاخ آهي. جنهن کان پنجاهه ميل مٿي ۽ مغل پين کان هيٺان، درياه جي هن شاخ ۾ مٽيءَ جو دڙو اڇلائي ڇڏيو آهي. ان بند ٻڌجي وڃڻ ڪري سندس وهڪرو بند ٿي ويو آهي، پر پوءِ به مٿان وڏو درياهي وهڪرو اٿس ۽ پاڻ پنهنجو رستو جوڙي ننڍڙين

---

(1) ويڪر ۽ حجامڙو ننگرپارڪر ۾ پڻ مشهور آهي. (سنڌيڪار)

ڪارين رستي سير جو روپ اختيار ڪري وجي ٿو. پنهنجي شڪل صورت ۾ سامونڊي ڪاري آهي، پر مٿان 20 ميل درياهي پاڻي اٿس. مغل پين ڪان هيٺان هن درياهي شاخ جو نالو 'ڪنگرو' آهي. ان ڪان مٿي ڪيس 'پڇياري' سڏيو ويندو آهي ۽ حيدرآباد ۽ ٺٽي جي وچ تان درياه مان ڇڄي ٿو. سير جو منهن 38 ٽن ٻيڙي جي داخلا لائق آهي ۽ 'ڳندا' (Gunda) واري جاءِ تان مغل پين لاءِ ٻيڙيون لڏيون وينديون آهن.

جيڪڏهن ٿوري وڏيڪ محنت ڪبي تہ اهي ساڳيون ٻيڙيون مغل پين واري بند تائين پهچي سگهن ٿيون. اتان اندرين علائقن ڏانهن ويندڙ ٻيڙين کي سنڌوءَ جي مکيہ وهڪري ۾ ڪنهن بہ قسم جي ڏکيائي محسوس ڪانہ ٿيندي آهي. خشڪ موسم ۾ اهڙين ڏکيائين جو امڪان موجود هوندو آهي. مغل پين وارو بند 40 فوٽ ويڪرو آهي. ڇوڙ وٽ 'سير' جو منهن ٻہ ميل آهي. پر جيئن مٿي وڃبو تيئن سوڙهي ٿيندي ويندي. پاڻيءَ جي اونهائي 24 ڪان 36 فوٽ ٿيندي. 'ڳندا' ڪان هيٺان پيٽ ۾ ٻيٽاري اٿس. ان مٿان پاڻيءَ جي اونهائي 6 فوٽ آهي. درياه جي هن شاخ معرفت پر وارن ملڪن ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ سان تجارتي رابطو قائم آهي. سنڌ جو چانور مغل پين ۾ جام ملندو آهي.

'ڪوري' يا سنڌوءَ جي اوڀارين شاخ جي جوڙ ڏيڻ سان سنڌوءَ جا پورا پارنهن منهن بڻجن ٿا. ان منجهان حيدرآباد وٽان لنگهندڙ ڦليليءَ جو پاڻي سمنڊ ۾ خارج ٿيندو هو ۽ ان سان گڏ چاڙهہ جي رت ۾ بکر ڪان سنڌوءَ مان ڌار ٿيندڙ شاخ جو پاڻي بہ واريا سي علائقي مان گذري 'ڪوري ڪاريءَ رستي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪندو هو. پر اهو بہ 1762ع ڪان بند آهي. ان زماني ۾ سنڌ وارن پنهنجي دشمن ڪڇين کي سبق سيکارڻ لاءِ بند ٻڌي سندن پاڻي بند ڪري ڇڏيو هو.(1)

سنڌوءَ جي ٻيني منهن ۾ 'ڪوري' هڪ شاندار درياه جي ڏک ڏيندي هئي. لکپت ڪان ٿورو هيٺان سندس شڪل دونهين خارج ڪرڻ واري بخار جهڙي ٿي وجي ٿي. ڪوٽاسروٽ سندس ويڪر ست ميل ٿي وجي ٿي، ۽ ايترو ويڪر ۾ وڌندي رهي ٿي، جو آخر ۾ سنڌ ۽ ڪڇ وارا ڪنارا ڏسي ڪونہ ٿا سگهجن. جڏهن منجهس سنڌوءَ جو پاڻي وهندو هوندو تہ اهو هڪ وڏو شاندار درياه هوندو. سنڌوءَ جي هن شاخ جو پاڻي ڪافي اونهون آهي. ڪوٽاسروٽ وٽ پاڻيءَ جي اونهائي 20 فوٽ آهي. لکپت ڪان اٺ ميل پري 'بسٽا' (Busta) وٽ بہ اونهائي ساڳي آهي.

---

(1) See "A Memoirs" regarding this month at the end of the volume, which contains an account of some singular alteration in physical Geography, as well as a notice of the Run of Kutch.

ڪمپنيءَ جو هڪ جهاز ڪوٽاسر تائين پهتو هو. اهو مُنهن ڏاڍو خطرناڪ معلوم ٿي ٿيو، ان ڪري جو 'اڏياري' Adheearee نالي منهن ۾ واريءَ جي ڀيٽاري موجود هئي، جنهن تي هلڪي وير وقت پاڻي گوڏي جيترو مس چڙهندو هو. ڪوٽاسر ۽ اڏياريءَ جي وچ تي ٻيون به ڪيتريون ئي ڀيٽاريون موجود آهن ۽ هڪ وڏي ڀيٽاري ڪوٽاسر جي سامهون به آهي. 'ڪوريءَ' جو 'سير' يا سنڌوءَ جي ڪنهن به منهن سان رابطو ڪونه آهي ۽ سندس پاڻي ڪڇ طرف وهندو آهي. ۽ هندي وڏي سمنڊ جي 'جڪو' (Juckow) ۾ لڪپت تان ايندڙ ٻيڙين کي ڪڇ جي ڪاريءَ وٽان اندرون ملڪ ڏانهن سهنجو درياهي سفر مهيا ڪري ٿي. سنڌ وارن اهي ٻئي منهن بند ڪري ڇڏيا آهن، سنڌوءَ ۽ 'ڪوريءَ' جو هاڻي پاڻ ۾ ڪو سهنڌ ڪونهي رهيو ۽ نه وري هن معرفت سنڌ جو واپار ئي هلي ٿو. اهو 'سير' لاءِ ٻاهر نڪرڻ جو رستو آهي. سندس ڪنڌين ڪنارن سان ڪوبه نئون شهر تعمير ڪونه ٿيو آهي. هتي گهم تمام گهٽي آهي. سال جو ٿورو عرصو هن جي موسم ڪي قدر خوشگوار هوندي آهي.

هتي اسان سنڌوءَ جي منهن متعلق پنهنجو بيان بند ڪريون ٿا. هن منهن وٽ سمنڊ تانگهو هوندو آهي. پر انهن مُنهن کان ميل سوا هيٺ پاڻي جي اونهائي 12 کان 15 فوٽ هوندي آهي ۽ جهاز سولائيءَ سان سفر ڪري سگهندا آهن. 'گوڙا' جي منهن جا ڪنارا ڪڇ جي مانڊوي کان وٺي ڪراچيءَ تائين واريءَ جي ڍاهن سان ڀريا پيا آهن، جيڪي ٻيڙين جي سفر واسطي ڏکيائي جو سبب بڻبا آهن. ڪناري سان ٻارنهن ميلن تائين پاڻيءَ جا بريڪر ڏسڻ ۾ ايندا. ٻيڙائت انهي خطري کان بچڻ لاءِ پنهنجا ٻيڙا هيٺ 72 فوٽ پاڻيءَ ۾ وڃي هاڪاريندا آهن. ٻيڙائتن کي ائين چوندي ٻڌو ويو آهي ته 25 ٽن جي ٻيڙيءَ کي 10 فئدم، يعني 60 فوٽ پاڻي مان هاڪارڻ به سخت خطري واري ڳالهه آهي، هن ڪناري سان مڇيءَ مارڻ وارا مهاڻا جام هوندا آهن. ڪين سندن جارين ۽ ٻيڙين مان ئي سڃاتو ويندو آهي.

سنڌ وارو سامونڊي ڪنارو ڪلئي هجڻ ڪري هندي وڏي سمنڊ جي طوفانن کان بچاءُ گهٽ ڪري سگهندو آهي. هتي طوفاني حالتن ۾ سفر روڪي ڇڏبو آهي. پر ٻين وارن ملڪن ۾ ائين ڪونه آهي. مارچ مهيني ۾ ٿورا ٻيڙا ڏکڻ- اولهه واري چؤماسي ڪري هيڏانهن اچڻ جي دل ٻڌندا آهن. جو ته ان مهيني ۾ ٿوري حد تائين چؤماسو شروع ٿي ويندو آهي. سامونڊي پاڻي مٿي چاڙهه ڪندو آهي ۽ پاڻيءَ ۾ 18 کان 24 فوٽن جو فرق اچي ويندو آهي. هيٺاهينءَ جي ڪري ڪنارن جو پتو ئي ڪونه پوندو آهي، جيستائين ماڻهو صفا مٿان وڃي نه بيهي. اهڙين حالتن ۾ بندر نه ليڻ جو به خطرو موجود هوندو آهي. اهڙن موقعن تي وقت سر بچاءُ به ملي ڪونه سگهندو آهي،

پونم جي موقعي تي سنڌوءَ جي منهن وٽ سمنڊ جو چاڙهه نَوَ فوٽ هوندو آهي. ويرن ۾ ڏاڍي شدت هوندي آهي. منجهس ڪُن پيدا ٿي پوندا آهن. خاص طور تي اها حالت سمنڊ جي برسان هوندي آهي، جتي وير ڪنارن کي پل کن ۾ ٻوڙي ڇڏيندي آهي ته ساڳئي وقت اک ڇنڀ ۾ ڪنارا ڇڏي ويندي آهي. اهڙين حالتن ۾ لنگر هڻڻ خطري کان خالي ڪونه هوندو آهي. اهڙي صورت حال ۾ سنڌوءَ جو منهن اَڻ چٽو هوندو آهي. ٿوري ويسلائي ڪبي ته جهٽ ڪن ۾ ڏسبو ته ٻيڙو خشڪ واريءَ تي بيٺل هوندو. سامونڊي وير کي مٿي سنڌوءَ ۾ پنجهتر ميلن تائين محسوس ڪري سگهبو آهي، يعني ٺٽي کان 25 ميل هيٺ.

دنيا جي اندر سنڌوءَ جي منهن واري علائقي جهڙو خطرناڪ ٻيو خطو ڪونه آهي. سمنڊ جون ويرون نندن ڪنارن مٿان اڳتي نڪري وينديون آهن ۽ سچو ملڪ جيڪو ٻوڙن جي اوپڙ سان ڀريل ۽ وٽن کان بلڪل خالي هوندو آهي سو نيڻ نهار تائين پاڻيءَ سان ڀرجي ويندو آهي. بدقسمتيءَ سان جيڪڏهن ڪو ٻيڙو اچي هن ڪناري سان لڳندو آهي ته هن ويرن جو پاڻي ڪيس پوري ڇڏيندو آهي. پوءِ وڏي ڪا امداد ئي مٿس لڏيل وڪر بچائي سگهي ٿي، نه ته مڙوئي خير. اسان کي اهڙي ثابتي هڪ بدقسمت ٻيڙي مان ملي، جيڪو اسان جي پر ۾ اچي ڦاٿو هو. ان مشڪلات ۾ واڌارو وري هتان جا حڪمران به ڪن ٿا. سندن هڪ ظالمانه قانون بنايل آهي ته جيڪا به شيءِ اچي سندن سامونڊي ڪناري سان لڳندي آهي ته اها سندن ملڪيت ٿي ويندي آهي. جيڪڏهن ڪو ٻيڙو طوفان کان توائي ٿي يا موسم جي خرابيءَ کان سندن بندر ۾ هليو آيو ته ضبط ڪيو ويندو آهي.

سنڌ جو مکيه سامونڊي بندر ڪراچي آهي. سندس اهميت تڏهن اچا به وڌندي جڏهن سنڌوءَ جا منهن به ساڳئي حڪمران جي هٿ ۾ هوندا ۽ اهو سمجهائڻ به سولو آهي. ڪراچي سنڌوءَ جي صفا اولهائين منهن 'پٽيءَ' کان فقط 14 ميلن جي مفاصلي تي آهي. اتي سامان جي لاهه چاڙهه ۾ ايتري تڪليف ڪانه ٿيندي آهي، جيتري تراڪڙين ٻيڙين ۾ سامان ڪٺي درياه رستي ڏاراجي ۽ شاهه بندر پهچڻ ۾ ٿئي ٿي. ڪراچي بندر پنهنجو درآمدي سامان سنڌ جي اندرين علائقن ۾ سولائي سان اماڻي سگهي ٿو. جاڪاڻ ته ڪراچيءَ ۽ ٺٽي جي وچ تي آمدرفت لاءِ هڪ سنئو رستو موجود آهي. ڪراچي بندر تي ٻيڙين ۾ بار لڏڻ به هڪ بندر کان ٻئي بندر تائين تراڪڙين ٻيڙين ۾ سامان لڏڻ لاءِ بلڪل سهنجو آهي. ڪراچيءَ کان خشڪيءَ رستي ٺٽو فقط 60 ميل آهي، ۽ ورن وڪڙن واري درياهي بندرن کان وڌيڪ سهوليتن وارو هوندو آهي. درياهي بندرن کي جهازران يا ٻيڙائت ڇڏي به ويندا آهن. ڪراچيءَ تي سنڌين جي قبضي کان اڳ سنڌ جو سارو برآمدي مال چوڙ وارن علائقن مان ٻاهر ويندو هو. ڪراچيءَ کان پوءِ سڀ قيمتي شيون

خشڪيءَ رستي ڪراچي مان چڙهڻ ٿيون. ماروا ڙ جو آفيم هيڙين ۾ ڪونه چاڙهيو ويندو آهي. سنڌو پار ڪري خشڪيءَ رستي ڪراچيءَ پهچائي اتان لڏيو وڃي ٿو.

سنڌوءَ جون هيڙيون به ٽيان لهڻ ٿيون. ڪراچيءَ يا ملڪ جي ٻين بندرن تي دنگيون يا سامونڊي هيڙيون سؤ کن به ڪونه ٿينديون. هنن هيڙين جي جوڙڻ جو نمونو به جدا آهي. پنهنجي طرز ۾ نوڪدار ۽ سندن پاڇيل مٿي اوچي ٿئي ٿي، اهڙيون ٻگهيون هيڙيون سمنڊ کان مٿي درياه ۾ ڏکيون چڙهنديون آهن، تنهن ڪري ڪراچي بندر تي ئي بيٺيون رهنديون آهن ۽ اتان کان مسقط، بمبئي ۽ مليار جي ڪنارن تائين پيون سامان ڍوئينديون آهن. اهي توبون وغيره ڪونه ڪٽنديون آهن. سنڌوءَ جي منهن ۾ وري ننڍيون دنگيون استعمال ڪيون وڃن ٿيون. اهي گهڻو ڪري مڇي مارڻ ۾ به ڪتب اچن ٿيون. اهي سڀئي سامونڊي هيڙيون آهن ۽ سفر ڪرڻ ۾ ڏاڍيون تيز آهن. سنڌوءَ جي منهن ۾ مڇي ڏاڍي مرندي آهي، هتان جا مهاڻا هن فن ۾ ڏاڍا پڙ آهن، ۽ مڇيءَ جو واپار هتي جام هلي ٿو.

سنڌوءَ رستي آمدرفت سندس منهن وٽان شروع ٿئي ٿي ۽ تراڪڙن ترن وارين هيڙين يعني ٻونڊين معرفت هلي ٿي. اهي وڏيون هجڻ ڪري تڪڙيون موڙي نه ٿيون سگهجن. ۽ پنجاه ٽن وزن کان وڌيڪ بار کڻي ڪونه سگهنديون آهن. پنجاه ٽن وزن کان پوءِ به چار فوٽ کن پاڻيءَ ۾ مس هڏي بيهنديون آهن. ڪوها به هوندا اٿن. هڪ اڳيان ٻيو پٺيان. اڳ وارو ڪوهو وڏو هوندو آهي. اٿهن پٺيان سڙهه چاڙهيندا آهن، ڪنهن حادثي روڪڻ واسطي سڙهن جو استعمال ڪجهه گهٽ ڪندا آهن. اڳيون سڙهه ننڍو هوندو آهي. پاڇيل وارو همچورس ۽ تمام وڏو هوندو آهي. هنن سڙهن جي مدد سان جيڪڏهن واءُ سٺائو آهي ته ڪلاڪ ۾ ٽي ميل سفر ڪري سگهجي ٿو.

اسان سمنڊ کان ٽي پنجن ڏينهن ۾ اچي پهتاسون. جڏهن هواءِ ٻُٽ هوندي آهي ته هتن سان ونجهه هلائي هيڙي اوپاري هلائي ويندي آهي. زمين تان ڏيڍ ميل في ڪلاڪ جي رفتار سان هيڙيءَ کي ڇڪي سگهجي ٿو، سڙهن کي ڪوهن جي چوٽيءَ ۾ سڀيءَ رفتار لاءِ ٻڌو ويندو آهي. سکان انگريزي 'P' اکر جهڙو هوندو آهي. وڏن هيڙن کي پاسن وارن ورتن جي مدد سان ضابطي هيٺ رکيو ويندو آهي. ٻونڊيءَ ۾ سکان کي پنهنجي جدا حيثيت آهي. انهن هيڙين ۾ ٻگهو اولو هوندو آهي، جنهن کي ملاح اڳتي ۽ پوئتي پاڻي مان واري سان مٿي ڪيڍي هلائيندو آهي. ٻونڊيءَ کي فقط اولي سان هاڪارڻ به ممڪن هوندو آهي ۽ هن جي مدد سان مختلف پٽن کان لنگهي سگهبو آهي. جڏهن هيڙي لهنواري هلندي آهي ته هن اولي جي وري به ضرورت محسوس ٿيندي آهي. اولي کي چوطرف ڦيرو ڏئي استعمال ڪبو آهي ته جيئن موڪرو پاسو پاڻيءَ جي لهنواري رخ تي ٿئي. لهنواري

هاڪارڻ وقت سڙهه استعمال ڪونه ڪيا ويندا آهن ۽ سڪان ڪي به هڪ جائتو ڪري رکي ڇڏبو آهي.

هنن ٻيڙين ڪي هاڪارڻ جو نمونو هوبهو چين جي جنڪ Junk ٻيڙين جيان آهي. سنڌي ٻوهٽين جي ڊيگهه 80 فوٽ ۽ ويڪر 18 فوٽ ٿيئي ٿي. شڪل شبيهه جهاز وانگي اٿس. پاڇيل اُڀي ۽ اَڳل لهنواري اٿس. هن جو ڪٽنو ٻنهين طرفن لهنواري طرز تي آهي ته جيئن پاڻي ان کي روڪي نه سگهي. ڏسڻ ۾ جڻ ته ترندڙ گهر پيا نظر ايندا. چاڪاڻ ته ٻيڙائت پنهنجي سڄي گهراڻي، ڪڪڙ ڪانو ۽ ٻڪري ٺڪريءَ سان گڏ سفر ڪندا آهن. سنڌوءَ جون سڀ ٻيڙيون ٻوءِ نٽديون هجن يا وڏيون گهڻن مٿل هونديون آهن. ٻونڊيءَ کي هاڪارڻ ۾ ٻيڙائت ٽانگهي پاڻيءَ کي وڌيڪ پسند ڪندا آهن ۽ پاڻي جي وڏين ڇولين کان لنوائيندا آهن.

سنڌوءَ جي منهن واري جاءِ جي احوال مان معلوم ٿيندو ته ڪنهن خاص ماپ جي آڳبوٽن لاءِ سمنڊ مان سنڌوءَ ۾ چڙهڻ ممڪن آهي. پر مان اهو پوري يقين سان چئي سگهان ٿو ته ڪلي ٻيڙي سنڌوءَ مان بِسلامتيءَ سان ڪڏهن به سفر ڪانه ڪري سگهندي. تراڪڙي تري وارين ٻيڙين لاءِ هتي جاءِ آهي، ڪين ڪنهن جوکي جو خطرو ڪونه آهي. باقي ٻئي طرز تي جوڙيل ٻيڙيون هن درياه جي دم دهشت ۽ لهرين جي لپيٽ سهي ڪونه سگهنديون. پوري ويساه سان آڳبوٽن ۽ سنڌوءَ ۾ موجود ٻونڊين کي استعمال ڪري سگهجي ٿو. سنڌ ۾ ڪوٺلي جون ڪاٺيون موجود ڪونه آهن. تنهن ڪري پرسان ٻيٺل گهاٽن جهنگلن جي ڪاٺ کي ان مقصد واسطي استعمال ڪري سگهجي ٿو. جن سان سنڌوءَ جون ڪنڌيون ڪنارا جنجهيا پيا آهن. آمريڪا ۾ ساڳي مقصد لاءِ ڪاٺ استعمال ڪيو ويندو آهي. لاڙ واري حصي ۾ اهڙي قسم جي ڪاٺ جي ڪمي ڪانه آهي.

مان سنڌوءَ ۾ آڳبوٽ جي هاڪارڻ جو اشارو ان ڪري ڪيو آهي جو اهو اسان جي مفادن وٽان آهي. جيڪڏهن سنڌ خلاف ڪو حملو ڪيو وڃي ته ٺٽي کان سمنڊ تائين، سنڌي فوجي مهم لاءِ گهٽ لاپ واري ٿيندي. عملي طور اهو ناممڪن آهي، جو چوڙ واري علائقي مان مختلف قاتن ذريعي فوج کي مٿي وٺي اچجي. اهو به ممڪن ڪونه آهي جو سنڌوءَ جي ٻونڊين رستي لشڪر مٿي ڪيي اچجي. چاڪاڻ ته حيدرآباد کان هيٺان تعداد هڪ سو کان مٿي ڪونه ٿيندو. باربرداريءَ لاءِ سندس انگ تمام ٿورو آهي ۽ وڏي ۾ وڏي ٻيڙي پيادل فوج جي هڪ ڪمپني به کڻي ڪانه سگهندي. سنڌ جي نازڪ جاءِ ڪراچي آهي. جيڪڏهن سنڌ تي قبضو ڪرڻو آهي ته ڪراچيءَ تي ضابطو رکو. هتي اسان شهر جي ٻنهي طرفن کان لهي سگهون ٿا. اوپر- ڏکڻ طرف واري گذري واري ڪاڙي طرف کان ته اڳ ۾ اشارو ملي چڪو آهي.(1) جيڪا ڪنهن خاص نقطه

---

(1) By Mr. Crow

نگاهہ کان اهم جڳهه آهي ۽ مان به ان جي دل جي گهرائيءَ سان پذيرائي ڪريان ٿو. فوج ان جڳهه جي پرپاسي ۾ پنهنجي لهڻ لاءِ جاءِ ٺاهي وٺندي. خشڪي جي حملي واسطي ڪڇ کان ٿر ذريعي پاليارِي وارو رستو مفيد رهندو.

بهرحال مان، انگريز طرفان هندستان مان سنڌ تي حملي لاءِ، سنڌوءَ جي منهن کي استعمال ڪرڻ مناسب ڪونه ٿو سمجهان. مون کي ائين نه سمجهيو وڃي ته آءٌ اهڙي قسم جون روڪون ۽ رنڊڪون هڻائي جنگ کان بيزاري رهيو آهيان ته هندستان طرفان سنڌ تي حملو نه ڪيو وڃي.

سنڌ جي هن هيٺئين ڀاڱي ۾ فوج جي کاڌ خوراڪ واسطي منهنجي معلومات وٽيڪ لاپائتي ثابت ٿيندي، اناج، چانور ۽ ٻاجهري جي هتي سڪر ٿي آهي. ملت به گهٽي آهي. سڱايان جانور ۽ رڍون دنبا به عام جام ملن ٿا. وڻءَ ولهار ايڏا جام ڪونه آهن. پر سمنڊ جي وٽين پاسن ۾ جججها آهن. سڀ ڳوٺ ننڍڙيون وسنديون آهن. ڏاراجي، لاهري ۽ شاهه بندر، جيڪي نقشن ۾ ڏيکاريا ويا آهن سي اهم جايون آهن، تن جي آدمشماري 2000 ماڻهن کان وڌيڪ ڪانه آهي. پهرين ٻن شهرن جي آدمشماري ته انهيءَ کان به گهٽ آهي. ننڍي کان هيٺ 10 ڳوٺ اهڙا آهن، جن جي آدمشماري 100 ماڻهو به ڪانه ٿيندي. اُٺن جو انگ تمام ججهو ملندو. گهوڙا به چڱي انگ ۾ ملندا. پر سندن قد ننڍيرو آهي. باقي اٺ پلا آهن. مينهون به جام آهن. ڳه مکڻ به جام آهي. درياهه مڇيءَ سان ٽمٽار لڳا پيا آهن.

هن علائقي ۾ ساموندي ڪناري سان ماڻهو جام آهن. جيڪي سانگي طرز جي زندگي گهارن ٿا. سندن وانيون ڪاٺي ڪاٺيءَ ڏسڻ ۾ اينديون. درياهه جي منهن وٽ آباد ڳوٺن جي ماڻهن کي پيئڻ جي پاڻيءَ جي قلت جو مسئلو درپيش هوندو آهي. اهي پاڻ ۽ پنهنجي جانورن لاءِ پري کان پاڻي آڻيندا آهن. 'گوڙا' منهن جا ڪنارا اهڙي آپدا کان آجا آهن. ماڻهو گهڻو ڪري سانگي آهن. اڄ هتي سياٽي هتي؛ مال جي ڪيڏو وٽن رات ڏينهن رلندا ڦرندا. جيتوڻيڪ سنڌو فصل آباد ڪرڻ واسطي هر قسم جون سهوليتون ميسر ڪري ٿي، پر ننڍي کان هيٺان پليءَ ۽ زرخيز زمين جو چوٿون حصو به آباد نه آهي. ان کي آباد ڪرڻ لاءِ ڪنهن به قسم جو توجهه ڪونه ٿو ڏنو وڃي. باقي اتي لوڻ جا گهاٽا جهنگ سو جام بيٺا آهن.

باب پنجون

سنڌوءَ جي ڇوڙ وارو علائقو

مصر ملڪ لاءِ هيروڊوٽس جو قول آهي ته: "هي ملڪ نيل نديءَ جي سوکڙي آهي، ۽ اها چوڻي سنڌوءَ جي مُنهن واري علائقي لاءِ هوبهو ٺهڪي اچي ٿي. درياه جي ڪنارن تي مشتمل هڪ حصو آهي، جنهن ۾ واري سان هڪ هئي جي پنيان لٽاشي ۾ چيڪي مٽي ۽ واري جا پور-وچوٽا ته آهن. ڌرتيءَ جو اهو ٽڪرو جڻ درياه، سمنڊ کي پوئتي ڌڪي هٽ ڪيو آهي. درياه کي ان جدوجهد ۾ ڪو وقت ضرور لڳو هوندو. مان اها ڳالهه پڪ سان چئي نه ٿوسگهان ته ڇوڙ وارو علائقو سنڌوءَ جڻ سمنڊ کان کسي ورتو آهي. اهو صاف ظاهر آهي ته ڌرتي سمنڊ ڏانهن گهٽو وڌي آئي آهي. هن حقيقت جي ہي ڪاٻ ثابتي پنيرائي ڪانه ٿي ڪري، سواءِ هن جي ته سنڌوءَ جي مُنهن وٽ سمنڊ جو پاڻي تانگهو تري ۾ چيڪي مٽي ۽ پاڻي جو رنگ لڙياٺو هوندو آهي.

ٺٽي وارو علائقو ڇوڙ واري خطي جو مٿيون ڀاڱو آهي ۽ چاڙهه جي موسم ۾ اٿل کان گهڻو متاثر ٿيندو آهي. درياه جا ڦاٽ ۽ واهڙ ايترا ته گهڻا آهن جو علائقو سڄو ٻوڏ جي پاڻيءَ هيٺان اچي ويندو آهي. جن علائقن ۾ هن اتفاقي ٻوڏ جو پاڻي نه پهچندو آهي، اتي چار فوٽ ويڪرين ۽ ٽي فوٽ اونهين واهين کوٽي پاڻي زمين تائين پهچايو ويندو آهي. چاڙهه جي موسم اپريل جي آخر ۾ شروع ٿيندي آهي ۽ جولاءِ تائين وڌندي رهندي آهي ۽ سيپٽمبر ۾ گهٽجي ويندي آهي. چڙهو ويندو آهي ته اتر جي واءُ ان کي وڌيڪ چاڙهه ڏاريندي آهي. چاڙهه جي موسم مينهن پوڻ کان اڳ هماليه ۾ برف رجڻ سان شروع ٿيندي آهي. هيءَ موسم ۾ آبادي نارن تي ڪئي ويچي ٿي ۽ نارن ۾ عام طور تي اٺ يا ڏاند جوٽيا ويندا آهن. ڇوڙ واري خطي جو اڌون حصو ڦاٽن واهڙن ۽ ريٽين جي والار هيٺ اچي ويو آهي. سمنڊ کان وٺي مٿي ڏه ميل ايراضيءَ ۾ ايتري ته رقم ہوتي Furze جي اوپڙ آهي، جو زمين آباد ڪري ئي ڪانه ٿي سگهجي. ٻسمنڊ جي ڪناري جي وٽ پاسي ۾ وي ولهار آهن، جاتي پٽارو ماهيو مال پيو ساول ۾ چرندو آهي. جن مان پاڳين کي گهه مکڻ ته جام ملي، پر ويچارن کي مٺي پاڻيءَ جو ڍڪ آهي، جو پنهنجي پاڻ ۽ مال لاءِ کوهن تان پاڻي آڻين.

علائقي جي جنهن حد تائين هن ڏنارڪي نسل جو ماڻهو رهي ٿو، ايستائين ڪي پڪا گهوٽ بدل ڏسڻ ۾ ڪونه ايندا. ڏاراجي، وڪر، شاه بندر ۽ مغل ڀين يا هڪ ٻه ٻين ڳوٺن کان سواءِ ماڻهو سانگ ڪن ۽ وانڍين ۾ رهن، جن کي پنهنجي ٻوليءَ ۾ راڄ Raj چون. مال جي جوءِ جي آڌار تي پيهون اڏن ۽ ڊاهن. سنڌن پيهون ۾ پڪا ڪانن ۽ پلال جي ٺهيل ٿُڻن سان جوڙي راس ٿين. هر گهر جي چوڌاري گند گاهن جو وانگارو ڦيرن ته جيئن ان علائقي جي ماڪ ۽ ٿڌيءَ واءَ کان بچاءَ ٿي سگهي، جيڪي انساني هڏ سڄي لاءِ وڻاه آهن. هي اهي گهر آهن جن جو نير ڪوس به ذڪر ڪيو آهي. مون کي ويساه آهي ته اهي گهر سنڌوءَ جي ساڃاه به آهن. هندستان جي بازيگرن جا گهر به هنن جهڙا آهن.

هن قسم جو علائقو جتي ماڻهو سانگي هجن ۽ ايراضي وسيع هجي ته اهو اندازو لائڻ ڪجهه ڏکيو آهي ته منجهس حقيقي آدم شماري ڪيتري هوندي. ٺٽي جي شهر کان سواءِ اهڙيون پيهون پڪا ته جاتي ڪاٽي جام پيا ڏسبا آهن. چوڙ واري علائقي جي آدمشماري ڪنهن به ريت 30,000 کان گهٽ ڪانه ٿيندي. هن مان ٽئين حصي تي انهن ماڻهن جو انگ آهي، جيڪي پڪن شهرن ۾ رهن ٿا. هيءَ آدمشماري في هم چورس ميل تي سادين ستن ماڻهنءَ جو انگ ٻڌائي ٿي.

سنڌوءَ جي هن چوڙ واري علائقي ۾ سانگي ماڻهو گهٽو ڪري سڀ جت آهن. اهي ماڻهو هن علائقي جا اصلوڪا باشندا آهن. مسلمانن ۾ هيءَ نسل ڏاڍي وهمن ۾ وسوسن جو ويساه وسوڙل ماڻهو آهي ۽ جاهل آهي. سنڌوءَ جي مختلف ڦاٽن واهڙن جي ڪنڌين ۽ ڪنارن سان سنڌ جا مهاڻا آباد آهن. اهي پنجاب جي ندين تان لڏپلاڻ ڪري هتي پهتا آهن. هاٿي ڪين ٻيڙين هلائڻ ۽ سمنڊ جي مڇي مارڻ لاءِ رکيو ويو آهي. هتي هڪ ٻيو قبيلو لٻاڻي جي نالي سان به آهي، هي ماڻهو پترون ۽ تڏا جوڙيندا آهن. اهي ماڻهو جانورن جو شڪار به ڪندا آهن. هتان جا ماڻهو هن قبيلي جي گهٽي عزت ڪانه ڪندا آهن. جوکيا يا جکريا قبيلي جا ماڻهو به هتي رهندا آهن. ڪراچيءَ وارو جابلو علائقو سنڌن وطن آهي. پر سنڌن انگ ايترو گهٽو ڪونه آهي. سنڌن ڪن سردارن کي زمين به ڏني وئي آهي. ڪي بلوچ قبيلا به آباد آهن. مستقل آباديءَ ۾ سنڌن ڳاڻاٽو گهٽ آهي. شهرن جي مستقل آدمشماري هندن تي مشتمل آهي. سنڌن ڌنڌو تجارت آهي. سنڌ جو ڏيساوري توڙي اندروني واپار سنڌن هٿ ۾ آهي. هندستان ۾ رهندڙ هندو برادري سان هڪ جهڙائي رکن ٿا.

جوکيا قبيلي تي وڌيڪ تبصري جي ضرورت آهي. هي سما راجپوتن جي اولاد مان آهن. جن ڪنهن زماني ۾ سنڌ تي حڪومت ڪئي آهي. جڏهن هتي هندو سياسي طور تمام گهٽو دٻجي ويا ته هو هندن مان مسلمان ٿيا هئا ۽ پاڻ تي اڃا به هندو نالا رکندا اچن ۽ پنهنجو ويجهو رت جو رشتو ڪڇ جي جاڙيجن سان جوڙيندا آهن. سنڌن رهائش جو تعلق سنڌوءَ جي اولهه ڪناري واري جابلو علائقي

سان آهي. ڳڻ ۾ ٿورا آهن. حڪومت ڪين گهٽي اهميت ڪانه ٿي ڏئي. سنڌن 2000 ڄنگي جوڙا ميدان ۾ لهي سگهن ٿا.

سنڌوءَ يا سنڌس مختلف منهن ۾ مڇي ڏاڍي مرندي آهي. مڇي گهڻو ڪري ڪُنڊيءَ يا ٻين ڪيترن طريقن سان ماري ويندي آهي. 'ڪجوري' Kujjooree نالي سان هڪ چڱي ذائقي واري سوادي مڇي هوندي آهي. سنڌس ڪنيڙاٽيون نندڙي ماڪر مڇ Small Shark جهڙيون ٿينديون آهن ۽ اها چين ملڪ ڏانهن برآمد ڪئي ويندي آهي. اهڙيءَ ريت مٺي پاڻيءَ جي مڇي به جام مرندي آهي، جن مان پلو تمام مشهور آهي. هي ڪِڳي Carp جي قسم جي هڪ مڇي آهي. درياهه ۾ چار مهينا رهندي آهي ۽ درياهه جي چاڙهه وقت سمنڊ مان مٿي چڙهندي آهي. ٻيو مشهور قسم سينگاري آهي. وڻن ۾ Haddock جيتري هوندي آهي ۽ هتي جام مرندي آهي. سمنڊ جي وير چڙهڻ وقت جهاز هيٺان ڏيڏر جهڙو آواز ڪندي آهي، سنڌس مٿو وڏو۽ جسم هڏائون ٿئي ٿو. هي مڇيون اوله هندستان جي سيني درياهن ۾ ملن ٿيون ۽ خاص سنڌوءَ سان واسطو ڪونه ٿيون رکن.

مون کي خبر نه آهي ته هن جوڙ واري علائقي ۾ خاص جانور ڪهڙا رهندا آهن. لڏڙا ته تمام گهٽا آهن. انن جو ته ڪو شمار ئي ڪونهي. ڀلا به واهه جو آهن. مينهون به جام پاليون وڃن ٿيون. سگيالو جانور يا رڍون به تمام گهٽيون آهن. هتي ڪتا به پاليا وڃن ٿا. ڪتو مالڪ جو سٺو خدمتگار آهي. ڏٽن جي واهت ڪن ٿا. خطرناڪ به آهن ۽ ڪڏهن ڏاريئي کي ڳوٺ جي ويجهو وڃڻ ڪونه ڇڏيندا آهن ۽ اهي وڏي مهارت سان درياهه به تري ويندا آهن. جن جا گهٽائي قسم ٿيندا آهن.

هن علائقي جي مک پيداوار چانور آهي، جن جا گهٽائي قسم ٿيندا آهن پر سنڌس اگهه وڪري جي لاءِ تياريءَ تي مدار رکي ٿو. ٻاجهري ۽ هندستان جا ٻيا اناج هتي جام ٿيندا آهن. ڪمند جي ڳهٽيءَ پوک مان گهڻ قسم جي کنڊ تيار ڪئي ويندي آهي. جنهن کي 'ڳڙ' چيو ويندو آهي.(1) درياهن کي ڪاٽي واهه ڪسيون ڪٽي زمين ۾ پاڻي پهچائي جَوَ ۽ مڱ به ڪاهيا ويندا آهن. پر اهي چاڙهه جي رُت ڪان اڳ راهيا ويندا آهن ۽ انهن کي آڏاوان فصل ڪري سڏيو ويندو آهي. جوڙ واري علائقي مان شوري پڻ ملي ٿو. پر هاڻي اهو برآمد ڪونه ڪيو وڃي ٿو. اڳي اهو مال ايسٽ انڊيا ڪمپني خريد ڪندي هئي.

ڏکڻ سنڌ جي آبهوا لوٽيائي ۽ اڻ وڻندڙ آهي. مارچ مهيني ۾ ٿرماميٽر 90 ڊگريون گرمي ڏيکاري ٿو: زمين لٽاشي ۽ ڏاڍي پلي آهي. ڏوڙ جا ڏوڙيا به جام هوندا آهن.

---

(1) ڪمند مان سائي کنڊ، ڳڙ ۽ مُستي (مٺائي) تيار ڪئي ويندي آهي. (سنڌيڪار)

ماڪ تمام گهٽي پوندي آهي، جيڪا صحت لاءِ هاڃيڪار آهي. هي علائقو جڻ انسانن جي عذاب لاءِ پيدا ڪيو ويو آهي. ان جو هن ڳالھ مان پتو پوي ٿو تہ هتان جا رهاڪو پنهنجي عمر کان اڳي ئي ڪراڙا ٿي ويندا آهن. مون ڪونہ ٻڌو آهي تہ ڪنهن کي ڪو مليريا جو بخار ٿيو يا ٻوڙ کان پوءِ هتي ڪا وبائي بيماري پئي. اهي سمورا ڏک سور صبر سان سهندا رهن ٿا. ڪٽمل (مونگهڻ) ۽ مڇرن جي آزار ٿي ٿورو چڙي پوندا آهن.

باب ڇهون

ٺٽي کان حيدرآباد تائين سنڌوءَ جو احوال

ٺٽي جو شهر درياه کان ٽي ميل پري ٿيندو. هتان سنڌو ڪيترن ڦاٽن ۾ ورهائجي وڃي ٿو. سندس ساڄي ڪناري سان جابلو علائقو شروع ٿئي ٿو. کاٻي طرف تي 'پڇياڙي' نالي سندس شاخ آهي. جڏهن اٿل جي پاڻي جو وڏو وهڪرو هن شاخ منجهان سمنڊ ۾ وهندو آهي ته مغل پين وٽان هيءَ ڦاٽ به وڏين ٻيڙين جي هاڪارڻ لائق ٿيندي آهي. هونءَ نه ته عام طرح هن ڦاٽ جي ويڪر اڌ ميل آهي. حيدرآباد وٽ سنڌوءَ جي ويڪر 830 گز ۽ ٺٽي وٽ 700 گز آهي. ٺٽي کان 15 ميل پري 'هيلايا' ڳوٺ وٽ 600 گز ويڪر اٿس. وڏي ۾ وڏي اونهائي، دارالسلطنت جي سامهون آهي. اتي پاڻيءَ جي ماپ 15 فوٽ بيهي ٿي. عام ريت پاڻي جي اونهائي 20 فوٽ آهي.

سنڌوءَ جي چوڌاري علائقي ۾ درياه جا ڪنارا واريءَ سان ڪونه آهن. ٺٽي کان وٺي حيدرآباد تائين صورتحال اها آهي. عام طرح ڪنارا ايڪيرن بجاءِ لهنوارا آهن. اونهي وهڪري کي ڳولهي لهڻ ۾ جڻ ڏکيائي پئي محسوس ٿيندي، اها ڳالهه ٻيڙائتن کي به منجهائي پريشان ڪري ڇڏي ٿي. گهڻو ڪري انهن واريءَسن ڪنارن تي ٻني ٻوڙ پاڻي هوندو آهي.

پاڻيءَ جي وهڪري ڪري پيا پنهنجون جايون بدلائيندا آهن. سمنڊ جي پرسان درياهي وهڪري جي رفتار گهٽجي ويندي آهي. تنهن ڪري درياه واريءَ کي مٽي اڇلي ڪونه سگهندو آهي. ڪن هنڌن تي اها واري گڏ ٿي ٻيٽاريون بنجي وئي آهي، ۽ اتان ڦاٽ ٻن شاخن ۾ ورهائجي وڃي ٿو. انهن مان هڪ نه هڪ ضرور جهازرانيءَ جي لائق ٿي سگهي ٿو. اهڙي قسم جي ڦاٽن ۽ واهڙن جي ورهاست کي نقشن ۾ ڏيکاريو ويو آهي. انهن ڦاٽن متعلق منهنجو بيان اهو آهي ته پڇياڙي ڦاٽ کان سواءِ ان جاءِ تي ٻئي ڪنهن جو به وجود ڪونه آهي. چاڙهه جي زماني ۾ ٽريڪل Triccul نالي هڪ واهڙ قليلي ڦاٽ مان نڪرندو آهي، جيڪو چوڌاري گهيرو ڪري حيدرآباد شهر کي ٻيٽ بڻائي ڇڏيندو آهي.

خشڪيءَ رستي ٺٽي ۽ حيدرآباد ۾ فاصلو پنجاه ميلن کان گهٽ ٿيندو. درياه جا ور وڪڙ ان پنڌ کي گهڻو ڪونه ٿا وڌائن. مان سمجهان ٿو ته درياهي سفر

ذريعي، اهو فاصلو پنجهن ميل ڪن بيهندو. جهرڪ شهر ڪان پوءِ درياهه ڏکڻ- اوله طرف پر اچا بہ الهندي طرف تي موڙ کائي، هڪ وڪڙ ڪان پوءِ سڌو ٺٽي مغل پين ڏانهن لاڙو ڪائي وڃي ٿو. اسان ٺٽي ڪان جهرڪ شهر تائين، ٻن ڏينهن ۾ سفر پورو ڪيو هو.

ٺٽي ۽ دارالسلطنت (حيدرآباد) جي وچ تي 12 ڪن شهر آهن. انهن سيني مان اهم شهر جهرڪ آهي، پر ان جي آبادي بہ 15000 کان ٿيندي. انهن سيني شهرن مان ڪوبہ قلعبند شهر ڪونہ آهي.

زمين جو هيءُ علائقو دنيا جي زرخيز ۽ ڀليءَ زمين مان هڪ آهي، پر غيرآباد پيو آهي. شڪار گاهن پٺيان شڪار گاهہ ڇڏيا ويا آهن ۽ فصلن ڪاهڻ لاءِ جريب زمين جو بہ واندو ڇڏيل ڪونہ آهي. شڪار گاهن جي چوڌاري لوڙها ڏنل آهن، جيڪي سنڌوءَ جي ڪناري سان اچي لڳن ٿا. شڪار گاهن جا اندريان پاسا گهاٽن جهنگلن سان ڀريل آهن، جن ۾ لوا، ٻبر ۽ ٻيا وڻ بيٺا آهن، جيڪي قد جا ننڍڙا ۽ ڪنڊن وارا آهن. اهي وڻ ڪپڻ جي ڪنهن کي بہ اجازت ڪانہ آهي. تنهن ڪري سنڌوءَ جا ڪنارا گهاٽي جهنگ سان ڇانئيا ۽ ڍڪيا پيا آهن. دشمن ملڪ ۾ هجڻ ڪري پاڻي رستي فوجي مهم دوران منجهن لشڪر ويهاري اسان جي انگريزي فوجن کي پريشان ڪري سگهجي ٿو. هن علائقي مان گذرندڙ رستا بہ هنن جهنگلن جي ڀرسان ۽ پنهنجي لحاظ کان مضبوط آهن.

سنڌ جي هن زرخيز علائقي ڏانهن ڪوبہ توجهه ڪونہ ڏنو ويو آهي. پر پوءِ هتي اناج وغيره سستو ملي وڃي ٿو. ٺٽو ۽ حيدرآباد سنڌ جا پراڻا ۽ نوان دارالسلطنت آهن.

ٺٽي جي باغن ۾ زمين جي سٺي پيداوار زمين جي ڀلي هجڻ جو ثبوت آهي. هتي انگور، انجير ڏاڙهون ڏاڍا سٺا ٿين ٿا. صوفن جا وڻ بہ جام آهن. ان جو ميوو ننڍڙو آهي. پر حيدرآباد جي اوسي پاسي ڏاڍو گهڻو ٿئي ٿو. زمين جي آباد ٿڪرين ۾ ڪڻڪ ۽ جوئن سان گڏ ٻيا فصل ٿين ٿا. ڪمند، نير ۽ تماڪ ڏاڍو ڀلو ٿئي ٿو. هندستان ۾ پيدا ٿيندڙ ٻيا اناج بہ هتي پوکيا ويندا آهن. هتان جي حڪمرانن جي خواهش اها آهي تہ هر شيءِ پنهنجي اصلي فطرت ۾ موجود هجڻ گهرجي ۽ ائين نہ ٿئي جو سنڌ جي سرسبزي ۽ خوشحالي ڏسي پر وارن ملڪن جون حريص نگاهون منجهس کپي وڃن. زراعت ۽ تجارت هتي تباهہ حالي جو شڪار آهي.

هن ملڪ جون اندروني واپار بہ ڪراچيءَ کان سواءِ ڪاٿي ڏسڻ ۾ ڪونہ ٿو اچي. سنڌوءَ جو وجود بہ جهڙو آهي تهڙو نہ آهي. ڇاڪاڻ تہ منجهانئس ڪوبہ لاڀائتو ڪم ڪونہ ٿو ورتو وڃي. ملڪ جي چوڌاري وارن علائقن ڏانهن هن رستي اناج تہ موڪليو وڃي ٿو، پر سنڌوءَ مان فائدو وٺندي واپاري سامان حيدرآباد

ڏانهن ڪونہ ٿو موڪليو وڃي. درآمدي مال ڪراچيءَ ۾ لهندو آهي. برآمدي مال ۾ قيمتي سامان مالوا جو آفيم آهي، جيڪو ڪراچيءَ جي بندر تان ٻاهر روانو ڪيو ويندو آهي. ان تي ڳرو محصول في اُٺ 250- رپيہ هوندو آهي. هن اسم تي فقط اڳئين سال جيڪو محصول اگهريو آهي، سو چيو وڃي ٿو تہ ٽست لک رپيہ آهي ۽ اهو حيدرآباد جي امير جي زمين تان اگهريل ڍل جيترو آهي.

سنڌوءَ رستي ڪنهن بہ قسم جي واپاري آمدرفت جي ڪابہ اميد نظر ڪانہ ٿي اچي. هتان جي حڪمرانن کي هن قسم جي ترقي ڏانهن ڪو لاڙو ڪونہ آهي. انهن حڪمرانن مان اهڙو ڪو روشن ضمير ۽ ڪليءَ دل وارو امير نڪري پوي ۽ سمجهي تہ سنڌ جي اصل شاهوڪاري ۽ دولت سنڌين جو صنعت ۾ داخل ٿيڻ ۽ ڏساوري تجارت شروع ڪرڻ آهي. موجوده دور ۾ مون کي تہ سنڌ ۾ ڪابہ دولت نظر ڪانہ ٿي اچي. پر جيڪا ڪجھ آهي ان تي سنڌ جي اميرن جو قبضو آهي ۽ ماٺهو جيڪڏهن چاهين تہ بہ يورپ جي ٺهيل شين جي خريد ڪرڻ جي منجهن طاقت ڪانہ آهي.

هن صديءَ جي شروع ۾ قصو ڪجھ ابتڙ هو. جڏهن ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ ٺٽي جي ڪوٺيءَ معرفت تجارت ڪرڻ شروع ڪئي هئي، ان وقت هتان جا حڪمران ڪابل جي ماتحت هئا. افغانستان يا ٻين ملڪن ڏانهن مال جي روانگيءَ تي ڪوبہ اعتراض ڪونہ ڪندا هئا. سنڌ وارن کي ايشيا جي هڪ خطي افغانستان جي وڳوڙي وايو منڊل مان سبق سکڻ گهرجي: اسان جو اندازو آهي تہ هاڻي جيڪڏهن دراني ڪابل جي تخت تي قبضو ڪري بہ وٺن، پر سنڌ جون سياسي حالتون ايتريون مضبوط آهن جو افغانستان ۾ آيل تبديلين جو اثر سنڌ تائين پهچي ڪونہ سگهندو.

موجوده دور ۾ تجارت جي لحاظ کان سنڌوءَ ۾ ڪي خاطرخواه ٻيڙيون بہ موجود ڪونہ آهن. حيدرآباد ۽ ٺٽي جي وچ تي سندن انگ پنجاه کان مٿي ڪونہ ٿيندو. انهن مان گهڻيون تہ ننڍيون ۽ مڇي مارڻ جي استعمال هيٺ آهن. انهن مان جيڪي جهونيون آهن، سي پٽڻ تان پُور ڪنيو پيون آريار اچن وڃن. ٿوري گهڻي همت افزائي کان پوءِ فوجي ۽ تجارتي اوٽاين کي دور ڪري سگهجي ٿو. سنڌ ۾ ٻيڙين ٺاهڻ واسطي ڪاٺ ڪونہ آهي ۽ اهڙو ڪاٺ ملبار مان آڻي ٻيڙيون ٺاهيون وينديون آهن.

حيدرآباد کان سيوهڻ تائين سفر

سيوهڻ جو شهر، سنڌوءَ جي اولهائين ڪناري کان ٻه ميل پري آهي ۽ حيدرآباد کان هڪ ٻگري ويڪرائي ڦاڪ تي اتر طرف آهي. سنڌو اتان کان 26 ٻگرين ۽ 22 فوٽن جي پور-وچوٽ تي گذري ٿو. اُتان ڏينهن اوڀارو هاڪاري اتي پهتاسين، حيدرآباد کان 105 ميل مفاصلو ٿيندو. درياهه جي هن ڀاڱي جي وهڪري کي بلوچي زبان ۾ لاڙ چوندا آهن، جنهنجي معنيٰ 'ڏکڻ' آهي. هتان کان درياهه ڏکڻ- ڏکڻ- اوڀر ڏس تي وهندو آهي. سيوهڻ پرسان موجود ٽڪرائتي علائقي ڪري سنڌوءَ جو پاڻي ٽڪرجي پنهنجي وهڪري جو رخ ئي بدلائي ڇڏيندو آهي. هتي سندس ڪنارا هيٺاهان آهن، چاڙهه جي موسم ۾ اوسي پاسي وارن علائقن تي ٻوڏان ٻوڙ لائي ڏيندو آهي. خاص طور تي اوڀارئين ڪناري تي اهڙي مهرباني ڪجهه گهٽي ڪندو آهي. سندس اولهائون ڪنارو جابلو آهي. جيڪو اٺ فوٽ ڪن ٿيندو. درياهه جاٽي ويڪرو هوندو آهي، اتي پاڻيءَ جي اونهائي گهٽجي 18 فوٽ ٿي ويندي آهي. چاڙهه جي رت ۾ 12 فوٽن جو واڌارو اچي ويندو آهي. هن جاءِ تي سندس ويڪر 1000 گزن کان وڌيڪ آهي. حيدرآباد کان ڇهه ميل مٿي سنڌو ٻه-درياهي ۾ ونڊجي وڃي ٿو. هڪ شاخ پٽڻ جوڳي آهي. ٻيءَ شاخ جي ويڪر 400 گز آهي ۽ هيءَ جاءِ فوج کي پٽائڻ لاءِ موزون آهي. سيوهڻ وٽ لڪيءَ جو ٽڪرائتو علائقو سنڌوءَ جي وهڪري کي سوڙهو ڪري ٿو. اتي سندس ويڪر 500 گز مس ٿيندي. پر اونهائي چاليهارو گز ڪن اٿس. ۽ وهڪري ۾ تک به ڏاڍي اٿس.

هن علائقي ۾ ڦليليءَ کان سواءِ سنڌو ڪناري کي پاڻي ڪائي اچلي ڪونه ٿو ڇڏي. ڦليليءَ وارو ڦاٽ حيدرآباد کان مٿان سنڌوءَ مان ڇڄي شهر جو اوڀاريون پاسو ڏيون، وهندو آهي. پر وهندو چاڙهه جي وقت آهي. جڏهن اسان حيدرآباد ۾ هئاسون ته ڦليلي سڪل هو، سنڌوءَ کان ڇڄڻ واري جاءِ وٽ 100 گز موڪرو ۽ مس گوڏي جيترو هيٺ اونهون هو. ان هوندي به چڱو خاصو ڦاٽ آهي. چاڙهه جي رت ۾ سنڌ جو وڏو ڀاڱو آباد ڪندو آهي. چيو وڃي ٿو ته هي ڦاٽ حيدرآباد ۽ ڪڇ جي وچ تي ڪاٽي ختم ٿي ويندو آهي. اڳيان ٺاهيل نقشا سنڌوءَ متعلق غلط معلومات فراهم ڪن ٿا. جاڪاڻ ته ڪي واهڙ ڪڙيا ۽ ڪسيون چاڙهه جي

ٿوري عرصي لاءِ وهي بند ٿي ويندا آهن. جن مان ڪيترين هٽرادو ڪوٽيل واهيون به آهن، جيڪي ڪيتي ڪرڻ جي ارادي سان ڪوٽي زمين تائين پهچايون وينديون آهن. سنڌو نون مهين لاءِ فقط هڪ وهڪري جي حالت ۾ ننڍي کان وهندو آهي.

سنڌوءَ جي وچ سير جي رفتار ٽي ميل في ڪلاڪ جي حساب کان وڌيڪ ڪانه هوندي آهي. پر جن جاين تي ڪجھ سوڙهي هوندي آهي ته ڪنارا ۽ ڪنديون پاڻي ۾ ڳوٺ لوڙهي ويندي آهي. ساڄي طرف وسندڙ مانجهند ۽ آمريءَ کي بوڙي تباھ ڪري ڇڏيو اٿائين. مانجهند کي گذريل ٻارنهن سالن ۾ گهٽ ۾ گهٽ اٺ ڀيرا لوڙهي ويو آهي. اتان جا رهاڪو 100 فوٽ کن پري مٽي وجي پاڻي سڪڻ تائين پنهنجا ويڙها وسائيندا آهن. هالا سندس اوپر ڪناري تي آهي. تنهن جي اتل جي آپدا به گهٽي ڪجھ بسئي آهي. سنڌوءَ جو وهڪرو حيدرآباد کان اوله طرف آهي. جتي ڪنارا ايڪپرا آهن. ڪنديون تراڪڙيون ۽ واريا سيون آهن ۽ مٿن پاڻي چاڙھ جي رت ۾ چڙهندو ۽ بوڙي ڇڏيندو آهي. چاڙھ واري موسم ۾، سنڌوءَ کان 8 ميل اوپر طرف ڪيڏانهن وڃڻ جي جاءِ ئي ڪانه ملندي آهي ۽ سڄو علائقو منجهانئس نڪتل واهڙن جو مهاجار بڻجي ويندو آهي. هن علائقي ۾ درياهي وهڪري جي پيٽ ۾ ڪا تبديلي ڪانه آئي آهي. منهنجي معلومات مطابق لکيءَ کان اوپر درياھ تائين پيل علائقو اُتل جي پاڻي سان پرجي تار ٿي ويندو آهي.

سنڌوءَ جو هيءُ ڀاڱو وڏي اهميت جي لائق آهي. سيوهڻ کان به ميل هيٺ اهي جبل درياھ جي ويجهو ڪناري سان اچي لڳندا آهن. هن جبلن ۾ اهڙا به لڪ موجود آهن، جن مان ماڻهو ايندا ويندا آهن، هڪ لڪ ننڍين ٺڪرين منجهان گذري ٿو. جنهن کي پڳو ٿوڙهو ڪري سڏيو ويندو آهي ۽ لڪي ڳوٺ کان اوله پاسي تي آهي. هن ڳوٺ کي به هن لڪ جي ڪري سڏيو ويندو آهي ۽ لڪي ڳوٺ کان اوله پاسي تي آهي. هن ڳوٺ تي به هن لڪ جي ڪري اهو نالو پيو آهي. اتي ويهي ماڻهو سخت مقابلو ڪري سگهي ٿو. پر هن رستي سان توبون اچي ڪونه سگهنديون. ٻيو لڪ سنڌوءَ ۽ جبل جي وچ تي ۽ لڪي جبلن جي تري ۾ آهي. ٻن ميلن تائين هيءُ علائقو ڏاڍو محفوظ آهي.

مان اڳ ۾ به ذڪر ڪري آيو آهيان ته سيوهڻ کان مٿان درياھ سوڙهو ٿي وڃي ٿو. ساڄي طرف وارو ڪنارو ڏاڍو اهم آهي. هڪ قدرتي قسم جو پڪي پٿر جو نهرو پشتو آهي. اوچائي 50 فوٽ اٿس ۽ سنڌوءَ جي ڪناري 400 فوٽ کن هلندو هلي ٿو ڪنهن ماڻهوءَ جو مٿس چڙهي وڃڻ ڏاڍو ڏکيو آهي. هن ٺڪرائتي پشي وٽان درياھ تيز رفتاري سان وهندو آهي. ويڪر فقط 500 گز اٿس. منهنجي خيال موجب مٿس پل تيار ٿي سگهي ٿي. هن هنڌ کان ٿورو اتر طرف ويڪر ۾ 100 گز وڌيڪ آهن. پر پاڻي جي رفتار ماٺي آهي ۽ اها جاءِ هن

ڪان بہ وڏيڪ سجهائتي آهي. سيوهڻ ۾ ٽيھ چاليھ تراڪڙن ترن واريون ٻيڙيون اٿيهئي موجود هونديون آهن ۽ اولهائين واريا سي ۽ لهنواري ڪناري تي لنگر هٽنديون آهن. سيوهڻ ڪان حيدرآباد تائين سنڌوءَ جي ٻنهيَ ڪنارن سان ڏايا سٺا رستا ٺاهيل آهن. هتان جبل جي تري ۾ هڪ پيچرو آهي، جيڪو ڪراچي تائين هليو وڃي ٿو.

سنڌ جي اترئين پاڱي ۾ واءُ تمام گهڻ هوندو آهي. تنهن ڪري ٻيڙين کي چڪي يا اولي هلائي سگهبو آهي. هن طريقي وارو سفر جوکائتو گهڻ آهي. ڏينهن ۾ 15 ميل کن پنڌ هٽي سگهجي ٿو. اهو قطعي ناممڪن آهي، جو سنڌ ۾ فوجي مهم آگبوٽ کان سواءِ اوپارو هاڪارجي ۽ ڪامياب ٿجي. جو تہ ٻيڙين چڪڻ ۾ ورتون چجي بہ پونديون آهن ۽ ٻيڙا وهڪري جي تڪ حوالي بہ ٿي ويندا آهن. فوج جيڪڏهن سنڌوءَ جي لنهواري طرف ويندي تہ معاملو ئي ابتڙ ٿي ويندو ۽ پوءِ مسئلا ۽ مشڪلاتون گهڻ آهن. تجارتي ٻيڙيون هن معاملي ۾ ڪم اچي ڪونہ سگهنديون. سفر دوران حيدرآباد کان وٺي سيوهڻ تائين ڳڻ ڪيم تہ سندن انگ 180 کان مٿي ڪونہ چڙهيو.

سيوهڻ ۽ حيدرآباد جي وچ واري علائقي موجود ڳوٺن لاءِ فقط بہ لفظ ڳالهائي سگهجن ٿا. انهن مان سيوهڻ سيني مان وڏو آهي. حيدرآباد کان 16 ميل پري مٽياري جو شهر آهي. آدمشماري 4000 کن اٿس. هالا، پان، مانجهند ۽ سن، هرهڪ جي آبادي 2000 کان مٿي ڪانہ آهي. ٻيا بہ ڳوٺ آهن. پر آبادي تمام گهٽ اٿن. ٽن يا چئن جا تہ هڪ جهڙا ئالا آهن. علائقو توجھ نہ هجڻ ڪري تباھ حال لڳو پيو آهي. سنڌوءَ جا ڪنارا لون جي گهاٽن وڻن سان ڍڪيل آهن. جبلن وارو پاسو کليل آهي. خشڪ موسم ۾ ڪپھ، ڪمند، نير، ڪٽڪ، جوَ تماڪ جا فصل ڪاهي سگهجن ٿا. پر کيتي تمام گهٽ آهي. حيدرآباد کان وٺي سيوهڻ تائين هڪ سو ميلن جي مفاصلي ۾ فقط 194 کوھ ۽ درياھ مان کوٽيل ڪسيون ڏٺيون سين. زمين ڏاڍي پلي ۽ اباديءَ لائق هئي. ڪي ٽڪرا ڪلر جي ڪري آبادي لائق ڪونہ هئا. چاڙھ جي رت ۾ ساريون پوکيون وڃن ٿيون. اهڙين حالتن جي باوجود بہ کاڌي خوراڪ سان لاڳاپيل شيون پر وارن ملڪن کان گهٽيون سستيون آهن، خاص طور تي مارواڙ کان، هتان جي ماڻهن جي مکيہ خوراڪ مڇي ۽ کير آهي.

سيوهڻ ۾ سنڌ جي هر شهر کان وڏيڪ سستائي آهي. هن علائقي جي سرسبزي ۽ خوشحالي خراسان کان آيل بزرگ لال شهباز قلندر ڪري آهي. سندس روضو هتان جي پري اوري جي هندو، مسلمان جي واسطي زيارت گاھ آهي. سنڌو درياھ جو اڙل نالي هڪ ڦاٽ لاڙڪاڻي سامهون سنڌوءَ مان نڪري هن شهر جو پاسو ڏئي وهندو آهي. پر سندس ذڪر ٻئي باب ۾ ايندو. چار سال اڳ سنڌو

سيوهڻ جي بلبل پرسان وهندو هو. هاڻي اتان ڇڏي ويو آهي. باقي شهر جي چوڌاري پنڊون پورا جام پيا ڏسڻ ۾ اچن. سيوهڻ جي چوطرف وارو علائقو ڏاڍو زرخيز ۽ اپت اپراسي وارو آهي ۽ بازار ۾ هر شيءِ جا ڍير لڳا پيا آهن. اتر ڏانهن نگاه ڪبي تہ رڳو ساوڪ ئي ساوڪ نظر ايندي. جبلن جي تري تائين رڳو فصل پيا نظر ايندا توت، صوف، گدرا ۽ ونگا هتي ڏاڍا ٿيندا آهن. اناج جا پلا فصل ڏسي اسان تہ دنگ رهجي وياسين. اسان هتي پهريون ڀيرو چٽا سيوهڻ ۾ ڏٺا. گدرا سواد ۾ ڪجهہ گهٽ هئا. منهنجو خيال آهي تہ اهي پليءَ زمين جي ڪري هئا. سنڌ ۾ ونگا رڳو سيوهڻ ۾ ٿيندا آهن. آبهواءِ گرم ساڙيندڙ آهي ۽ ماڻهوءَ کي پاڻ ڪانہ پوندي آهي.

سيوهڻ وٽ لڪي واريون ٽڪريون، سنڌوءَ جي ڪناري پرسان اچي ٿيون لڳن. سندس شروعات ڪراچيءَ جي بندر وٽان ٿئي ٿي ۽ هوريان هوريان سنڌوءَ کي ويجهيون پونديون اچن ٿيون ۽ اچي آخر ڪناري جي صورت وٺن ٿيون. منهنجي خيال موجب هن جي جبلن جي قطار جي وڌ ۾ وڌ اوچائي، 2000 فوٽ مس ٿيندي. سندس ساخت چن جي آهي. مٿيون چوٽيون گول ۽ تراڪڙيون آهن ۽ ڪاٿي بہ مخروطي شڪل تي ڏسڻ ۾ ڪونہ آيون. مٿن ڪاٻہ اوپڙ نظر ڪانہ ايندي. سيني ۾ پاڻيءَ جي ڳُنڍن جا نشان آهن، جيڪي سنڌوءَ ڏانهن وهندا نظر ايندا. سيوهڻ پرسان لڪي ڳوٺ وٽ گرم پاڻيءَ جو چشمو آهي، جيڪو انهن جبلن تي تري مان ڦٽي نڪري ٿو ۽ اهڙي قسم جي ٿڌي چشمي جي پاڻيءَ سان ملي وڃي ٿو. گرم چشمي وٽ هندن جو تيرٿ گاه آهي ۽ هن جي پاڻيءَ کي چمڙي جي بيمارين واسطي اڪسير سمجهيو ويندو آهي. جبلن جي ساڳيءَ قطار جي خاتمي وٽ، ڪراچيءَ پرسان بہ هڪ اهڙي قسم جو چشمو آهي، ٿي سگهي ٿو تہ وچ وارن حصن ۾ بہ ڪي اهڙا گرم جهرڻا موجود هجن. جبلن جي هن ئي قطار ۾، مانجهند کان 16 ميل اولهہ طرف، سنڌوءَ جي ڪناري پرسان رونا (Runna) نالي هڪ ٽڪري تي قلعو موجود آهي.(1) قديم دور سان لاڳاپيل ڪو قلعبند شهر هجي، جنهن کي گهڻي وقت کان وٺي ائين نڌڻڪو ڇڏي ڏنو ويو آهي. وڏو خرچ ڪري سنڌ جي اميرن هن قلعي جي مرمت ڪرائي آهي. جيستائين مون کي معلوم ٿيو آهي تہ رونا (Runna) جي قلعي ۾ باهران جبلن مان پاڻي ڪونہ ٿو اچي، پر ڪوٽ جي پٽن جي اندران ئي چشمن مان پاڻي وهي ٿو، جنهنجو مقدار ڏاڍو ججهو آهي.

---

(1) امڪان آهي تہ اهو رني ڪوٽ جو قلعو هجي.

باب اٺون

سيوهڻ کان بکر (Bukkur) تائين سنڌوءَ جو سفر

بکر جو اڪيلو قلعو، سکر ۽ روهڙيءَ جي وچ تي، سنڌوءَ ۾ اندر موجود هڪ ٽڪريءَ تي ٺهيل آهي. سيوهڻ کان هڪ ڊگري ۽ 20 منٽن تي اتر ۾ آهي. ويڪرائي ڦاڪ 27 ڊگريون ۽ 42 منٽ اٽس ۽ ڊگهائي ڦاڪ ۾ 56 ميل اوپر آهي. درياهه سان سنڌس فاصلو 160 ميل آهي. اسان اهو سفر نون ڏينهن ۾ پورو ڪيو. بکر ۽ سيوهڻ جي وچ تي سنڌوءَ کي سوين وڪڙ آهن. بکر کان سنڌس وهڪرو ڏکڻ- اولهه طرف آهي ۽ سيوهڻ کان هيٺان لکيءَ جي ٽڪرين سان وڃي ٽڪرائجي ٿو. وچ واري علائقي ۾ ورن وڪڙن ۽ ننڍڙن ڪنارن جي ڪري پاڻي اٿلي پوندو آهي. تنهن ڪري وڻن ۽ ولهارن سان ڀريل هيٺ ۽ گاهن سان ڀريل ساوا ميدان نظر ايندا. جڏهن سنڌوءَ جا ٻئي ڪنارا پاڻي جو زور سهي نه سگهندا آهن ته پاڻي اٿل ڪري جاڏي ڪاڏي چرون لائي ڇڏيندو آهي، ڏوڪيندو وڃي عمرڪوٽ تائين پهچندو آهي ۽ سنڌوءَ جي انتها تي اوپر واري ڦاٽ 'ڪوريءَ' سان وڃي ملندو آهي. جيڪو ڪڇ مان لنگهي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪندو آهي. اهو ڦاٽ بکر کان مٿان سنڌوءَ مان ڇڇي چار ميل اوپر واقع قديم شهر اروڙ کان لنگهندو آهي.

بکر کان اٽڪل 25 ميل هيٺ هڪ واهڙ نڪري ٿو، جنهن کي ناري جي نالي سان سڏيندا آهن. اهو واهڙ هالار جبل جي تري وارن پٽن کي وڃي پسائيندو هو ۽ ڪيترا ميل سنڌوءَ سان پور وڇوٽو هلي سيوهڻ کان وري وڃي سنڌوءَ ۾ داخل ٿيندو آهي. ناري واهه جو پاڻي هن سڻڀءَ سنوت واري علائقي جي پلين زمين واسطي خدا ج جي نعمت کان گهٽ ڪونه آهي. هن واهڙ جي اوڀارئين ڪناري وارو علائقو جنهن کي هن واهه مان اولهه ڪناري واري علائقي کان ٿورو پاڻي ملندو آهي، سو وڏيڪ آباد آهي. ننڍن واهن جي ڪنارن تي ڪيترائي ڳوٺ آباد آهن ۽ اهي واهه پنهنجو- پاڻي سخاوت سان ونڊي ورڇي اتان جي ماڻهن جي محنت جي ڄڻ تصديق ڪندا آهن.

هن علائقي مان سنڌو هڪ وهڪري جي صورت ۾ ڪانه وهندي آهي. هتي سنڌس ويڪر 3/4 ميل آهي. سنڌس تانگهي ۾ تانگهو پاڻي 15 فوٽ آهي. ٻين

علائقي ۾ لانگها ڏسڻ ۾ ڪونه ايندا. هن ڀاڱي جي ڪوٽن سامهون 200 هيٺيون بيٺل ڏسڻ ۾ ايندين. جيڪا هيٺاهين ميداني علائقي مان لنگهي سنڌو سمنڊ ڏانهن وڃي ٿي، سو هوريان هوريان هيٺ ٿيندو وڃي ٿو ۽ ڇوڙ واري علائقي ۾ سندس وهڪ جي تک فقط ادائي ميل في ڪلاڪ آهي. سيوهڻ کان مٿي سنڌوءَ کي 'سرو' چوندا آهن.(1) جنهنجو مطلب آهي ته اترين پاسو ۽ اهو معنيٰ ۾ لاڙ جي ابتڙ آهي. مهراڻ جو-اگر هاهريون ڏسڻ ۾ اچي ٿو، جنهن کان هتان جا رهاڪو مانوس ڪونه آهن.

سنڌوءَ جي بلڪل پرواري علائقو خوبصورتيءَ ۾ ماٿهن کان وانجهيل آهي. اتي لَوَن ۽ ٻين وڻن جا-وڏا جهنگ آهن. ماٿهن جا ڳوٺ درياهه کان ٻه ٽي ميل پري آباد آهن، انهيءَ لاءِ ته جيئن ٻوڏ جي پاڻيءَ جي تڪليف کان گهٽو آجا رهن. اسان کي درياهه جي ڪناري سان 100 نار ٻه هلندي نظر ڪونه آيا. بسنڌوءَ جو اوڀاريون ڪنارو سيوهڻ کان بکر تائين ماٿهن سان ڏاڍو آباد آهي. ننڍڙا ڳوٺ انگ ۾ وڏن ۽ شاهوڪار شهرن کان وڌيڪ ڏسڻ ۾ آيا. انهن مان گهٽن ۾ 500 کان وڌيڪ گهرن جي آبادي هئي. هيءُ علائقو خيرپور جي ميرن جي حڪمرانيءَ هيٺ آهي؛ جنهن کي ميرواهه نالي واهه ڪوٽائي آباد ڪيو ويو آهي. هن واهه جي ويڪر 40 فوٽ ۽ ڊيگهه 90 ميل آهي. بکر جي سامهون سنڌوءَ مان نڪري ٿو ۽ ڏکڻ طرف وهي پٽن يا زمين ۾ ڪاٽي ڪٽي ٿو. هن واهه جي طفيل خيرپور وارو علائقو ڏاڍو سرسبز ۽ آباد آهي. مٿئين بيان ڪيل واهه کان سواءِ ٻه ٻيا ڪيترا ننڍا وڏا واهه آهن، جن جي ڪنڌين ۽ ڪنارن سان ڳوٺ ۽ ڪُيتيون آباد آهن. هنن واهن ۾ ٻيڙيون هلنديون آهن ۽ ڪيتيءَ جي اپت ڪٽي شهرن ڏانهن پيون اينديون وينديون آهن. خشڪ موسم ۾ اهي واهه پيچرن جو ڪم ٻه ڏيندا آهن ۽ ڏانڊ ڳاڏين لاءِ بهترين رستا بڻجي پوندا آهن. ماڻهو عام رستي کان واهه جي پيٽ واري رستي کي وڌيڪ پسند ڪندا آهن، ڇاڪاڻ ته عام رستا گاهه ڄمڻ جهنگ ۽ ٻوڙن ڦٽڻ ڪري بند ٿي ويندا آهن.

سنڌوءَ جي اولهه پاسي وارو علائقو، جنهن کي اولهه ٿار اڏو اڏ ڪري چانڊڪي نالي سان مشهور آهي، جيڪو هن بلوچ قبيلي جي پٺيان سڏيو وڃي ٿو. هن علائقي مان حيدرآباد جي ميرن کي ڍل تمام گهٽي ملندي آهي. سنڌوءَ جي هيءَ شاخ، بکر کان هيٺان درياهه مان ڇڇي ساٺس پور-وڇوٽ ٿي هلي منڇر ڍنڍ ۾ ڇوڙ ڪندي آهي. هن ڍنڍ ۾ مڇي جام مرندي آهي. درياهه سان ملڻ کان اڳ ناري مان ڦري اڙل ٿي پوندو آهي. سندس ويڪر، 100 گز ٿيندي ۽ فقط چاڙهه جي موسم ۾ جهازرانيءَ لائق هوندو آهي.. منجهانئس ڪيترائي واهه ۽ ڪڙيا

(1) سنڌو درياهه کي نه بلڪ سنڌ ملڪ جي اترئين پاسيّ کي سرو چيو ويندو آهي. (سنڌيڪار)

ڪوٽيا ويا آهن. لاڙڪاڻي واري گهاڙ واهه به هن ڦاٽ مان ڪوٽي ڪيو ويو آهي، جيڪو آباديءَ جي لحاظ کان وڏيءَ اهميت جو مالڪ آهي. سنڌوءَ جي پاڻيءَ کان سواءِ، هن علائقي کي اوله طرف کان اتاهن جبلن مان ايندڙ نئين جو پاڻي به آباد ڪري ٿو منڇر ڍنڍ جا ڪنارا ۽ ڪنڌيون، خشڪ موسم ۾ ڪٽڪ جي فصلن سان ساوا پيا هوندا آهن. جاڪاڻ ته جڏهن ڍنڍ ۾ پاڻي لهندو آهي ته اتي پيل درياهي لٽ پوکيل فصل کي ڏاڍي طاقت ڏيندو آهي.

بکر جو قلعو، سنڌوءَ جي ڪابي ڪپَ کان 400 گز اندر ننڍيءَ ٽڪريءَ جي هڪ هيٺ تي پڪين سرن سان تعمير ٿيل آهي. اوله واري ڪپ کان 350 گز اندر ٿيندو. قلعي جون ڀتيون اڌ گول طرز تي ٺاهيل آهن. پاسن کان چبوترا يا منارا هنيا ويا آهن، جيڪي پاڻي واري طرف کان ڪجهه لهنوارا نظر ايندا. ڀتين جي اوچائي 20 فوٽن کان مٿي ٿيندي. سکر ۽ روهڙيءَ وارن پاسن کان وڏا ڦاٽڪ ٺهيل آهن. سندن پاسن کان به دريون ڏسڻ ۾ اينديون. قلعي جي اندرئين پاسي ڄُتيل گهر آهن. وچ واريءَ مسجدون به نظر اينديون. انهن جا ڪجهه حصا ٽڪريءَ کي ڪوري ٺاهيا ويا آهن، جيڪي ڀتين جي مٿان نظر پيا ايندا. قلعي جي شڪل بيضوي آهي. ديگهه 800 گز ۽ مُنڍ 300 گز ٿيندي. ضرورت مطابق ڪاٽي ڪاٽي ٽڪريءَ کي ڪاٽيو ۽ ڪوريو ويو آهي.

قلعو پنهنجي بناوت جي نقطئہ نگاه کان مضبوط ڪونه آهي. پر جنهن ماڳ تي قلعي جي تعمير آهي، سو پنهنجي لحاظ کان خطرناڪ آهي. هن قلعي ۾ خيرپور جي امير جا 100 کن فوجي رهندا آهن ۽ 15 توبون به رکيل آهن. جن مان ڪجهه اهڙيون به آهن، جن جي مرمت ڪري ڪين استعمال لائق بنائي سگهجي ٿو. سڄي ٽڪري قلعي جي ڀت اندر اچي وئي آهي. پر اتر پاسي، جاڏهون ڪجين جو جهڳٽو آهي، تاڏهون ڪجهه وٿي ڇڏيل آهي، جتان ساڄي ڪناري کان اسان پنهنجي فوج لاهي سگهنداسون. اتان ئي توب سان گولاباري ڪري قلعو فتح ڪري سگهجي ٿو. درياهه جي ڪناري تان بيهي به توبن ذريعي قلعي جي ڀت ڀڃي سگهجي ٿي. ڪوٽ جيُ بنهي پاسن کان پاڻيءَ جي اونهائي 24 فوٽ آهي. خشڪ موسم ۾ اوپاريون وهڪرو تانگهو ٿي ويندو آهي. ڇيو ويندو آهي ته هڪ ٻيڙي اتان درياهه سڪي لانگها ڪري ويو هو. بکر وٽ جهازراني ڪُن سبب ڏاڍي خطرناڪ هوندي آهي. اهي ڪُن بکر جي هيٺ هيٺان پاڻيءَ ۾ هڏل ٽڪرين جي ڪري پيدا ٿي پوندا آهن. پر سنڌوءَ جا مهاٽا ڏاڍا سڄاڻ آهن ۽ سونهين کان سواءِ نئين ماڻهو لاءِ هيڙين بڦائڻ جي ڪوشش بلڪل بيڪار ثابت ٿيندي. حادثا بلڪل ٿورا ٿيندا آهن.

روهڙيءَ جو شهر بکر جي سامهون سنڌوءَ جي ڪنڌي سان چاليهه فوٽ مٿي هڪ ايڪيري ٽڪري تي جوڙيل آهي ۽ مٿي چوٽيءَ تي گهر منارن جيان معلوم

ٿيندا آهن. ان ٽڪريءَ کي ڪاٽي درياهه ڏانهن اچڻ لاءِ رستو ٺاهيو ويو آهي. ان ايڪيري ٽڪريءَ کان ٿوري پر پرو بکر ڏانهن ويندڙ سامان يا ماڻهو ٻيڙيءَ ۾ سوار ٿيندا آهن. جڏهن درياهه ۾ چاڙهه هوندو آهي ته مان سمجهان ٿو ته لهڻ ۽ چڙهڻ ڏاڍو ڏکيو ٿي پوندو هوندو. روهڙيءَ جي آدمشماري 8,000 آهي، جيڪي گهڻو ڪري هندو آهن. ان کان اوپر طرف ويران ٽڪريون ڏسڻ ۾ اينديون. پر علائقي کي ڏاڍو سگهارو ڏيک ۽ وايومنڊل ڏين ٿيون. شهر جي ڏکڻ طرف ٽن چئن ميلن ۾ کجين جا باغ آهن ۽ ٻيا به ڪيترن ئي قسمن جا باغ باغيچا آهن. سکر روهڙيءَ جي سامهون ٻئي ڪناري تي آباد آهي ۽ آباديءَ ۾ روهڙي جي اڌ جيترو ٿيندو. پراڻي زماني ۾ اهي ٻئي شهر چڱا مشهور هوندا هئا. هاڻي ته منجهس مسجدن منارن جا يادگار وڃي بچيا آهن. سکر جي طرف وارو سنڌوءَ جو ڪنارو ايڪيرو ڪونه آهي ۽ شهر درياهه جي ڪناري وٽان ئي شروع ٿئي ٿو ۽ روهڙي جي ابتڙ ڪنارن سان آباد آهي. انهن ٻنهي شهرن جو وجود بکر جي قلعي سبب آهي، جنهن ڏکئي وقت ٻنهي شهرن جي ماڻهن جو بچاءُ ڪيو هوندو.

موجوده دور سان لاڳاپيل به شهر، جن تي ڪجهه لکڻ جي به ضرورت محسوس ٿئي ٿي، سي لاڙڪاڻو ۽ خيرپور آهن. لاڙڪاڻي سنڌوءَ جي ساڄي ۽ خيرپور کابي ڪناري تي آباد آهي. ٻئي ساڳي پور- وچوٽي ۽ وڪرائي ڦاڪ تي موجود آهن ۽ ٻنهي کي سنڌوءَ مان واهن ذريعي پاڻي ملندو آهي. ٻئي سنڌوءَ کان اٽڪل 14 ميلن جي فاصلي تي آباد آهن. خيرپور جديد مصر جو شهر آهي. جنهن کي ٽالپور سردار مير سهراب خان تعمير ڪرايو هو. ڪلهوڙا خاندان جي زوال کان پوءِ هن خاندان اتر سنڌ تي پنهنجو ديرو دمايو هو. آدمشماري 15000 اٿس. سي جايون ڪچيون آهن، جيڪي ڇڻ گهٽين جي پاسن ۾ اچي گڏ ٿيون آهن. قلعو به نهيل ڪونه اٿس. شهر وچين حصي ۾ ٿلهو ڪوٽ آهي، جو امير جي گهر جيءِ چوڌاري ڏنو ويو آهي ۽ اهوئي ڪافي سمجهيو وڃي ٿو. شهر جي اوسي پاسي زمين تراکڙي ۽ هيٺاهين آهي، منجهس ٻوڙا ۽ ٻيو جهنگ جام آهي، ٻوڏ جي پاڻي کان بچاءَ لاءِ شهر جي چوڌاري هلڪو بند ٻڌل آهي. لاڙڪاڻو سنڌوءَ جي اولهاينءَ ڪڙ تي آهي ۽ چانڊڪي پرڳڻي جو صدر مقام آهي. آدمشماري 10000 ماڻهو اٿس ۽ سنڌ جي اميرن جو اتر- اولهه طرف کان گڏيل علائقو آهي. چوڌاري ڪچو قلعو اٿس. امن امان برقرار رکڻ ۽ جبل جي سرڪش ماڻهن کي بيجارڻ واسطي ويهارو کن توبون منجهس رکيل آهن. هتي سنڌ جي حڪمران طرفان مقرر ڪيل نواب رهندو آهي.

سنڌ جي پيداوار جٽي ڪٽي هڪ جهڙي آهي. سيوهڻ ۽ هتان جو اناج هڪ جهڙو آهي. هتي هڪ ٻوٽو 'سيار' Syar آهي، شڪل وال فلاور Wall flower جهڙي هوندي اٿس. اهو ٻوٽو هن علائقي ۾ عام جام ٿئي ٿو. ان جي رس کي

ٻارن جي بيماريءَ جي هڪ دوا طور استعمال ڪيو ويندو آهي. هيٺانهين زمين ۾ سارين جيان ڪٽڪ جو تمام گهڻو فصل ٿئي ٿو. روهڙيءَ پرسان تماڪ جو ڏاڍو پلو فصل ٿيندو آهي. سنڌ ۾ گاهه جي وڏي ضرورت هوندي آهي، جنهن کي لَوَڻِ جا وڻ ٿيڻ ئي ڪونہ ڏيندا آهن. ماٺهو لون جي جهنگلن کي باهيون ڏئي اتي فصل وغيره پوکيندا آهن. ٻٻر جو وڻ بہ هتي ٿلهو ڪونہ ٿو ٿئي. وڏا وڻ مون کي تمام ٿورا نظر آيا. نم ۽ سرينهن جا وڻ هونءَ تہ هندستان ۾ جام ٿيندا آهن. پر هتي تمام گهٽ نظر پيا. ٻڙ جو وڻ هتان جو ڪونہ آهي. ٿر جا وڻ جهڙوڪ ڪيجرا، ڪير، ٻير، اڪڙا ۽ لوا هتي بہ جام ڏسڻ ۾ ايندا. مان اڳ ۾ روهڙي ۾ ڪجين جي وڻن جي موجودگيءَ ڏانهن اشارو ڪيو آهي:

ٻٻر= Mimosa

نم Melia azadarachta Neem

ٻڙ Ficus Reigiosa

باب نائون

سنڌو، بکر کان وٺي پنجاب جي ندين جي مِلڻ واري جاءِ تائين

پنجاب جي درياهَن جو پاڻي هڪ وهڪري جي صورت ۾ مٺڻ ڪوٽ وٽ، ويڪرائي ڦاڪ 28 ڊگرين ۽ 55 منٽ اتر، سنڌوءَ جي پاڻيءَ سان سنگم ڪري ٿو. ان جاءِ کان وٺي بکر تائين سنڌوءَ جو رخ ڏکڻ- اولهه طرف تي رهندو آهي ۽ پاڻي سندس پنهنجي پيٽ ۾ ئي رهندو آهي، پر واريءَ جي ڪنارين ۽ هيٺارين جي ڪري واهڙن ۾ به ونڊجي ورڇجي ويندو آهي ۽ درياهه جي اصلي وڏي وهڪري مان ڪيترا ور وڪڙ وارا واهڙ ڇڇي الڳ ٿي ويندا آهن. جهازرانيءَ جي نقطئہ نگاهه کان هيڏانئتا وڏي وهڪري کي ڇڏي واهڙن کي وڌيڪ ترجيح ڏيندا آهن. اهي وچ واري علائقي مان وهندا آهن، جنهن جو اڳ هيٺئر ذڪر ڪري رهيو آهيان.

سنڌو بکر کان مٿان گهٽين جاين تي ويڪر ۾ وڌي وڃي ٿي. ڪٿي ته 1000 گزن کان به ويڪري ٿي ويندي آهي. مٺڻ ڪوٽ وٽ سندس ويڪر هن کان به هيٺ تي هئي. سندس اونهائي ان تناسب سان وري گهٽ ڪانہ هئي. ڪن جاين تي ته 96 فوٽ (16 فئدم) به هئي ۽ 24 فوٽ (4 فئدم) ته جتي ڪٿي نظر آئي. هي انگ اکر اُن زماني جا آهن، جڏهن پاڻي گهٽو لٿل هو. سنڌوءَ جي هيٺين پاسن کان سواءِ منجهن چاڙهہ ڪونہ هو. ننڍڙن نانگڻ وڪڙ واهڙن جي ذڪر مان محسوس ٿئي ٿو ته اهو علائقو سنئينءَ سنوت وارو آهي.

بکر کان مٿان سنڌوءَ ۾ ٻوڏي ٻيڙي کان مختلف ٻيڙي استعمال ڪئي ويندي آهي، جنهن کي 'زروڪ' (Zohruk) ڪري سڏيو وڃي ٿو. هن وڏ جي ٻيڙيءَ ۾ پيادل فوج ۽ گهوڙا روانا ڪري سگهجن ٿا. ڪيس پاڇل جي طرف کان ڪمرا ٺاهيل هوندا آهن. اهڙي قسم جون ٻيڙيون تمام ٿوريون آهن. هن قسم جون ٻيڙيون مٺڻ ڪوٽ ڏانهن هاڪاريندي به ڏٺيون ويون آهن. منهنجي شمار موجب سندن انگ 95 هو. اسان به هن قسم جي ٻيڙين تي بکر کان وٺي مٺڻ ڪوٽ تائين نَوَ ڏينهن سفر ڪيو. وچ وارو درياهي فاصلو 170 ميل آهي.

سنڌوءَ جي ٻنهي ڪنارن سان هي علائقو ڏاڍو سائو ڀائو ٿي لڳو. هتي

سنڌوءَ جو پاڻي واهڙن ۾ ڪنارن اٿلڻ ڪري اوله ۾ اوير ٻوڙان ٻوڙ لائي ڏيندو آهي. پر گهڻو مارو ڏکڻ تي هوندو اٿس. پٽ، پوٺا، ٽليون ۾ ترايون ٻوڙي پاڻي موٽي وڃي وري درياهه ۾ پوندو آهي. بکر کان 260 ميل کن مٿي ساڄي ڪناري جهازرانيءَ جي لائق سنڌوءَ جو هڪ واهڙ آهي، جنهن کي ماڻهو 'سنڌ' جي نالي سان سڏيندا آهن. دهليءَ جي ڪنهن شهنشاه(1) هن واهڙ جي پاڻيءَ کي، واهه ۾ ڪسيون کوٽائي شڪارپور، نوشهري ۾ لاڙڪاڻي تائين پهچايو هو. سنڌ جي هن پار آبادي ڪا خاص ڪانه آهي. بوردگاهه (Boordgah) (برڙدي)، ڪين Ken موزارڪا (Moozarka) (مزاري) هڪ ٻئي پٺيان هن علائقي ۾ آباد ٿيندا رهيا. بلوچ قبيلن سان واسطو اٿن. ڪيتي واڙيءَ مان ڪونه ڄاڻن. سنڌن ڏنڌو ڌاڙا هڻڻ ۾ ڌڻ چارڻ آهي. سنڌوءَ جا ٻئي پاسا گهڻو ڪري سنڌين جي حوالي آهن. ساڄي پاسي سنڌ ملڪ جي سرحد مٺڻ ڪوٽ کان 15 ميل هيٺ آهي. پرسان سکن جو ملڪ آهي. ڪاٻي طرف کان 28 ڊگريون ۾ 23 منٽ هيٺ لهي اچي ٿي ۾ سبزل ڪوٽ کان 25 ميل اتر بيهي ٿي. سنڌوءَ جي اوله طرف کان ڪڇڪ علائقو دائودپوٽن جي ملڪيت آهي؛ جنهن جو حڪمران بهاول خان آهي. ان دنگ کان هيٺئين پاسي سنڌ جي سرحد آهي،-جنهن کي اهاوڙي جو علائقو چوندا آهن. اتان جا رهاڪو گهڻو ڪري مهر ۾ ڌهر آهن ۾ ڪين سنڌيءَ نالن ڪري به سڃاتو ويندو آهي.

شڪارپور، بکر کان 32 ميلن جي پنڌ تي هن علائقي، بلڪ سڄي سنڌ جو وڏي ۾ وڏو شهر آهي. شايد سنڌ جي دارالسلطنت حيدرآباد کان به وڏو هجي. سنڌس اوسي پاسي وارو علائقو ڏاڍو آباد آهي. اڳ ۾ اهو شهر افغانن جي ماتحت هو ۾ هاڻي سنڌ سان شامل آهي. اقتدار بدلجڻ ڪري سنڌس محصول ۾ اڌ لک رپين جو ساليانو فرق پيو آهي. حڪومت جو رويو ظالماڻو آهي. تجارت اڃا تائين خشڪي رستي هلندي رهي ٿي. واپاري هندو آهن ۾ پر وارن سيني ملڪن ۾ سنڌن گماشتا ڪم ڪن ٿا. شڪارپور جي چوڌاري ڪچو قلعو آهي. هن صوبي جي حڪمران جو اهم عهدو آهي. ڪيس نواب ڪري چيو ويندو آهي. هيءَ شهر ۾ علائقو اٽڪل 8 سال اڳ سنڌين فتح ڪيو هو. ٻيهر پورو آباد اڃا ڪونه ٿيو آهي. پٺاڻ هن علائقي ۾.شهر کي فتح ڪرڻ لاءِ هرهر ننهن چوٽيءَ جا زور پئي لاتا آهن، پر ڪامياب ٿي ڪونه سگهيا آهن.

سنڌوءَ جي ڪاٻي ڪناري تي موجود سبزل ڪوٽ جيڪو 15 ميل اندر بهاول

---

(1) دهلي جي ڪنهن به شهنشاهه سنڌ جو ڪوبه واهه ڪونه کوٽايو آهي. تاريخن ۾ فقط سمن، سلطانن ۾ ڪلهوڙا حڪمرانن جا حوالا ملن ٿا ۾ هي واهه لاڙڪاڻي ۾ نوشهري هڪ ئي وقت ڪونه پهتو هو. ڇاڪاڻ ٻئي سنڌوءَ جي مخالف پرن تي موجود آهن.(سنڌيڪار)

خان جي سرحد ۾ آهي، سو شڪارپور کان پنجوڻو گهٽ آهي. آدمشماري 5000 کن ٿيندس ۽ انهن شهرن مان هڪ آهي، جن جو آءُ مٿي ذڪر ڪري آيو آهيان. مٿن جنهن کي بعضي مٿڻ ڪوٽ به سڏيو ويندو آهي، سندس ڪل آدمشماري 15000 مس ٿيندي. قلعو ڊهي ناس ٿي چڪو آهي.

سنڌوءَ جي هن ڀاڱي ۾ يا ڪن ٻين هنڌن تي ڪناري ويجهو ماڻهن جي آبادي تمام گهٽ نظر ايندي. مان سمجهان ٿو ته ان جو سبب سنڌوءَ جو ساليانو چاڙهه آهي، جنهن سبب درياهه جي ويجهي چڪ ۾ ڪابه آبادي ڪانه ٿي ڪئي وڃي ۽ نه وري ماڻهو ڳوٺ هڏي ويهن ٿا. انهيءَ مان معلوم اهو ٿئي ٿو ته واهه کوٽي زراعت واسطي پاڻي ڏورانهن علائقن تائين پهچايو ويندو آهي. اتي جو پاڻي درياهه جا ڪنارا پٽي ويندو هو ۽ سڄي ملڪ کي ڪچو بڻائي ڇڏيندو هو. سبزل ڪوٽ وارو اوسو پاسو اتي جي ان آزار کان ملڪ ڇڏي ڪيڏانهن نڪري ويو آهي. پاڻيءَ جو مقدار هڪ واهڙ جي صورت ۾ اروڙ ڏانهن رخ ڪري ٿو. سنڌوءَ جو مختلف سالن ۾ مختلف چاڙهه رهيو آهي. اڳين ٻن موسمن ۾ پوئين چاڙهه جي ماپ تي ڪونه پهتو آهي.

هن علائقي ۾ سڱاون جانورن جو تعداد شمار کان گهڻو آهي. مينهُن جو ته ڪو حساب ئي ڪونه آهي. سنڌوءَ جي هيٺين علائقي کان هتي مينهُن جو ملهه چوٿين حصي تي آهي. پلي ۾ پليءَ مينهن جي قيمت 10 رپيا آهي. هرڻ، سوئر ۽ تتر جام آهن. مئي جي هن موسم ۾ بکر کان مٿان پاڻيءَ جا پکي ايترا ته گهڻا آهن، جو ڳڻڻ کان ٻاهر آهن.

مان سنڌ جي اولهه وارن علائقن ۾ سندن رهاڪن جي ڏاڙهن ڦرن واري عادت جو ذڪر ڪيو آهي. بڙدي، شڪارپور جو اترين علائقو ويندي ڪڇ گنداوا جي علائقي تائين والاري وينا آهن. اصل ڪيچ مڪران سان واسطو رکن ٿا ۽ رند قبيلي سان ويجهڙائي اٿن. ڏاڍو خوبصورت نسل آهي. بلوچن کان وڏيڪ جهڻ پناڻ پيا معلوم ٿيندا. سنڌين وارا ڪپڙا ڪونه پائيندا آهن. وڏا پٽڪا ٻڌندا ۽ ڊگها وار ڇڏيندا آهن، جيڪي چوٽين جيان هيٺ پيا لڙڪندا آهن. ڏسڻ ۾ جهڻ وحشي پيا ايندا آهن. مٿن بڙدي ذات جو نالو سندن ڪنهن وڏي ابي ڏاڏي جي نالي تان پيو آهي. بلوچن جي رسم رواج مطابق اهي سڀ قبيلا هڪ ماڻهوءَ جو اولاد آهن. بڙدين جي رهڻ جو اصلي ماڳ مڪان 'دري' آهي، پر ڪين ڪي وڏا شهر ڪونه آهن. بڙدين جي سڄي قبيلي يا اولوس جي آدمشماري 10,000 ٿيندي. سيئي جنگجو آهن. جيستائين ميرن جي نوڪرين ۾ ڪونه آيا هئا، ته پيا ڏاڙا ڦريون لٽيون ڪندا هئا. اڄ به هلڪيون چوريون ۽ ڏاڙا ضرور هڻن. سندن زبان بگڙيل فارسيءَ جي صورت آهي. جتوئي، مزارين ۽ بگٽين جي ٻولي به ساڳي آهي ۽ بڙدين کان رڳو نالي ماتر جدا آهن. جتوئي بوردگاه (Boordgah) جا آهن. مزارين جي

وڏن جو روجھاڻ سان تعلق آهي ۽ ديري غازي خان ۾ بہ جام آهن. اڳي پٺاڻن جي فوجن تي وچي راتاها هڻندا هئا، پر هاڻي سندن زور ختم ٿي ويو آهي. بگٽي ۽ ڪلفر جندراڻي جي ٿاڪرو علائقي سان تعلق رکن ٿا، جنهنجي ويڪرائي ڦاڪ مٿڻ ڪوٽ ڪان هيٺان آهي ۽ سنڌوءَ سان گڏ پور-وچوٽ هلندو اچي ٿو.

سنڌو مٿڻ ڪوٽ کان اٽڪ تائين

اسان چناب رستي ملتان روانا ٿيا هئاسين. مان مٿڻ ڪوٽ کان مٿي سنڌوءَ جي وهڪري متعلق ڪيترين پڇائون ڳاڇائون ڪيون ۽ تفصيلي معلومات وٺڻ لاءِ ڪيترا ئي ماڻهو ڳولي ڪڍيا هئا. 1809ع ۾ ڪابل وينڊز سفارت مٿڻ ڪوٽ کان هڪ سو ميل تي ادو ڪوٽ وٽ پهتي هئي. منهنجي مرضي به اها آهي ته پنهنجي جاچ پڙتال کي ان شهر سان ملايان ۽ سنڌوءَ متعلق جاڻ سمنڊ کان وٺي اٽڪ سان ڳنڍي ڇڏيان.

سنڌو هن وهڪري واري جاءِ تان بلڪل سڌوسنئون آهي ۽ ڏکڻ وهي ٿو ۽ منجهس سفر ڪرڻ جو ڪو خطرو موجود ڪونه آهي. جهازرانيءَ ۾ به ڪا تڪليف ڪانه آهي. هن جاءِ تي سندس نالو اٽڪ يا سنڌو آهي ۽ اهڙي علائقي مان گذري ٿو، جيڪو مٿڻ ڪوٽ جي پسگردائي جهڙو آهي. ڪنارن ننڍن هجڻ سبب سندس پاڻي چوڌاري پکڙجي ويندو آهي. 'ڪاهري' (Kaheree) وٽ سندس هيٺ ڪجهه سوڙهو آهي. اتان جنوريءَ جي مهيني ۾ مسٽر ايلفن اسٽون ٽپيو هو. اونهائي 12 فوٽن کان وڌيڪ ڪانه اٿس، ۽ ويڪر 1000 گز ٿيندس. ان کان پوءِ منجهن پنجاب جي درياهن جو پاڻي پوي ٿو. پوءِ سنڌو گوڙون ۽ گجڪارون ڪندي مٿڻ ڪوٽ کان لنگهندي آهي. ان وقت سندس ويڪر 2000 گز تائين وڃي پهچي ٿي. ڪاهي ڪناري جي ماپ موجب اونهائي 24 فوٽ هئي.

سنڌوءَ جي ساڄي ڪناري تي ديري غازي خان جو جابلو علائقو آهي. اهو هڪ سرسبز شاداب خطو آهي ۽ ديري غازي خان جو شهر سنڌوءَ جي مٿان آباد شهرن مان وڏي ۾ وڏو شهر آهي. چوڌاري باغ، کجين جا جهڳٽا ۽ ساوا کيت اٿس. هين علائقن جيان سکن هن کي فتح ڪري ڇهه لکن رپين جي عيوض بهاولپور جي حوالي ڪيو آهي. هن علائقي جي اڳين پيداوار چار لک هئي هتي زوري محصول اُڳاڙڻ جا طريقا استعمال ڪيا ويا آهن، تنهن ڪري اتان جا رهواسي هن علائقي کي ڇڏڻ لڳا آهن. هي علائقو راجا رنجيت سنگهه جي حڪمرانيءَ کان گهڻو پري آهي. راجا بنا ڪنهن فوجي امداد جي هن علائقي کي پاڻ وٽ رکڻ چاهي ٿو. هن راجا، داجل ۽ هن علائقي جو ڪجهه حصو، بروهين کي سندن فوجي خدمت جي عيوض ڏنو آهي.

ديمائون (Demaun) ۾ سنڌوءَ جي اولهائين ۾ اچ طرف وارن علائقن جي پيداوار ديري غازي جو والي هٿ ڪندو آهي، پر ٻيڙين جو عام رستو اجا بہ ڪجھ مٿيرو آهي، جيڪو ڪاهريءَ جو پتڻ ٽپي ملتان هلئو وڃي ٿو. سنڌوءَ کي ڪنهن بہ قسم جي تجارتي آمدرفت لاءِ استعمال ڪونہ ٿو ڪيو وڃي. چاڪاڻ تہ ٻيڙيُن جو ڪرايو ڳاٽي پڳو آهي ۾ ماڻهو پنهنجو سامان اٺن ۾ ڳاڏين ذريعي ڪٿائي ويندا آهن. هتي برآمد ڪرڻ واري شيءِ مادر يا مڃڻ آهي، جيڪا سنڌوءَ رستي ڪپڙي رڱڻ واسطي بهاولپور وڃي ٿي.

هيءَ هڪ اهم حقيقت آهي تہ سنڌوءَ جي مٿين علائقن سان لاڳاپيل مهمن هميشہ سنڌوءَ کي چڏي پنجاب جي ٽنين درياهن کي آبي سفر واسطي پئي اهميت ڏني آهي پر اسان هن خيال جا ڪونہ آهيون تہ وڏو دَرياهہ هن سفر واسطي بند سمجهڻ گهرجي. سڪندر جي فتح ڪيس سنڌوءَ جي پرياسي وارن علائقن کان گهٽو پري وٺي وئي هئي. ان وقت جي شهنشاهہ جو دارالسلطنت لاهور هو. هن پنهنجا ٻيڙا ملتان ۾ رکيا هئا، جيڪو ان وقت سندس حڪمرانيءَ جو هڪ اهم شهر هو. پرسان سنڌو وهندي هئي، جنهن وڏين ٻيڙين جي جهازراني لائق هئي.

سنڌو اٽڪ پرسان پار ڪيو ويو. ايلفن اسٽون جي تصنيف ۾ اهو سڀ ڪجھ واضح آهي. لاهور جي حڪمران ڪجھ وقت اڳ پنهنجون فوجون سنڌوءَ جي ساڄي ڪپ تي پهچايون هيون، ان متعلق مان جيڪو سندس ذميوار عملدارن کان ٻڌو سو بہ ٻڌائڻ جي لائق آهي. راجا رنجيت سنگھ وٽ 37 ٻيڙين جو هڪ جنگي ٻيڙو آهي، جنهن جي مدد سان هن پل ٺاهي ورتي هئي. ان جاءِ تي درياهہ جي ويڪر 260 گز آهي. دريائي وهڪري اندر ٻيڙيون هڪ ٻئي کان ٿوريءَ وِٿيءَ تي لنگر هٿي بيهاريون وينديون آهن. ڪين مضبوط تختن ۾ سگهارن رسن سان قابو ڪري ٻڌو ويندو آهي ۾ مٿانئن مٽي وڌي ويندي آهي. اٽڪ قلعي جي پرسان اهڙيون 24 ٻيڙيون پل لاءِ ڪافي آهن، ياقي ٻين جاين تي 37 ٻيڙين جي ضرورت پوي ٿي. اهڙي قسم جون پليون نومبر کان مارچ تائين استعمال ۾ اچي سگهن ٿيون.

ان وقت پاڻيءَ جي رفتار ماٺي هوندي آهي. ٻيڙين جي پل هن ريت ٺاهي ويندي آهي، جو پل ۾ ڪم ايندڙ هرهڪ ٻيڙيءَ ۾ 250 مڻ (25000 پائونڊ) جي وزن جيترا پٿر رکيا ويندا آهن. ٻيڙين کي قابو ٻڌڻ کان پوءِ جڏهن پل ٺهي تيار ٿي ويندي آهي، تہ ٻيڙين ۾ رکيل پٿر مضبوط رسن سان ٻڌي درياهہ ۾ اڇلايا ويندا آهن. هي پٿر اُنڪر جو ڪم ڏيندا آهن. تنهن ڪري ڪنهن بہ حادثي کان بچي وڃبو آهي. اهڙي قسم جي پل ٽن ڏينهن اندر تيار ٿي سگهي ٿي، پر عام طور تي ڇهن ڏينهن ۾ تيار ڪندا آهن. آرين (Arrain) (1) جي

(1) Vide lib V.C .7

بيان موجب اهڙي قسم جي هيٺين مان تيار ٿيل پل سڪندر اعظم به تيار ڪرائي هئي. جيئن ته ان وقت به ڪيس اٽڪ وٽان درياهه پار ڪرڻ جي ضرورت محسوس ٿي هئي ۽ وڏيڪ چڙي ٿو ته سڪندر مَڏَ يا ٽُرها پاڻ ۾ جوڙي جوڙي پل تيار ڪئي هئي. جدت ۽ قدامت جو فرق سو آهي، باقي پل ٺاهڻ جي طرز ساڳي آهي: افغانن 14000 رپيا خرچ ڪري پل ٺهرائي هئي ۽ اتان ٿيپي اچي ماڻهن تي ظلم ۽ ڦرلٽ ڪندا هئا. سڪن اها تباهي بند ڪئي. ملڪي ماڻهن جي ڦرلٽ جو سلسلو ختم ٿيو. سڪن جا 5000 ڪان وڏيڪ ماڻهو ڪونه هوندا هئا، اُن پل بجاءِ هيٺين رستي ٿيپي ٻيءَ ٻر ويندا هئا ۽ جيڪو ڪجھ ڪپڙو هُٿن سو ڪٽي ايندا هئا ۽ اهڙيءَ پل ٺاهڻ جو خفو سر تي ڪڏهن به ڪونه ڪنيائون.

چناب جو ستلج سان سنگم

چناب يا يونانين جي آسيسينس منڻ ڪوٽ وٽ سنڌوءَ سان سنگم ڪري ٿي. ان ڪان پهريائين هوءَ پنجاب جي سيني درياهن جو پاڻي کڻي ايندي آهي. هي سنگم بنا ڪنهن گوڙ شور جي آرام سان گذري ويندو آهي. جاڪاڻ تہ ٻنهي طرفن کان درياهن جا ڪنارا وينل آهن ۽ ويڪر تمام گهٽي هوندي اٿس. ڪُنَ ۽ ڪارونيار اوپر طرف پيدا ٿيندا آهن. اتي پاڻي عام اونهائي ڪان وڌيڪ گهرو هوندو آهي پر ڪڏهن بہ خطري جو باعث ڪونہ بڻيو آهي. جڏهن دجلہ ۽ فرات پاڻ ۾ گڏبيون آهن تہ سندن گڏيل پاڻي کي عربن جي درياہ جي نالي سان سڏيو ويندو آهي. چناب جي هن ٽڪري کي پنجند جو نالو ڏنو ويو آهي پر اهو نالو ڇو ۽ ڪيئن پيو؟ ڪنارن تي آباد ماڻهن کي هن متعلق ڪابہ ڄاڻ ڪانہ آهي پر منهنجي خيال ۾ اهو نالو جاگرافيائي سهولت لاءِ پئجي ويو آهي.

29 ڊگرين ۽ 20 منٽنُ جي پور-وڇوٽ تي اتر ويڪرائي ڦاڪ تي ۽ پنج ميل اُچ کان مٿي چناب سان گهاري يا ستلج ۽ بياس جو پاڻي ملي ٿو. اهو سنگم ڪنهن ڪولاهل ۽ گوڙ کان سواءِ ٿي ويندو آهي. ٻنهي درياهن جا هيٺانهان ڪنارا سنگم جي جاءِ کي بدلائيندا رهندا آهن. ٻہ سال ڪن اڳ سندن سنگم ٻہ ٽي ميل مٿي هو. تنهن ڪري اهو ٻڌائڻ ڏاڍو ڏکيو ٿي پوندو آهي تہ سنگم ڪان اڳ ۾ سندن ويڪر ڪيتري هئي. ٻئي درياہ 500 گز ڪن موڪرا آهن. پر چناب رفتار جي لحاظ سان ڪجھ تيز آهي. سنگم کان هڪدم پوءِ گڏيل وهڪري جي ماپ 800 گز ٿي ويندي آهي. سنڌوءَ ڏانهن هلندي سندس ويڪر ۾ ڪجھ گهٽ وڌائي ايندي رهندي آهي. پر چناب جي ويڪر ڪڏهن بہ 600 گزن کان مٿي ڪانہ چڙهي آهي. هن علائقي ۾ منجهس گهٽي تبديلي اچي ويندي آهي.

سنڌوءَ سان سنگم ڪرڻ وقت سندس اونهائي وڌيل هوندي آهي، يعني 20 فوٽ ٿي ويندي اٿس. سندس چاڙھ واري طرف تي پاڻيءَ جي اونهائي فقط 15 فوٽ هوندي آهي. سنڌوءَ جي پاڻيءَ کان تک ۾ ڪجھ وڌيڪ هوندي آهي. سندس مجموعي رفتار ساڍا ٽي ميل في ڪلاڪ هوندي آهي. چناب جا ڪنارا وارياسا آهن پر 'زروڪ' ٻيڙي رستي سفر ڪبو تہ ڪابہ تڪليف نہ ڏيندا. منڻ ڪوٽ کان اچ تائين 40 ميلن جي وٿيءَ تي سندس انگ 40 آهي. اسان اهو سفر پنجن

ڏينهن ۾ پوري ڪيو هو.

چناب جا ڪنارا سندس پاڻيءَ کان ٽي فوٽ مٿي مس هوندا آهن ۽ اهي سنڌوءَ جيان وڻن سان ڍڪيل هجڻ بدران ڪليل آهن. ڪنارن پرسان ڪمند جهڙا ڪانا ڏسڻ ۾ ايندا.(1) ۽ هيو واهَن(2) نالي هڪ وڻ آهي جنهن جا پن Beech tree جهڙا ٿيندا آهن. علائقو ڏاڍو آباد آهي ۽ منجهس واهَن جو هڪ جار وڇايل آهي. زمين ڏاڍي زرخيز ۽ اپت واري آهي. فصل ڏاڍا پلا ٿين ٿا. چوپايو مال جام آهي. ڳوٺ تمام گهٽا ۽ وڏن وڻن سان ڇانيل آهن. هن علائقي ۾ ڏنارن ۽ سانگي ماڻهن جون ڪيتريون ئي واڻيون آهن، جيڪي چوپائي جي چاري خاطر وتندا آهن ماڳ مڪان مٽائيندا؛ پر گهڻا ماڻهو پنهنجا پڪا ڳوٺ ٻڌي ٻنهي ڪنارن سان آباد ٿيا ويٺا آهن. سندن ڳوٺ چناب يا سنڌوءَ جي پاڻي کان متاثر ڪونہ ٿيندا آهن، ڇو تہ ٻنهي درياهَن جو پاڻي ٻن ميلن کان وڌيڪ ٻوڏ ڪري ڪونہ سگهندو آهي.

چناب جي ڪناري سان سنگم واري جاءِ کان هيٺ اهم ماڳ اُڇ جو آهي. هيءُ شهر درياهہ کان 4 ميل اولہ طرف ۽ جهازراني لائق ٻنهي درياهَن جي سنگم واري جاءِ جي اوڀر پاسي آهي. سندس چوڌاري علائقو ڏاڍو سرسبز ۽ آباد آهي. خاص طور تي هن علائقي ۾ تماڪ جي پوکي ڏاڍي عمدي ٿيندي آهي. پاڻي جي ٻوڏ سڪي وڃڻ کان پوءِ هيءُ علائقو سڄو سائو نظر ايندو آهي. انگور، انجير، صوف، توت ۽ ڦاروا هتي جام ٿين ٿا. بيد مشڪ جو وڻ (Odori ferous wrllòw) هتي گهڻو ٿيندو آهي. گلاب جي گلن (Balsam) ۽ گل سوسن جي گلزاري نظر اچي ٿي. هتي ڪيترا اهڙا گل موجود آهن، جيڪي هندستان ۾ ڪونہ ٿيندا آهن. هتي شرم ٻوٽي نالي هڪ ٻوٽي ٿئي، جنهن کي هٿ لائبو تہ ڪومائجي ويندي ۽ پن ڏانديءَ سان لڳي سوڙها ٿي ويندا. اها ٻوٽي ڏسي مون کي ڏاڍو اچرج لڳو. هن زمين ۾ انب پورو پچي ڪونہ سگهندو آهي. شايد اسان جيئن اتر وڃون ٿا تہ آبهوا انبن لاءِ جڻ خراب ٿيندي وڃي ٿي. هتي نير ڏاڍو سٺو ٿئي ٿو. سارين کان وڌيڪ هتي ڪڻڪ يا ٻيا اناج پوکيا وڃن ٿا. اتر ۽ لاڙ سنڌ ۾ ٻين اناجن کان وڌيڪ سارين پوکيون وينديون آهن. ماڻهن جي کاڌي خوراڪ لاءِ اناج وڌيڪ پوکيو وڃي ٿو.

---

(1) ٿي سگهي ٿو تہ اهي ڪانهن جا ڪانا هجن يا سَر جا ڪوڙا ڪانا هجن.

(2) ممڪن آهي تہ باهڻ کي مصنف واهَن سڏيندو هجي.(سنڌيڪا)

باب ٻارهون

بهاول خان جو ملڪ

لاهور جي سک حڪمران ۽ ٽالپرن جي سنڌ جي وچ تي، سنڌوءَ جي اوڀر طرف بهاول خان دائودپوٽي جو ملڪ آهي. سندس ملڪ جي اتر ۾ ڪنهن حد تائين ستلج يا گهارو اچي وڃي ٿو، پر اها ندي بهاولپور وٽان گذري جلالپور ڏانهن وڃي ٿي. ملڪ جو ڪجهه ٽڪرو ستلج ۽ چناب ۽ ڪجهه چناب ۽ سنڌوءَ جي وچ تي اچي وڃي ٿو. راجپوتن جو بيڪانير وارو ملڪ سندس ملڪ جي اوڀر طرف کان قري اچي ٿو. ڏکڻ ۾ جيلسمير اٿس، سنڌ ۽ بهاول خان جي ملڪ جي سرحدن جي وچ تي چار ميل غيرآباد پٽو ڇڏيو ويو ته جيئن دنگ تي ڪو جهيڙو فساد نه ٿئي.

ملڪ جو گهڻو حصو ويران پٽن تي مشتمل آهي. درياهن ڀرسان زمينون ڀليون آهن ۽ ڏايا سٺا فصل ٿيندا آهن. انهن فصلن جي پاڻيءَ جو بندوبست سنڌوءَ جي ٻين ڪنارن جيان هتي به ساليانو ٻوڙ تي هوندو آهي. شهر تعداد ۾ تمام ٿورا آهن، پر چناب تي ڳوٺن جو تعداد گهڻو آهي. بهاولپور ستلج جي ڪاٻي ڪناري تي واقع آهي. سندس آدمشماري ويهه هزار آهي. دارالسلطنت جو هي شهر تجارت سان واسطو رکي ٿو. ٿورو ڏکڻ طرف احمدپور جو شهر آهي، جنهن جي چوڌاري ڪوٽ ڏنل آهي. ان کان اڃا به ڪجهه ڏکڻ طرف تي بهاول خان جي رهائشگاهه آهي. آدمشماري جي لحاظ کان احمدپور ان جي اڌ جيتري ٿيندي ۽ دراول جي ڀرسان آهي، جنهنجو قديم قلعو بنان ڪنهن ڀر واري آباد شهر جي اڃا سلامت آهي. سڄي ملڪ ۾ اهو اڪيلو قلعو آهي. دراول لاءِ سنڌ جي تاريخ ۾ ذڪر آهي ته سڪندر اعظم جي دور سان واسطو رکي ٿو. مٿس شاهه حسن ارغون 931 هجريءَ ۾ حملو ڪيو هو. گهيري جي حوالن مان اهو معلوم ٿئي ٿو ته ڏاڍو مضبوط ۽ پڪين سرن جو ٺهيل آهي.

بهاولپور جي نواب جو اثر پنهنجي ملڪ تائين محدود آهي. سک سندس طاقت کي ڪنا ڪيڙا ڪري ڇڏيو آهي، پر سندس سياسي وجود هڪ عهدنامي سبب بچيو پيو آهي، جنهن تحت رنجيت سنگهه کي ستلج کان پار ٽپڻو ڪونه آهي. ملڪ جي پيداوار ساليانو 10 لک رپين کان مٿي ڪانه ٿيندي. ديري غازي خان جي پيداوار ان کان سواءِ آهي. پر اهو ملڪ حقيقي طور سکن جو آهي، جنهن جي

ستلج جي اوڀرندئين حصي جي پيداوار جا ٽي حصا رنجيت سنگھ ڏانهن ڏن طور لاهور موڪليا ويندا آهن. تنهن هوندي بہ بهاول خان پنهنجو شان ۽ شوڪت بحال رکيو اچي. ونس پگهار تي ٻہ هزار فوجي آهن. جيڪي توبخاني سان تعلق رکن ٿا. سندس ملڪ ۾ موجود جاگيردارن جي مدد سان ڏکئي وقت ۾ ويهہ هزار فوج گڏ ٿي سگهي ٿي. موجوده سردار کي پنهنجي پيءُ جي وراثت مان وڏي دولت هٿ آئي آهي.

دائودپوٽہ مسلمانن جو هڪ قبيلو آهي. سندس بنيادي تعلق شڪارپور واري علائقي سان آهي، جيڪو سنڌوءَ جي ساجي ڪناري تي آباد آهي. اورنگزيب جي شروعاتي ڏينهن تائين اهي شڪارپور واري دٿيءَ ۾ رهندا هئا. انهن درياهہ ٽپي دليريءَ جا ڪارناما سرانجام ڏنا. مهرن ۽ ڏهرن کان ڪي علائقا فتح ڪري پنهنجي قبضي ۾ ڪيا هئا. پنجن نسلن کان وٺي هاڻي تائين بهاولپور ۾ رهندا اچن ٿا. سندن ذات يعني دائودپوٽہ مان پتو پوي ٿو تہ دائود نالي ڪنهن ماڻهوءَ جي اولاد مان آهن پر بهاولپور جو نواب پنهنجو شجرو نبي سڳوري جي چاچي عباس سان وڃي ملائي ٿو. نواب دائودپوٽن وارو قبيلو پيرجاٽي ۽ ٻيا عام دائودپوٽا ڪيهراٽي ڪري سڏبا آهن. عام دائودپوٽا نوابن جيان پنهنجو شجرو نبي سڳوري جي چاچي عباس سان ملائي ڪونہ سگهندا آهن، تنهن ڪري سندن شجري ملائڻ وارو معاملو شڪ کان خالي ڪونہ آهي. دائودپوٽن جو سڄو قبيلو پندرهن هزار ماڻهن کان وڌيڪ ڪونہ ٿيندو. ڏاڍا خوبصورت قداور جوان آهن، پر ٻڪهن جيٽن وارن ڪري سندن سونهن ڪجھ گهٽجي وڃي ٿي، جيڪي سندن ڪلهن تي پيا لڙڪندا آهن.

جيستائين افغان حڪومت طاقتور هئي تہ بهاولپور ڪابل جي ڏن ڀرو هئي ۽ بهاولپور جي سردار کي نواب جو لقب مليل هوندو هو، پر هاڻي هيءُ ملڪ آزاد ٿي چڪو آهي. هتان جا اڳيان ٿي حڪمران ملتان جي بزرگ جي نالي پٺيان بهاول خان سڏبا هئا. نواب جي لقب بدران کين هاڻي خان سڏيو ويندو آهي ۽ اهو لقب سندن رعايا ۾ گهڻو مشهور ۽ مقبول آهي. موجوده بهاول خان 30 سالن جو نوجوان آهي. رعايا کيس ڏاڍي عزت ۽ پيار ڏيندي آهي. هو سائنسي سوچ رکندڙ انسان آهي. تجارت ۽ زراعت کي ڏاڍي هٿي ڏني ٿو. هيءُ خان پنج سال کن اڳ حڪمران ٿيو آهي. ساڻس وڏي پاءُ توڙي تپائي ڏني هئي، پر هاڻي سندس ماتحت ڪم ڪندو آهي. سندس اقتدار باقاعده قائم ٿي چڪو آهي. کيس ٽي پٽ آهن. حڪومت جي طرز مطلق العناني آهي. خان کان سواءِ سڄي ملڪ ۾ ڪوبہ اهڙو ماڻهو ڪونہ آهي، جنهنجو خان سان برابري وارو دم هجي. سندس شاهي شان ۽ شوڪت ڪان ٻيا سڀ هيٺ آهن ۽ منجهن عزت ۽ احترام واري حد فاصل قائم آهي.

بهاولپور ۾ ٺهندڙ مال مان هتان جي خاص قسم جي لنگي آهي. ڏاڍي خوبصورت ۽ شاندار ٿئي ٿي. هتان کان ٻاهر به موڪلي وڃي ٿي. ڪوري هندو آهن. هن ملڪ ۾ هيءُ طبقو تمام گهڻو آهي. مذهب جي معاملي ۾ مٿن سختي آهي، پر ڌنڌي ۾ هو آزاد آهن. بهاولپور جا واپاري يورپ جي ٺهيل مال جو گهڻو واپار ڪندا آهن. اهو مال ڪين مارواڙ جي 'پالي' شهر مان ملي ويندو آهي ۽ بيڪانير ۽ ٿر رستي بهاولپور پهچي ٿو. ڪاهريءَ وٽان سنڌو پار ڪري ملتان ۽ ليه معرفت دُراني علائقن ۾ پهچايو وڃي ٿو. بهاولپور ۽ هن ملڪ جا هندو ڏاڍا مهم جُو آهن. اهي بلخ ۽ استرخان تائين واپار لاءِ سفر ڪري ويندا آهن.

پشاور، ڪابل ۽ باميان رستي وڃي آمون درياهه اڪري هندستان جي ٺهيل مال جي-مال سان متاسنا ڪندا آهن، ۽ ايشيا جي ان حصي ۾ روس جو ٺهيل مال اتان وٺجي واپاري ڪٿي هتي پهچندا آهن. هندو واپاري ازبيڪ بادشاهه ۽ ڪابل جي دوست محمد جي ڏاڍي ساراهه ڪندا آهن، ڇو جو اهي هنئي سندن شخصي توڙي تجارت جي وڏي حفاظت ڪندا آهن. ستلج درياهه يا البت ستلج ۽ بياس جو گڏيل وهڪرو گهارو، جنهن جي ڪناري تي بهاولپور جو شهر آباد آهي؛ سو جهازرانيءَ جي لائق آهي، اها ٻي ڳالهه آهي جو ڪيس تجارتي آمدرفت لاءِ استعمال ڪونه ٿو ڪيو وڃي. سنڌ کان سواءِ ٻين علائقن ۾ درياهن رستي تجارتي آمدرفت ڪانه آهي. ان لاءِ اڳ اهڙو ذڪر ڪري به آيو آهيان ته سنڌ جي سنڌوءَ سان آباد اترين ملڪن سان درياهي تجارتي آمدرفت ڪانه آهي. بياس درياهه جي نالي متعلق اڳ ٻڌائيندو هلان ته سندس اصلي نالو 'ٻانپاسا' آهي، جنهن جا سڀ اکر هاءِ فاسس (Hyphasis) ۾ موجود ملن ٿا ۽ اهو نالو قديم مؤرخن جي تاريخن ۾ به ملي ٿو.

باب تيرهون

پنجاب

مهاراجا رنجيت سنگھ جو ملڪ، ستلج کان وٺي سنڌوءَ ۽ ڪشمير کان وٺي ملتان تائين پکڙيل آهي. سنڌوءَ کان اوڀر طرف واريون پنج نديون ان ملڪ کي پاڻي ڏين ٿيون. هن ملڪ تي مهاراجا جو اقتدار ڏاڍو سگهارو آهي. سندس حڪم جبلن ۽ ميدان تي جاري ۽ ساري آهي. هن سک سردار جي ڏينهن ۾ حڪومت جو دستور بدلجي ويو آهي. ويهن سالن جي عرصي اندر هڪ جمهوري حڪومت مطلق العنان بادشاهي ملڪ ۾ بدلجي وئي آهي. هن اڪيلي ماڻهوءَ جي عقل ۽ ڏاهپ هيڏي ساري تبديلي آندي آهي. مذهبي طاقت جيڪا جمهوري ۽ ٻين جذبن کان اعليٰ ۽ اتم هوندي آهي، تنهن به سندس ڀرپور مخالفت ڪئي هئي.

عادتن جي تبديلي به عام نظر اچي ٿي. عادتن جي اها تبديلي پهريون ته هن مهاراجا ۾ آئي، پر سندس اهم سردارن کان وڌيڪ تبديلي عام ماڻهوءَ ۾ نظر اچي ٿي، جيڪي کيس ڏي عزت ڏيندا آهن ۽ گهڻو احترام ڪندا آهن.

اسان جو امرتسر ۾ هاڻي ڪو ڪم ڪونه رهيو آهي. هي سکن جو مقدس شهر آهي، هن ئي شهر ۾ ملڪي سياست جا معاملا بحث هيٺ ايندا ۽ طئي ٿيندا هئا. گرو گوبند سنگھ جي چيلن هتان پنهنجي قوم جي آزاديءَ جو اعلان ڪيو هو. اڄ هتي سياسي بحث مباحثي جو نالو نشان به ڪونه ملندو. جنهن مان اهو ثابت ٿئي ٿو ته اهو هندن جي مذهبي هٺ ڌريءَ جي پراڻن اصولن کان بلڪل پري ۽ پاڙيسري يوسف زئي مسلمانن جي ضعيف اسلامي عقيدن کان گهڻو ڏور هو. سندس بهادري سک مذهب سان هر وک تي گڏ؛ بلڪ سک مذهب ئي سندن بهادريءَ جو بنياد هو. سکن جو سياسي اوج به مذهب جي منجهه (بدلائڻ) ڪري ٿيو. جيڪو هاڻي ته گهڻو بدلجي چڪو آهي. سکن جا اصول خاص قسم جا هوندا آهن ۽ پنهنجن مقصدن ۽ نيتن جي لحاظ کان نرالا آهن.

مهاراجا رنجيت سنگھ اقتدار، حاصل ڪرڻ کان پوءِ پنهنجي خاص حڪمت عمليءَ سان جمائي رکيو آهي. وٽس باقاعده ۽ منظم فوج آهي. ان سان گڏ مناسب توبخانو ۽ گهوڙيسوار دستا به موجود آهن. هن ملڪ ۾ يورپي طرز جو فوجي طريقو رائج ڪونه آهي. هن قسم جي فوجي جدت ۽ جديد خيال رکندڙ ماڻهن کي سک سردار شڪ ۽ شبهي جي نظرن سان ڏسندا آهن. ڏسڻ ۾ ائين اچي ٿو ته

راجا رنجيت سنگھ جي مرڻ کان پوءِ پاڻ کي ڏاڍو اڪيلو سمجھندا. پنجاب ڇڏڻ وقت سندن سڄيءَ عمر جو پورهيو ڪنهن وڏي وڳوڙ جو شڪار ٿي ويندو. موجوده دور ۾ سِپَنِ ٻٽاليون ڏهاڙيءَ واريون پريڊون پابنديءَ سان ڪنديون رهنديون آهن. سک فوج گھربل ساز سامان سان سينگاريل ضرور آهي، پر فوجي سپاهين وارين خوبين کان وانجهيل آهي ۽ منجهن تنظيم ناليٰ جي ڪابہ شيءِ موجود ڪانہ آهي. ڪين پگھار بہ وقت سار ڪانہ ٿي ملي. اهي سپاهي مشينن سان لاڳاپيل فرض بہ سرانجام ڏئي سگھن ٿا. بهادريءَ جا ڪيترا مثال قائم ڪري چڪا آهن، پر فوج ۽ حڪومت ۾ هم آهنگي ڪانہ ٿي ڏسجي. مهاراجا جون شاندار فتحون هن باقائده ۽ منظم فوج جي قيام کان اڳ واري دور سان تعلق رکن ٿيون.

سک سردار پنهنجي جاگيرن اندر بہ اقتدار وڃائي ويهندا آهن. رنجيت سنگھ کين بحال ڪرڻ ۾ ناڪام ڪونہ ويو آهي. وري بہ کين موقعي جو فائدو ڏيندو آهي. اتفاق جي صورت ۾ بنهي ڌرين کي لٽي ڦري پنهنجي شان ۽ شوڪت وڌائڻ جو موقعو ڪڏهن بہ هٿان وڃائڻ ڪونہ چاهيندو آهي. هن هميشہ انساني اوڻاين مان ڀرپور فائدو حاصل ڪرڻ پنهنجو حق سمجهيو آهي. ڪيس وڏن واعدن ڪرڻ وقت ڪابہ خبر ڪانہ پوندي آهي، ڇو تہ انهن کي پوري ڪرڻ جو ڪيس ڪڏهن بہ ارادو ڪونہ هوندو آهي. مهاراجا وڏي دل ڪري فتح ڪيل ملڪ ۽ ملڪيت سردارن ۾ ورهائي آهي ۽ ڏئي وٺي کين هميشہ راضي رکندو ايندو آهي، پر مٿس ڪن ٿورن کي اعتبار ۽ اعتماد هوندو آهي. هو سندس طاقت کان باخبر آهن ۽ سندس ڪاوڙ کان گھٹو ڪن هٽندا آهن.

پنجابُ ۽ سندس ماتحت علائقن جي ساليانيِ پيداوار اڍائي ڪروڙ رپيا آهي. وڏو محصول ڪيس ڪشمير مان ملندو آهي. ڪشمير پنجاب جو غلام ملڪ آهي، جيڪو ڪيس ڇٽيهہ لک رپيا ساليانو ڏن ڏيندو آهي. هن ۾ هڪ ڳالھ جو واڌارو ضرور ڪندس تہ پنجاب جي هن پيداوار ۾ سکن جون مذهبي جاگيرون ۽ انهن جون ڍلون بہ شامل سمجھڻ گھرجن. محصولن جي اوڳاڙي وڏي ڏاڍ ۽ ڌهڪاءَ سان ڪئي ويندي آهي. ائين جيئن هتان جي ڏيهي ملڪن جو رواج آهي.

پهرين اهو سمجھڻ گھرجي تہ ڍل وصول ڪرڻ وارا عملدار هوندا ئي ڪائو آهن. وڏي (رشوت) سندن ايمان هوندو آهي. هن حقيقت کان چڱيءَ ريت باخبر هوندا آهن تہ ڍل وٺڻ وقت ڍل ڏيڻ واري جو پٽڪو ضرور لاهجي ۽ موٽ ۾ هنن هٿان بہ چار پادر کائجن. مهاراجا رنجيت سنگھ طرفان مڙهيل ڍلون هلڪيون آهن. ملتان جون ڍلون خوشحاليءَ واري دور ۾ اڳوڻيون بحال رکيون ويندون آهن. ان جي ابتڙ ڪشمير جي حالت ڏاڍي خراب آهي. هتان جا ويچارا ماڻهو ڏاڍا مظلوم ۽ مسڪين آهن. مهاراجا جو ٻين تي اعتماد ڪونہ هوندو آهي. شڪ

هوندو اٿس تہ متان سرڪار لاءِ مليل قيمتي شيون کسڪائي ڪائي وڃن. تنهن ڪري هيءُ پنهنجا ذاتي ماڻهو اوڏانهن موڪليندو آهي.

سنڌوءَ جي اولهہ طرف وارن علائقن کي پنجاب ۾ شامل ڪري محصول جي آمدني وڌائي سگهجي ٿي. انهن مان ڪي علائقا تہ رنجيت سنگهہ فتح ڪري ورتا آهن. ائين ڪري هن دوراند يشيءَ ۾ امتياز جو ثبوت ڏنو آهي. سنڌوءَ پار، سندس مقابلو يوسف زئي جهڙن جنوني مسلمانن سان ضرور ٿيندو ۽ اهي فتح ٿيڻ ۾ سندس فوج جو وڏو وقت وٺندا. تنهن ڪري راجا پشاور ڪان ساليانو ڪجهہ گهوڙا ۽ چانور وٺڻ تي راضي ٿي ويندو آهي. سنڌوءَ جي ڏکڻ، ديري غازي خان ۽ بهاولپور جا علائقا آهن.

پنجاب ۾ فوجي رسد جا ذريعا تمام گهٽا آهن. اناج پنهنجي رعايا جي کپت ڪان گهٽو پيدا ٿئي ٿو. آدمشماري گهٽ هجڻ ڪري زرعي پيداوار جي وسيلن کي ڀرپور نموني استعمال ڪري ڪونہ ٿو سگهجي. اٺ، خچر، گهوڙا ۽ ٻيو چوپايو مال جام آهي. قد ۾ ڪٽي لائيرا آهن، پر ڏاڍا ڪمائتا آهن. ملڪ جي هڪ ڪنڊ ڪان ٻيءَ ڪنڊ تائين قيمتي جي آمدرفت ڪنهن سٺي رستي جي موجودگيءَ جي وڏي ثابتي آهي، پر جابلو علائقن ۾ اهڙي قسم جا رستا موجود ڪونہ آهن. سنڌو ۽ ٻيا درياهہ جهازراني جي لائق آهن، پر انهن کي هن مقصد لاءِ استعمال ڪونہ ٿو ڪيو وڃي. پٽڻ وارين ٻيڙيون گهٽيون موجود آهن، ۽ ٻيڙين بنائڻ لاءِ خام مال بہ موجود آهي. هتي سيٺاهہ سان درياهہ اڪرڻ جو رواج آهي، پر اهو ميدانن ڪان جابلو علائقن ۾ وڌيڪ مقبول آهي.

ملڪ ۾ سکن جي ٿورائي آهي. تعجب جي ڳالهہ اها آهي تہ پوءِ بہ حڪومت سندن قائم آهي، هن قوم جي ماتر ڀومي دوآبو آهي، يعني راويءَ ۽ ستلج جي وچ وارو علائقو. لاهور ڪان 30 ميل هيٺ سک واجبي ڏسڻ ۾ ايندو آهي. جهلم (Hydaspis) ڪان اولهہ طرف سکن جو نانءُ نشان بہ ڪونہ ملندو. لاهور ڪان اوپر طرف سندن گهٽائي آهي. سک پنجاب جي سڄيءَ آدمشماري جي ٽئين حصي جيترا بہ ڪونہ ٿيندا. پنجاب ۾ ماڻهو تمام ٿوري انگ ۾ آهن. ان ڀيٽ ۾ زرخيز ۽ آباد زمين وڌيڪ آهي ۽ موجوده حڪمران جي دور ۾ پنجاب جي آدمشماري تمام گهٽي وئي آهي. (1)

*(1) A more full account of the Punjab has been given in Vol:II, Which was drawn up after my last visit to that Country.

چناب (Acesines) ۽ راوي (Hydroates) جو سنگم

چناب پنجاب جي ٻگهي ۾ ٻگهي ندي آهي. سندس ويڪر کي وڌائي پيش ڪيو ويو آهي. ٽالمي، سندس متئين پاسي واري موڪر 15 فرلانگ تو ٻڌائي. آرين چوي ٿو ته پنجن درياهن جو پاڻي چناب جي وهڪري جي صورت ۾ سنڌوءَ سان سنگم ڪري ٿو ته سندس ويڪر 130 اسٽاڊيا کان وڌيڪ ۽ نيل درياه کان گهٽي وڌي آهي. سڪندر پنهنجي جنگي مهم چوماسي جي رُت ۾ شروع ڪئي هئي. اڻ وقت ندين ۾ انتها درجي جو چاڙهه ۽ ٻن مهينن لاءِ هر طرف پاڻيءَ جي اٿل هوندي آهي. اسان هيٺئين پاسيّ جي وڌيل ويڪر جو اڳ ۾ ئي ذڪر ڪري چڪا آهيون ۽ ٻڌايو اٿم ته اتي چناب جي ويڪر 600 گز ۽ اونهائي 20 فوٽ آهي. ستلج جي سنگم کان مٿان هن درياه جي ويڪر ۾ ڪا گهٽتائي ڏسڻ ۾ اچڻ جهڙي ڪانهي ڪا. جاڪاڻ ته درياه جي ويڪر ۾ واڌارو ڪونه ٿو ڏسڻ ۾ اچي، پر اونهائي وڌي وڃي ٿي. راويءَ جي ڏکڻ ۾ چناب جي اونهائي فقط 12 فوٽ آهي. سندس ڪنارا ننڍا آهن. ڪن جاين تي سنڌيس ويڪر 1200 گز آهي ۽ سنڌوءَ جهڙي موڪري پئي نظر ايندي آهي. ملتان جَي پتڻ وٽ ٻه هڪ هزار گز موڪري هئي. اها جاءِ راوي جي سنگم کان 3/4 ميل هيٺ هئي. هي ڳالهيون عام وهڪري سان لاڳاپيل ڪونه آهن.

راويءَ ۽ چناب جو سنگم فاضل پور کان هيٺ 30 ٻگريون ۽ 40 منٽ ويڪرائي ڦاڪ تي ۽ اچ کان 180 ميل پري ملتان کان 53 ميل مٿي درياه جي وڪڙ ۾ ٿئي ٿو. اهو وهڪرو ملتان جو پاسو ڏيو ڏکڻ- اولهه طرف موڙ کائي سنڌوءَ ڏانهن وڃي ٿو.(1) سندس پاڻيءَ جي ڳاڙهي رنگ جو ذڪر اڳ ۾ ڪري آيا آهيون. راويءَ جو پاڻي اڃا به گهري رنگ جو آهي. رفتار ۾ سنڌوءَ جي پاڻيءَ کان وڌيڪ تکو آهي. پر پنجاب جي ٻه سيني ندين کان تيز آهي. سندس ٻئي ڪنارا ڪليل آهن ۽ منجهانئس وڏا واه ڪوٽي زمين آباد ڪئي وڃي ٿي. ملتان کان مٿان ساڄي ڪناري واري طرف ٻبون آهن، جن تي ڪيتي ڪانه ٿي سگهندي آهي

*(1) We perform the Voyage from one junction to the Thar in six days, against the stream.

۽ اُهي درياهه ڪان به ميل پري زرعي زمين ڏانهن وڌنديون رهن ٿيون. اهو ويساهه ڪرڻ غلط ٿيندو تہ جاٽايل ويران علائقو اُچ جيترو هيٺانهون آهي ۽ هيءُ خطو سنڌوءَ ۽ چناب جي وچ واري دوآبي ۾ شامل آهي. هن خطي ۾ ڪيترا وسندڙ ڳوٺ آهن ۽ هڪ درياهه جي ڪناري ڪان وٺي ٻئي تائين ڏاڍو سرسبز ۽ آباد آهي. ٻنهي درياهن جي وچ تي 25 ميلن جو مفاصلو آهي. اهو خطو ڪڏهن بہ ويران ڪونہ رهندو، پر جيڪڏهن ان بنجر علائقي ۾ ڪجهہ واڌارو آيو ۽ ملتان جي هيٺئين طرف وڌندو ويو تہ پوءِ اهڙو امڪان ٿي سگهي ٿو.

ملتان وٽ چناب ۾ زروڪ طرز جون ٻيڙيون هلن ٿيون، پر اهي ٻيڙيون دائودپوٽن واري ملڪ ۾ استعمال ٿيندڙ ٻيڙين ڪان ڪجهہ مختلف آهن. هن ٻيڙيءَ جو ٻُڪ پاڻيءَ ۾ رڳو هڪ فوٽ مٿي هوندو آهي. گهٽيون ننڍيون بہ هونديون آهن. ڪوهي تي ڪپڙي بدران تڏن جا سڙهہ ٻڌندا آهن ۽ ڪوهَا بہ ننڍا ٿين، جيئن تہ درياهي آمدرفتِ ڪانہ آهي، تنهن ڪري ضرورت وقت جهلم مان لوڻ کڻي ايندڙ ٻيڙيون استعمال ڪري سگهبيون آهن. اسان جي ٻيڙين وارو قافلو ڏهن ٻيڙين تي مشتمل هو. درياهه جي هن ڀاڱي ۾ وڏيڪ ٻيڙيون حاصل ڪري ڪونہ ٿيون سگهجن. هي ٻيڙيون ديال (Cedar) مان جوڙيون وينديون آهن. هيءُ وڻ ان جاءِ تي ٿئي ٿو، جتان پنجاب جون نديون جبلن تان پاڻي کڻي هيٺ اينديون آهن. ديال جا وڻ وڏي درياهن ۾ اڇلايا ويندا آهن ۽ مالڪن ڪان سواءِ ڪين پاڻيءَ مان ٻيو ڪير بہ ڪڍي ڪونہ سگهندو آهي. اهو ڪاٺ هر مقصد لاءِ ڪم اچي ٿو. ٻيڙيون تہ خير هن ڪاٺ مان جوڙيون وڃن ٿيون، پر مرمتن ۾ ٿالهيءَ (يا سنجهيءَ) جي ڪاٺي استعمال ٿئي ٿي، جيڪا هر ڳوٺ ۾ ڇانو لاءِ پوکي ويندي آهي. هن ملڪ ۾ وڻ بلڪل گهٽ آهن. فوجي ماڻهو اهي وڻ ڪٽي درياهه ۾ اڇلي ڇڏيندا آهن ۽ جتي ضرورت هوندي آهي، اتان ٻاهر ڪڍندا آهن، ڪين روڪڻ وارو ڪير هوندوئي ڪونہ آهي.

هتان جا رهاڪو بنا ٻيڙين جي درياهه ٽپي ويندا آهن. ترڻ ۾ سيٺاهه يا ترهو استعمال ڪن. هن قسم جي غيرمحفوظ طريقي سان خاندانن جا خاندان تار مان پار اڪري ويندا آهن. مان هڪ ماڻهو کي سنڌس زال ۽ ٽن ٻارن سان درياهه پار ڪندي ڏٺو. سنڌس زال ۽ ٻارڙا هڪ ترهي تي ويٺل هئا ۽ پاڻ سيٺاهه جي مدد سان ترندي ترهي کي ڌڪي رهيو هو. عورت کي هڪ ننڍڙو ٻار هو جيڪو سنڌس ڇاتيءَ سان چنبڙيل هو. سيٺاهه تي ترڻ وقت سامان سڙو، لٽا ڪپڙا لاهي مٿي سان ٻڌي(1) درياهه ۾ گهڙبو آهي. ڪين پڪ بہ هوندي آهي تہ پاڻيءَ ۾ واڳون بہ آهن، پوءِ کڻي ٿورا هوندا، پر ٻنهي هوندي بہ اهڙي قسم جا خوف ۽ خطرا ماڻهن کي وري وري ترڻ ڪان روڪي ڪونہ سگهندا آهن.

---

(1) ترڻ مهل مٿي سان ٻڌل ڪپڙن کي مولهيو چيو ويندو آهي. (سنڌيڪار)

چناب جي ڪناري سان ملتان واري علائقي ۾ هڪ وسيع ايراضي آهي، جنهن ۾ هين ڪان سواءِ شجاع آباد جو جديد دور سان واسطو رکندڙ شهر بہ آهي. جڏهن هيءُ علائقو پٺاڻن جو ڏن- پرو هو تہ پٺاڻن منجهس ڪابہ چڱي شيءِ نالي ڪاڻ ڪانہ ڇڏي هئي. قبضي ڪرڻ ڪان پوءِ رنجيت سنگھ ماڻهن جو اعتماد بحال ڪيو آهي. نوان واھ کوٽايائون ۽ پراڻن جي صفائي ڪرايائون. هاڻي هيءُ هڪ سرسبز ۽ خوشحال علائقو بڻجي پيو آهي ۽ اڳي تہ ڏاريو سمجهي ڏکي ڇڏيو ويو هو. زمين ڏاڍي ڀلي آهي. ماڻهوءَ جو پورهيو ڪانہ ٿي رکي. زمين ايتري تہ زرخيز آهي جو ڪٽڪ ڀيڄي ڪيڻ ڪان اڳ ۾ بہ پيرا ڪُنپ (1) لٿائيندي آهي، جنهن کي مال جي چاري لاءِ ڪم آندو ويجي ٿو. پوءِ اَنَ جون دَنيون لايو ٿي ڇڏي. نير ۽ ڪمند جي پوک بہ ڏاڍي ڀلي ٿيندي آهي. زمين جي پنج ميل ڪن ٻگهي پٽي جي مون کي 75000 رپيا ڍل ڀڌائي وئي. ڪل ڍل ڏهہ لک رپيا اڳڙي ٿي. اهو انگ 1809ع ۾ اوڳاڙيل ڍل ڪان ڀيڻ تي آهي. ملتان جو تماڪ تہ عاليشان آهي. هندستان جي اندر ملتان ۾ ڪجيءَ جو وڻ جام آهي. پيداوار بہ جام آهي. هتان جي ڪجي ميوو بہ ڏاڍو جهلي ٿي. خوبين ۽ خاصيتن جي لحاظ ڪان عربستان جي ڪتل ڪان ڦرويرو گهٽ ڪانہ آهي. اولھ هندستان جيان تاڙي ڪيڻ ڪان پوءِ هتان جي ڪجي ڪمزور اصل ڪانہ ٿيندي آهي. ان ڪري فصل پورو ڏئي ٿي. هن سبب ڪري سندس ميوي ۾ گهٽيون عمديون خاصيتون موجود هونديون آهن. انب خط استوا ڪان پري ڪو خاص ڦر ڪونہ ڏيندو آهي.

---

(1)`سنڌ جي ڪن علائقن ۾ ڪنپ کي 'ڪوئر' چيو ويندو آهي. (سنڌيڪار)

لاهور کان هيٺ راويءَ جو احوال

راوي پنجاب جي ننڍي ۾ ننڍي ندي آهي. پر ٻين ندين يا سنڌوءَ سان گڏجي، سمنڊ کان وٺي لاهور تائين ٻيڙين جي سفر لائق آهي. هيءَ درياهه فاضل شاهه وٽ، ويڪرائي ڦاڪ 30 ڊگرين ۽ 30 منٽ تي چناب سان سنگم ڪري ٿو. چناب سان ملڻ وقت ڪيس 8 فوٽ اونهائي سان ٿي منهن آهن. لاهور کان هيٺئين پاسي سنڌس ويڪر 150 گز آهي. سنڌس ڪنارا ايڪپرا، اتانهان ۽ سخت آهن. ڪيترن هنڌن تي موڪري به آهي. ور وڪڙ ڏايا اٿس. ان ڪري سڙهه استعمال ڪري ڪونه سگهبا آهن. وڪڙن هجڻ ڪري سڄي ڏينهن ۾ ٽي يا چار ميل سفر مس ڪري سگهبو آهي. راويءَ جي منهن کان لاهور 175 ميلن تي آهي. اهو درياهه شاهه 380 انگريزي ميل ٿي ويندو.

سال جي ائن مهينن ۾ راوي ڪٽان ڪٽان لانگها ٻڌجي ويندي آهي. پر سنڌس پاڻيءَ جي عام گهرائي 12 فوٽن کان مٿي هوندي آهي. منهنجو خيال آهي ته جيڪا ٻيڙي پاڻيءَ ۾ 5 فوٽ هيٺ لهي سگهي، سا هن درياهه ۾ سولائي سان هاڪاري سگهندي. هن ملڪ جي ٻيڙي پاڻيءَ ۾ ٽي فوٽ مس لهندي آهي. تراڪڙي تري واري به هوندي آهي، جنهن جو ذڪر اڳ ۾ به اچي چڪو آهي. اهڙين ٻيڙين لاءِ هارهوئي ڪٽي به ڏکيائي ڪانه ٿيندي. راويءَ کي تجارتي مقصدن لاءِ استعمال ڪونه ڪيو ويندو آهي. هتان جون سڀ ٻيڙيون پتڻ جو ڪم ڪنديون آهن. لاهور کان هيٺان اهڙين ٻيڙين جو انگ 52 آهي. اسان به منجهن چڙهيا آهيون، وڏيڪ ٻيڙيون حاصل ڪري ڪونه سگهياسين. سفر 21 ڏينهن ورتا، پر ڏکيو ڏاڍو هو. ڏکائي ماري رکيو هئائين. شايد هن ڏنگي، ڏائي ۽ ڏکئي سفر سبب ماڻهو منجهس سفرُ ڪونه ڪندا آهن.

راوي سنئي ندي ڪانه آهي. سنڌس ڪپر ۽ ڪنارا راويءَ جي ٻهن ٻان پريا پيا آهن. انهن مان ڪيترن هنڌن تي چورڳپ آهي، جو ماڻهو ويو ناهي هٿيڪو ٿيو ناهي. سنڌس ورن وڪڙن مان ائين معلوم ٿئي ٿو ته هي درياهه جنهن علائقي مان گذري ٿو سو سنئينءَ سنوت وارو ميدان آهي. سنڌس ڪنارا سنڌوءَ يا پنجاب جي ٻين درياهن کان پڪا پختا آهن. لاهور جي اوسي پاسي سنڌس ڪنارا چاليهه فوٽ ڪن اتانهان آهن. ڪن جاين تي ان جي اڌ جيترا اوچا آهن ۽ معلوم ائين پيو ٿيندو جڻ ته راوي درياهه نه پر ڪو هڪڙو واهه آهي، پر پاسي واري ايراضيءَ

تي سندس پاڻي اٽل ۽ بوڏ گهٽ ڪندو آهي. اها ڏيان ۾ رکڻ جوڳي ڳالهه آهي تہ زراعت جي مقصد واسطي لاهور کان هيٺان هن درياهه مان ڪي واهہ کوٽيل ڪونہ آهن. سندس وهڪري جي تک ٽي ميل في ڪلاڪ آهي. چناب جي پاڻي جيان، سندس پاڻي بہ ڳاڙهو آهي. پر جڏهن جبلن ۾ پوندو آهي ۽ نديون وهي اچي منجهس پونديون آهن تہ پاڻيءَ جو رنگ بدلجي ويندو آهي، هن درياهه کي بعضي 'اروتي' جي نالي سان بہ سڏيو ويندو آهي، جنهن ۾ اسان يونانين جي نالي Hy-droates جي اصليت کي محسوس ڪريون ٿا.

راويءَ جا ڪنارا کليل آهن ۽ ماڻهن جي آبادي بہ سندس چوڙ کان مٿي ڏسڻ ۾ ايندي آهي ۽ دارالسلطنت جي اڌ پنڌ تائين آباديون ڪچيون ڏسبيون. جوڻ ۽ ڪاٺيا جا سانگيءَ قبيلا مال جي ڪري وانديون وستيون بدلائيندا وتندا آهن، جن جو ذڪر اڳ ۾ اچي چڪو آهي. فتحپور جي علائقي ۾ سندن آبادي ڳپل آهي ۽ اتي فصل ڪاهيا وڃن ٿا. ان هنڌ کان هيٺ زمينون غيرآباد پيون آهن. ستلج ۽ راويءَ جي وچ وارو علائقو بہ جهلم جي اترئين علائقي جيان غيرآباد آهي. راويءَ جي ٻنهي ڪنڌين سان شوروِ تمام گهڻو ٿيندو آهي.

راويءَ جي ڪناري تي لاهور جو هڪ ئي اهم شهر آباد آهي، پر هيءَ درياهه گهڻي وقت کان وٺي هن شهر کان گهڻو دور وهندو آهي ۽ هي پراڻو دارالسلطنت راويءَ جي هڪ واهڙ تي آباد آهي. فوجي ۽ تجارتي لحاظ کا لاهور جي حيثيت اطمينان جوڳي آهي. ڪشمير، ملتان ۽ پشاور کان هڪ جيتري مفاصلي تي واقع آهي، پر مان تہ دهليءَ کي بہ انهن شهرن ۾ شمار ڪريان ٿو. سندس چوڌاري سرسبز ۽ آباد علائقو آهي ۽ اسي هزار ماڻهن جي لاءِ کاڌو خوراڪ مهيا ڪري ٿو. پر ماڻهو چون ٿا تہ آبادي جي انگ وڌڻ سان کاڌ خوراڪ جي شرح ۾ ايڏو واڌارو ڪونہ آيو آهي. شهر جي آدمشماري اسي هزار آهي. سندس چوڌاري پڪين سرن جي عالم پناهه ۽ کاهي کوٽيل آهي، جنهن کي راوي درياهه جي پاڻيءَ سان ڀريو ويندو آهي. عالم پناهه کي چوڌاري 12 ڦاٽڪ ۽ ايترا اڌ گول چبوترا جوڙيل آهن. منجهس آباد ماڻهن جي ججهي انگ کي ڏسي سمجهي سگهجي ٿو تہ شهر گهيري جو گهڻو وقت مقابلو ڪري ڪونہ سگهندو. باقي غيرمنظم فوجي حملي خلاف پنهنجو بچاءُ ضرور ڪري سگهندو. امرتسر، لاهور کان وڏو ۽ وڌيڪ سگهارو شهر آهي. هن جي چوڌاري وڏيءَ ويڪر سان هڪ مضبوط ڪچو قلعو موجود آهي. شهر سٺن ميلن ۾ پکڙيل آهي ۽ 'گوبند گهر' جو کيس وڏو بچاءُ آهي. سندس آدمشماري هڪ لک آهي. راويءَ جي چوڙ وٽ تلمبا جو ننڍو شهر آهي. آدمشماري 1500 اٿس. چؤطرف ڪمزور قسم جو گول پڪو قلعو آهي. راويءَ کان بہ ميل پريِ ڏکڻ ۾، ڪجين جي وڻن جي جهڳٽي ۾ هيءَ شهر ڪن ايامن کان آباد آهي.

سنڌوءَ جي اوڀاين شاخ ۾ ڪڇ متعلق يادگيرن تان ورتل احوال ۾ ڪڇ ۾ 1819ع ۾ آيل زلزلي ڪري تبديلين ۾ رڻ متعلق به چار ڳالهيون

[مان ڪجھ وقت اڳ لکيل پنهنجي مقالي کي هن بهترين موقعي تي پيش ڪري رهيو آهيان. مان اهو ٻڌائڻ ضروري ٿو ڀانئيان ته هن مقالي ۾ ڪجھ حقيقتون اهڙيون درج ڪيل آهن، جن متعلق عوام کي اڳ ئي خبر آهي ۽ انهن متعلق پروفيسر لائل (Lyell) به ڪجھ لکيو آهي. (1)

ڪڇ جي رڻ تي ڪو بيو مواد به ڇپيو آهي يا نه، سا مون کي خبر ڪانه آهي، هيءَ دنيا جي گولي تي پنهنجي نوعيت جو هڪ عجيب خطو آهي.

اسان جي هندستاني علائقي جي اولهه- اتر واري ڇيڙي ۾ خط استوا جي پرسان ڪڇ جو ويران خطو آهي، پر انگريزن جي جنگي پيش قدمي واسطي وڏي اهميت رکي ٿو. انهن سيني ڳالهين کان ۽ ويڪ هڪ تاريخ جي شاگرد جو هن سبب ڪري به ڌيان ڇڪائي ٿو ته سندس اولهه واري ساموندي ڪناري سان مهان ۾ قديم سنڌوءَ (Classic Indus) جو پاڻي اچي ڇوڙ ڪندو آهي. ڪڇ جي ملڪ جو پنهنجو خاص هنڌ ۽ ماڳ آهي. سندس اولهه پاسي کان پورالو ۾ جنوني سنڌو آهي. اتر ۾ اوير کان رڻ آهي، جيڪو ڪٿي واريا سو بيابان آهي ته ڪٿي وري پاڻيءَ جون ڍنڍون آهن. ڏکڻ ڏس کان ڪڇ جي ڪاري ۾ هندي سمنڊ آهي، جيڪو سال بسال ڪنارا ڇڏيندو وڃي ٿو.

هن ملڪ جي طبعي جاگرافي ڏاڍي دلچسپ آهي. سندس سرحدون سدائين ڦرنديون گهرنديون رهن ٿيون. اهو ته نهيو پر اهو ڌرتيءَ جي ڏوڏن جي به منهن ۾ رهيو آهي. ڌرتيءَ جي پوئين ڏوڏي هڪ نه ڏسڻ جهڙي پيانڪ تبديلي اها آندي، جنهن جو سنڌوءَ جي اوڀارئين شاخ تي وڏو اثر پيو. هن مقالي جو خاص مقصد اهو آهي ته ان تبديليءَ جي خاص اثرن جو چڱيءَ ريت کولي بيان ڪجي. موجوده

(1) See "Prinicipes of Geology" by Charles Lyell rsp., II 1832. F.R.S. London Vol II 1832.

دور ۾ ڪڇ پر واري ملڪ جي پاند پلاند وڻ واري ساڙ ۽ ڪيني جي جذبن جو شڪار آهي. 1762ع جي 'جهارا' واريءَ جنگ(1) کان اڳ ۾ سنڌوءَ جي اوڀارين شاخ پراڻ ڪڇ ملڪ جو اولهائون پاسو ڏئي هندي سمنڊ ۾ وڃي ڇوڙ ڪندي هئي. منڍ کان وٺي توڙ تائين سندس ڪنڌيون ۽ ڪنارا ڏايا وسندڙ ۽ آباد هئا ۽ ماڻهو ريان ڪيان ۽ خوشحال هئا. اٿل واريءَ موسم ۾ تمام گهڻيون ساريون ٿينديون هيون. ان ڪري سندس پر پاسي واريءَ ايراضيءَ کي ماڻهو 'ساريال' ڪري سڏيندا هئا. 1762ع کان پوءِ اها سڪي وئي.

قدرت طرفان بخشيل اهي نعمتون 'جهارا' جي جنگ کان پوءِ ختم ٿي ويون. ڇاڪاڻ ته سنڌ جي حڪمران پنهنجي شڪست جي ونگو وير وٺي ڪيس ڏاڍو گهرو گهاءُ رسايو. ڪڇ ملڪ جو قصور فقط اهو هو ته هو سندس آڏو جهڪيو ڪونه هو. ڪڇ کي هن آباد ڪندڙ سنڌوءَ جي شاخ کي 'مورا' جي ماڳن وٽ بند ٻڌائي بند ڪري پاڻي ٻئي ڦاٽ ۾ موڪليو ويو. جيڪو سندس ملڪ جي بيابان علائقي مان لنگهندو هو ۽ ڪڇ جو اهو سڪر سٽائي وارو سڪيو ستايو ۽ وسندڙ علائقو رڻ پٽ-ٻٽائي ڇڏيو. اها شاخ جيڪا جاڙيجن لاءِ سدائين سڪار جو سنيهو ڪٺي ويندي هئي، تنهن تي بند ٻڌي بند ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي. ٻڌايل بند، سنڌوءَ جو پاڻي صفا روڪي ڪونه سگهيو هو، پر پاڻيءَ کي اهڙي طريقي سان روڪيو ويو هو، جو مکيه وهڪري تي مدار رکندي-ڪيتري راهي وري پاڻ پري ٿي ڪانه سگهي.

وقت گذرڻ سان ٿوري گهڻي زراعت به ختم ٿيندي وئي. ڪلهوڙن کان پوءِ ٽالپر سنڌ جا حڪمران ٿيا ته انهن به 1802ع ۾ علي بندر وٽ، اڳين جيان هيو بند ٻڌرايو. نتيجو اهو ٿيو ته جيڪو ٻوڏ جي زماني ۾ سنڌوءَ جو پاڻي ڪڇ ڏانهن ڏوڪي ويندو هو سو به بند ٿي ويو ۽ اهو ڦاٽ جيڪو ڪڇ مان لنگهي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪندو هو، سو هميشه لاءِ سڪي ويو. ان کان پوءِ رهندو سهندو ڪڇ جو اهو ساريال پاڳو ڪڇ جي رڻ جو حصو بڻجي ويو ته منجهس گاهه جي سائي ٿيي وري ڪانه جائي. لکپت(2) وٽ اها شاخ تانگهي ٿي وئي ۽ مٽي سنڌڙيءَ جي ماڳن وٽ گپ سان پرجي آخر سڪي وئي. ان شاخ جو هيٺيون پاسو ڪاريءَ جي صورت

---

*(1) This battle was faught near a small village of that name. The inhabitants of Cutch made a brave stand for their independance against a Sindhian army led by Ghulam Shah Kalhora.

ان فوج جي اڳواڻي شاه بهاري ڪئي هئي. (سنڌيڪار)

(2) Captain (Now tiet-col) D. Wilson of Bombay Army found a Iford here in 1820, in the part of the rever, 500 yds wide. In 1826, found a depth of fifteen feet in the oame place.

اختيار ڪري ويو ۽ جڏهن به سمنڊ جي وير چڙهندي آهي ته کاري پاڻيءَ سان تار ٿي ويندي آهي.

ڪڇ جي راڻن کي سنڌ ۾ بدين، بالياري ۽ رحمڪي بازار ۾ ٿي فوجي ڇانوڻيون هيون. پر اهي پوءِ به پنهنجي ۽ پنهنجي رعايا جي توهين خاموشيءَ سان سهندا آيا. جن نعمتن سان قدرت سندن ملڪ کي نوازيو ۽ وري کانئن کسجي ويون هيون، تن نعمتن کي پنهنجي ملڪ جي لاءِ موٽائڻ واسطي هٿ پير به ڪونه هنيائون. انهن گهڻن گهاون کي ڇٽائڻ جي ڪڏهن به ڪوشش ڪانه ڪئي وئي. اهو هڪ قدرتي قانون به هوندو آهي ته مختلف قومون امن امان جي دور ۾ هڪ ٻئي سان سٺو ورتاءُ ڪنديون آهن. جنگ جي وقت وري پنهنجي مفاد خاطر ننڍي ۾ ننڍي نقصان ڪرڻ کان به ڪونه ڪيٻائينديون آهن.

انساني ڪٺورتا جي هن عمل سان گڏ 1819ع ۾ ڌرتيءَ جي هڪ وڏي ڌوڏي جو به اضافو ٿيو، جنهن ۾ سوين ڪچي مري ويا. قلعن جي چوٽيءَ کان وٺي پيڙهه تائين سرَ سر کان الڳ ٿي وئي. کُوهن ۽ واهڙن جا پاڻي جيڪي مٺا هئا، سڀ کري کارا ٿي ويا، پر اهي سڀ ڇيها، سنڌوءَ جي اوڀارين شاخ جي سڪي وڃڻ جي ڀيٽ ۾ تچ سمان هئا. سچ لٿي ويل سنڌڙيءَ جي ماڻهن وٽ ڌرتيءَ جا ڌوڏا ۽ لوڏا محسوس ڪيا ويا.

هيءَ دنگئي شهر، سنڌوءَ جي اوڀارين شاخ جي ڪناري تي ان جاءِ تي واقع هو، جتي ڪڇ حڪومت جي پيڊي Custom office قائم هئي ۽ ڪڇ- سنڌ وارو عام رستو به اتان لنگهندو هو. سنڌڙيءَ ۾ 150 فوٽ همچورس، تجارتي مال رکڻ لاءِ پڪين سرن جو قلعو ٺهيل هو، ڌرتيءَ ڌڏڻ ڪري هيءَ قلعو ٻڌي پٽ پئجي ويو. مٿانئس سامونڊي ويرون وري ويون. تمام ٿوري وقت اندر سمنڊ جو پاڻي چوڌس چڙهي آيو. سنڌڙيءَ جي چوڌاري 16 ميل واريا سو رڻ پٽ اڪ ڇنڀ ۾ سامونڊي ڍنڍ ٻڌجي ويو. گهرگهاٽ به سامونڊي پاڻيءَ هيٺ اچي ويا هئا. اٺ سال پوءِ، انهن گهرن واري پاڻيءَ ۾ مون پاڻ مڇي ڏٺي هئي. خشڪ ماڳ فقط اهي وڃي بچيا هئا، جتي قلعي جون سرون ڪري هڪ جاءِ تي ڍير ٿي ويون هيون. چئن مان فقط هڪ منارو وڃي بچيو هو، جنهن تي چڙهي پيڊيءَ جي عملدارن پنهنجون جانيون بچايون هيون. ٻئي ڏينهن تي ڪين ٻيڙين تي چاڙهي ڪنهن محفوظ ماڳ ڏانهن نيو ويو هو. (1)

---

*(1) Since my return to England, I have been so fortunate to Procure a view of Sindree, as it existed in the year 1808 from a sketeh by Captain Grendlay who visited it by that time. It has been engraved for this work and faces chapter XVI. Captain Grendlay's observations on Sindree follow in note.

ٿوري وقت کان پوءِ ڪين پتو پيو تہ ڀونچال جي هن ٿرٿلي فقط اها اڪيلي تبديلي ڪانہ آندي هئي. سنڌڙيءَ جي رهاڪن پنج ميل اتر طرف ڏٺو تہ جتي اڳي تَليون ۽ ترايون هيون، اتي مٽيءَ جا وڏا دڙا ڪر ڪنيو بيٺا هئا. جيڪي اوله ۽ اوڀر طرف گھٽي فاصلي تائين پکڙيل هئا ۽ سنڌوءَ جي شاخ پراڻ جي پيٽ مان ٻاهر اڀري ڪيس سمنڊ کان هميشہ لاءِ جدا ڪري ڇڏيو هو. هتان جا ماڻهو ان کي الله بند جي نالي سان سڏڻ لڳا. اهو ان ڳالهہ ڏانهن اشارو هو تہ سنڌوءَ تي هيا بند ماڻهن ٻڌايا هئا، پر هيءُ قدرت جو جوڙيل بند آهي.

اهي تباهيءَ جهڙا واقعا ٿيندا رهيا، پر هتان جي رهاڪن، انهن کي خيال ۾ ڪونہ آندو. ڇاڪاڻ تہ 1762ع ۾ بند ٻڌائڻ سبب ان ملڪ ۾ جيڪا تباهي آئي هئي، سا ايتري تہ گھٽي هئي جو هن هاڃي تي ڌيان ئي ڪونہ ڏنائون تہ هاڻي ملڪ جو ڪيترو حصو ويران ٿيو ۽ ڪيتري حصي ۾ سمنڊ جي کاري پاڻيءَ جي ڍنڍ ٺهي رهي. ڪڇين نئين سر ڪوشش ڪري الله بند جي مٿان ڀيڙي قائم ڪئي، جنهن تي سنڌ جي ٽالپر حڪمرانن اعتراض ڪيو. ڪڇ جي حڪومت ڀيڙيءَ جي عملدارن کي اتان ڪڍي ڪڇ جي ڏنگ اندر وڃي رهايو.

اهي حالتون نومبر 1826ع تائين ساڳيون رهيون. اطلاع پهچي رهيا هئا تہ سنڌوءَ اتر سنڌ ۾ سڀ بند ڀڃي ڇڏيا آهن ۽ پاڻيءَ جو وڏو وهڪرو اوڀر طرف آهلي پيو آهي. الله بند سان گڏ هيا هترادو بند بہ ڀڃي ڇڏيا آهن ۽ سندس پاڻي ڪڇ ڏانهن ڌوڪيندو پيو اچي. مٿئين بيان جي سچائيءَ کي پرکڻ لاءِ مان: مارچ 1827ع ۾ روانو ٿيس تہ جيئن هن مستقل تبديليءَ متعلق حقيقتن کي بہ قلمبند ڪري سگھان. مان ڪڇ جي دارالسلطنت ڀڄ کان هلي لکپت پهتس. هي شهر سنڌوءَ جي اوڀارين شاخ ڪوريءَ جي ڪناري ۽ ملڪ جي اتر– اوله واري ڏنگ تي واقع آهي. هتان تراڪڙي تري واري ٻيڙيءَ ۾ سوار ٿيس ۽ نديءَ جي وهڪري وٽ پهتس.

لکپت يا ان کان ٻارهن ميل مٿي هيءَ ندي 300 گز موڪري ۽ ٻارهن کان ارڙهن فوٽ اونهي هئي ۽ پوري درياهہ جيان ڏسڻ ۾ ٿي آئي. سمونڊ جي ماڳن وٽ شهر کان 12 ميلن تائين واريءَ جا دڙا ۽ ڪنارا موجود هئا. درياهہ ٻن ميلن تائين چار يا پنج فوٽ تانگھو هو، پر پوءِ وري ساڳي اونهائي نظر آئي. هڪ وڏي ڍنڍ ۾ داخل ٿيس، جنهن جا ڪنارا تہ ڏسڻ ۾ ئي ڪونہ ٿي آيا ۽ سنڌڙيءَ وارو منارو جڻ تہ سمنڊ ۾ ٽڪريءَ جيان معلوم ٿي رهيو هو. سونڊا وٽ پاڻي کارو ۽ سنڌڙيءَ وٽ پاڻي ٽانو ۽ درياهي هو. اتان کان الله بند ڏانهن ويس، جيڪو ڏهہ فٽ بلند ۽ مٽي مان ٺهيل هو. منجهس سپون ۽ ڪوڏيون جام هيون. بند واهہ جي ڪنارن جيان عمودي ڪوٽيل هو. پيٽ 35 گز ۽ اونهائي اڙهن فوٽ هئس. سچي پچي سنڌوءَ جي پاڻيءَ جو هڪ وڏو حصو وڪڙ هنندو ڍنڍ ۾ وهي رهيو هو.

جنهن کي اڳ پار ڪري مٿي 'الله بند' وٽ پهتو هوس. هتي به وهڪري جي ڏِک درياھ جهڙي هئي.

مان ڪيترين ٻيڙين گيھ سان لڏيل ڏٺيون، جيڪي 'ونگي' کان پرجي هيڏانهن اچي رهيون هيون. مان اهو سڀ ڪجھ اکئين ڏٺو. جيڪو ڪنهن ٻڌو هيم تہ سنڌوءَ وچ وارا سيئي بند پچي چڏيا آهن ۽ ٻنهي ملڪن جي وچ ۾ ورهين کان روڪيل آمدرفت وري بحال ٿي وئي آهي. ساڳيءَ ريت مون کي اهو بہ معلوم ٿيو تہ عمرڪوٽ جي مشهور قلعي جو ڪجھ حصو هن آٿل ۾ تباھ ٿي ويو آهي. هيءَ بيابان ۾ هڪ خيابان مثل سمجهيو ويندو آهي. پڪين سرن جي هن ننڍڙي قلعي ۾ اڪبر اعظم جنم ورتو هو. سنڌو کانئس چار ميل پري وهي ٿي. مارچ 1829ع کان اڳ، هن شهر ۽ لکپت جي وچ ۾ پاڻيءَ رستي آمدرفت جاري هئي.

الله بند کي مون چڱيءَ ريت جاچي ڏٺو. هيءَ ڌرتيءَ جي هن وڏي ڌوڏي جو پنهنجو مثال پاڻ هو. نيڻ نهار تائين اولھ ۽ اوڀر طرف هڪ سنوت ۾ هو. هتان جا ماڻهو هن بند جي ڊيگھ پنجاھ ميل ٻڌائن ٿا. اهو هترادو بند وانگي ڪو سوڙهي پٽي جيان ڪونہ آهي ۽ ملڪ اندر رحمڪي بازار تائين پکڙيل آهي. منهنجي اندازي مطابق هن بند جي ويڪر 16 ميل ٿيندي ۽ ڌرتيءَ جي قدرتي اپار جو انوکو مثال آهي. سندس مٿاڇرو ڪلراٺو آهي. مٿي ۽ واري شامل اٿس. منجهس سپون ۽ ڪوڏيون بہ ڏسڻ ۾ اچن ٿيون. ماڻهو عام طور تي هن کي قدرتي بند سڏيندا آهن ۽ ڪيس ڌرتي ڌڏڻ ڏانهن منسوب ڪندا آهن ۽ سمنڊ وٽ نديءَ جي ٽانگهي ٿي وڃڻ کي بہ ساڳي واقعي سان ڳنڍيندا آهن.

سمنڊ کان پري کاري ڍنڍ 2000 چورس ميلن تي پکڙيل آهي. سنڌ- ڪڇ جا بہ رستا سندس ٻنهي ڪنارن سانَ گذرندا آهن. هڪ رستو نرا (Nurra) کان لوٹي ۽ رحمڪي بازار ڏانهن ويندو آهي. ٻيو لکپت کان ڪوري کاريءَ کانءَ جاتيءَ پهچندو آهي. منهنجو ذاتي خيال آهي تہ سنڌڙي جي چوڌاري هيٺانهينءَ زمين ۾ اچڻ پاڻي ڪٺو ٿيو آهي. چاڪاڻ تہ قاٽ تي ڌرتيءَ ڌوڏي جو اثر الله بند کان هيٺ ٿيو آهي. ڌرتيءَ جي ڌوڏي اچڻ ڪري وڏيڪ هيٺ گهرو ٿي ويو ۽ سمنڊ کان وٺي لکپت تائين 100 ٽن وزني ٻيڙا منجهس اچڻ وڃڻ لڳا ۽ 1762ع کان وٺي ائين ڪونہ ٿيو آهي. سنڌڙي واري ترائي ۽ الله بند وارو واقعو هڪ ئي حادثي جي پيداوار آهن ۽ مٿي بيان ڪيل واقعي مان بہ چٽيءَ ريت معلوم ٿي ويندو.

آگسٽ 1827ع ۾ مان سنڌوءَ جي اوڀارين شاخ ڏسڻ ويس. منهنجو مقصد سندس چڱيءَ ريت مشاهدو ۽ مطالعو ڪرڻ هو. مان ۽ ٻيا بہ ڪيترا ماڻهو هن مامري ۾ دلچسپي وٺي رهيا هئاسون. ملڪ ۾ وڏيون تبديليون اچي ويون هيون. وڏي ڍنڍ ۽ درياھ جي شاخ بہ فوٽ هيٺ اونهيون ٿي ويون هيون. الله بند کي ڪنڊ هٽي پار ويندڙ واهڙ جو پيٽ ويڪرو ٿي چڪو هو. ۽ پاڻي کارو هو. الله بند جي

پرسان لنگهندڙ درياهي پاڻي جو وهڪرو سوڙهو ۽ پاڻي ٿورو هو. مان ٻيو دفعو هتي آيو هوس، وچ واري عرصي ۾ اوله- ڏکڻ طرف واريون هوائون گُهلڻ لڳيون هيون، جنهن ڪري، ساموندي کارو پاڻي مٺي پاڻي ڏانهن چڙهي آيو هو ۽ ان ڪري اهي سڀ تبديليون آيون هيون.

هنن مستند حقيقتن کان سواءِ، هڪ واضح سچائي اها به آهي ته سنڌوءَ جي پاڻيءَ جو آر لڪپت ۽ ڪڇ ڏانهن وڌيڪ آهي. اسان ڏٺو آهي ته اتل جو پاڻي هڪ پراڻي ڦٽل پيٽ مان وهڻ لڳو آهي، جنهن کي پنجهه سال اڳ درياهه ڇڏي چڪو آهي. (1)

ڪڇ جو رڻ

سنڌوءَ جي مشاهدي دوران، منهنجي دل ۾ ڪڇ جي رڻ متعلق ڪيترائي سوال اڀري آيا، جنهن جي سرحد سان گهڻي ڏٺي هي ندي وهندي رهندي آهي. جيڪڏهن درياهه جي تبديليءَ بابت ڪجه چئجي ته فقط ايترو ئي چئي سگهجي ٿو ته ڏرتيءَ جي هن گولي تي ڪڇ جو هيءُ رڻ پنهنجو مثال پاڻ آهي. هيءُ رڻ بيگه ۾ سنڌوءَ کان وٺي اوله گجرات تائين هليو وڃي ٿو، جنهن جو فاصلو انگريزي 200 ميل ٿيندو. ويڪر 35 ميل اٿس. سندس مختلف پٽن جون ڪيتريون شاخون آهن، جن جي ڪل پکيڙ 7000 چورس ميل آهي. نقشي ۾ کيس چڱيءَ ريت چٽو ڪري ڏيکاريو ويو آهي. هن سڄي علائقي کي آدمخور خطو چئجي ته صحيح ٿيندو. ساري رڻ ۾ تلائن کان سواءِ مٺو پاڻي ڪونه ملندو، پر اهو به ڪو عام ڪونه آهي. اوڙ فقط ننڍيءَ 'لاءِ'(2) جي صورت ۾ ملندي، جيڪي مينهن جي پاڻيءَ تي ساوڻ بڻيون آهن.

هيءُ علائقو ورايا سي رڻ پٽ کان به ايترو ئي مختلف آهي، جيترو آباد زمين کان نيارو آهي. روس جي پوناون علائقن جيان به ڪونه آهي. پنهنجي خاص خوبين ۽ وصفن ڪري دنيا ۾ پنهنجي نموني جو نرالو خطو آهي. جاگرافيدانن هن ايراضيءَ کي ڇَر ڪپ ۽ گيچڻ سان پرپل علائقو قرار ڏنو آهي، جنهن ڪري هن متعلق ڪيتريون غلط فهميون پيدا ٿي پيون آهن. منجهس اهڙيون ڪي به خاصيتون ڪونه آهن. ڪن خاص موسمن کان سواءِ منجهس پاڻي نظر ئي ڪونه ايندو آهي.

---

*(1) I have suppressed various openions which I had formed on the cause of these constant changes deeming them small value. The paper has been also published at length by the 'Royal Asiatic Society of London.'

(2) ليون، ننڍين لين جو جهنگ

پاڻيءَ جي ڪنڌين ڪنارن سان سائي گاهه جو سلو اڪ تي ڪونہ چڙهندو. گپ چڪ تہ ڪٿي بہ نظر ڪانہ ايندي. زمين سخت خشڪ ۽ ڪٿي وارياسي آهي.

سمجهہ ۾ ائين پيو ايندو تہ ڄڻ اها مٽي ڳوهي ڪانہ سگهبي ۽ آهي بہ ائين. جيڪڏهن لڳاتار پاڻي هڪ جاءِ تي پوندو رهندو تہ اهو مس ڪيس ڳاري گپ بڻائي سگهندو نہ تہ سؤلي تہ پسي گپ ۽ ڏهڻ ڪانہ ٿيندي آهي. اها سخت زمين ڪٿي واريءَ جي ٻهڻ جو هڪ تراڪڙو ميدان آهي، جنهن ۾ لوڻ جا ڪڪرا موجود هوندا آهن. ڪن جاين تي لوڻ جو هڪ انچ ڪن تہ جاول هوندو آهي. سمجهہ ۾ ائين ايندو آهي تہ ڄڻ پاڻي هاڦ بڻجي سڪي ويو آهي. ڪن جاين تي لوڻ جا خوبصورت چِڪا جاول نظر پيا ايندا آهن. ملڪ ۾ چوڌاري لوڻ ئي لوڻ نظر ايندو ۽ ان مٿاڇري تي جيڪو ڪوهہ بہ ڪوٽبو آهي تہ لوڻ ٿي ويندو آهي. عام زمين جي سطح کان هيٺ جيڪڏهن ڪا ترائي ڏسڻ ۾ ايندي تہ سمجهہ ۾ ائين پيو ايندو تہ اتي ڪڏهن سمنڊ جو پاڻي بيٺل هوندو.

ڪٿي بہ هڪ جهڙو وايومنڊل ڪونہ آهي. هن رڻ ۾ قسمين قسمين سراب پيا ڏسڻ ۾ ايندا. هتان جا ڪڇي رڇ جي ڏيکاءَ کي دونهون چوندا آهن. ڪجهہ فاصلي تي بيٺل ننڍڙا ٻوٽا ڪنهن وڏي ٻيلي جو ڏيک پيا ڏيندا. ويجهي پهچڻ تي ڪڏهن ائين پيو معلوم ٿيندو تہ سڙهن سان ٻيڙا آهن. ڪڏهن وري ڏس تہ پاڻيءَ جي زور ۽ پيچ واريون پٿرن جون جهلون آهن. ٻوٽن جو هڪ جهڳٽو مون کي ائين ڏسڻ ۾ آيو ڄڻ تہ وڏا اتانهان ٿنڀا آهن، جن جي پرسان وڏن ڪوهن سان ٻيڙا بيٺا آهن. پرسان پهتس تہ انهن ٻوٽن پرسان ڪو درياهي ڪنارو ئي موجود ڪونہ هو، جنهن سان لاڳاپيل فريب کاڌو هيم. رڻ مان ڪچ واريون ٽڪريون ڏاڍيون اتانهيون نظر ايندريون آهن ۽ سمجهہ ۾ ائين پيو ايندو آهي تہ سندن چوٽيون مٿي ڪڪرن ۾ پيهي ويون آهن. انهن ٽڪرين جا ترا هاڦ جي ڌُڦ ۾ ڏسڻ ۾ ڪونہ ايندا آهن.

هن علائقي ۾ فقط جهنگلي گڏهہ رهن ٿا. ٿولا ڪيو پيا هيڏي هوڏي ڦرندا آهن ۽ "انهن ڪري جهڙن جانورن اتي ڄڻ شهر وجي آباد ڪيا آهن، ويران ۽ سڄي علائقي ۾ رهائش اختيار ڪئي اٿن." سندن قد ڪاٺ عام گڏهن کان وڏو ڪونہ آهي، پر پري کان هاٿي کان وڏا پيا ڏسبا. اس ۾ هي وسيع علائقو پاڻيءَ جي چِر معلوم ٿيندو آهي. هن نظاري کي اهي ماٺهو پاڻي ڪونہ سمجهندا آهن، جيڪي هنن ڏيکن جا هيراڪ ۽ هتان جا عام رهاڪو آهن. اس نہ هوندي آهي تہ رڻ ڪجهہ مٿيرو پيو ڏسبو آهي ۽ سمنڊ جيان پيو معلوم ٿيندو. بعضي وسيع تلائن جي صورت ۾ پيو ڏسڻ ۾ ايندو آهي ۽ ماڻهو ويچارا ڏوکو کائي ويندا آهن.

ڪڇ جي هندن ۽ مسلمانن جو عقيدو آهي تہ رڻ اڳ ۾ سمنڊ هو. هي روايت

هر هڪ جي واتان ٻڌي وئي آهي تہ هڪ جوڳيءَ ڌرم ناٿ(1) ڪڇ جي سڀ کان اتانھينءَ دينودر (Denodur) ٽڪريءَ جي چوٽيءَ تي وڃي مٿي پِڙ ۾ ٻيهي ٻارهن سال تپسيا ڪئي هئي. جڏهن سندس اهو يوڳ ختم ٿيو تہ ڪيس خدا نظر آيو. ٽڪري جنهن تي پاڻ ويٺو هو، سا ڦاٽي ٻہ ٽڪرا ٿي پئي. رڻ وارو سمنڊ سڪي خشڪ ٿي زمين بڻجي ويو. جهاز ۽ ٻيڙيون جيڪي منجهس ان وقت تري رهيون هيون اونڌيون ٿي پيون. بندر بازاريون تباهہ ٿي ويون ۽ گهڻائي اچرج جهڙا واقعا پيش آيا. دنيا ۾ ماڻهن جو اهڙو ڪو بہ نسل ڪونہ آهي، جن جو هندستان جي ماڻهن جيان عجيب غريب عقيدو هجي. اهي ماڻهو جيڪي ڪنهن ڳالهہ جي ڄاڻ لاءِ پڇ پڇان ڪندا وتندا آهن، تن کي مٿئين بيان ڪيل قصي جيان حقيقي ڳالهہ ۾ بہ عجيب قصي جو پيوند ڪري ٻڌائيندا آهن ۽ پوءِ اهڙي ڳالهہ پوين نسلن ۾ بہ پئي ڦرندي اچي. ڪڇ ۾ بار بار ڌرتيءَ جو ڌڏڻ انهيءَ ڳالهہ ڏانهن اشارو آهي تہ هتي ٻرندڙ جبل موجود آهي، جيڪو هن ملڪ کي لوڏي ۽ ڌوڏي ٿو رکي ۽ اهڙيءَ ريت ڀونچال اچڻ هڪ فطري ڳالهہ آهي، پر هتان جا ماڻهو گهڻو ڪري اهڙين ڳالهين کي بہ پنهنجي روايتي قصن سان ڳنڍي ڇڏيندا آهن.

سو هتان جا ڏيهي ماڻهو پنهنجي روايتن، قصن ۽ ڪهاڻين کي بزرگن جي چوڌاري پيا ڦيرائيندا گهيرائيندا آهن ۽ چوندا آهن تہ: ڪڇ جي رڻ ۾ ڪيترائي بندر موجود هوندا هئا. اهو بہ ٻڌائيندا آهن تہ، ڪڇ جي دارالسلطنت ڀڄ کان ويهہ ميل اتر- اتر- اولهہ، رڻ جي وٽ سان نيرونا (Nerona)، نالي بہ هڪ سامونڊي بندر هوندو هو، جنهن جو ڪڇي شاعري ۾ هن ريت بيان آهي:

"Nerona nuggar tur
Judhee Goontree chitrano."

"نيرونا نگر تر
جڏهن ڳنٽري چتراڻو."

جنهن جو مطلب آهي تہ ان زمانيءَ ۾ جڏهن پر واري ڪڇ جي علائقي چتراڻي ۾ قديم شهر ڳنٽري (Goontree) پنهنجي عروج تي هو تہ سامونڊي بندر **نيرونا** (Nerona) جو سماچار چوڌس پکڙيل هو. چيو ويندو آهي تہ نيرونا کان اولهہ **ڏس** تي چاڙيءَ ڳوٺ جي اوسي پاسي بہ هڪ بندر موجود هو. رڻ جي وڏي هيٺ پڇم

*(1) This class of people is numerous in Cutch, it is among them that the horrid custom called, Traga Pervails. It consists in sacrifying one of this number when any enjoy or oppression is offered to their community, under a belief that the blood so shed rests on the head of those who oppress them.

جا ماڻهو بہ هڪ بندر جي روايت ڪندا آهن ۽ چوندا آهن تہ ان هيٺ اچي تڪرين سان ٽڪرائجي تباهہ ٿي ويندي هئي. پرسان دورت (Dorut)، دوهہ (Doh)، دوهي (Dohee) ۽ ڦنگوارو ڪان سواءِ پڇم جي علائقي جي اولہ ۾ ٻيا بہ ڪيترا بندر هوندا هئا. سنڌ ۽ ڪڇ واري وڏي رستي جي ڪناري ڪڇ ۽ الله بند جي وچ تي ٻيتارو نالي بہ هڪ ساموندي بندر هوندو هو. هاڻي ان جاءِ تي هڪڙو ننڍڙو ڳوٺڙو آهي. ٻين بہ ٿلاهي ساڻن بندرن جا نالا ٻڌائي سگهان ٿو. ڪڇ جي رڻ ڪان اتر، سنڌ واري علائقي ۾ بہ بندرن موجود هجڻ جون روايتون ٻڌڻ ۾ اچن ٿيون. اهو بہ چيو وڃي ٿو تہ الله بند جي پرسان ويگو گڊ (Veego gud) نالي بہ هڪ بندر هوندو هو. انهن ماڳن تي پڪين سرن جا ڪنڊر اڄ بہ ڏسي سگهجن ٿا. ان ڪان اتر طرف ونگر (Vengur) ۽ باليارِي (Ballyaree) لاءِ ساڳي دعويٰ ڪئي ويندي آهي. ڪڇ واري سمنڊ جو نالو ڪلڻ (Kiln) هو. ماڻهن جي اهڙين شاهدين کي مان ڪوڙو ڪونہ ٿو سمجهان. اهڙيون روايتون مان گهڻن ئي ماڻهن جي واتان ٻڌيون آهن ۽ اهڙن مختلف ماڻهن کان ٻڌيون آهن، جن جو پاڻ ۾ ميل ميلاپ ۽ ڪو رابطو بہ ڪونہ هو.

1819ع واري ڌرتيءَ جي ڌوڏي جو بيان اڳ ۾ بہ ڪري آيا آهيون، تہ ان جو سنڌوءَ جي پروارن علائقن تي ڪيئن اثر پيو. پر اهڙي قسم جو ساڳيو اثر اوپر وارن علائقن تي پيو آهي. ان ڪري رڻ ۾ ڪيترا ڏار يا گهارا پئجي ويا. مون کي اکين ڏٺي شاهد کان اهو معلوم ٿيو تہ ڪارو ميرو پاڻي ٽن ڏينهن تائين انهن گهارن ۽ ڏارن مان وهندو رهيو هو. رڻ پاسي ۾ ٻني (Bunnee) جي علائقي ۾ موجود کوهن جو پاڻي اپامي مٺي نڪري آيو ۽ ان خطي ۾ 6 فوٽ پاڻي جي چڙ بنجي وئي ۽ ڪٿي تہ ڏهہ فوٽ بہ پاڻي هو. ڌنارن پنهنجو پاڻ کي ۽ پنهنجي چوپائي مال کي ڏاين سورن کان پوءِ بچايو.

ان زماني ۾ ڦنگوارو بندر وٽ جهازن جا ڪي لوهہ جا ٽڪرا سمنڊ ۾ اڇلايا ويا هئا. ان کان پوءِ پاڻيءَ لاءِ کڏون کوٽيندي ساڳي قسم جو لوهہ جو سامان اتان پر پاسي مان لڌو ويو آهي. مان هي حقيقت نرا (Nurra) جي هڪ معزز ماڻهو جي بيان ڪيل ڳالهہ جي آڌار تي ٻڌائي رهيو آهيان، جنهن مون کي ٻڌايو تہ: "1819ع واري ڌرتيءَ جي ڌوڏي کان اڳ اهي شيون ڪونہ لڌيون ويون هيون."

ڪڇ جو اهم رڻ اهو آهي، جيڪو سنڌ ۽ پڇم ۽ ڪريڙ جي ٻيٽن جي وچ تي آهي. ٻيا رڻ ان جون شاخون آهن. ان رڻ جو اولہ ۽ اوپر طرف کان سمنڊ سان واسطو آهي، يعني اولہ طرف کان سنڌوءَ جي پاڻي رستي ۽ اوپر کان ڪڇ جي کاريءَ وسيلي، سمنڊ سان سهنڌ اٿس.

جڏهن اپريل مهيني ۾ اولہ واريون هوائون گُهلڻ شروع ٿينديون آهن تہ ٻنهي طرفن کان رڻ هر سال ٻڏڻ شروع ڪندو آهي. جڏهن رڻ ۾ برسات پوندي آهي. تہ

سمنڊ جو پاڻي ڏاڍو تڪڙو مٿس چڙهي ايندو آهي ۽ ڪڇ ڪجهه مهينن لاءِ دنيا کان ڪٽجي ويندو آهي. رڻ جو مٿاڇرو سمنڊ کان گهڻو مٿيرو آهي، پر تيز ۽ تکيون هوائون مٿس سمنڊ جي پاڻيءَ جي اٿل آڻي وجهنديون آهن.

اسان کي هاڻي رڻ جي صورتحال بيان ڪرڻ گهرجي. ڪڇ جي اتر- اوير واري دنگ وٽ ٻيلا (Bheyla) پرسان رڻ جي مٿان اتانهيون ٽڪريون ڳاٽ ڏيون بيٺيون آهن. سندس اوچائي 300 فوٽ ٿيندي ۽ هڪدم ئي ختم ٿي وڃن ٿيون. ٽڪرين جي هن قطار جي اولهه ۾ کيرٽر ۽ پڇم جا ٻيٽ آهن. ٻيلا جي ٽڪرين جيان هي لوهه جي ساخت واريون ٽڪريون ڪونه آهن، پر اها ٽڪرين واري ساڳي قطار آهي، جيڪا اتر طرفان ڦري اچي ٿي ۽ رڻ ۾ ڪريڙ وٽ هڪدم ختم ٿي وڃي ٿي. ڪريڙ ڪڇ کان ڇهه ميل پري اولهه طرف ۽ پڇم ڪريڙ کان 16 ميلن جي مفاصلي تي آهي. پڇم جي اولهه ۾ رڻ اندر واريءَ جا ٻيٽ آهن. ان کان ڏکڻ طرف ٻني (Bunnee) جو علائقو آهي. سنوت ۾ رڻ کان ٿورو مٿيرو آهي. اتي ساوڪ ۽ سبزه زاري جام آهي. پر اناج جي پيداوار لاءِ تمام ٿوري ايراضي آهي. منجهس مٺي پاڻيءَ جا کوهه جام آهن ۽ مالوند ماڻهن جي جُوءِ آهي. ڪريڙ جي ڏکڻ پاسي گهٽا ئي ٻيٽ آهن، جن مان وڏو گنٽا (Ganta) آهي، جيڪو ٽڪرين سان ڍڪيل آهي. گجرات ۽ ڪڇ جي وچ تي رڻ، سوڙهو پٽو ٿي وڃي ٿو.

آڏيسر، چوراڙ جي ٻيٽ وٽ ڏيڍ ميل ويڪرو هڪ ٻيٽ آهي. هتي اسان کي سپيون ڪوڏيون ۽ ٻيون ساموندي شيون پيل ملنديون ۽ ڪارين ۽ چاڪ سان مليل ٻيون به ڪيتريون ئي شيون ڏسڻ ۾ اينديون آهن. ڳاڙهي ڦڪي رنگ جا چمڪدار شيشا پکڙيل ڏسڻ ۾ اچن ٿا. جن تي ڪن مومن قسم جي مسلمانن کي قرآن جا اکر لکيل ڏسڻ ۾ ايندا آهن. هن قسم جي پٿر کي مغل شهنشاهن، رنگين نقش و نگار ۾ استعمال ڪيو آهي ۽ شهنشاهن هن پٿر کي ڏکر وارو (Dookar warro) سنگمرمر ڪري سڏيندا هئا. ٻيلا (Bheyla) ٽڪرين جي اتر ۾ ٻيلا (Bhiylla) نالي رڻ جو پارڪر وارو علائقو آهي. منجهس ڪارونجهر ٽڪرين جو سلسلو هليو اچي ٿو، جيڪو ڪڇ جي ٽڪرين کان بلڪل مختلف آهي ۽ Sand stone جي پٿر سان تعلق رکي ٿو. هيءُ نهايت پراڻي قسم جون ٽڪريون آهن. جنهن جون چوٽيون ڪُنبائتيون ۽ هڪ ٻئي مٿان اُبريل آهن. سمجهه ۾ ائين ايندو آهي تہ جڻ مٿان ڪڪرن مان هيٺ ڪريون آهن. سندن چوٽيون عجيب قسم جون آهن ۽ هيٺان ٽئين حصي جي ماپ کان وٺي مٿي چوٽيءَ تائين هڪ جهڙيون آهن. سندن ترو ڳاڙهي گرينائيٽ جو آهي ۽ ڏک هٺڻ سان وڃندو آهي. اهي ٽڪريون ڪڇ کان رڻ جي 30 ميل موڪري پٽي ڪري جدا ٿي پونديون آهن.

ڪڇ جو اتريون پاسو، اوير کان ٻيلا (Bheyla) کان وٺي، اولهه لکپت تائين

يا تہ ٺڪرائتو آهي يا تہ منجهس مٽي اپريل مٽيءَ جا بند آهن. نرا ڪان وٺي لکپت تائين ٺڪرين جو سلسلو آهي، جيڪو هلندي هڪدم ختم ٿي وڃي ٿو. ٺڪرين جون چوٽيون ائين ڏسڻ ۾ اينديون آهن، ڄڻ اهي ڪڏهن سمنڊ جي پاڻيءَ هيٺ رهيون هجن. جتي رڻ جي جاگرافي مٿئين بيان مطابق نہ آهي، اتي وري پاڻيءَ جا تلاءَ موجود آهن. حالتن مان معلوم ائين ٿيندو آهي تہ اتي ڪڏهن اجهاڳ ۽ اَجهل پاڻي مؤجود هوندو.

سمنڊ، ڪڇ جي ڏاکڻين ڪنارن کان پوئتي هٽندو پيو وڃي، مان سمجهان ٿو ۽ عام ويساهہ بہ اهو ئي آهي تہ ڌرتيءَ جي گولي تان جڻ سمنڊ پوئتي هٽندو پيو وڃي. پر دنيا جي ڪن هنڌن تي سمنڊ چڙهيو بہ آهي. تنهن ڪري اسان اهو سمجهون ٿا تہ ڪڇ جي سامونڊي ڪنارن تان سمنڊ هٽندو پيو وڃي ۽ ڪڏهن اهو ڪڇ جو علائقو سمنڊ هيٺ هو ۽ مٿس جهاز هاڪاريندا هئا. هتان جا ماڻهو هيءَ تبديلي ڌرم ناٿ جوڳيءَ ڏانهن منسوب ڪندا آهن. اهڙي قسم جا جوڳي هتي ڪڇ ۾ عام جام پيا ڏسبا آهن. اهي ڏايا مهمان نواز ۽ انسان دوست آهن ۽ ڪنهن کي بہ پنهنجي در تان بکيو موٽائي ڪونہ ڇڏيندا آهن. سخي بہ آهن ۽ وٺن ڏيڻ لاءِ هوندو بہ گهڻو ڪجهہ آهي.

قديم زماني جي يورپي راهبن جيان هي جوڳي بہ تاريخ ۽ روايتن جو خزانو آهن ۽ متقي ۽ پرهيزگار ماڻهن جيان پنهنجي حياتي صاف ۽ سادي گذاريندا آهن. تنهن ڪري ماڻهن جو ويساهہ آهي تہ جوڳي فرقي جي بانيءَ ڌرم ناٿ جوڳيءَ جي يوڳ ڪري موجوده تبديلي آئي آهي. ان جي ثابتيءَ ۾ ماڻهو هي روايت بيان ڪندا آهن تہ ڪڇ جي موجوده حڪمرانن جا ابا ڏاڏا سنڌ جي سمي (ٺٽي) جا ڌنار ۽ غريب ماڻهو هئا. ڪِن دينودر (Denodur) جوڳيءَ دعا ڪئي هئي ۽ پوءِ ملڪ جا راجا ٿي ويا. جيڪڏهن اهو قصو سچو آهي تہ ڪڇ جا راجپوت اصلي ٺٽي سان تعلق رکن ٿا ۽ ڪڇ وڃي پنهنجو مال چاريندا هئا. پر اسان کي ويساهہ آهي تہ اهي ڪنهن هندو راهب جي دعا سان بادشاهہ ڪونہ بڻيا هئا، پر اهڙي قسم جي تبديليءَ جي روايت ڇهن سون سالن کان هلندي پئي اچي. (1)

---

*(1) "I have since found in some manuscript papers of the late lamented Captain MC Murdo written as long since as 1819 that he formed similias condusions with my self regarding the Run of Cutch, He is treating of that part of it near Kattywar of which I ing extract is both cureous andhave not spoken, and the follow satis factory:

The Run has every appearance of the sea, having shortly with drawn from it. This is supported by the Pl: See Next Page

سنڌ متعلق مختصر ياداشت

مان هيٺ ڪئپٽن آر- ايم گرينڊلي جي لکيل مختصر ياداشت شامل ڪري رهيو آهيان. هو سن 1808ع ۾ ڪڇ جي لکپت کان سنڌڙي رستي هڪ سفارت سان گڏ سفر ڪري سنڌ جي ميرن ڏانهن حيدرآباد آيو هو.

اها مختصر ياداشت مهرباني ڪري مون کي ڏني وئي آهي. هن اختصار ۾ ڏنو ويندو تہ سنڌڙيءَ جي پسگردائي، جنهن کي مون پنهنجي بيان ۾ پاڻيءَ جي هيٺ ٻڌايو آهي، سا سڪل ڏيکاري وئي آهي. ان وقت اتي موجود پاڻي سڪي چڪو هوندو. اهو بہ ڏنو ويندو تہ ان عرصي تائين سنڌڙيءَ جو قلعو صحيح سلامت هو ۽ ڪڇ جي حڪومت جي چوڪي طور استعمال ٿيندو هو.

"اسان لکپت جي بندر کان ٻيڙين ۾ چڙهي ڪاريءَ رستي ٻيڙين کي هاڪاريو. اها ڪاري 3/4 ميل ويڪري، جهن کان اڌ ميل ٻگهي آهي ۽ اتر- اوڀر طرف کان اچي ٿي. ان کان پوءِ اها سوڙهي ٿيڻ شروع ٿئي ٿي. ٻنهي ڪنارن سان پاڻي جا تلاءَ آهن، ۽ ڪين گاهہ جا ٻوٽا ڏسڻ ۾ ڏکيو بيٺا آهن. شام جو اسان ڪناري تي پهچي لنگر هنيا. ٻئي ڏينهن ٻارهين وڳي اسان سنڌڙيءَ وٽان لنگهياسين. هيءَ ماڳ لکپت کان ٽيهن ميلن جي مفاصلي تي ۽ لکپت جي ئي حدن اندر واقع آهي. منجهس فوج جا ڪي ٿورا سپاهي رهن ٿا. هيءَ هڪ ننڍڙو قلعو آهي. ٻاهران ٿورين ڀُنگين جوڙيل اٿس. پيئڻ جي پاڻيءَ لاءِ ٻرسان ئي کوهہ موجود آهي. هن هنڌ تي ڪاي سوا ميل ڪن موڪري آهي. پار اڪرڻ لاءِ پتڻ تي ٻيڙيون موجود هونديون آهن. هتي سنڌ ڏانهن ويندڙ پاڻي انگ ۾ ججها ڪونہ هوندا آهن ۽ هن ٻب تي ڪنهن رستي جو نالو نشان بہ ڪونہ ملندو آهي. رڻ وارو سارو علائقو هن تاڏي جهڙو ٻاٻاڇو آهي. ڏينهن جو ڏاڍي گرمي هوندي آهي، جو

| Conti: from last Page | samblance and production of the neghbauring country and large stones are found on the shore several miles from the present Run of a disorption similiar to those used as anchors; They have holes bored through for the cables. On the shore at different places, are shown small ancient buildings called Dan Derees, or honses where dan or customs were collected; and in short, it is a tradition in the country, that Khor, a village two miles east of Teekir was a sea port town. About fifty years since, the work of a vessel, of a size for beyond that of any of the craft now in use in the Gulf of Cutch was discovered wawania, sunk in the mud about fifteen feet deep"
Captain M. Murdo's MS. Memoir on Kattywar, August 1815.

ساھ پيو نڪرندو آھي، تنھن ڪري ماڻھو سفر گھڻو ڪري رات جو ڪندا آھن. سنڌڙيءَ کان پوءِ ٻي منزل چوويھ ميل پري ھاوڙا (Baura) وٽ ٿيندي آھي. ان کان پوءِ رڻ جون حدون ختم ٿي وينديون آھن ۽ پيئڻ لائق پاڻي بہ ملي ويندو آھي.

سنڌڙيءَ وٽان لنگھڻ وقت اسان کي ڪيترين ئي چارڻن ڏسڻ ۾ آيون، جن مان مرد ۽ عورتون پار اڪري رھيا ھئا. سنڌڙيءَ کان 20 ميل اڳتي سفر ڪري علي بندر وٽ پھتاسون ۽ ائين وڃي پرسان ھڪ دڙي تي لنگر ھنياسين. مٺو پاڻي ويجھوئي موجود ھو. صبح جو ڏٺوسين تہ اھو ھڪ غريباڻو ۽ ڪچو ڳوٺ ھو. منجھس پنجاھي کن گھر مس ھئا. ھڪ جڏو سڏو منارو ٺھيل بہ ڏسڻ ۾ آيو. اسان درياھي ھيڙين ھٿ ڪرڻ لاءِ ڪجھ وقت ھتي ترسي پياسين. ھتي ھيڙيون بہ ڪي گھٽيون موجود ڪونہ ھيون. اسان سان گڏ آيل ھيڙين مان گھٽين کي مٿي درياھ ڏانھن ڇڪيوسين. ان ڪم ۾ اسان کي ٽي ڏينھن لڳي ويا. ان عرصي دوران اسان ھتان جي ڌرتيءَ جي ڌوڙ مان ڏاڍو تنگ ٿياسين. مينھن جيان مٿي ايتري وسي رھي ھئي، جو ڪجھ ھدائبو تہ ماڻھو اعتبار ئي ڪونہ ڪندا. ڌوڙ ۽ دوقان ۾ سج بہ چٽو ڪونہ ٿي ڏٺو. ھڪ سو گز پري رکيل شيءِ بہ نظر ڪانہ ٿي آئي. ھتان جا ماڻھو مٽيءَ جي وسڪاري ۾ ايڏو تہ مَنجي ويا ھئا، جو سندن رنگ بہ سڃاڻي ڪونہ ٿي سگھياسين تہ ڪارا آھن يا پورا.

رڻ جي مٽيءَ ۾ سنھيءَ واريءَ ۽ لوڻ جو ميلاپ ھوندو آھي. سمجھ ۾ ائين اچي ٿو تہ اڳي ھن جاءِ تي سمنڊ جو پاڻي ھوندو، سج جي گرمي ڪيس سڪائي ۽ لوڻ کي سنھو ۽ نازڪ نفيس اٽو بڻائي ڇڏيو ھوندو. رڻ جي سرحد علي بندر وٽ ختم ٿي ويندي آھي. پرسان ئي پاڻيءَ ۾ ڦٽڻ وارا ھوڙا ۽ منجھن ڦاٽل واريءَ جو پٽون پيون نظر اينديون آھن. انھن پٽن جي اوچائي ھوڙن جي قد جيتري يعني پنجن کان پندرھن فوٽ تائين ٿيندي آھي. صورتحال مان ائين پيو ڏسبو آھي تہ پاڻيءَ جو ڪوبہ واھڙ رڻ مان نڪري ٻاھر ڪونہ ويندو ۽ ھيڙيءَ جي سفر لائق بہ ڪونہ ھوندا آھن. سي واھڙ مڙي ھڪ وڏي وھڪري سان گڏجي ويندا آھن. اھو وڏو وھڪرو ھيڙيءَ جي سفر لائق معلوم پيو ٿيندو آھي. اسان بہ ان ساڻ ھيڙيءَ جو سفر ڪيو.

10 تاريخ تي اسين مٺي پاڻيءَ رستي سفر ڪيو. مٺي پاڻيءَ جي ھن چاڙھ جي موڪر 400 گز ھئي. اڳتي ھلياسين تہ اچا بہ وڏيڪ ويڪري معلوم پئي ٿي. سندس ڪنڌين ۽ ڪنارن سان واريءَ جا وڏا دڙا ڏسڻ ۾ پئي آيا. ھتي درياھ جي ھن چاڙھ کي گونيءَ جي نالي سان سڏيندا آھن.

علي بندر کان ٻارھن ميلن جي مفاصلي تي درياھ وڌيڪ ورھائجي ٿي ويو ۽ ڏاڍو سوڙھو ٿي ويو ۽ ايترو سوڙھو جو ھيڙي ھلائڻ مشڪل ٿي وئي. ڪنڌيءَ تي ڦُٽل ھوڙا لڙڪي اچي درياھ ۾ پيا ھئا، جنھن ڪري ھيڙي ھلائڻ مشڪل ٿي

وٺي. معلوم ائين پئي ٿيو ته هيءَ درياهه بجاءِ، ڪوڪهاڙ واهه آهي ۽ ڪوٽي نئاهيو ويو آهي. ڪنارا به ڪٽي هيٺ ڪٽي مٽي هئا. زمين به هيٺانهين ۽ پاڻيءَ ۾ چر لڳي پئي هئي. اسان ڪاريءَ جي منهن مان الهندي طرف لڙياسين، جنهن لاءِ چيو ٿي ويو ته اها شاخ ٺٽي ويندي آهي. هن علائقي ۾ ڪيٽيءَ جي مقصد سان ڪيترائي واهه کوٽيل هئا.

علي بندر کان ڏهه ميل پري الهندي ڪناري تي، چٽي ٿر (Chuttee Thur) (اچڙي ٿر) جي سامهون وڏي منهن سان هڪ ڦاٽ آهي، سندس هيٺي پار وڏو بند هڏل ڏسڻ ۾ اچي ٿو. سمجهه ۾ اچي ٿو ته اهو پراڻ (Phoran) درياهه آهي. ڪنهن زماني ۾ سنڌوءَ جي هڪ وڏي شاخ هو ۽ نصرپور جي پرسان وهندو هو. منهنجي خيال مطابق اهو ڏکڻ- اوپر طرف ڏئي وهندو هوندو. هتان جي گهڻن رهاڪن کي درياهه جي وهڪري متائڻ جي يادگيري آهي. درياهه جي اٿل هن شهر جي گهٽي پاڳي کي هوڙي ڇڏيو آهي. ان واقعي کان پوءِ درياهه پنهنجو رخ بدلائي ويو ۽ ان پراڻي وهڪري ۾ پاڻي تمام ٿورو اچڻ لڳو آهي. سڄيءَ سنڌ جي مٽي ئي اهڙي آهي، جو درياهه سدائين پيو ٿو پنهنجا وهڪرا مٽائي، هر سال جڏهن درياهه اٿل ڪندو آهي ته پنهنجو رخ به خير سان ڪنهن هيٺي پاسي موڙي ڇڏيندو آهي. اهڙن ڪيترن ئي واقعن جو ذڪر مان اڳ ۾ به ڪري آيو آهيان، جن کان هتان جا رهاڪو چڱيءَ ريت باخبر آهن. وهڪرن جي وڏي تبديلي ٺٽي کان هيٺ سنڌوءَ جي ڦاٽن ۾ سندن ڇاڙهن جي ڦيرين گهيرين مان به معلوم ٿي سگهي ٿي.

---

(1) See Captain Grindlay's Journal in MS.

ضميمو

اليگزينڊر برنس جي هڪ ٻئي ڪتاب ۾ سنڌ جي متعلق ڏنل معلومات

باب پهريون

سفارت جو مقصد- بمبئيءَ کان روانگي- هدايتون- گپ ۾ گتل جهاز- سنڌو- ڏاريل لُڏڙو- وکر جو شهر- پيڻ پکي- پلهڻ- نئون رواج- پيُر پنو- جوکين جو سردار- وسوسا- رمضان شريف- هندن جي حالت- ڪلان ڪوٽ جا کنڊر- ساموئي نگر- ڪينجهر- سنڌ جي اميرن وٽ- ڳالهہ ٻولهہ- حيدرآباد- پراڻا ڇاڙُو.

سال 1836ع ۾ نومبر جي پڇاڙيءَ ڌاران، هندستان جي گورنر جنرل، ارل آف آڪليند، مون کي ڪابل ڏانهن سفارت وٺي وڃڻ جي هدايت ڪئي. ليفٽيننٽ (هاٿي ميمبر) رابرٽ ليچ (Robert Leach) جنهن جو واسطو بمبئي انجنيئرس سان هو، انڊين نيويءَ جو ليفٽيننٽ جان وڊ (Jhon Wood) ۽ پرڪيول- بي لارڊ اسڪائر ايم- بي (Percival B Lord, Esqr; M.B) بہ ان سفارت جي قافلي ۾ شامل ڪيا ويا. هن مان حڪومت جو مقصد اهو هو تہ سنڌوءَ وسيلي تجارت شروع ڪرڻ لاءِ ڪا واضح حڪمت عملي جوڙي وڃي ۽ سڻن نتيجن حاصل ڪرڻ واسطي سنڌوءَ جي ڪناري پرسان ۽ اوري پري وارن ملڪن سان دوستاڻا ناتا پيدا ڪيا وڃن. اسان 26 نومبر تي خيرن سان بمبئي مان سڙهہ سنڀاليا. 6 ڊسمبر اسان کي مانڊوِ جو شاهي محلات نظر آئو. ساڳئي مهيني جي 13 تاريخ تي اسان سنڌ ملڪ جي ڪناري سان لنگر هنيا. ڊاڪٽر لارڊ، مارچ مهيني تائين اسان جي هن ساٿ سان ڪو نہ مليو هو.

سنڌوءَ ۾ داخل ٿيڻ سان، مان ليفٽيننٽ ليچ ۽ وڊ کي ضروري هدايتون ڏنيون. ليفٽيننٽ کي چيم تہ توهان هن ملڪ ۾ فوجي اهميت رکندڙ ماڳ ۽ ٿاڪ چڱيءَ ريت اک مان ڪيندا هلو ۽ ان موضوع سان لاڳاپيل معلومات قلمبند ڪندا رهو. ليفٽيننٽ وڊ کي سنڌوءَ جي وهڪري جي جاچ پڙتال ڪرڻ لاءِ چيم. ٻنهي کي اهو تاڪيد ڪيو هيم تہ جن ڪمن لاءِ ڪين مقرر ڪيو ويو آهي، انهن متعلق وڌ کان وڌ ڄاڻ حاصل ڪن. جڏهن ڊاڪٽر اسان جي قافلي ۾ شامل ٿيو تہ کيس جيالاجي ۽ جهنگلي جيوت سان لاڳاپيل موضوع حوالي ڪيو ويو. هن سفارت متعلق ڇپيل معلومات مان اهو ڏسڻ ۾ ايندو تہ مرحيات ڊاڪٽر لارڊ هڪ سچيت ۽ سجاڻ ڪامورو (آفيسر) هو. هن جيڪا معلومات قلمبند ڪئي، سا ڪا خاص اهم ڪانہ هئي پر ٿوري وقت لاءِ ڪارائتي ضرور هئي. مان اهو ضروري ٿو سمجهان

تہ پارليامينٽ اڳيان پيش ڪيل ڪاغذن ۾ منهنجي ذمي ڪيل فرضن متعلق (جن جي آءُ مٿي سَچ (اشارو) ڏئي آيو آهيان) اوهان سان احوال اوريندو هلان. هيءُ سفارت سان لاڳاپيل هڪ خشڪ موضوع بہ آهي، ان ڪري آءُ ان ڳالھ ڏانهن خاص ڌيان ڏيندس تہ جيئن پڙهندڙ ڪٿي ورچجي نہ پون. مون کي هن ڳالھ تي اطمينان آهي تہ مون عام ماڻهن کي هن موضوع تي ڄاڻ ڏيڻ واسطي فراخ دلي ڏيکاري آهي. ڪتاب جي هن جلد جو مقصد اهو آهي تہ جيئن مان هن سفر سان لاڳاپيل شخصي ۽ ٻين جي گڏيل معلومات اوهان تائين پهچائي سگهان.

سنڌ جي سامونڊي ڪناري ڇڏڻ کان ٿورو پوءِ، اتان اٺڪل ويهارو ميل ڪن ڏور سنڌوءَ جي چوڙ واري علائقي ۾ وڪر جي ضلعي پرسان، خشڪ زمين تي هڪ جهاز ڏٺوسين. معلوم ايئن ٿي رهيو هو تہ ڪڏهن سنڌس وڏا سڙھ رسن سان ٻڌل ۽ هوا ۾ پکڙيل هوندا. سنڌوءَ جي لهرين جي ليٽ ۽ چيٽ کيس بيڪار بنائي ڇڏيو هو. اهو ڪلهوڙن جي دور جو واقعو آهي، جيڪو موجوده ٽالپر گهراڻي کان اڳ ۾ سنڌ جو حڪمران هو. سنڌي هن جهاز کي ’آرمات‘ (Armat) سڏيندا آهن. هن جي ڊيگھ 70، منڍو 28 فوٽ آهي. سمجھ ۾ ايئن اچي ٿو تہ هيءُ ڪُوهي وارو جنگي ٻيڙو هو. منجهس چوڏهن ننڍين توبن لاءِ مارا ٺهيل هئا ۽ ٻہ سو انگريزي ٽن وزن کڻڻ جي لائق هو. پاڇيل واري پاسي کان پاڻيءَ جا نشان نَوَنِ فوٽن تائين هئا. اهو ٻيڙو چالهہ ٽن کٽندڙ ڏيهي ٻيڙي کان ماپ ۾ گهٽ هو. ڏسڻ ۾ ايئن اچي ٿو تہ موجوده دور ۾ استعمال ٿيندڙ ٻيڙين کان علاوه ملاح ٻين بہ ڪيترن ئي قسمن جا ٻيڙا سنڌوءَ ۾ هاڪاريندا هئا، جنهن جو مثال هيءُ خشڪيءَ تي بيٺل پراڻو جهاز آهي. ’آرمات‘ لفظ مان اسان کي معلوم ٿئي ٿو تہ هيءُ جهاز پورچوگيزن جي ملڪيت هو ۽ ’آرمات‘ Armada لفظ جي بگڙيل صورت آهي. رومن ڪيٿولڪ جي عيسائي فرقي سان لاڳاپيل صليب جو نمونو بہ مٿس اڪريل هو. پورچوگيزن 1555ع ۾ ٺٽي کي باھ ڏئي ساڙي تباھ ڪري ڇڏيو هو. منهنجو ويچار آهي تہ هيءُ جهاز ان تاريخي واقعي کان گهٽو پوءِ جي دور سان واسطو رکي ٿو. اسان ان جهاز مان ڇھ هلڪيون توبون ڪڍي ورتيون جيڪي پتل (Brass) مان جوڙيل هيون. انهن سان گڏ چار سؤخالي گولا ۽ بارود سان ڀريل سيل پڻ لڌا. جنگ سان لاڳاپيل اهو سامان اسان کي جهاز جي پاڇيل وٽ ٺهيل بارودخاني مان مليو، جنهن مان اسان کي پتو پيو ٿو تہ هي جنگي جهاز هو. هن وقت اهو اُيو ٿيو بيٺو آهي؛ سنڌس ڊيڪ منجهان لئي جو هڪ وڏو وڻ نڪري هوا ۾ لڏي رهيو آهي. هتان جا ٻيڙائتا هن کي ’نئون خريد‘ يعني نئون خريد ٿيل جهاز سڏيندا آهن ۽ اهو بہ چيو وڃي ٿو تہ هن جهاز کي گذريل صديءَ ۾ انهيءَ جاءِ تي ڇڏيو ويو، جنهن جاءِ تي هاڻي اڪيلو بيٺل ڏسڻ ۾ اچي ٿو.

مان سنڌ ۾، ڪجھ عرصو اڳ بہ آيو هوس. تنهن زماني ۾ هتان جي

حڪمرانن اسان کان سخت نفرت ٿي ڪئي پر هاڻي ڪجھ تبديلي آئي آهي، يعني هو اسان کان ايتري گهڻي نفرت نہ ٿا ڪن. تنهن هوندي بہ پنهنجي سر بچاءَ واسطي احتياط ڪرڻ ضروري آهي. اسان ساموئڊي بندرن وٽ ماڻهن سان ڏاڍيون ڪچهريون ڪيون. انهن مان ڪجھ جهونڙا بہ هئا جن پنهنجن وڏڙن کان انگريزن جا نالا ٻڌا هئا، جيڪي ڪين پوريءَ ريت ياد هئا. سندن سنڌي اچارن مان اسان پروڙي ورتو تہ انهن انگريزن جا نالا ڪئلينڊر (Calender)، بيڪر (Baker)، ارسڪن (Erskine) ۽ سمٿ (Smith) هئا. هنن اهو بہ ٻڌايو تہ ڊيهرا (Dehra) ۾ هڪ انگريز جي قبر جا نشان اڃا بہ موجود آهن. سرڪاري ڪاغذن ۾ اهو بيان موجود آهي تہ مسٽر ڪئلينڊر،اهو ماڻهو هو جنهن سن 1775ع ۾ ٺٽي واري انگريزي ڪوٺي بند ڪئي هئي. ڪاغذن ۾ هن ريت لکيل آهي تہ "اسان کي سنڌ جي حڪمران جي بي انصافيءَ جو لڳي بہ گهڻو تجربو آهي." موجوده دور جي نئين نسل جيڪي پنهنجن وڏڙن کان ڳالهيون ٻڌيون سي ڪين چٽيءَ ريت ياد آهن. جهڙيءَ ريت هتان جي حڪمرانن اسان جي پليڪار ڪئي، هتان جي عام ماڻهوءَ بہ اسان جي اهڙي ئي آجيان ڪئي. سندن دل سان گُهريل دعائون جلد ئي اگهاڻيون. هاڻي سنڌ ۾ فقط انگريزن جي ڪوٺي ڪانہ آهي، پر سڄي سنڌ انگريز شهنشاهيت جو حصو آهي.

سنڌوءَ کي مان 1831ع ۾ ڏٺو هو. هن وچ واري عرصي ۾ سندس وهڪري ۾ گهڻيون تبديليون اچي چڪيون آهن. جيتري قدر مون کي ياد پوي ٿو تہ هن جي وهڪري ۾ ڪا خاص وڏي تبديلي ڪا نہ آئي آهي، جنهنجو منڪمردو (Macmurdo) بيان ڪيو آهي. پر اهو ضرور ٿيو آهي جو سندس پاڻي هڪ چوڙ کي ڇڏي ٻئي چوڙ ۾ وڌيڪ وهڻ لڳو آهي. ان کان سواءِ چوڙ بہ ساڳين نالن وارا آهن. سن 1783ع ۾ ڪئپٽن ڊال ريمپل (Dalrymple) جيڪو بحري نقشو ڏنو آهي، تنهن مان يارهن چوڙن جا نالا بلڪل ساڳيا آهن، جيڪي مون کي ياد آهن ۽ اڄ بہ انهن ئي نالن سان مشهور آهن. پر هيءَ ڳالھ واضح ڪانہ آهي تہ گنگا درياھ جي شاخ هگليءَ ۾ هاڪاريندڙ ٻيڙن جيڏا ٻيڙا سنڌوءَ ۾ هاڪاري سگهن ٿا يا نہ. سنڌوءَ جي چوڙ وارن وهڪرن جي اونهائي اڃا بہ ايتري گهڻي آهي جو انهيءَ مان واپاري وڏو لاڀ پرائي سگهن ٿا. پر اسان جي مُلڪ سان واپار ڪرڻ واسطي جهازن جي بناوت جي ڏس ۾ گهڻو ڏيان ڏرڻو پوندو.

قاسم نالي وارو اسان جو پهريون ماڻهو هو، جنهن کي سن 1831ع ۾ 'پٽيءَ' نالي چوڙ ۾ ٻيهڻ جي اجازت ڏني وئي هئي، پر ڪيس پنهنجي ٻيڙيءَ مان هيٺ لهڻ جي موڪل ڪا نہ هئي. هاڻي هن اسان کي نوڪريءَ ۾ رکڻ جي گذارش ڪئي آهي. هن ماڻهوءَ جي شڪل ڏسڻ سان مون کي ان رات وارو ڏکوئيندڙ واقعو دل تي تري آيو، جڏهن اسان جٽ ماڻهن جي رڙين ۽ دانهن تي

پنهنجي ٻيڙين کي سنڌوءَ مان هاڪاري هيٺ هليا ويا هئاسين. قاسم کي جڏهن ٻيو پيرو ڏٺم ته ڏاڍو خوش ٿيس. ٽن چئن ڏينهن جا ٻيڙائتا به اسان سان ملڻ آيا. اڳئين سفر ۾ هو اسان سان بکر تائين گڏ هئا ۽ وري به اسان کي نوڪريءَ ۾ رکڻ جي گذارش ڪيائون. ڏينهن جي مالڪن مان هڪ جي پٽ جا نالو ابراهيم هو. اڳئين سفر دوران هو ننڍڙو ٻار هو جيڪو هاڻي وڏي ڳڀرو ۽ سگهارو جوان ٿي پيو هو. ٻيڙيءَ تان لهي جڏهن مان ڪناري تي پير رکيو ته مرڪندي اچي منهنجي ڀليڪار ڪيائين ۽ جوڙ جي اَن جي هَڙ سوکڙيءَ طور منهنجي آڏو اچي رکيائين.

ذاتي لالچ سبب هُو ڦري گهريَ سگهن ٿا. سنڌن سلوڪ ڏسي روح کي راحت رسندي آهي.

شام جو مان سنڌ جي ڪنهن نئينءَ شيءِ کي ڏسڻ لاءِ نڪتس. 'گهوڙا' ڦاٽ جي ڪناري سان هلڻ لڳس ۽ منهنجي هٿ ۾ بندوق هئي. منهنجي هڪ ساهواري تي وڃي اک کُتي. موڙ کي ڪنهن هورا ڪورا جهلي ورتو ۽ منهنجي بندوق ڏانهس تاڻيل ئي رهجي وئي. پوءِ معلوم ٿيو ته اهو ڏاريل لُڏڙو هو. جيڪو مڇيءَ کي پٺتي ڪاٺي رهيو هو. لڏڙي جي مالڪ اهو جانور اسان کي سوکڙيءَ طور ڏنو. ڪتي جيان هريل مريل هو. هيءُ بکر تائين اسان جي سفر جو ساٿي رهيو. خوراڪ جي تبديليءَ ڪري بيمار رهڻ لڳو هو. چاڪاڻ ته هن واسطي وڏي درياهه مان مڇي ماري ڪو نه ٿي سگهياسين. ان کان سواءِ اسان جي نوڪرن ۽ ٻيڙائتن هن کي چيڙائي چتو ڪري ڇڏيو هو. تنهن ڪري منجهائنس جند ڇڏائڻ تي مجبور ٿي پياسين.

'گهوڙا' ڦاٽ سان اڳتي وڌڻ لڳس ۽ ڏٺم ته 'وِڪر' کان ٻه ميل ڏور اهو ختم ٿي ويو. بعد ۾ گهوڙي تي سوار ٿي سندس ڪنار سان هلندو وڃي سنڌوءَ جي مکيه وهڪري وٽ پهتس. هيءَ ڳالهه ڌيان طلب آهي ته مان 1831ع ۾ هن ڦاٽ سان هاڪاريو هو. پر سالياني چاڙهه ڪري منجهس مٽي ۽ لٽ وهندو ويو ۽ ان ڪري هيءَ تبديلي ٿي هئي.

اسان 24 ڊسمبر جو 'وِڪَر' کان الله واهي ڪئي ۾ 'سيئام' (Seeam) واري ڦاٽ ۾ داخل ٿياسين. منجهس پاڻي ججهو هو. هن ڦاٽ مان اسان پورا ٻه ڏينهن هاڪاريو. سندس ڪنڌين تي ڏاڍو جهنگ ڏسڻ ۾ آيو. صبح جو اسان کي ڪٽڇين جون ٻوليون ٻڌڻ ۾ آيون. سنڌن لاٽ هوبهو يورپ جي چنڊول جهڙي ۽ مينهن جي ڳڇين ۾ ٻڌل چڙن جي چونگار جيان هئي. لَين جي جهنگ مان گهمندي سنڌن مٺڙيون ٻوليون ٻڌي ڏاڍو محظوظ ٿياسين. هتي اسان ڀيڻ (Pelican) پکي ڏٺو. جنهن اسان جي جهنگلي جيوت واري علم ۾ واڌارو ڪيو. سنڌوءَ جي چوڙ واري علائقي ۾ هيءُ پکي پاليو ويندو آهي. سندس قد چار فوٽ ۽ هڪ چيڙي کان

بي چيڙي تائين سندس پرن جي ماپ اٺ يا نوَ فوٽ هئي. اٺ پکيءَ کان پوءِ هيءُ ٻئي وڏي پکي آهي ۽ هن جهڙو پکيُ مان ڪٿي ڪو نه ڏٺو. ايراني نار ۽ ڳاڙهي سمنڊ جو پيڻ پکي رنگ جو اڇو ٿيندو آهي. پر سنڌ جو هيءُ پکي ڪجھ ڀورو ٿيندو آهي. هيءُ پکي ڏکيائيءَ سان ڪائي سگهندو آهي. مڇي ڏٻس ته سڄي ساري ڳهي ڇڏيندو.

ڪنارن سان گهمندي اسان ڳوٺن ۾ لنگهي وياسون، جن کي هتان جا ماڻهو 'راڄ' سڏيندا آهن. ڳوٺن جا رهواسي، اسان جي ويجهو اچڻ تي پنهنجا ڏنڊا ڏاڙهي ڇڏي اسان سان ملڻ ٿي آيا. سندن منهن تي خوشيءَ جي مرڪ تري رهي هئي. اسان سان ڪن جڏهن اڏامندي ڪانوَ کي ماريو ٿي (جيڪو ڏکيو ڪم ڪو نه هو) ته اسان کي چيائون ٿي "اوهان حاڪم يا بادشاهه آهيو." جتن جي مٿن تي وڏا گول پٽڪا ٻڌل هئا. طبيعت ۾ ڌيرج وارا، ڏاڍا ۽ سباجهڙا هئا. دل ٿي چيو ته جيڪر برش کڻي سندن تصوير ٺاهجي. پنهنجي پورهئي ۾ اورچ، ڪانن جي ڪم ۽ ڪارن جوڙڻ ۾ پڙ. لاءِ جي چهن مان ڪارا ٺاهين. انهن چهن مان ڪڙون ۽ پٽرون جوڙي پنهنجين ٻيڙين ۾ اهڙي جوڙ ڪن، جو سندن ٻيڙيون پاڻيءَ کان بچيل ۽ آرام واريون ٻڌجي پونديون آهن. اسان هڪ ڳوٺ مان پنهنجي ٻيڙائتن واسطي ٻه ڏڙيون مڇي خريد ڪئي، جيڪي انگ ۾ اسي هيون. اهي سڀ فقط هڪ رپئي ۾ مليون. مڇيءَ جي ونڊ ورهاست به ڏاڍي ڏکي پئي لڳي. مڇيءَ جون ٻه ڍيريون ڪيون ويون، هڪ ٽياڪڙ مختلف ماپن جا ٻه پتر کڻي ڪٽا ويا. اهڙيءَ ريت هر ڌر کي پنهنجي ڀاڱي جي ڍيري ملي. هر هڪ ڍيريءَ جا ٽي ڀاڱا ڪيا ويا. وري ٻه ٽياڪڙ ڪٽا وجهي مڇيءَ جي ورهاست ڪئي. اهڙي نمونيءَ سان نيٺ مڇي وڃي ديگڙي داخل ٿي. مهاڻن مڇيءَ جا چلر ڪهاڙيءَ سان ٿي لاٿا جيڪا ڏاڍي تکي هئي. چلر به ڏاڍيءَ مهارت سان لاٿائون، ان مڇيءَ کي ڏنيرو ٿي سڏيائون.

اسان سنڌوءَ جي مکيه وهڪري ۾ داخل ٿياسون، جيڪو ٻلهڻ جي قلابازين ڪري جڻ سچاپرو لڳو پيئو هو. هيءُ سنڌوءَ جو مشهور جانور آهي، جنهن کي مان فقط هڪ ڀيرو جيئرو پڪڙي سگهيو آهيان. شهنشاهه بابر هن جانور کي 'پاڻيءَ جو سوئر' سڏيو آهي ۽ سدائين پاڻي سان کيڏندو رهندو آهي ۽ فيل ماهي (Cetacea) قسم جي جانورن جي گهراٽي بسان لاڳاپو رکي ٿو. ان وقت سنڌوءَ جو گرميءَ جو درجو (ڪوسائي پد) 58 ڊگريون ۽ سندس هڪ ننڍڙيءَ شاخ جو گرميءَ جو درجو 62 ڊگريون هو.

سنڌي مهاڻا جنهن ڌيرج ۽ اعتماد سان هن مهان ۽ سگهاري سنڌوءَ مان پنهنجون ٻيڙيون هاڪاريندا آهن، سو سيلانين ۽ مسافرن کي ڏاڍو پلو لڳندو آهي. سنڌوءَ جي ڪنهن به ڀاڱي ۾ جتي ٻيڙيءَ ڇڪڻ جي ضرورت پوندي آهي ته ٻيڙيءَ جو مالڪ يا ميربحر پنهنجي همراهن کي "شاباس بهادرو! پهلوانو" جهڙي

همٿائيندو آهي ۽ سفر ختم ٿيڻ تي سندن ڏاڙهين کي نئين سر ڪاري ڪرڻ لاءِ ڪيس وٺي ڏيڻ جو وچن ڪندو آهي. حقيقت اها آهي تہ هيڙي هاڪارڻ ڏاڍو ڏکيو پورهيو آهي، اهو ايئن هوندو آهي جو جڻ سنڌوءَ بدران ڪنهن سگهاري ويريءَ سان وڏي ويڙهاند ڪرڻي هوندي آهي. هڪ واهڙ جي ڪنڊ اڪرندي هڪ هيڙي وڃي زمين سان لڳي، پاڻيءَ جي لهر پنج ڇهہ انچ مس اٿي. اِهو ٿاڪ ڪناري کان پنجاه گز کن پري هو. پوءِ اها هوريان هوريان سرڪندي وڃي ڪناري سان لڳي. هتي هيٺين علائقن ۾ پاڻيءَ جي هوڙان هوڙ لڳي پئي هوندي آهي، اهڙي قسم جا واقعا ڪي اتفاقي ڪونہ ٿيندا آهن، پر اهي فطري طور ٿيندا رهندا آهن. اچرج جي ڳالهہ اها بہ آهي تہ سنڌي هيڙيءَ ۾ استعمال ٿيندڙ ڪاٺ بہ مصر جيان ٻاهران گهرايو ويندو آهي. مصر ۾ اهڙو ڪاٺ شام منجهان ۽ سنڌ، هندستان مان گهرائيندي آهي. ٻنهي ملڪن ۾ ٻين هڪ جهڙاين سان گڏ هڪ هيءَ بہ هڪجهڙائي آهي.

31 ڊسمبر، اسان پير پٺي کان ست ميل کن پري، 'نور ڪنڊا' نالي هڪ ڳوٺ ويجهو لنگر هنيا. پرسان ئي ڪمند جي پوک هئي. فصل کي هڪ جُنگ (ٻن نارن) وسيلي پاڻي ڏيئي رهيا هئا. هڪ نار ۾ اٺ ۽ ٻئي ۾ ڏاندن جي جوڳ ٻڌل هئي. ٻنهي نارن جي وهٽن کي هڪ ماڻهو هڪلي رهيو هو. جانورن جي اکين تي اکيا ٻڌل هئا. جيڪڏهن سندن اکيون کليل هجن ها تہ ڪين هڪلڻ ۾ وڏيڪ ڏکيائي ٿئي ها. سنڌ جا ماڻهو ڪمند مان ڳڙ ۽ مٺائي کان سواءِ ٻي ڪا شيءِ ٺاهي ڪو نہ سگهندا آهن. اسان پير پٺي جي مزار جي زيارت واسطي وياسين، جيڪو درياه جي ڪناري کان پري هو. هر ٽڪريءَ تي ڪيترين ئي مزارن جو هڪ مچلو ڏسڻ ۾ آيو، جيڪو سنڌوءَ جي هڪ ڦاٽ 'بگهياڙ' جي ڪنڌي مٿان هو. اوسي پاسي وارو علائقو گهاٽن لوڻن سان ستيو پيو هو. هيءُ ماگهہ ياترا جو هڪ آستان آهي ۽ اٺ سو سال پراڻو آهي. هندو ۽ مسلمان بنا ڪنهن متيد جي هتي ايندا رهندا آهن. ٻوٽ لاهڻ کان پوءِ اسان کي اندر وڃڻ جي موڪل ڏني وئي. اتان جي ماڻهن اسان سان تمام سهڻو ورتاءُ ڪيو. هڪ نرار جي ڇت تي مون 'هينري ايلمر 1809ع' جا لفظ لکيل ڏٺا. هيءُ مسٽر هئنڪي سمٿ (Mr. Hankey Smith) جي نائبن مان هڪ هو، جنهن کي بعد ۾ اسان جي حڪومت پاران ايران ۾ سفير مقرر ڪيو ويو هو. پير پٺي جي ماڳن وٽ بگهياڙ ۾ ججهو پاڻي بيٺو هو. اهو هن ڳالهہ جو هڪ چٽو دليل هو تہ ڪجهہ عرصو اڳ هن سنڌوءَ جي هڪ ڦاٽ جي حيثيت ورتي هئي ۽ سندس پاڻي ڍنڍ جيان بيٺل هو. سنڌوءَ جو مکيہ وهڪرو هن ڦاٽ جي مُنهن جي اوسي پاسي واريءَ جا ڍها ڇڏي ويو هو، جنهن ڪري منجهس پاڻي اچڻ بند ٿي ويو هو، ۽ وري اهو بہ چيو وڃي ٿو تہ گذريل سال چوني سان لڏيل هيڙا هن ڦاٽ وسيلي مالا کان سمنڊ تائين پهتا هئا.

نئين سال واري ڏينهن اسان ٺٽي پهتاسين. ڏسڻ ۾ ايئن پئي آيو ته درياه هن شهر جي ويجهو ايندو ٿي ويو ۽ ايئن ٿي لڳو ته هلندڙ صدي جي پڇاڙيءَ تائين هن شهر جيَ بلڪل ويجهو وهڻ شروع ڪندو. منهنجو سياسي حريف سيد ذوالفقار شاه، جنهن لاءِ مون کي اميد هئي ته هو اچي منهنجي آجيان ڪندو، سو منهنجي ٺٽي پهچڻ کان هڪ هفتو اڳ وفات ڪري ويو هو. هن جي چوڻ تي مان بمبئيَ مان هن لاءِ ميڻ بتيون آنديون هيون، پر هاڻي ڪيس قبر جي ڪاريءَ هاٺ ۾ نه سج جي سهائيءَ جيُ لوڙ هئي ۽ نه ڪنهن ميڻ بتيءَ جي لاٽ جي ضرورت هئي. مان هن ايشيا جي هڪ ذهين ۽ ڏاهي ماڻهوءَ سان، موجوده وقت جي بدليل سياسي حالتن ۾ ملڻ ٿي گهريو. مون کي اميد هئي ته ماضيءَ جي هن عظيم شهر جي تباهي متعلق ڪانئس ڪارائتي معلومات ملندس. هن مرحيات سيد بدران هتان جي نواب ۽ سندس نوڪر منهنجي آجيان ڪئي ۽ شهر ڏانهن وڃڻ لاءِ منهنجو سڳر سونهون ٿيو. اسان سادي نموني شهر ۾ داخل ٿياسون. ماڻهن وڏي آواز سان دنيها هٽي اسان جي پليڪار ڪئي ۽ اسان کي گذارش ٿي ڪئي ته اسانَ اچي هن "زبون حال شهر کي ٻيهر آباد ڪريون". هڪ ماڻهوءَ اسان کي رڙ ڪري چيو ته "هن ويرانيءَ ۾ ڇا ٿا ڏسڻ چاهيو؟ هي شهر انگريزن جي حڪمرانيءَ هيٺ وڏي ترقي ڪندو." ٻين چيو ته هتان جا حڪمران انڌا آهن. هڪ عطر فروش اسان کي عطر خريد ڪرڻ لاءِ چيو. هن ٻڌايو ته هاڻي هن شهر ۾ عطر خريد ڪرڻ وارا رهيا ئي ڪو نه آهن. هن اسان کي ڪوڙو منهن ڪري ٻڌايو ته خشڪي يا پاڻي واري رستي سان حيدرآباد کان ڪراچي تائين غريبن وٽ ته ڪا به شيءِ ڪانه بچي آهي. اڳي جيڪي سکيا ستابا ۽ ڌن وارا هئا تن وٽ به اڌ موڙي وڃي بچي آهي. 1831ع کان پوءِ مَريءَ (ڪالرا) ٺٽي کي ويران ڪري ڇڏيو هو. سڄيءَ سنڌ ۾ اهو عام خيال آهي ته هيءُ شهر هڪ ترائي ۾ جوڙيل آهي ۽ اڳهاين وارو ماڳ آهي. ڪُوهن ۽ درياه جو بيٺل پاڻي به گندو آهي. چوڌاري پاڻي بيٺل هوندو آهي. سياري جي رت ۾ صبح جو ڌُنڌ ۽ ڪوهيڙي ڪري بيماريءَ پئي لڳندي آهي.

جوکين جو سردار ڄام مهر علي خان اهو ماڻهو هو، جنهن اسان سان پهرين ملاقات ڪئي. هيءُ ٺٽي جي اوله ۾ جابلو علائقي جو رهاڪو هو. سندس ذات جا ٻيا ماڻهو ڌاڙ هئا ۽ هڪ ماڳ تي ٽوٽي ٽي ڪو نه ويهندا هئا. هن اسان جي پهريداريءَ لاءِ پنهنجا ماڻهو ڏنا. ڄام مهر علي سگهارو ۽ وڏيءَ عمر وارو هو. سندس ڏاڙهي ميندي‌ءَ سان رتل هئي ۽ هو ڏسڻ ۾ جهنگلي ۽ جٽ ٽي لڳو. جڏهن اسان سنڌيءَ جا به ٽي غلط سلط لفظ ساڻس ڳالهايا ته هو ڏاڍو خوش ٿيو. هيءُ جوکين جو سردار هو پر سندس لقب "ڄام" هندن وارو هو. جڏهن هو موڪلائڻ لڳو ته اسان کيس ڪجھ دوائون ڏنيون ته هن نه فقط اسان جا ٿورا مڃيا پر اسان جو هڪ سچو ساٿي بڻجي پيو. هن ڳوٺ پهچي اسان جي رهبريءَ لاءِ پنهنجا ٻرن

ڪيِ ماڻهو موڪلي ڏنا. اهي ڏسڻ ۾ جهنگلي ٿي آيا، سنڌن وار وڏا هئا، پر نمڪ حلال ۽ فرمانبردار هئا. منهنجي هن بيان ڪان، ڪتاب ۾ ڏنل پيروز جي تصوير وڌيڪ واضح آهي. انهن ماڻهن سان گڏ جام صاحب اسان ڏانهن شڪار ڪيل هڪ هرڻ به موڪلي ڏنو، جيڪو هڪ گهوڙيسوار جي هني سان هٽل هو. ان جي بدلي ۾ اسان ڏانهنس ڪجھ بارود موڪلي ڏنو ته جيئن هو پنهنجي شڪار واري شغل جاري رکي. ٿوري وقت ڪان پوءِ اسان ڪيِ پرکي ڏٺو ته هو سٺا نشاني باز ڪو نه هئا. نوي گزن جي فاصلي تان شيشي جي بوتل کي چُٽڻ ۾ ڪير به سوپارو ڪو نه ٿيو. فاصلي کي ڪجھ گهٽايو ويو پر پوءِ به نتيجو ساڳيو رهيو. هنن اسان کي ٻڌايو ته جيئن ته هو مڪي واري ڏس ڏانهن بندوقون جوڙي رهيا هئا، تنهن ڪري ڪُسي پئي ويا، پوءِ نشانا اوله بدران اوپر طرف رکيا ويا، پر پوءِ به نتيجو ساڳيو رهيو. سنڌن اهڙن اجاين وهمن ڪري اسان کلي رهيا هئاسون. هنن جهنگلي ماڻهن پنهنجي هَٺَ سڌي جي لقاڙ ۽ ٻٽاڪ ٿي هنئي پر پوءِ جڏهن نشاني چٽڻ ۾ سوپارا نه ٿيا ته شرم وچان سنڌن حالت ڏسڻ وٽان هئي. مان سمجهان ٿو ته سنڌي گهٽي قدر لهاڙي آهن. ڏهن ٻارهن گهرن جي هڪ ننڍڙي ڳوٺڙي کي هو شهر سڏيندا آهن. جڏهن اسان جا نَوَ ڏھ ماڻهو گڏجي گهميا ته ان ٽولي کي لشڪر ٿي ڪوٺيائون. هن وڏي سفر ۾ هنن جوکين کان سواءِ ڪجھ عرب ۽ ڪَڇَ جا ميانا (Myana) (مهاڻا) ڏاڙيل به اسان سان گڏ هئا. ڪڇ رڻ جا رهاڪو ۽ سنڌ جا جابلو ماڻهو اسان جا پرجهلا هئا، تنهن ڪري اسان کي ڪنهن دشمن جو الڪو ڪو نه هو. پهريدارن جي اهڙي جوڙجڪ اسان کي پنهنجي يادگيرين لاءِ هيءُ موضوع مهيا ڪري ڏنو ته برطانيا جو هندستان ۾ ڪيڏو نه وڏو ڏاڪو آهي.

ٺٽي شهر ۾، اسان سان مُلن جو جهجهو انگ اچي مليو. اسان جي تقاضا ڪرڻ تي وڪري لاءِ ڪتاب ڪٺي پهتا هئا. انهن ڪتابن ۾ مون کي ’چچ نامو‘ ۽ ’تحفه الڪرام‘ ڏسڻ ۾ آيا، جيڪي سنڌ جي تاريخ جا مشهور ڪتاب هئا. پر سنڌن ڪتابن جي ڍير مان گهڻن جو واسطو قرآن جي تفسير ۽ شرح سان هو. انهن مان ڪجھ نماز ۽ شاعريءَ سان به لاڳاپيل هئا. جيڪڏهن انهن ڍيرن مان ڳولا ڪجي ها ته ڪجھ قيمتي ڪتاب ملي وڃن ها. اسان واري ساٿ جو سونهون مرزا گل محمد نالي هڪ شخص هو جيڪو مرزا علي ترخان جي پيڙهيءَ مان هو. ان وقت هو ڪنگلو هو پر وٽس شاهه جهان بادشاهه طرفان مليل ڪي فرمان موجود هئا. هن شهر ۾ علم ۽ ادب تباهه، واپار وڙو ختم ۽ آدمشماري نه هئڻ جي برابر وڃي رهي آهي. اسان رمضان واري عيد تي ٺٽي ۾ موجود هئاسين. عيد نماز تي عيدگاهن ۽ مسجدين ۾ نمازين جو انگ ٻن هزارن کان مٿي ڪونه هو. سنڌ ۾ اهڙن موقعن تي هندو ٻاهر نڪري ساهُ ڪو نه ڪندا آهن. جيڪي ڪجھ مان

اڪئين ڏٺو ۽ ان کان پوءِ پڇيا ڳاڇيا بہ ڪيم، جنهن مان مون کي پرو پيو تہ هن شهر جي ڪل آدمشماري اٺ يا ڏهہ هزار کن آهي ۽ شهر ڏينهون ڏينهن ناس ٿيندو پيو وڃي.

گوبند جو پاءُ، آسومل هڪ هندو، جيڪو پنهنجن پائي بندن ۾ ڏاڍو ذهين آهي، سو هن شهر (ٺٽي) جو بڙک واپاري آهي، هو اسان وٽ لنگهي آيو. ڏاڍو سلجهيل ۽ مانائتو ماڻهو ٿي ڏٺو. ڪيس پنهنجي ماتر ڀومي جي هن وڏي ۽ وسندڙ شهر جي ويرانيءَ تي ڏاڍو ڏک هو. اشارن ۽ ڪناين ۾ ڳالهائيندي، هن چيو تہ "واپاري ۽ هاري ناري سنڌ جي اصلي مڙي آهن ۽ اها مٽي تيستائين زرخيز نہ ٿي سگهندي، جيستائين ان کي واپار جي پاڻيءَ سان آباد نہ ڪيو ويندو."

هتان جي هندن جي حالت سندن ئي بيانن مان پڌري پٽ ظاهر ٿيندي آهي. اسان ٺٽي ۾ ئي موجود هئاسون جو هندن جو هڪ چريو پرلوڪ پڌاري ويو. مسلمانن دعويٰ ڪئي تہ هن جو لاش دفن ڪرڻ لاءِ سندن حوالي ڪيو وڃي. تنهن تي هندن ٻوڙي اچي ٺٽي جي گورنر جو در جهليو. ڪن مسلمانن پنهنجي راءِ جو اظهار ڪندي چيو تہ مرحيات جڏهن جيئرو هو تہ ڳارين ڏيڻ ۽ پٽ پاراتا ڪرڻ سان گڏ هن ڪيترا پيرا پاڪ نالا بہ اچاريا هئا ۽ قرآن جي آيتن سان دليل ڏنائون تہ هو مسلمان هو. گورنر ان چريي هندوءَ جو لاش مسلمانن کي ڏياريو، جن کڻي وڃي ان کي مسلمانن جي قبرستان مڪليءَ ۾ دفن ڪيو. اسان جي پهچڻ کان مهينو اڳ ۾ هڪ هندو عورت پنهنجن ٻن ٻارڙن سان مسلمان ٿي وئي هئي. اڙهن مهينا کن اڳ پرسان ڪنهن ڳوٺ جي هڪ هندوءَ کي ان ڏوهہ ۾ زوريءَ مسلمان ڪيو ويو هو جو سندس پاءُ کو ڏوهہ ڪري لڪي ويو هو. اهو بہ چيو وڃي ٿو تہ هندو گهڻو ڪري پنهنجي رضا خوشيءَ سان اسلام قبول نہ ڪندا آهن. مان اهو هندن جي تصديق جي آڌار تي چئي سگهان ٿو. هندو، مسلمانن جي پاڪ نالن وٺڻ کان ڏاڍو ڪيٻائيندا آهن. ٺٽي الهيار جا واپاري، هن شهر کي رڳو ٺٽو چوندا آهن ۽ 'الهيار' چوڻ کان لهرائيندا آهن. هتي هندو عيد جي خوشين ۾ شريڪ ڪو نہ ٿيندا آهن. هندستان ۾ وري اها حالت آهي جو مسلمان کان وڌيڪ هندو عيدن جون خوشيون ڪندا آهن. هنن پنجن ڇهن سالن جي عرصي دوران زبردستيءَ مسلمان ڪرڻ جو وڏو واقعو ٿي گذريو آهي. ڪراچيءَ جي هڪ مشهور واپاريءَ هوتچند کي سندس مرضيءَ خلاف زوريءَ مسلمان ڪيو ويو. هن واقعي کان پوءِ هو ڪڇ ڏانهن ڀڄي ويو ۽ پنهنجي گهراڻي سميت لکپت ۾ رهڻ لڳو آهي. سندس اولاد هن سان گڏجي ماني ڪو نہ کائيندو آهي، ونس ملڪيت ۽ ڌن تہ گهڻو آهي، پر سندس هندو جاتيءَ وارا ڪيس اڳين حيثيت ڏيڻ لاءِ تيار ڪو نہ آهن.

ٺٽي جي قدامت اسان کي هميشہ پاڻ ڏانهن ڇڪيندي رهي آهي. اسان بہ

اتي پهچي پڇا ڳاڇا ڪاڻ وبسلا ڪو نہ وبناسين ۽ پهريائين ’ڪلان ڪوٽ‘ ڏسڻ وياسين. هي قلعو ان ساڳيءَ ٽڪريءَ تي جوڙيل آهي جتي مڪليءَ جا بيا شاندار مقبرا ٺاهيل آهن. ڏسڻ ڪان پوءِ مون کي ايئن لڳو تہ هيءُ ٽاڪ پراچين ٺٽي سان لاڳاپو رکي ٿو. ڪلان ڪوٽ جي معنيٰ آهي وڏو قلعو، جيڪو ٽڪريءَ جي متاڇري تي اڏيل آهي. سندس ڊيگھ مٿڻ ميل ۽ ويڪر پنج سو گز کن ٿيندي. هن جي شڪل صورت ڏڪڻ– اولھ جي پاسي ڪان سواءِ چوڪنڊي آهي. ان طرف ڪان ڪجھ ٻاهر تي نڪتل آهي. ان ٽڪريءَ جي متاڇري تي چوڌاري قلعي جي ڀت ڦيريل آهي، جيڪا ڪچي آهي ۽ ٻاهرئين پاسي ڪان پڪيون سرون ٿڦيون ويون آهن. قلعي جي اندر گهٽين جا اهڃاڻ محسوس ڪري سگھجن ٿا. هڪ زبون حال ويڪري مسجد بہ ڏسڻ ۾ ايندي، جنهن جي اڏو هڪ ڦوهاري جا نشان بہ نظر ايندا. اتي گهمندي اسان کي ايئن محسوس ٿيو تہ زمين هيٺان ڪو تہ خانو آهي. هڪ پاسي ڪان اسان کي سڙي ڪوئلو ٿيل ڪڻڪ ملي. اتي ڪجھ سرون بہ ڏسڻ ۾ آيون جيڪي گھٽي باھ ڪري جلي ٻوهڻ جي شڪل اختيار ڪري ويون هيون. ڪلان ڪوٽ ٺٽي جو هڪ قديم قلعو آهي. اولھ پاسي ڪنهن وستيءَ جا کنڊر ڏسڻ ۾ ايندا. پر ٻين طرفن ڪان هن جي چوڌاري هڪ وڏي ڍنڍ نظر ايندي، جنهن کي اوپر طرفان وهندڙ سنڌوءَ مان هڪ ڪوٽيل واھ وسيلي ڀريو ويندو هو. هن ڍنڍ جي هڪڙي پاسي هندن جي پوڄا جا ڪيترا آستان نظر ايندا، جيڪي ٽڪري ۾ قدرتي ڏارن جي صورت يا هٿرادو جوڙيل گفائن جي شڪل ۾ آهن. هيءَ ٽڪري شڪل ۾ گول ۽ ماکي جي ماناري جيان سوراخن واري آهي. منجهس سيون ڪوڏ يا سنک جام پيا ڏسڻ ۾ ايندا. منجهس غارون بہ جام آهن. هن ڍنڍ مان ڪير بہ مڇي ڪونہ ماريندو هو. چياڪاڻ تہ هي ماڳ ٺٽي جي هندن واسطي هڪ تيرٿ هو، جتي مهيني ۾ بہ ڀيرا اچي باسون باسيندا ۽ سکائون ڏيندا هئا. ڇا اهو ئي سنڌ جو ديبل آهي، جنهن جي لهڻ واسطي قديم آثارن جا کهڻگهرا، اتو ٻڌي وڌ کنجي سدائين ووڙيندا وتندا آهن؟ پر حقيقت اها آهي تہ هتي اهڙا ديول يا مندر ڪونہ آهن. پر سڄيءَ سنڌ ۾ اهڙي ڪا بہ ديول ڏسڻ ۾ ڪانہ ٿي اچي، جنهن جي نسبت سان اڄ تائين هن علائقي کي ديول جي نالي پنيان سڏيو ويندو آهي. ڪجھ وقت اڳ جڏهن مان بمبئي ۾ هوس تہ مسقط ۾ مقرر ٿيل اسان جي گماشتي اسان ڏانهن هڪ خبر لکي رواني ڪئي هئي تہ مسقط جو امام رنجبار تي حملو ڪرڻ چاهي ٿو. تنهن ڪري هن فوجي سپاهي ڀرتي ڪرڻ واسطي ديول ڏانهن پنهنجا ماڻهو موڪليا آهن. اهڙي فوج ڀرتي ڪرڻ جي اجازت واسطي سنڌ جي حڪمران کي گذارش ڪئي آهي. ڪلان ڪوٽ جنهن صورت شڪل ۾ اڄ موجود آهي، تنهن مان ڏسجي ٿو تہ سندس اڏاوت اسلامي دور ڪان اڳ جي ڪا نہ آهي. معلوم ايئن ٿئي ٿو تہ ٺٽي شهر جي بنياد رکندڙ حڪمران

ان ماڳ کي چونڊي اتي قلعي جي اڏاوت شروع ڪئي هوندي. قلعي جي کنڊرن ۾ موجوده ٺٽي شهر جي وچ تي ڪي به قديم آثار نظر ڪونه ايندا ۾ ٽن ميلن جي دائري اندر ٺٽي قِـٽل قلعي جا دڙا آهن. شهر جي اتر پاسي اهڙا کنڊر موجود آهن، جيڪي هين پاسن جي کنڊرن کان نرالا آهن ۾ هتي پٽن جا اهڃاڻ به نظر اچن ٿا. چيو ويندو آهي ته هن ماڳ تي سومرن ۾ سمن جو هڪ قلعو اڏيل هو. ٺٽي کي اجان تائين 'نگر' جي نالي سڏيو ويندو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي وڏو شهر. مون کي شڪ آهي، جنهن جو مون الائي ڪٿي اظهار به ڪيو آهي ته هنن ماڳن تي مينا نگر نالي هڪ شهر آباد هو.

ٺٽي کان ڏکڻ- اولهه طرف ۾ ڪلان ڪوٽ جي سَر اتر، اسان کي ساموئي نگر جا پراڻا پڊ ڏسڻ ۾ ايندا، جنهن لاءِ چيو ويندو آهي ته موجوده ٺٽي کان اڳ ۾ هيءُ شهر آباد هو. اتي هاڻي فقط اٺ ڏهه گهر وڃي رهيا آهن، جيڪي شاهه جيئند جي مقبري جا مجاور آهن. هتان کان ٿوري پنڌ تي سنڌوءَ مان، ساجي طرف تي، پهريون ڦاٽ 'ڪلري' ڦُٽي نڪري ٿو. جيڪڏهن منجهس پاڻي تار هوندو آهي ته ٺٽي کي الڳ ڪري ڇڏيندو آهي. سندس پاڻيءَ تي پوکي راهي ڪاڻ ٿيندي آهي ۽ ايئن اڪارڻ ٿي ويندو آهي. مڪلي ٽڪري جي حد، ساموئي نگر وٽ ختم ٿي وڃي ٿي. هيءُ شهر سمن اڏايو هو. سندن مقبرا به هتي ئي اڏيل آهن. ڪراچي- ٺٽي واري رستي تي موجود پنيور جو شهر، ساموئي شهر جو همعصر چيو ويندو آهيٰ. ساموئي ۾ ٺٽي شهر جي وچ تي سيدا (Sida) جا کنڊر آهن، جتي پڻ هڪ مزار ڏسڻ ۾ ايندي آهي. ان بابت هڪ روايت مشهور آهي ته هندو هتي ڪاغذن کي ڏن ۾ بدلائي ڇڏيندا آهن ۽ جيڪڏهن ان تي ڪنهن جي نظر پئي ته اها دولت ڏرتيءَ ۾ گم ٿي ويندي آهي.

برهمڻ آباد نالي ڪو به شهر ڳولي لهي ڪو نه سگهيو آهيان. ڪيترا سنڌي چوندا آهن ته ان پراڻي شهر جون سرون روهڙيءَ جي جاين ٺاهڻ ۾ ڪم آنديون ويون آهن. بين جو خيال آهي ته ان نالي سان شهر هالا يا خداآباد جي پرسان هوندو هو. ٿر واري علائقي ۾ 'بهمينا' نالي هڪ پراڻو شهر آهي. ڪاڪ نالي بيو پراڻو شهر عمرڪوٽ پرسان هڏايو وڃي ٿو. موجوده شهر ٺٽي پرسان، ڪي قديم ماڳ موجود آهن. مڪلي ٽڪريءَ تان پنڊ پاهڻ ٿيل مٽين جيان ڪي پٿر پوئي تسبيحون تيار ڪيون وينديون آهن. منهنجي خيال موجب لس بيلي طرف 'پيس' جي بج ۾ سوراخ ڪري تسبيحون جوڙيون وينديون آهن. اهي داڻا عميق جيان لڳندا آهن. هنگلاج ڏانهن ويندڙ هندو ياتري هن قسم جي واپار کي جڻ ته هٿي ڏيندا آهن. مڪلي ٽڪريءَ تي موجود ڪلاڪوٽ ۾ ڪالڪان ديويءَ جو تيرٿ آهي. موجوده دور واري قِـٽل شهر ٺٽي ۾، اڄ به برهمڻ جا پنج سو گهر آباد آهن، جنهن مان اسان کي پتو پوي ٿو ته هي شهر ڪنهن زماني ۾ هندن جو پوتر

آستان هو. ڪو بہ ماڻهو اسان کي ديبل سنڌي ۽ برهمڻ آباد متعلق ڪا بہ معلومات ڪو نہ ٿو ڏئي پر انهن متعلق اندازا ۽ تخمينا ڪيي سگهجن ٿا.

هتان جي قديم آثارن مون کي هتي گهڻو ٽڪائي ودو آهي. مان، سمن ڄامن جهڙوڪ ڄام نندي، ڄام تماچي جي خوبصورت مزارن جو ذڪر اڳ ۾ ڇڏي، ايترو ضرور چوندس تہ اهي ڏاڍا سهڻا آهن ۽ هاڻي وري پنهنجي سفر ڏانهن موٽون ٿا.

سنڌ جي اميرن، ٺٽي جي گورنر معرفت پنهنجي دلين جي ڳالھ هڏائي هئي تہ هو اسان جي اوسيئڙي ۾ ڏاڍا ماندا وينا آهن. ڇاڪاڻ تہ شڪار جي موسم گذري رهي هئي. سندن مرضي هئي تہ اسان بہ ساڻن گڏجي شڪار ڪريون. پهريائين مون اهو خيال ڪيو تہ جيڪي ڪجھ هو لهڻن، انهيءَ کان وڌيڪ ڪين اهميت نہ ڏيان، اهي ماڻهو اها ڳالھ سمجهي ئي ڪونہ ٿي سگهيا تہ اسان ڪهڙي سبب ڪري ٺٽي ۾ گهڻو ترسي پيا آهيون. حڪمران گهراڻي جي ڪنهن هڪ بہ ماڻهوءَ ڪهي اچي ٺٽي جا اهڙا خوبصورت ماڳ ڏٺائي ڪو نہ آهن، توڙي جو اهي سنڌ جي راڄڌاني کان فقط 56 ميلن جي پنڌ تي آهن. اسان ٻارهين جنوريءَ تي ٺٽي کي الوداع چئي سفر تي اسهياسين.

'هيلايا' پهچي اسان ٻيڙين مان لهي پياسين ۽ خشڪيءَ رستي ٽي ميل سفر ڪري ڪينجهر ڍنڍ تي پهتاسين. هيءَ ٽن ڍنڍن مان اها هڪ ڍنڍ آهي جيڪا اتر کان ڏکڻ تائين ويهن ميلن ۾ پکڙيل آهي. چاڙھ جي رُت ۾ سنڌوءَ سان وڃي ملندي آهي. هتي پهچي اسان بي انتها خوش ٿياسون. ڍنڍ ۾ بيٺل هڪ ٻيڙيءَ ۾ سوار ٿياسين. ڍنڍ جو ڏيک ڏاڍو دل لُڀائيندڙ هو. اسان مڇيءَ مارڻ جا نوان طريقا بہ ڏٺا. ڍنڍ جتي ڇھ سو گز ويڪري هئي، اتي آرپار ٻڪها رڇ اٽڪايا ويا هئا ۽ وچ تي سڌائيءَ ۾ ڪجھ وٿيون رکي رڇن کي گول دائري ۾ ڦيريو ويو هو. انهيءَ مقصد ساڻ تہ جيئن مڇي پنهنجي وڃڻ جو رستو بند ڏسي ڄار جي گول دائري ۾ گهڙي وڃي. ان کان پوءِ مهاڻا اسان کي شڪار واري پاسي وٺي هليا جتي هنن پاڻي کي ڇاڇولڻ شروع ڪيو. هو پنهنجي ٻيڙن تي بيهي ٽپا ڏيڻ لڳا، پنهنجي گهرن جا ٿانو ٿپا وڄائي هر قسم جو شور گوڙ شروع ڪري ڏنائون ۽ انهيءَ سان گڏ هو اڳتي بہ وڌندا رهيا. مڇي ڇرڪي پچي سندن اڳ ۾ هلندي رهي ۽ ٻيو رستو ڪليل نہ ڏسي، وڃي ڄار ۾ پهتي. مهاڻن بہ ڦاسائڻ ۾ دير ڪانہ لاتي. هڪ ئي سٽ ۾ سوَ کان وڌيڪ مڇيون ڄار ۾ اچي ڦاٿيون. ان شڪار مان اسان کي ڏاڍو مزو آيو. مهاڻا بہ تمام گهڻو خوش ٿيا. هو ڏاڍا قداور ۽ خوبصورت آهن.

سندن دعويٰ آهي تہ هو راٺوڙ راجپوت قريءَ سان لاڳاپو رکن ٿا. هو ڄام تماچيءَ جي شاندار دور کي گهڻو ياد ڪندا آهن. هنن جي پيڙهيءَ مان هڪ نهايت سهڻي ڪنيا سان سلطان ڄام تماچي شادي ڪئي هئي. ان سبب ڪين گهڻيون

رعايتون مليون هيون، جيڪي اجان سوڌو هلنديون اچن ٿيون. هڪ ڏينهن لاءِ اسان مجيءَ ۾ ٻئي شڪار کان لطف اندوز ٿياسين. پوءِ وري پنهنجو سفر جاري رکيوسين. سفر ڪندي اسان ڪيترا پراڻا مقبرا ڏٺا جيڪي ٽڪرين جي چوٽين تي تعمير ٿيل هئا ۽ 'سُوٽِيا' جي ماڳن وٽ درياهه تائين اسان جي جڻ رهنمائي ڪندا هليا، جتي ٻيڙيون اسان جو انتظار ڪري رهيون هيون. هيءُ علائقو ڪلراٺو هو ۽ پوکي راهيءَ لائق زمين تمام ٿوري هئي. جاڏي ڪاڏي ڪرڙ، ڪبر ۽ لَوَن جا وڻ نظر ٿي آيا. رات ٿيڻ کان اڳي اسان اميرن جي هڪ شڪار گاهه وٽ پهتاسين ۽ اتان موٽندي ٻهرن جي سگنڊ کان ڏاڍو خوش ٿياسون، جيڪي سنڌوءَ جي ڪنڌيءَ سان ڳاٽ اوچا ڪيو ڦلاريا بيٺا هئا. اسان اوپارو سفر ڪري رهيا هياسين. جڏهن بيٺل ٻيڙائن اسان جي ساڻ ڪي ڏسي وڏي شور مچايو ته سندن آواز ٻيلي جي وڻن سان ٽڪرائجي پڙاڏو پيدا ڪرڻ لڳو. پڙاڏي جو آواز ٽڪرين سان ٽڪرائجي وري پڙاڏي جو پڙاڏو ٿيڻ لڳو، جيڪو اسان کي ڏاڍو وڻيو. بيٺل ٻيڙين وٽ پهچڻ وارا هئاسين جو هڪ جوڪئي همراهه پنهنجي ساٿين کي خوش ڪرڻ واسطي 'تماچي' (Tumachee) وڄائڻ شروع ڪئي. ڪجهه وقت لاءِ ته سندس ٻي سري ساز کي ٻڌندا رهياسين، پوءِ صندوقون وڄائي مٽس چٽرون ڪيوسين، بعد ۾ هن همراهه خود قبول ڪيو ته سندس ساز جو آواز گهڻي وقت کان وڏي مٺو ٿي ويو آهي. سوس (Swiss) جي جابلو علائقي جا ماڻهو پنهنجي وطن جي ٽڪرين سان گهڻو پيار ڪندا آهن، ساڳي ريت جوکيا به پنهنجي ملڪ جي ٽڪرين سان گهڻي محبت ڪندا آهن.

ٺٽي کان حيدرآباد ويندي، سنڌوءَ جي ساڄي ڪناري سان ٽڪريون ڏسڻ ۾ اينديون، انهن جو پٿر ڪچو ۽ چوني وارو آهي. سنڌ متاڇرو اگهاڙو آهي. مٿن نالي ماتر به ساوڪ ڏسڻ ۾ ڪانه ايندي. گهڻ اوچائي وارين ٽڪرين جو نالو ڪارو (Kara) آهي. انهن جو ڪو باقاعدي سلسلو ڪونه آهي. هالار جبل انهن کان ڪجهه وٿيرڪو آهي ۽ ڪائنن گهڻو اوچو به آهي. جاٺايل ٽڪرين وچان سيوهڻ- ڪراچي ۽ جهرڪ- حيدرآباد وارا رستا گذرن ٿا. هنن ٽڪرين جو اڻ وٺندڙ ڏيک، سفر ڪري اسان جهٽ ۾ ختم ڪري ورتو ۽ 18 جنوريءَ جو سنڌ جي راڄڌانيءَ پهتاسين.

ٻئي ڏينهن اسان کي اميرن وٽ پهچايو ويو ۽ اتي مون هندستان جي گورنر جنرل کان مليل سفارتي سَنَد پيش ڪئي. ملاقات گهڻو وقت هلي. اميرن اسان جي دل جي گهراين سان آجيان ڪئي. اسان پهريائين مير نورمحمد ۽ نصيرخان سان ملياسين ۽ پوءِ ساڻن گڏجي مير محمد سان ملاقات ڪرڻ وياسين. هو بيمار هو ۽ گهر جي ڪمري ۾ پيو هو. ڇوٽون امير صوبدار هميشه جيان غيرحاضر هو ۽ ان جي بدران سندس پٽ ڪچهريءَ ۾ موجود هو. ميرنورمحمد اسان کي ٻڌايو ته سنڌ

حڪومت ۾ انگريزن جي وچ ۾ دوستاڻن ناتن کي مضبوط ڪرڻ ۾ سندس پيءُ جو وڏو هٿ هو. مان ڪيس هاڪار ۾ ورائيو ۽ چيومانس تہ ”اها ڳالھ واقعي سچي آهي، پر اوهان بہ دوستيءَ جي وڻ کي وڏي اخلاص سان پاڻي ڏئي رهيا آهيو. ”هاڻي اهو هڪ سگهارو وڻ بڻجي ويو آهي.“ امير جواب ۾ چيو، هائو سائين برو بر.“ ”ان وڻ جا ميوا ڏسجي رهيا آهن.“ مان ڪيس ورائي ڏني. مان ساڻس گفتگو مشرقي آدابن مطابق ڪري رهيو هوس، جنهن جو مون کي پهرئين پيري واريءَ ملاقات جو تجربو هو. ان کان پوءِ اسان عام موضوعن تي ڳالهايو. هن مون کان اتر سنڌ متعلق رنجيت سنگھ جي نيت جي باري ۾ سوال ڪيو. مان ڪيس ورائيو تہ دوست ملڪ تي، دوست جو دوست حملو ڪري ڪونہ سگهندو. ان کان پوءِ گورنر جنرل مون کي جنهن مقصد سان هيڏانهن موڪليو آهي سو ڪيس کولي ٻڌايم. مان هن کي چٽيءَ ريت سمجهايو تہ مون کي اٽڪ تائين سنڌوءَ کي ماپڻ ۾ جاچ پڙتال ڪرڻ جو حڪم آهي ۽ ان ارادي سان هيءُ ڪشالو ڪيو اٿم. ڪيس وڌيڪ اهو بہ چيم تہ منهنجي منزل مقصود ڪابل ۽ قنڌار آهي. جاڪاڻ تہ اتان جي حاڪمن ۽ واپارين کي سنڌوءَ رستي تجارت متعلق حڪمت عمليءَ سمجهائڻي آهي. سيني کان وڌيڪ اهم نقطو اهو بہ آهي تہ مون کي واضح هدايتون مليون آهن، تہ مان سچي ۽ سگهاريءَ دوستيءَ جو اعلان ڪري سنڌوءَ جي ڪنارن سان آباد دوست ملڪن جي حڪمرانن جي اعتماد کي وڌيڪ پڪو ڪريان. جڏهن مان پنهنجي هن نقطہ نظر کي بيان ڪري رهيو هوس تہ محسوس ڪيو هيم تہ هو مون ڏانهن غور سان تڪي رهيو هو. مان جڏهن ڳالھ ختم ڪئي تہ امير چيو تہ، ”تنهنجو سفر تمام ڏکو آهي. سنڌ مان گذرڻ وقت اسان اوهان جي پرگهور لهنداسون ۽ جڏهن واپس ايندؤ تہ اسان اوهان جي آجيان ڪنداسون.“ امير کان موڪلائي هلڻ کان اڳ ۾ مان هميشہ جيان ٻہ چار لفظ سنڌيءَ ٻوليءَ جا چيا ۽ جيڪي مان هلندي سگهي ورتا هئا. اهي سندن خوش خيرعافيت متعلق هئا. مان ڪين اهو بہ ٻڌايو تہ انگريز سرڪار جي چيف سيڪريٽري مسٽر واٿن (Mr. Wathen) سنڌي ٻوليءَ جو هڪ وياڪرڻ (گرامر) تيار ڪيو آهي ۽ مان ڪين ان جي هڪ ڪاپي ڏيڻ جو واعدو ڪيو. ان کان پوءِ ملاقات ختم ٿي.

ٻئي ڏينهن تي امير شڪار ڪرڻ لاءِ نڪري ويا ۽ اسان حيدرآباد جون گهٽيون ۽ بازاريون گهميون. سنڌ جي دربار جي رويي ۾ وڏي تبديلي اچي وئي هئي، جنهن کي ٻين کان وڌيڪ مان محسوس ڪيو. مان سمجهان ٿو تہ جيڪو سفر مان سنڌوءَ رستي ڪري لاهور پهتو هوس، سو سنڌ جي اميرن جي طبيعت ۾ نرمي، ان سفر جو نتيجو آهي.

مان حيدرآباد ۾ هوس جو ڪابل مان قاصد اچي پهتو. اهو ماڻهو منهنجي

دوست حيات خانَ قافلہ باشيءَ جو ويجهو مائٽ هو. هن همراهہ خلوم (Khooloom) کان قنديز (Koondooz) تائين مون سان گڏ سفر ڪيو هو. مان ڏسڻ سان ڪيس سڃاڻي ورتو ۽ ڪانئس دوستن جي خيرعافيت معلوم ڪئي ۽ مراد بيگ بابت پڇا ڪئي. هن تعجب مان چيو تہ "اهو شخص مراد بيگ هو؟ عظمہ ديوان بيگي، خود هن جو وزير!" " توهان سان قرب پريا قدم کڻي پاڻ کي ڏاڍو بختاور سڄهندو آهي" هن وڌيڪ چيو تہ هو "پنهنجي زال واسطي ڪابل ۾ ٽڪي پيو" هيءَ اسان جو پراڻو قاصد هو. سندس نالو معصوم هو. مان کيس کائڻ لاءِ گهڻو گوشت ڏنو. هن اچرج وچان چيو، "ڪير بہ ٻڌائي ڪونہ سگهندو تہ اهو ماڻهو تون هئين، جنهن ٻن لباسن مٿان زناني چادر اوڍي لِڪ ڪيو هو. پر اسان کي پوريءَ ريت پتو هو تہ اهو تون ئي هئين." هن گهمنڊڙ قرنڊڙ ماڻهوءَ ڪابل ڏانهن پيغام کڻي وڃڻ جي مون کي آڇ ڪئي، جيڪا مان هڪدم قبول ڪئي. ملا نانڪ (Mollah Nanuk) بہ بخارا جون خبرون کڻي خيرن سان اچي پهتو هو. هو منهنجي سفر جي ساٿين الهداد ۽ سرور خان کي بہ چاڻندو سڃاڻندو هو. هن مون کان سوال ڪيو تہ "تو بخارا جهڙو اسلام ڪٿي ڏٺو آهي" هن وڌيڪ چيو تہ هو پنهنجي سونپيل ڪم ڪرڻ کان اڳ ۾ هن شهر جا نرمل نظارا ڏسڻ گهري ٿو.

مان سنڌ جي حڪمرانن سان چڱا ڳالهايو ٻولهايو. ان وستار ۾ وڃڻ ڪو نہ ٿو گهران. مان ساڻن نهايت دوستاڻي نموني گفتگو ڪئي. هڪڙي ڏينهن مير نور محمد چيو، "جڏهن مان توکي پهريندي ڏٺو هو تہ توکي ڏاڙهي ڪو نہ هئي" کيس وراڻيم تہ، "هاڻي تہ منهنجو منهن ڪارنهن سان ڍڪجي ويو آهي ۽ ٻاروتڻ جي ڏهاڳ جو ڏاڍو ڏک اٿم." اهو خيال مان سعديءَ وٽان چورايو هو ۽ ميرن وڏي آواز سان واه واه ڪري پسند ڪيو هو. هن وري مون کان پڇيو تہ مان ڪهڙي قسم جا ڪتاب پڙهندو آهيان. کيس وراڻيم تہ گهڻو تاريخ سان شوق اٿم. سندس ياءُ مون کان پڇيو تہ توهان گلستان ۽ بوستان ڪتاب پڙهيا آهن يا نہ؟ انهن سيني مون کان زور ڏئي پڇيو تہ اسان انگريز، غلامن جي واپار جي مخالفت ڇو ڪري رهيا آهيون. مان کين سمجهايو تہ غلامي وڏو ڏوهہ آهي ۽ يورپ جي ملڪن غلامن جي واپار کي ختم ڪرڻ واسطي پاڻ ۾ هڪ معاهدو ڪيو آهي. موڪلائڻ وقت مير نور محمد مون کي چيو، "توهان جهڙي ذهين ماڻهوءَ سان گفتگو ڪرڻ ۾ مزو ايندو آهي. جيڪو اڳلي کي باشعور بنائي ٿو ڇڏي." سنڌ وارن جي چاپلوسيءَ تي گهڻو ڪجهہ ڳالهائي سگهجي ٿو، پر مان هاڻي حيدرآباد کان اڳتي هلڻ چاهيان ٿو.

باب پيو

ميرن سان گڏ شڪار- انن جي سواري- لباس- حادثو- شڪار جو طريقو- خطرناڪ شڪار- لاڪاٽ- وندر- بازن سان شڪار- سيوهڻ- اخلاقي پستي- جيالاجي- جهنگلي جيوت- نوان ساٿي- لاڙڪاڻو- ڊاڪٽر لارڊ- خيرپور جا مير- سنڌي ناچ- غلام نبي خان- ڏجي- مراس چينو (Maras chino) نالي هڪ دوا- ڦاڙهن جو شڪار- سنڌي باز- بڪرو.

حيدرآباد جي ميرن اسان کي شڪار جي دعوت ڏني، جيڪا اسان خوشيءَ سان قبول ڪئي. شڪار جو اهو ماڳ راڄڌانيءَ جي اتر طرف هو. اسان 5 فيبروريءَ جو شهر ڇڏيو. ٻئي صبح جو کائوپوٽا (Khaupoota) پتڻ جي پرسان وڃي هڙهاءِ نيس سان ملياسين. هيءُ ماڳ شهر کان ڏهن ميلن جي فاصلي تي هو. مير صاحب شڪار ڇڏي اسان سان ملڻ آيا. مير شهداد خان نيرن ڪرڻ مهل اسان سان ملاقات ڪئي. ٻين ميرن پڻ اسان جي رهائش واري جاءِ ڏهه- درڻءَ وٽان لنگهندي اسان جي مرحبا ڪئي.

مير شهداد جي عمر 22 سال کن ٿيندي. ڏاڍو ڏهرو ٿي نظر آيو. ڇيو وڃي ٿو ته هو ڪنهن ڳنڍڙيءَ ۾ ڳري ڪنڌا ٿي ويو آهي. مان سمجهان ٿو هو پنهنجي پيءُ ۾ چاچن کان وڌيڪ پڙهيل ۽ ذهين آهي. هن مون کان پڇيو ته: چين وارن جو مذهب ڪهڙو آهي؟ جڏهن مان ڪيس هن موضوع تي ڪجھ ڄاڻ ڏني ته چيائين، "چنگيز خان جو مذهب به اهو ئي هوندو." 'ايڊنبرا رويو' جا ڪجھ پرچا سندس ميز تي پيا هئا. هن جي پڇا ڳاڇا ڪرڻ تي، مان ڪيس 'رويو' متعلق ٻڌايو ته اهو ڇا آهي. جڏهن مان ڳالهائي رهيو هوس ته هو ڏاڍي ڌيان سان ٻڌي ۽ هنڊائي رهيو هو. جڏهن مان ڳالهائي بس ڪئي ته هن چيو ته "هر ملڪ جي رهواسين جو 2/3 حصو بيوقوف هوندو آهي." هن سمجهيو ٿي ته اسان انگريزن اهو انگ ڪجھ هيٺ لاهي 1/5 بيهاريو آهي. هن محسوس ڪيو ته شايد اسان جي مانيءَ ڪي دير ٿي رهي آهي ان ڪري هو ڪجھ پريشان ٿي ڏٺو. هن چيو ته سندس غيرحاضري ڪري سندس پيءُ کي اُلڪو ٿيندو هوندو، تنهن ڪري هو موڪلائي هليو ويو. هو پنهنجي ڏاڏي مير مراد علي جي مزار تي فاتح پڙهڻ ويو هو. سندس طبيعت مان

معلوم ٿيو ٿي تہ هو سيني ميرن کان مزاج ۾ سخت ۽ سنجيده خيالن وارو آهي.

ڪچڙي ۾ منجهند ڏاران هڪ قاصد ڊوڙندو آيو، جنهن اچي اسان کي هدايو تہ مير صاحب اسان جي اوسيئڙي ۾ ويٺا آهن. اسان جي ٽولي ۾، مان، ليفٽيننٽ ود ۽ ليچ هئاسون. اسان اُنن تي سوار ٿياسين جيڪي ڏاڍي سهڻي نموني پاکوڙيل هئا. اهي خاص طور اسان جي سواريءَ لاءِ موڪليا ويا هئا. مير نور محمد ۽ مير نصير محمد مافن تي هئا، جيڪي ٻن خچرن تي رکيل هئا. هڪ خچر اڳ ۾ ۽ ٻيو پٺيان هو. جڏهن اسان وٽن پهتاسون تہ هو هيٺ لهي اٺن تي سوار ٿيا. مان سمجهان ٿو تہ مافن واري سواري اٺن جي سواري کان وڌيڪ آرامده هئي ۽ گرميءَ کان بچاءَ لاءِ مٿان ڇانو بہ ڪيل هئي. اٺن جي سواريءَ ۾ اهي سهولتون ڪونہ هيون. سواريءَ جي اها مٿا ستا هِن فقط اسان واسطي ڪئي هئي. جڏهن مان اها ڳالهہ مير صاحب کي ٻڌائي تہ مير صاحبن وڏي اخلاق ۽ ٻاجهاري نموني چيو تہ، ”اٺن جي سواري بہ آرام واري هوندي آهي.“ اٺن تي اسان سيئي ميرن سميت لڏندا لمندا پئي آياسون. اٺن کي سکيا ڏيڻ کان پوءِ سندن سواري سفر جو سهنجو ذريعو هوندي آهي. جڏهن نماز جو وقت ٿيو تہ اٺن تان لهي پياسون ۽ سرڪي وچي وٽن جي ڇانو ۾ ويٺاسين ۽ پنهنجي قاصد جي ذريعي گذارش ڪئي سين تہ هو پلي ڏار پنهنجي سهولت آهر سفر ڪن. پوءِ اسان پنهنجي مرضيءَ سان سفر ڪندا شام جو وچي ساڻن ملياسين. مير صاحب هن ڀيري بنا ڪنهن حجاب ۽ وڏ– ماٺپائي جي ڏاڍي سٺي نموني سان مليا هئا. درٻارين، اٺن جي جتن ۽ ميرن جو لباس ڏاڍو سهڻو هو. سيني کي ڦڪي رنگ جو چولو پهريل هو جيڪو بلائوز وانگي ٿي لڳو. ڪن چيلهہ تي لنگين جا سندرا ٻڌل هئا. مير نور محمد اسان کان پڇيو تہ اسان ڪمربند (Waist Sashes) ڇو ڪونہ ٿا ٻڌون، مان ڪيس ورائيو تہ اسان ان جي بدران سوڙهو چست لباس پائيندا آهيون. هن وڌيڪ چيو تہ ڪمربند هڪ قسم جي سونهن بہ هوندو آهي. اسان سان گڏ جيڪي سنڌي هئا، سي عام سنڌين جيان شور گوڙ ۽ هُلا هُلاچي جا ڪوڏيا هئا. وڪ وڪ تي بسم الله ۽ يا علي پئي ورجايائون. جڏهن اٺ ڪڙئي جي ڪپر تي ٻي چڙهيو تہ بسم الله ٿي پڙهيائون ۽ جڏهن وري اٺ رستي سان ٿي هليو تہ يا علي ٿي ٻوليائون ۽ اسان ڏاڍو محظوظ پئي ٿياسون، امير سان پنهنجا ملازم ساڻ هئا، جن جو انگ ٿيهارو کن هو. بازدار ۽ طبيب پنهنجي مرضيءَ سان سندن پٺيان اچي رهيا هئا. شام ويلي اسان سيئي ’ميسا‘ نالي هڪ ننڍڙي ڳوٺڙي ۾ هلياسون. ان جي ڀرسان ئي هڪ باغ ۽ شڪار جو گودر هو. ٽالپر سردان هتي اچي لٿا. رات جو اسان ڏانهن ماڻهو موڪلي نياپو ڪيائون تہ اسان اوهان جا ٽولا ڏسڻ گهرون ٿا، جن گرميءَ کان اسان جو بچاءُ ڪيو هو. اسان گرميءَ ۾ آرام سان پئي هلياسون ۽ مير صاحب ڪاڙهي ۾ ڪڙهي هڃ ٿي پيا

هئا. ليفٽيننٽ ليچ کي پاتل ٽوپلو خاص اهميت جي لائق هو، جيڪو رنگ جو اڇو، وڏو، ابتو سبتو بہ جهڻ ٿي پئي سگهيو. اندرئين پاسي رنگ سائو هوس. شڪار مهل هيڏي هوڏي ڦرندي سڀ ڪنهن پئي انهن جي تعريف ڪئي. مون کي پاتل ٽوپلو تہ ڇسو هو پراڻو بہ هو. پنهنجي عمر پوري ڪري چڪو هو. اميرن ڏانهن پنهنجو اهو ٽوپلو موڪليندي مون کي لڄ پئي آئي. تنهن هوندي بہ مان پنهنجو پراڻو ٽوپلو مير صاحبن ڏانهن موڪلي ڏنو. دل کي تسلي بہ ڏنم تہ جيڪڏهن سندس هن پراڻي ڇڳل ٽوپلي ڪري مير صاحبن کي گرميءَ مان ڇوٽڪارو مليو تہ سمجهندس تہ منهنجا ڀاڳ ڀلا آهن. رات جو اسان سيني مير صاحبن جي تيار ڪرايل سيخ ڪبابن جو لطف ورتو. اسان فقط هڪ ٻيرو ڪباب ڪونہ کاڌا، پر جيترو وقت اسان شڪار تي هئاسون تہ ميرن جي مهمان نوازي کان لطف اندوز ٿيندا رهياسين.

سنڌيءَ پنهنجن گهوڙن کي هيڙين ۾ چاڙهڻ ۽ لاهڻ جا استاد آهن. هڪ ڏينهن صبح جو هڪ گهوڙي جي ڦيڻ کان جنگهہ نڪري پئي. گهوڙي جو سئس، ان کي کتائي، مشوري وٺڻ لاءِ مون وٽ پهتو. جاچ پڙتال کان پوءِ مان ڪين گهوڙي کي هيٺ سمهارڻ لاءِ چيو. اسان جي گهوڙن جا سيئي سئس گهوڙي جي چوڌاري ڦري ويا ۽ نڪتل جنگهہ کي وٺي هيڏي هوڏي ڇڪڻ لڳا. ماڻهن جي ڇڪ ڇڪان کان علاوه گهوڙي پنهنجي مرضي بہ ڏيکاري. اسان جي اچرج جي حد نہ رهي جڏهن ڏٺوسين تہ گهوڙو اڳين جهڙو ٺيڪ ٺاڪ ٿي چڪو هو. اسان جي ڳالهہ ۾ مان متانهون ٿيو ۽ اسان کي گهوڙن جي بيمارين جا وڏا ماهر سمجهيو ٿي ويو. اميرن کي هن ماجرا جي سڌ پئجي وئي. گهوڙي جو مالڪ بہ ڏاڍو خوش ٿيو. ٿورو وقت اڳ مان هن کي ليٿو تي ڇاپيل گلستان جو نسخو ڏنو هو تہ ايترو خوش ڪونہ ٿيو هو. سندس نالو علي خان هو، هيءُ شخص لغارين جي سردار احمد خان جو ڀاءُ هو.

ستين تاريخ جي شام جو اسان ميرن سان گڏجي ماجندو (Majindu) ڏانهن هلڻ لڳاسون. اهو ماڳ هتان کان ويهن ميلن جي فاصلي تي هو. علائقو ڪليل ۽ ويران هو. ايڪڙ ٻيڪڙ ڪي ٽڪريون ڏسڻ ۾ ٿي آيون. ويجهو ئي لکيءَ جو جابلو سلسلو نظر ٿي آيو. هلندا هلندا اچي نيٺ شڪار جي ٻئي گودر ۾ پهتاسون. اميرن پنهنجن بندوقن کي ڏسڻ وائسڻ شروع ڪيو، ڇاڪاڻ تہ ڪين شڪار ملڻ جي توقع هئي. ميرن اسان جو استقبال بنا ڪنهن تڪلف جي دوستاڻي نموني ڪيو. ليفٽيننٽ ليچ ۽ مون کي ميرن جي سامهون کٽ تي ويهاريو ويو. ليفٽيننٽ وڊ غيرحاضر هو. مير نور محمد مون کي سنڌ جي ٺهيل هڪ رائفل سوکڙيءَ طور ڏني ۽ استعمال جو طريقو سيکارڻ لڳو. مير ۽ سندس ڀاءُ مون کي بندوق جهلڻ سيکاري رهيا هئا. بعد ۾ مير صاحب اٺي هڪ ٿانو کي نشاني طور

چتيو. اهو ايترو تہ ويجهو هو جو گسڻ جو امڪان گهٽ هو. هن ڪان پوءِ مان انهيءَ ٿانو کي چُٽيو. ڏڪ لڳڻ سان ٿانو ٻہ دفعا لڏيو ۽ اها ڪا وڏي ڳالهہ ڪانہ هئي، پر هن نشاني چٽڻ ڪري مون کي مفت ۾ توپچيءَ (Topchee) هجڻ جو خطاب ملي ويو. مسٽر ليچ کي هڪ خنجر تحفي طور ڏنو ويو ۽ ٻيو مسٽر وڊ ڏانهن سوکڙيءَ طور موڪليو ويو. ٻئي ڏينهن لاءِ واعدو ڪيوسين تہ اسان سنڌي لباس پائي شڪاري ٽولي سان اچي شڪار ۾ شريڪ ٿينداسين. اهو لباس مير صاحبن خاص اسان لاءِ تيار ڪرايو هو. فيصلو اهو ڪيو ويو هو تہ شڪار گاهہ ۾ 'اوسر' ڪٽي جانورن کي تڙي ايترو سوڙهو ڪجي، جيترو فرنگين جو سوڙهو لباس هوندو آهي. اهو ڏيک منهنجي لاءِ بلڪل نئون هو.

اسان هميشہ جيان، سج نڪرڻ سان اٺن تي سوار ٿياسين ۽ ٽي ميل سفر ڪري هڪ مهاڙيءَ ۾ وڃي پهتاسون. سنڌي جيڪي لڙ لُڙيائ تي هريل هئا، سيُ هينئر ماٺ ۾ هئا. مان مير نصير خان سان گڏ هلي رهيو هوس. هتي هو پنهنجيَ اٺ تان لهي پيو ۽ مون کي بہ اٺ تان هيٺ لهڻ جو چيائين. پوءِ هو مون کي هٿ کان وٺي هڪ ڪڏڻي ۾ وٺي ويو. جتي اندر هڪ دڪي ٺاهيل هئي. پاڻ مٿس ويٺو ۽ مون کي پنهنجي پرسان ويهاريائين، کُڏڻي جي سامهون واري پاسو کليل هو. اسان ساهہ مٺ ۾ جهلي شڪار جي اوسيڙي ۾ هڪ ڪنا ٿي ويهي رهياسين.

ماڻهو ۽ ڪتا هڪ اوسر جي شڪل ۾ جانورن کي تڙي اسان جي ڪڏڻ جي سامهون آڻڻ جي ڪوشش ڪري رهيا هئا. گهڙي کن کان پوءِ اسان ڪتن جون ڇهَڪارون ۽ پچاڙيون ٻڌيون، جيڪي سامهون واري جهنگل مان اچي رهيون هيون. ايئن ڪندي هڪ اڪيلو سوئر اچي اسان جي ڪڏڻي جي وٽ ڏئي لانگهائو ٿيو. اهو ايترو تيز هو جو اسان کي بندوق چوڙڻ جو وجهہ ئي ڪونہ ڏنائين. توڙي جو امير پنهنجين سُٺين بندوق مان هڪ جلدي ڪري منهنجي هٿن ۾ ڏني ۽ مون کي پهرين شڪار ڪرڻ جي هٿي بہ ڏنائين. اڌ ڪلاڪ کن کان پوءِ رت ۾ وهنتل ۽ هڦيل ڪتا بہ ظاهر ٿيا. سمجهہ ۾ آيو تہ هن مهاڙيءَ ۾ شڪار بس اهو اڪيلو سوئر هو. ان کان پوءِ اٺن تي سوار ٿي، وڃي مير نور محمد سان گڏياسين، جيڪو شڪار جي ٻئي گودر ڏانهن وڃي رهيو هو. هتي بہ ساڳئي نموني جو بندوبست ٿيل هو. مان وڏي مير سان ڪڏڻي ۾ ويٺس، منهنجي هٿ ۾ بندوق هئي، جيڪا هن مون کي اڳينءَ شام جو سوکڙيءَ طور ڏني هئي. هتي شڪار جام هو. ٿوري گهڙيءَ کان پوءِ اٺن ڏهن سوئرن منهن ڪيو. مير صاحب هڪ سچي شڪاريءَ جيان مون کي چيو تہ. "اهو پاسو تنهنجو ۽ هي منهنجو آهي". پهريون فائر مان ڪيو ۽ هڪ سوئر ماري وڌم. مان گسي بہ ڪونہ سگهان ها، ڇاڪاڻ تہ سوئر 25 يا 30 گز ويجهو هو. مان اهو سوئر رائفل سان ماريو هو ۽ وري ٻيهر فائر ڪونہ ڪيم. مير صاحب ڏاڍو خوش ٿيو. منهنجي هٿ کان وٺي وڏي آواز

سان واڌايون ڏيڻ لڳو. هن حقيقت کان پوريءَ ريت باخبر هوس تہ مان انگريز شڪارين جي پيٽ ۾ ڪجھ بہ ڪونہ آهيان ۽ هيءُ سوئر ماري خوشيءَ کان ڪپڙن ۾ ڪونہ ٿي ماپيس تہ مان ڪُسي، انگريز قوم کي ڪونہ لڄايو هو. ٿوري وقت جي ساهيءَ کان پوءِ هڪ ڦاڙهو ڇال ڏيندو ڪڏڻ جي پرسان مَتڻ لڳو. ڏاڍو تيز هو، جڻ سنڊس پير پَٽيءَ تي ڪونہ ٿي لڳا. مير صاحب بہ چيو آ پلا ويندين ڪاڏي. نڪاءَ سان ڦاڙهي وجي ڌرتي ۾ چڪ هنيو. مير صاحب ڏاڍي تيزي ۽ هوشياري ڏيکاري. شڪاري هٿان شڪار جڻ قتل جو هڪ عمل آهي. ڦاڙهو تمام ويجهو لنگهيو هو. بندوق جي ناليءَ ۽ هن جي وچ ۾ ٽن يا چئن گزن جيتري وٿي هئي. مير نور محمد هڪ مڃيل شڪاري هو. هن شڪار ۾ خوشي ۽ امنگ بئي گڏ هئا. ڪڏٽا گهڻو ڪري سنهيءَ لاءِ جي جهنگ ۾ لڪل هئا. انهن کي ڪپي ٿوريءَ وٿيءَ تي مختلف ڏسن تي پَها بٺايا ويا هئا. اهي سڀ پَها ان ڪڏٽي تي اچي کُٽا ٿي، جتي امير بندوق سنڀاليو ويٺو هو. ڏيان ڇڪڻ جهڙي ڳالھ اها بہ آهي تہ جانور ان پهي تي پهچي ٿوري گهڙي بيهي هيڏي هوڏي نهاريو ٿي، جڻ تہ پَنهنجو پاڻ سان مشورو ڪندو هجي تہ ڪهڙو رستو اختيار ڪرڻ گهرجي. پلي پوءِ انهن جي ڪيڏ ڪٽن جو چهڪارون ۽ پوُنڪون چو نہ هجن ۽ ڪيترا بہ ڪٽي ٻنل ۽ هپاٽل هجن پر پوءِ بہ ايئن ضرور ڪندا. جهٽ ڪن کان پوءِ چالون هٽندا چُنگون پريندا اڏامندا اڳتي ڏوڪيندا ويندا جتي سندن انتظار ۾ موت هڪيو تڪيو حاضر هوندو. هن شغل کان پوءِ شڪار ۾ حصو وٺندڙ ماڻهن جو ميڙاڪو چڙوچڙ ٿي ويو ۽ مير نصير خان، مير نور محمد خان کان موڪلائي پنهنجي شڪارگاه ڏانهن هليو ويو. اسان بہ انن کي ڊوڙائيندا ٻڙن ڪن ميل پنڌ هٽي وڃي سنڌوءَ تي پهتاسين. رستي ۾ مير نور محمد کي وڃي پڳاسين، جيڪو پالڪي ۾ چڙهي شڪار گاھ ڏانهن وڃي رهيو هو. اسان ڪجھ مفاصلو ساڻس گڏ هلياسين. ڪيس ۽ سندس پاءُ کي خاڪي رنگ جا اوني ڪپڙا پاتل هئا. ٻين عام ماڻهن کان فقط قميص جي ڪفني ۾ ٽاڪيل زمرد جي هيرن ۽ جواهرن سان مڙهيل خنجرن ڪري نرالا ڏسڻ ۾ ٿي آيا. سندن بندوقن بہ سهڻي نموني سينگاريل هيون، جيڪي ٻين ٻن چئن بندوقن سان گڏ هميشہ پريل رهنديون آهن. انهن بندوقن جا لاڪ (Locks) برطانيا جا ٺهيل هئا، باقي بندوقون سنڌ جون ٺهيل هيون. بارود انگريزي ڪتب آڻيندا آهن. اسان امير جي بيڙيءَ ۾ ويهي سنڌو پار ڪيو ۽ وڃي لاڪاڻ جي علائقي ۾ پهتاسين. ٻئي ڏينهن صبح جو سويل انن تي سوار ٿي ڏھ ميل پنڌ هلي وڃي نهايا (Nihaya) وٽ منزل ڪئي سين. سڄيءَ سنڌ ۾ هيءُ ٿاڪ مشهور شڪارگاھ سمجهيو ويندو آهي.

اسان بہ چار ڏينهن شڪار ڪرڻ ۾ مگن هئاسين، جو ڏکڻ جي واءُ واڻڙو ڪري ڇيچ ۾ ڇيڏڪ وجهي ڇڏيو. هن واءُ کي، شڪار جي شغل خلاف، جڻ

چن تي ٽانڊو سمجهيو ويندو آهي. ٻارهين تاريخ وري واڳ ڦيرو ڪاٽو. سرن جي پاندن تي پارو جمي پيو. جيڪو لين جي لامن تان ماڪ جا ڦڙا ٻڌجي ٽميڻ لڳو. مير نور محمد خان ڏاڍو خوش طبع انسان هو. هڪ ڏينهن چيا ٿيو جو جنهن منجهه تي اسان ويٺا هئاسون تنهن اوچتو ٺڪاءُ ڏئي وچي زمين ورتي. اسان ٻه لوٽ پوٽ ٿي وڃي هڪ ٻئي مٿان ڪرياسين. مير نور محمد ٻِتا ٽهڪ ڏئي کلڻ لڳو. اُن ڏينهن اسان کي ڏاڍو سٺو شڪار لڳو. سندن شڪار ڪرڻ جي طريقي تي ويچار ڪري مان پنهنجو پاڻ کان سوال ڪرڻ لڳس ته اهو شڪار ڪيئن ڪري سگهبو آهي. جڏهن ته لاڙ جو جهنگ تمام گهاٽو هوندو آهي. جيڪڏهن شڪار ڪرڻ واسطي پنهنجو ڏيهي طريقو استعمال نه ڪن ته هوند شڪار ڪرڻ ۾ سوپارا ڪونه ٿين. ٻهريون چيا ڪندا آهن جو شڪار واسطي هڪ چورس يا چوڪنڊو ٽڪرو چونڊيندا آهن، جنهن کي هو پنهنجي ٻوليءَ ۾ 'مُهاڙي' چوندا آهن ۽ ان کي ڏک ڪوڙي اوڙا ڏئي چوڌاري بند ڪري ڇڏيندا آهن، انهيءَ مقصد سان ته ڪوبه جانور ان مهاڙيءَ مان ٻاهر نڪري نه سگهي. پوءِ ان مهاڙيءَ کي ٽِڪُنڊن ٽڪرن ۾ ورڇيو ويندو آهي. اهڙيءَ ريت جو سندن هر ڪنڊ ڪڏٺي وٽ اچي ڪٽندي آهي. جيڪڏهن ڪو جانور هڪ ڪنڊ کان ڀڄي ۽ ٻچي نڪتو ته ٻي ڪُنڊ وٽ ڪيس سولائي سان روڪي سگهبو آهي. شڪار جي ڪوڊر جو نقشو هن ريت هوندو آهي:

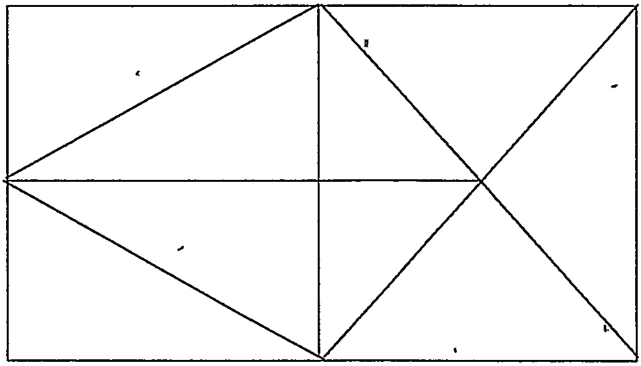

شڪار وقت ميرن ۾ مون کان سواءِ ڪنهن به ماٺهو بندوق ڪونه ٿي هلائي. ميرن جا ڪيترا پٽ ۽ پائٽيا شڪار ۾ شامل هئا، پر ڪين بندوق هلائڻ جي موڪل ڪانه هئي.

اهڙيءَ ريت اسان ڪيترائي ڏينهن شڪار ڪندي ۽ مڇي پڪڙيندي گذاريا. ڦاڙهي جا آنڊا اوجهري ڪائڻ ۾ ڏاڍا ساءُ سواد وارا هوندا آهن. اسان جهنگلي

سوئر ڪائي ڪونہ تي سگهياسين. ڇاڪاڻ تہ جنهن معاشري ۾ اسان موجود هئاسين، تنهن ۾ سوئر ڪائڻ تي مذهبي پابندي هئي. تنهن ڪري اسان ائين ڪرڻ کان لنوايو ٿي. اسان البت تترن جو سيخ ڪباب ڪندا هئاسون. مير صاحب بہ روزانو بلوچي ڪباب موڪليندا هئا، جيڪي ڏاڍا سوادي هوندا هئا. ڪن ڏينهن تي صبح جو سوير ميرن سان گڏجي بازن سان شڪار جو مزو وٺندا هئاسون. شڪار جو هيءُ نمونو بہ ڏاڍو مزيدار هوندو آهي. ڪو بہ پکي باز کان بچي ڪونہ سگهندو آهي. تنهن ڪري هن شڪار ۾ ايتري پڪ هوندي آهي، جيترو هٿ سڌي توپچيءَ کي پنهنجي شڪار جو يقين هوندو آهي. بازن جي جوڙي سان اسان ٻن ڪلاڪن ۾ پنهنجو ٿيلهو پکين سان پُر ڪري ورندا هئاسين. شڪاري پکين جا ٻہ قسم هوندا هئا: هڪ ڦڪين اکين سان خراساني 'باز'، سندس رنگ ڪجھ ڪار سرو خاڪي هو. ٻيو پکي 'باشو' هو. هيءُ سنڌ جو پکي ۽ شڪري جو هڪ قسم آهي. هنن پکين کي شڪار جي سکيا ڏيڻ جو طريقو ايران جهڙو آهي. شڪاري پکين کي ڦاسائڻ کان پوءِ سندن اکيون سبيون وينديون آهن ۽ مِري وڃڻ تائين کين ننڊ ڪرڻ ڪا نہ ڏني ويندي آهي. (1)

اسان مير صاحب سان جڏهن بہ چاهيندا هئاسون بنا ڪنهن حجاب جي ملي سگهندا هئاسين ۽ ساڻس بي حجاب ڳالهائيندا ٻولهائيندا هئاسين. هن اسان کي پنهنجي شڪارگاهن ۾ شڪار ڪرايا ۽ اسان سان گهڻو رلي ملي ويو. انهيءَ هلت سان سندس اهو مقصد ڪو نہ هو تہ هو اسان جي خوشامد ڪري رهيو آهي، پر ماڻهن کي اهو ڏيکارڻ جي ڪوشش پئي ڪيائين تہ اسان ٻئي ڌريون هڪ آهيون. اسان انصاف ڪندي دل جي گهراين سان مڃيون ٿا تہ هو اسان تي تمام گهڻو مهربان هو. مان هڪ ڀيري چيو هو تہ "ٻنهي حڪومتن جي وچ ۾ مفاهمت موجود آهي ۽ دوستاڻا تعلقات ان کي وڌيڪ سگهارو ڪندا." مستقبل واسطي اَءُ هيءَ اڳڪٿي ڪري سگهان ٿو تہ حالتون ساڳيون ڪو نہ رهنديون. مير نور محمد مون کان پڇيو تہ "هندستان جي ٻين حڪمرانن سان توهان جو رويو ڪهڙو آهي؟" هن اسان کان مغل شهنشاهہ جي پينشن متعلق پڇيو. مان کيس ڀرپور معلومات ڏني ۽ چيومانس تہ اها انگليند جي درياهہ دلي آهي جنهن مرهٽن جي مصيبت کان نجات ڏياري آهي ۽ کيس پندرهن لک رپين جي ساليانو پينشن ڏني وئي آهي. مير صاحب هن ڳالهہ تي اچرج ڪاڌو تہ بڙودا جي مرهٽي حڪمران 'گائڪواڙ' جي ساليانو آمدني هڪ ڪروڙ رپيا آهي. پر هو سندس دربار ۾ رهندڙ انگريز ريزيڊنٽ کي ادائگي تمام ٿوري ڪندو آهي. هن گجرات جي دولت کي ڪجھ وڌائي ٻڌايو هو. هن مون کان اهو بہ پڇيو تہ 'ڪرناٽ' ايترو تباهہ ڇو ٿي وئي آهي

---

(1) ان کان پوءِ بہ جيڪڏهن مِري نہ سگهندي آهي تہ کيس نشو ڪارايو ويندو آهي. (سنڌيڪار)

۽ اهو بہ سوال ڪيائين تہ چمپانير جي نالي سان اجا بہ ڪو ماڳ آهي يا نہ ۽ احمد آباد جا حال ڪهڙا آهن؟ اهي ماڳ محمود بيگڙي جي دور ۾ ڏاڍا مشهور ۽ سڪيا ستابا مقام هئا. مون کان اهو بہ پڇيائين تہ ”تو-ڪڏهن ايڏو وڏو درياهہ ڏٺو، جيڪو سنڌوءَ سان ڀيٽائي سگهجي.“ مان ڪيس وراڻيو ”مان گنگا، نيل ۽ آمون درياهہ ڏٺا آهن. پر اُهي درياهہ حڪمران، رعايا ۽ واپارين واسطي ايترا لاڀائتا ڪونہ آهن جيترو سنڌو آهي.“ ڪيس اهو بہ ٻڌايم تہ ”ان هوندي بہ ڪي ملڪ مينهن جا محتاج هوندا پر سنڌ نہ هڪ اهڙو سڀاڳو ملڪ آهي، جنهن کي مينهن جي ڪاڻ ڪانہ آهي. خاص طور تي سنڌ جو لاڙ وارو ڀاڱو تہ ان معاملي ۾ ڪجهہ وڌيڪ ڀاڳوند آهي. هتي جڏهن مينهن پوندو آهي تہ مَري ۽ اگهائي منهن ڪندي آهي. جيڪڏهن مينهن نہ پوندو آهي تہ ماڻهو ڀِيان ڪِيان رهندا آهن. مير صاحب مون کي ٻڌايو تہ وٽس سنڌ جي تاريخ جا پنج ڪتاب موجود آهن جيڪي هو مون کي ڏيڻ چاهي ٿو. اهو واعدو فقط واعدو ئي رهجي ويو پر ڏنائين ڪو نہ. هو سمن ۽ سومرن جي تاريخ متعلق سنڌي روايتن کان پوريءَ ريت باخبر هو. هن هڪ روايت ٻڌائي تہ ڪيئن سَند (Sund) راجا ڳاهہ ۾ لڪي قلعو فتح ڪري ڪڇ تي قبضو ڪري ورتو هو. هن موضوع تي ڳالهائيندي پنهنجن ابن ڏاڏن متعلق بہ معلومات ڏنائين ۽ برٽش حڪومت سان لاڳاپن جا بہ قصا ڪيائين. مسٽر ايلس بابت بہ پڇيائين ۽ چيائين تہ هو واهہ جو رَڃ چڱو مڙس هو ۽ هو ڪيس اجا بہ ياد ڪندو رهندو آهي. سندس هڪ ڳالهہ مير جي پيءُ ۽ چاچن کي هميشہ ياد هوندي هئي. جڏهن اسان پنهنجو ڪو نمائندو سنڌ ۾ رکندا هئاسون تہ مير صاحب ان کي ٺٽي ۾ رهائيندا هئا. جڏهن مسٽر ايلس کي ٺٽي ۾ رهڻ لاءِ چيو ويو تہ وراڻيائين تہ، ”مون کي اميرن جي ڀاچي ۾ رهڻ ڏنو وڃي،“ ۽ پوءِ هو حيدرآباد ۾ ئي رهڻ لڳو. مان متي مير صاحب جي گفتگوءَ جو هڪ عام جائزو پيش ڪيو آهي.

اسان هزهاءِ نيس کان 16 تاريخ ناصري (Nasree) وٽان موڪلايو ۽ سيوهڻ ڏانهن روانا ٿياسون، جتي اسان جون ٻيڙيون بيٺل هيون. مير صاحب بہ ساڳئي ڏينهن جو راجڌانيءَ روانو ٿيو. اتفاقن ۽ حادثن جي هوندي بہ ٻئي ڏريون شڪار جي شغل مان ڏاڍو لطف اندوز ٿيون هيون.

مان سمنڊ کان سيوهڻ تائين خشڪيءَ رستي سفر ڪيو هو. ان ڪري مون کي هن ملڪ متعلق گهڻي معلومات ملي هئي. اسان هن ملڪ کي ڏاڍو سکيو ستابو ۽ دولتمند سمجهندا هئاسون. منهنجي خيال ۾ اسان جو اهو ويچار بلڪل غلط هو. هتي تہ سڄا سارا علائقا لَوَن جي جهنگ سان ڀريا پيا آهن. هن ملڪ جو اهڙو هڪ جهڙو ڏيک اکين کي ٿڪائي وجهندو آهي. منهنجو پڪو ويساهہ آهي تہ هنن ميدانن جو وڏو حصو آباديءَ هيٺ آڻي سگهجي ٿو. لاءِ جا جهنگل وڍي ناس ڪرڻ ۾ ڏاڍا سولا آهن. ٿوري پورهئي سان وچان ئي وچان هڪ وڏو شاهي

رستو بہ ٻڌائي سگهجي ٿو. سنڌ جو زرخيز علائقو سنڌوءَ جي ڪنڌين پرسان نہ پر ان کان ڪجهہ وڌيرڪو آهي، جتي واهن وسيلي پاڻي پهچايو ويندو آهي. هن ملڪ جي اندرين علائقن ۾ ڍنڍن جو انگ بہ گهڻو آهي، جن ۾ بيٺل پاڻي هوندو آهي. هنن ڍنڍن جو پاڻي هاڻي آبادي واسطي ڪتب ايندو آهي. ڪينجهر ڍنڍ جو ذڪر اڳ مٿي ڪري چڪو آهيان. لاڙ جي علائقي ۾ بہ هنن ڍنڍن جو انگ ججهو ڏسڻ ۾ آيو. منجهن مڇي جام هوندي آهي ۽ سنڌن ڪنارن سان مٿي پاڻيءَ جون سپون ۽ ڪوڏ بہ جام ڏسڻ ۾ ايندا آهن. انهن مان ڪي تہ ڪائي وانگي شفاف ۽ نازڪ نفيس بہ هوندا آهن. هيءَ اچرج جهڙي ڳالهہ آهي تہ توڙي جو اسان هيٺين علائقن مان سفر ڪيو، پر اسان کي وڏو ڏيڏر ڏسڻ ۾ ڪو نہ آيو. وچون ۽ نانگ بہ ڏسڻ ۾ ڪو نہ آيا. البت نانگن جون لاٿل کلون سو جام نظر آيون.

سنڌوءَ ڏانهن ويندي رستي ۾ اسان سان هتان جا ڪيترائي رهواسي مليا. مون کي ڏاڍو اچرج لڳو تہ هتان جو غريب ۾ غريب ماڻهو بہ ميرن جي شڪار ۾ ڏاڍي دلچسپي وٺي رهيو هو، جنهن ۾ اسان بہ شامل هئاسين. اهي اسان کان ورجائي پڇي رهيا هئا تہ ميرن کي شڪار سٺو لڳو يا نہ. مان اڳ ۾ ايئن پئي سمجهيو تہ اهڙا سوال رڳو ڪي وڏا ماڻهو ڪندا. پر منهنجي وهم گمان ۾ بہ اهڙي ڳالهہ ڪانہ هئي تہ هاري ناري بہ اهڙي قسم جا سوال ڪندا. ڪجهہ ڏينهن اڳ ٺٽي جي پرسان هئاسون جو هڪ هاري ٻگهڙ جو سر ڪٽي آيو. هن اهو ٻگهڙ مهاڙيءَ مان ماريو هو ۽ مون کان ان جي بدلي ۾ انعام گهرڻ لڳو. انهيءَ لاءِ نہ تہ هن انسان جي ويريءَ کي نگهوسار ڪيو آهي، پر انهيءَ لاءِ تہ هن مير صاحبن جي شڪار جو دشمن ماريو هو. هتي بہ انگلينڊ جي ٻيلن وارو پراڻو قاعدو ڏسڻ ۾ اچي ٿو. جيڪڏهن ڪو ماڻهو ميرن جي شڪارگاهن ۾ بنا اجازت ٽپي ايندو آهي تہ کيس سخت سزا ڏني ويندي آهي. جيڪڏهن ڪو رولو ڍڳو يا مينهن انهن مهاڙين ۾ لنگهي ايندو آهي تہ، اهي بہ ضبط ڪيا ويندا آهن. اسان جي هتي موجودگي هنن لاءِ وڏي تعجب جي ڳالهہ آهي. اهي اسان کان پڇندا آهن تہ، ”اسان کي ڳئون مينهن ڪهڻ ۽ وڏي آواز سان بانگ ڏيڻ ۽ نماز پڙهڻ جي موڪل هوندي.“ هو اسان کي فاتح سمجهي رهيا آهن. جيئن سکن پنهنجي مفتوح علائقن ۾ مسلمانن مٿان اهڙي پابندي نافذ ڪئي، تيئن اسان مان بہ توقع ڪري رهيا هئا. هتي مون کي اهو بہ ڏسڻ ۾ آيو تہ هر طبقي جا سنڌي مهذب گهٽ آهن. سڄي سفر ۾ مون کي سنڌي چڙوچڙ ۽ هر شيءِ کان بي پرواهہ ڏسڻ ۾ آيا. عورتن ڏانهن سنڌن لاڙو مڙوئي ڪجهہ وڌيڪ هو. لاءِ جا هوندا سنڌن قومي اوڻ آهي ۽ ملڪ بہ اهڙي ئي رنگ ڍنگ جو آهي. ڳاهہ ۽ هين گنديِن هوندين سڄي ڏرتيءَ کي ڍڪي ڇڏيو آهي. هتان جا ماڻهو بہ طبعي ۽ اخلاقي طور تي ساڳي جهنگلي فطرت رکن ٿا.

سيوهڻ ڇڏڻ کان اڳ ۾ لڪيءَ ۾ موجود چشمن کي ڏوري وڃي ڏٺوسين، جيڪي ڇهه سؤ فوٽ اوچي ۽ ايڪيريءَ ٽڪريءَ جي سيرن ۽ ڦاٽن مان اهڙڪي ٻاهر نڪرن ٿا. هنن جهرڻن کي ڏسي مون کي هندوڪش جبل ياد اچي ويو. هن پاڻيءَ جو ڪوسائي پد 102 هو ۽ هوا جو ڪوسائي پد 70 هو. پاڻيءَ مان گندرف جي هراڙ ٿي آئي، جيڪا ٻچان جهڙي هئي. چشمن جو پاڻي وهندو رهندو آهي ۽ ان تي ٽڪريءَ پرسان پاڻيءَ سان گڏيل چونو ۽ واري وهندي گڏ ٿيندي ويندي آهي. اها ٽڪري چوني جي آهي. منجهس سنک ۽ ڪوڏ جام ڏسڻ ۾ ايندا آهن. منجهس ڦاٽ، سيرون ۽ چير به عجيب قسم جا آهن. ڏسڻ ۾ ايئن اچي ٿو ته اها ڪنهن ڀونچال جي ستم ظريفي آهي. قديم زماني سان واسطو رکندڙ باقيات به هتي گهڻي ڏسڻ ۾ ايندي. هتي، مرجان، هڪ قسم جو ڪوڏ (Cockle) سپون (Oyster) ۽ Nummulete قسم جون هيون سپون ۽ ساموندي ڪوڏ به ڏسڻ ۾ ايندا. جيڪي لڪيءَ جي جابلو سلسلي ۾ جام آهن. ٽڪرين جي چوٽين تان مان ڪجهه هڏا لڌا هئا. منهنجي خيال ۾ اهي ڪنهن پوئين دور سان واسطو رکن ٿا، جيڪي گدڙن يا ڇراخن کٽي هتي ڦٽا ڪيا آهن. هن عجيب غريب جابلو سلسلي ۾، جيڪڏهن ڪوشش ڪجي ته جيالاجي سان واسطو رکندڙ ڪيترين ئي نادر شيون ملي وينديون. مون کي شڪ آهي ته اولهه واري هالار جو اتانهون جبل بناوت ۾ سيوهڻ پرسان موجود ٽڪرين سان هڪجهڙائي رکي ٿو. اهي سڀ اگهاڙا آهن. اوپڙ جو مٿن ڪو نالو نشان به ڪو نه ملندو.

اسان 20 تاريخ جو اڙل ۾ وڃي لنگر هنيا ۽ سيوهڻ جو مشهور قلعو هيو پيرو ڏسڻ ويس، جنهن تي هڪ وڏو بحث ڇڙيل آهي. مان پهرئين پيري جيان هاڻي به ڏاڍو حيران ٿي ويس ۽ خوشي به ڏاڍي محسوس ٿي رهي هئي. لال شهباز قلندر جي مزار ڏسڻ ڪونه ويس. اها مزار ماڻهو زندگيءَ ۾ هڪ پيرو ڏسي ته به ڪافي آهي. هڪ ته اتي لڙ ۽ گوڙ ايڏو هوندو آهي جو بس پلي. هيو وري فقيرن جي ڇتي پن جو آزار. هڪ دفعو ويس، وري ڏسڻ جي هميشه لاءِ توبهه ڪري ڇڏيم. سيوهڻ جي آدمشماري اڳئين کان اڌ جيتري ٿيندي. مان سمجهان ٿو پنج هزار ماڻهو به مس ٿيندا. سي به گهڻو ڪري پينو فقير ۽ مهاڻا آهن. هتي گهڻن ئي قسمن جي مڇي مرندي آهي. اسان کي مڇي ڦاسائڻ جي نظاري ڏسڻ جو موقعو مليو. هتي گهڻو ڪري اهائي مڇي هئي، جيڪا سنڌوءَ ۾ ملندي آهي، جنهن جا ڇتيهه قسم آهن. منڇر ڍنڍ ۾ پاڻيءَ جا پکي جام هئا. انهن پکين کي ليفٽيننٽ ليچ ڏسڻ ويو هو، جن کي هن ڏاڍي ڏيان ۽ گيان سان ڏٺو. انهن مان ڪي ڏاڍا اچرج جهڙا پکي هئا، جن مان هڪ 'آڙي' به هئي، جنهن جي جهليدار پيرن ۾ ٿي سنڌا هئا، جيڪي هڪ هئي مٿان زره جيان چڙهيل هئا. انهن هن ڪنين وارن پکين جون 191 شڪليون، چؤپرن جانورن جو ويهه ۽ سرندڙ جانورن جون ٻارهن

شڪليون ٺاهيون ويون هيون. اهي ۽ جهنگلي جيوت ۽ جيالاجيءَ سان واسطو رکندڙ سڀ شڪليون اسان جي حڪومت رايل ايشياٽڪ سوسائٽي ڪلڪتہ جي حوالي ڪري ڇڏيون.

اسان منڇر بہ گهمڻ ويا هئاسين. هن جابلو علائقي ۾ هيءَ اڪيلي ڍنڍ آهي. چاڙهہ کان پوءِ جڏهن پاڻي لهي ويندو آهي تہ پوکي راهي ڪئي ويندي آهي. سڄي ڍنڍ مهاڻن جي هيڙين سان پريل ڏسڻ ۾ ايندي، جن جو انگ هزار کان وڌي ويندو. عام طور تي هتي سوئن سان مڇي ماري ويندي آهي. ڇاڪاڻ تہ پاڻيءَ ۾ قتل گاهہ گند ۾ جار هٿڻ ڏکيو هوندو آهي.

سيوهڻ ڇڏڻ وقت، مون کي سفر جو پراڻو ساٿي موهن لال مليو، جيڪو بهاولپور کان ڪهي آيو هو. سنڌس خدمتون منهنجي حوالي ڪيون ويون. مان پنجن سالن کان پوءِ ساڻس ملي ڏاڍو خوش ٿيو هوس. مون وٽ نوروزجي فريدون جي نالي هڪڙو ماڻهو ڪم ڪري رهيو، جيڪو ايلفن اسٽون ڪاليج بمبئي جو تعليم يافتہ هو. مان شخصي طور ان راءِ جو آهيان تہ بمبئي صوبي جو ڪو ماڻهو هن سفر جو ضرور تجربو حاصل ڪري، جيڪو خاصو اهم هو. نوروزجي اسان کي پنهنجون خدمتون رضاڪارانہ طور آڇيون هيون. هو پنهنجي طور تي بہ هڪ لائق ماڻهو هو. هن، عزت ماب جيمس سدرلئنڊ (James Sutherland) جي زيرنگرانيءَ تعليم حاصل ڪئي هئي. هيءَ سڄاڻ ماڻهو منهنجو پيارو دوست هو. جيمس سدرلئنڊ کيس گهڻو چاهيندو هو. مان بہ هن نوجوان جي بهتريءَ واسطي گهڻو ڪجهہ ڪرڻ ٿي چاهيو. بمبئي جي ترقيءَ سان کيس گهڻو پيار هو. جڏهن منهنجو سفر ختم ٿيو تہ هو بہ جلد ئي مون کي ڇڏي بمبئي موٽي آيو. پر مان هن مان ڏاڍو خوش هوس. هاڻي هو ايلفن اسٽون ڪاليج ۾ اسسٽنٽ پروفيسر آهي. هي تعليمي ادارو پنهنجي نالي جي نسبت سان وڏو مانُ لهڻي ٿو.

مان پهرينءَ مارچ جو منياڻي پهتس. هي ماڳ مير رستم جي دنگ وٽ آهي. منهنجي اتي، پراڻن دوستن جيان پليڪار ڪئي وئي هئي. هن مير جي ملڪ ۾ داخل ٿيڻ شرط اسان سان گڏ هڪ ڊاڪٽر محمد عليءَ هڪ نون سالن جي ٻار جي اکين جو آپريشن ڪيو، جيڪو ٻنهي اکين کان ڄائي ڄم جو نابين هو. کيس موتئي پاڻي (Capsular Cataracts) جو مرض هو. آپريشن کان پوءِ اسان ان مريض کي گهڻن ڏينهن تائين پنهنجي هيڙيءَ ۾ رکيو. بعد ۾ اهو ڇوڪرو چڱيءَ ريت ڏسي سگهندو هو ۽ ڏيکاريل آڱريون ڳڻي ويندو هو ۽ هلڻ وقت ڪنهن جي سهائتا کان سواءِ پاڻمرادو پيو هلندو وتندو هو. ڊاڪٽر جو هي آپريشن اسان جي شهرت واسطي هڪ سٺي ڳالهہ هئي ۽ نابين ڇوڪري جا مائٽ بہ کيس دعائون ڏئي رهيا هئا.

اهي سنڌس ٻيءَ اک جي آپريشن ۾ صحيح ٿيڻ تائين ڪو نہ ترسيا، بس هڪ

ني اک جي ڪامياب آپريشن تي راضي ٿي واپس ڳوٺ هليا ويا. هتان جي ڊاڪٽر جو اهو پهريون ڪارنامو ڪو نہ هو. هن هڪ ڪراڙي عورت جي اکين جو بہ آپريشن ڪيو هو، جيڪا ويچاري ڇهن سالن کان نابين ٿي ويٺي هئي. آپريشن کان پوءِ اها عورت جلد ئي ڏسڻ وائسڻ جي لائق ٿي وئي ۽ اسان کي دعائون ڏيڻ لڳي. هيءُ ڊاڪٽر هندستان ۾ ڊاڪٽر رچمنڊ (Dr. Richmond) جي زير نگرانيءَ ڪجھ عرصي تائين تجربو حاصل ڪندو رهيو هو. ايشيا جا ماڻهو، سڀ کان وڌيڪ اک جي-آپريشن ۾ يورپي ماڻهن کان متاثر ٿين ٿا. سائنس جي هن شاخ کان ايشيائي ماڻهو بلڪل ڪورا آهن.

طوفاني برساتين سبب اسان پنهنجي ٻيڙي وڃائي، پر پوءِ بہ پنهنجو سفر جاري رکيوسون. چانڊڪا کان اڳتي لنگهي لاڙڪاڻو گهمڻ هليا وياسين. هيءُ شهر سنڌوءَ کان چوڏهن ميل پري آهي، سنڌس آدمشماري ٻارهن هزار کن ٿيندي. اڌ پنڌ اسان ناري درياهہ سان ڪيوسون. ان جو پاڻي،ٽي فوٽ کن اونهون ۽ رفتار هڪ ميل في ڪلاڪ مس هئي. هن ماڳن تائين اسان کي ساري زمين ڪلرائي ڏسڻ ۾ آئي، مٽانئس لوڻ جا تہ جميل هئا. هن درياهہ کي پار ڪرڻ کان پوءِ زرخيز زمين ڏسڻ ۾ آئي ۽ اتي پوکي راهي بہ چڱي هئي. لاڙڪاڻي شهر جي چوڌاري ڪجين جا وڻ آهن. هن جي بازار ۾ 370 کان وڌيڪ هَٽَ ڪو نہ ٿيندا ۽ ڪجھ 'جوڙيءَ' جي ڪپڙي ئاهڻ جا آڏاڻا آهن. هيءُ شهر ڪراچي- شڪارپور رستي تي واقع آهي. اسان هتي هڪ آرمينيائي ماڻهوءَ موسيٰ جي ڪمانڊري هيٺ هندستاني فوجي سپاهي ڏٺا. هن اسان ڏانهن خوش خيروعافيت جو پيغام موڪليو هو پر هلي اچي ملڻ کان ٻڃي ۽ لهرائي ويو هو. لاڙڪاڻي ۾ نشو تمام گهڻو واپرايو ويندو آهي. هتان جا ماڻهو اخلاقي طور تي بہ گهٽا ڪريل آهن. نشي جو واهپو ايترو تہ گهڻو آهي جو اسان جي ماڻهن کي بہ نشي تي لاهي وڌائون. ڏک جي ڳالهہ اها آهي تہ سنڌ جي حدن ۾ گهڙڻ کان پوءِ اسان جا ڪيترا ماڻهو ڪَرَنگ موالي ٿي ويا. سنڌيءَ ٻوليءَ ۾ هڪ چوڻي آهي تہ "جي هجئي ناڻو تہ گهمر لاڙڪاڻو" ٻين شهرن لاءِ بہ ايئن چئي سگهجي ٿو.

هڪ ڏينهن ترسي اسان لاڙڪاڻي کان الله واهي ڪئي. 'ڪيري' (Keree) جي پتڻ وٽان ٻيڙين ۾ سوار ٿياسين. هتي اسان کي مير علي مراد طرفان موڪليل وفد مليو. جنهن کي اسان جي آجيان واسطي موڪليو ويو هو. انهيءَ وفد سان گڏ سنڌس سالو ۽ هڪ آرمينيائي سائمن ميڪائل (Simon Michael) هو جيڪو سنڌس فوج جو ڪمانڊر هو. انهن پاڻ سان شڪاري ڪتا آندا هئا ۽ اسان کي شڪار ڪرڻ جي نيڊ ڏنائون. سياسي حالتون اهڙيون هيون جو مان سنڌن شڪار جي ڏنل آڇ قبول ڪا نہ ڪئي. اسان ٻٽي(1) (پتنگ) پتڻ کان گذرياسين

(1) ممڪن آهي تہ پير ڳوٺ پر سان وارو صدر جي ٻٽي ڳوٺ هجي. (سنڌيڪار)

جيڪو خيرپور کان ويهن ميلن جي پنڌ تي هو. هتي اسان کي مير علي مراد جو وزير فتح خان غوري اچي مليو، جيڪو اسان کي وڏي عزت ۽ آبروءَ سان ٻئي ڏينهن، خيرپور وٺي هليو. ان سفر دوران اسان هڪ وڏي ڳوٺ 'پير ڳوٺ' وٽان لنگهياسين. هيڙين جي ناکئن مان هڪ اسان سان گڏ هو جيڪو پاڻ به هيڙائتو هو. خشڪيءَ تي پهچڻ کان پوءِ کيس ڏاڍو پريشان ڏٺم. کانئس پڇيم ته "ڪهڙي ريت اٿئي تون هن سفر مان لطف اندوز ڪونه ٿو ٿئين؟" هن ڪاوڙ مان وراڻيو "لطف اندوز، هيءَ لطف اندوزي ته هيڙيءَ جي پيٽ ۾ ڪجهه به ڪانه آهي. اسان هيڙين ۾ هوندا آهيون، ته پاڻ کي بادشاهه سمجهندا آهيون ۽ ڏينهن ۾ ڏهه ڪوهه هلي ويندا آهيون. هتي ته هلي ٿڪجي چور ٿي مري ويا آهيون." مان سندس خيال سان سهمت ڪانه ڪئي، چيومانس ته خشڪيءَ جو سفر وڌيڪ خوشگوار هوندو آهي ۽ مان هميشه هيڙيءَ کان خشڪيءَ جي سفر کي وڌيڪ پسند ڪندو آهيان. خيرپور ۾ اسان سان ڊاڪٽر لارڊ به اچي مليو هو. هو حيدرآباد مان هاويل (Howell) نالي هڪ انگريز سان گڏجي آيو هو، جيڪو ميرن جو ملازم هو. سندس لقب 'ڇوٽا خان' هو.

16 . تاريخ اسان مير صاحب وٽ پهتاسون جنهن اسان کي حيدرآباد جي ميرن کان وڌيڪ مانُ ڏنو، هن مون کي پاڻ سان گڏ ويهاريو ۽ چيائين، "تو انگريز سرڪار ۽ منهنجي وچ ۾ دوستيءَ جو بنياد رکيو ۽ تون منهنجو تمام پيارو دوست آهين." ٻيو به گهڻو ڪجهه چيائين، جنهن کي هتي بيان ڪرڻ ضروري ڪونه ٿو سمجهان. پر انصاف جي تقاضا اها آهي ته مان هن مير متعلق هڪ ڳالهه ٻڌائيندو هلان ته هن ملاقات کان ٻه سال پوءِ هن هزهاءِ نيس پنهنجي ڪردار مان اهو ثابت ڪري ڏيکاريو ته هو انگريزن جو نهايت وفادار دوست آهي. جڏهن سڄي سنڌ اسان جي مخالف ٿي بيٺي، ته هن پاڻ کي انهن سازشن کان الڳ رکيو ۽ نازڪ وقت ۾ بکر جو قلعو اسان جي حوالي ڪيائين، جيڪو اسان فوجي مرڪز ۽ بارود جو گدام بڻايو. مير صاحب چوندو هو ته بکر 'سنڌ جي دل' جي حيثيت رکي ٿو. مان هن صاف دل سردار سان ايڏو سٺو ورتاءُ ڪري ڪو نه سگهيس، ڇاڪاڻ ته حيدرآباد جي ميرن جي خواهش اها هئي ته سڄي سنڌ تي پنهنجي حاڪميت قائم ڪن. پر هو پنهنجن ارادن ۾ ڪامياب ڪو نه ٿيا. ان جو نتيجو اهو نڪتو جو اسان جي حڪومت ۽ خيرپور جي وچ ۾ موجود دوستي ڪجهه ڍلي پئجي وئي هئي، پر خوش قسمتيءَ سان وري ساڳيا ناتا بحال ٿي ويا.

هي عيد اچڻ وقت اسان خيرپور ۾ موجود هئاسون. ان ڪري اسان کي مياڻي، يا مائي (Mai) جي اصلي سنڌين جي ناچ ڏسڻ جو موقعو مليو، جن جو ڌنڌو مڇي مارڻ آهي. ان قبيلي جي عورتن کي عيد جا ڪپڙا پاتل هئا ۽ وڄتن (Musicians) جي چوڌاري ڪڙو ٺاهي بيٺيون، واري سان پير زمين تي

ٺڦڪائينديون ۽ تاڙيون وڄائينديون هوريان هوريان اڳتي سرڪنديون ٿي رهيون، تاڙين وڄائڻ ويل سندن هٿ پنهنجي مٿن کان مٿي کڄي ٿي ويا. شاديءَ ۽ عيد جي موقعن تي عورتون ۽ مرد گڏجي ناچ ڪندا آهن. عورتون گهڻو ڪري بدن ۾ ڳوريون ۽ رنگ ۾ سانوريون هيون. منجهائن خوبصورت ڪي ٿوريون هيون. سندن ڪن ۽ ڳچين وارا ڳهه تمام وڏا هئا، جيڪي ڪين اصلي ڪو نه ٿي ڀانيا.

خيرپور جي هن تماشي کان پوءِ 'جيوڻ بخش' اسان کي 'ناچ' سان وندرايو. هن 'ڇوڪريءَ جو واسطو مير صاحب جي دربار سان آهي. ناچ ڪرڻ سان گڏ هيءَ ڇوڪري مذهب ڏانهن گهڻو لڙيل آهي. مسجدين ٺهرائڻ جو گهڻو شوق اٿس. خير خيراتون به جام ڪندي آهي. طبيعت جي ڳنڀير آهي. سهڻي به ڏاڍي آهي. سندس پيرن جي بيهڪ ڏاڍي خوبصورت آهي. سندس پيرنِ به ڏاڍيون سهڻيون آهن. اسان کي خوش ڪرڻ لاءِ ڏاڍو جتن ڪري رهيون هيون. هن اگهاڙيون تلوارون ۽ بندوقون هٿن ۾ ڪري ناچ ڪيو ۽ اهو ڏيکارڻ جي ڪوشش ڪيائون ٿي ته لاچو (غيرتمند) مرد ۽ سرويچ عاشق ڪيئن هوندا آهن. ناچ ڪندي ڪندي آخر ۾ ڪِري پيون. منهنجي خيال ۾ ٿڪجي هٽجي ڪو نه ڪِريون هيون پر ڪنهن وجدان ۾ اچي هيٺ ڦهڪو ڪيو هئائون.

جنهن زماني ۾ اسان خيرپور ۾ هئاسون ته قلات جي بروهي سردار جو وفد آيو. اسان هن وفد جي معرفت قلات جي حڪمران محراب خان سان رابطو قائم ڪيو ۽ سندس پٽ جيڪو ان وقت گنداوا ۾ رهندو هو، تنهن سان له لاڳاپو پيدا ڪيوسين. هن اسان سان پڪو وچن ڪيو ته هو اسان جي هر نموني سهائتا ڪندو. غلام نبي نالي هڪ وڪيل يا نمائندي به اسان سان ڪئمپ ۾ ملاقات ڪئي. هن ۽ سندس ماڻهن وٽان اسان اهم معلومات حاصل ڪئي. مان ڪيس ايشيا جي لباسن جون تصويرون ڏيکاريون، جن کي ڏسي هو ڏاڍو خوش ٿيو. رنجيت سنگهه جي تصوير ڏسي هڪدم رڙ ڪري چيائين، "اوهان ڪوتاه نظر ۽ انڌا به آهيو، پر تنهن هوندي به اوهان سڄيءَ دنيا کي پريشان ڪري ڇڏيو آهي." هن پشاور جي يوسف زئي ماڻهن متعلق ڳالهائيندي ڪاوڙ مان چيو ته، "اوهان نياڳا، سکن کان انهن جي دل ڪٽي ڏار ڇو نه ٿا ڪريو." رنجيت سنگهه جي تصوير ٻئي ماڻهو جي سامهون ڪندي ڪيس چيائين، "هن بندري ڪافر ڏانهن ڏس. هن کي اڇٽ مار. تون سندس ايترو ويجهو وري ڪونه ويندين، جيترو تون هاڻي ڪيس ويجهو آهين؟" هن ڪاوڙ ۾ پنهنجي طاقت جو اهڙو مظاهرو ڪيو پر اسان کي کل پئي آئي.

ڏجيءَ جي سردار علي مراد خان جڏهن ڏٺو ته هو اسان کي شڪار ڪرڻ لاءِ مڃائي ڪونه سگهندو ته هو سياسي نموني بيمار ٿي پيو ۽ ڊاڪٽر لارڊ کي موڪلڻ جي گذارش ڪيائين، جيڪا مون مڃي، ڏانهس ڊاڪٽر موڪلي ڏنو. ٻئي

ڏينهن مير رستم علي خان ننڍڙي ٻار جي وفات ڪري، ڏجيءَ جي سردار وٽ عذرخواهيءَ لاءِ لنگهي ويو. اسان کي بہ دعوت ملي هئي، سو اسان ڊاڪٽر لارڊ سان گڏجي 'ڏجيءَ' وياسين. جيڪا خيرپور کان چوڏهن ميلن جي فاصلي تي هئي. هتي هڪ قلعو ڏسڻ ۾ آيو جيڪو مٽيءَ (1) جو ۽ هڪ هموار ٽڪريءَ تي ٺاهيل هو. هن علائقي ۾ هيءُ واحد قلعو آهي. هي ڪوڙي ڏيکاءَ جو قلعو ۽ نالي ماتر ڪو مضبوط آهي. ٽالپر خاندان جي دولت ڏن هتي رکيل آهي. هن سردار کي سنڌ جو دولتمند امير سڏيو ويندو آهي. هن قلعي جي پرسان هڪ ننڍڙو شهر آهي، جتي نوڪر چاڪر رهندا آهن. جيسلمير ڏانهن ويندڙ ويران علائقو ڏجيءَ وٽان شروع ٿيندو آهي. ڏجيءَ جي سردار اسان جي ڏاڍي سٺي نموني آجيان ڪئي ۽ قلعي ۾ رهايائين. پنهنجي بيماريءَ کي وساري اسان کي ٻئي ڏينهن لاءِ شڪار ڪرڻ جي نينڊ ڏنائين. هن اسان کي ٻڌايو تہ ڊاڪٽر لارڊ جي دوا ڪري هو چڱو ڀلو ٿيو آهي. انهيءَ ڊاڪٽر تہ ڪيس 'مارس چينو' نالي هڪ دوا ڏني هئي جيڪا هڪ سنڌي دوا هئي، جنهن جو پتو بہ اسان کي سنڌ ۾ اچڻ کان پوءِ پيو. اسان کي اهو بہ پتو ڪو نہ هو تہ اها دوا ڪهڙي مرض تي پوندي آهي. هن دوا کي ڏاڍو پسند ڪيو ويو. اسان ان جو استعمال گهڻ ڪيو. پر هن جا ٿي ٻڌن وڏيڪ گهرائڻ لاءِ ماڻهو موڪليوسين تہ جيئن غريب ماڻهن جو علاج ڪري سگهون.

ٻئي ڏينهن صبح جو ٽر(2) جي ڪناري سان هرڻن جو شڪار ڪرڻ لاءِ روانا ٿياسين. امير مون کي پاڻ سان گڏ اٺ تي ويهاريو. ڊاڪٽر لارڊ، مير جي سالي سان گڏ هڪ اٺ تي سوار هو، جنهن ڪري ماڻهن کي ڏاڍو اچرج ٿيو. امير علي مراد پنجويهن سالن جو ٿيندو. ڏاڍو ذهين، ڦڙت ۽ چالاڪ آهي. اخلاقي طور بہ هيءُ سگهارو ماڻهو آهي. هن مون کان سياست سان واسطو رکندڙ ڪيترائي سوال ڪيا، جنهن مان مون کي پتو پيو تہ سندس مقصد اسان کي رڳو شڪار ڪرائڻ نہ هو. اسان هرڻن جي ولرن مان هلي رهيا هئاسين. اسان اٺن تان لٿاسين ۽ اٺن کي اوڙو ڪري هرڻن جي بلڪل پرسان وڃي پهتاسون. انهيءَ لاءِ جيئن ڪين سولائيءَ سان ماري سگهون. مان بہ پيرا بندوق هلائي ۽ ٻئي پيرا گسي ويس. اهو ڏسي مير علي مراد فائر ڪري هڪ ٺاهوڪو هرڻ ماري وڌو ۽ رڙ ڪري پنهنجي ماڻهن کي چيائين: "اهو هرڻ برنس صاحب ماريو آهي" ۽ مون کي هڪ ماهر توپچي ظاهر ڪري ڏاڍي تعريف ڪرڻ لڳو. پنهنجي لاءِ اهي ڪوڙيون تعريفون

---

(1) هيئنيون قلعو تہ واقعي ڪچو آهي پر ٽڪريءَ تي اڏايل قلعو تمام پڪو ۽ مضبوط آهي (سنڌيڪار)

(2) ڪوٽ ڏجيءَ پرسان موجود پٽن کي هن ٽر سمجهيو آهي، جيڪي ميرواه ۽ ڪوٽ ڏجي جي ڏکڻ ۾ آهن. (سنڌيڪار)

هڏي مون کان تہ کل نکري وئي. مان ٻين کي تہ نہ ٿي سگهيس ٿي پر منهنجن پنهنجن ماڻهن کي منهنجي هڻ سڌائي جي پوري خبر هئي. مهاڙين ۾ شڪار لاءِ رکيل هرڻ تمام گهڻا آهن. پر جنهن نموني سان اسان کي شڪار ڪرايو ويو پئي، اهو جڻ مون کي سٺو ڪو نہ پئي پاسيو. هيءُ ان قسم جو شڪار آهي جنهن کي اسان هندستان ۾ هرڻن جو اوڙو ڪري شڪار ڪرڻ (Stalking Deer) چوندا آهيون. ٿوري وقت شڪار ڪرڻ کان پوءِ اسان ٻوڙن جي ڇانوَ ۾ اچي ويٺاسون ۽ تازي اوٺي کير مان لطف اندوز ٿيڻ لڳاسون. اسان اهو کير جتن کان ورتو، جيڪي پرواري ميدان ۾ ڏاچين جا وڳ چاري رهيا هئا. اوٺو کير تازو پيئجي تہ سٺو لڳندو آهي. ان کان پوءِ اسان ڏجيءَ موٽياسين. اتي اسان کي وندرائڻ لاءِ گهڻو ڪجهہ موجود هو. شام جو اسان خيرپور ورياسين. مير صاحب مون کي پاڻ سان گڏ اٺ تي ويهاريو ۽ جت واري خاني ۾ ويهي اٺ ڪاهڻ لڳو. سچو مامرو امن امان سان گذري ويو. مير رستم خان کي بہ ڪو نقصان ڪو نہ رسيو، جيڪو اسان جي سياسي ڳالهہ ٻولهہ جو نازڪ نقطو هو. الوداع ڪرڻ کان اڳ ۾ مير صاحب ليفٽيننٽ ليچ کي گمبٽ ۽ راڻيپور جا صنعتي علائقا ڏسڻ جي اجازت ڏني. اهي شهر مير صاحب جي حدن ۾ واقع آهن. مسٽر ليچ اهي علائقا ڏسڻ لاءِ ڏجيءَ مان سڌو اوڏانهن روانو ٿيو. ليفٽيننٽ ووڊ درياهہ تي موجود هو ۽ هن دعوتن ۾ شريڪ ڪو نہ ٿيو. هو پنهنجي ڪم سان واڳيل رهيو. هن سنڌوءَ جي هيٺئين پاڇي سان لاڳاپيل صحيح معلومات حاصل ڪري مون ڏانهن موڪلي ڏني. هزهاءِ نيس مير علي مراد وٽ اعليٰ قسم جا باز آهن، جن سان شڪارگاهن ڏانهن ويندي ۽ واپس اچڻ تي شڪار جو مزو ڏسندا آياسون. مون ٻڌو آهي تہ هن قسم جي شڪار جا شوقين ماڻهو بازن جي موضوع تي گهڻو ڪجهہ ٻڌڻ چاهيندا آهن. مان هيٺ انهن بازن جي پنوتري ڏئي رهيو آهيان جن کان سنڌي واقف آهن:

لغڙ= مادي، جهڳڙ= نر: هي سنڌ جو پکي آهي. شڪري جو وڏو قسم آهي. اکيون ڪاريون ٿينديون اٿس. هڪ رُت جو شڪار ڪري ڪيس ڇڏي ڏنو ويندو آهي.

باز= مادي، زُرر= نر: خراسان سان واسطو رکي ٿو. اکيون گلابي (ڦڪيون) ٿينديون اٿس. هيءُ هڪ شاندار پکي آهي.

باشو= مادي، باشين= نر: خراسان مان ايندو آهي. اکيون گلابي (ڦڪيون) ٿينديون اٿس ۽ ننڍڙو هوندو آهي.

ٻهري= مادي، ٻهري ٻچو= نر: سنڌ سان واسطو رکي ٿو. سنڌوءَ جي ڪنارن سان رهندو آهي. خاص اهميت ڪو نہ ٿو رکي.

چرغ= مادي، چرغيلو= نر: ڪتِي (Cuthee) سان واسطو رکي ٿو. اکيون ڪاريون ٿينديون اٿس. هرڻن جو شڪار ڪندو آهي. تلور بہ

ماريندو آهي.

ڪوهي= مادي، ڪوهيلو= نر: هن کي شاهين به سڏيندا آهن. سنڌ جو پکي آهي. اکيون ڪاريون ٿينديون اٿس.

ترمچي= مادي، چتوي (Chatway) نر: سنڌ جو پکي آهي. اکيون ڪاريون ٿينديون اٿس. هڪ رُت جي شڪار کان پوءِ هن کي ڇڏي ڏنو ويندو آهي.

شڪرو= مادي، چيپڪ= نر: سنڌ جو پکي آهي، اکيون گلابي ٿينديون اٿس.

عقاب به سنڌ جو پکي آهي ۽ سيني بازن تي حملو ڪندو آهي. ڌارڻ کان پوءِ جڏهن ڪو به باز ڇڏي ڏنو ويندو آهي ته پنهنجي ذات وارا پکي کيس ماريندا آهن ۽ اها ڏاڍي عجيب غريب ڳالهه آهي.

30 مارچ جو اسان خيرپور مان موڪلائي روهڙي بکر روانا ٿياسين. هتان جي رهاڪن ۾ اسان پنهنجي متعلق وڏي تبديلي ڏٺي. جڏهن اسان درياهه پار اڪرڻ جي مرضي ڏيکاري ته اسان کي اڪارڻ ۾ دير ڪا نه ڪيائون. وزير پنهنجي سر پاڻ اسان کي بکر جي مشهور قلعي ڏانهن وٺي ويو. هن موقعو ڏسي، اڳ ۾ ڪيل گذارشن تي نئين سر غور ڪرڻ لاءِ عرض ڪيو. جنهن جو مقصد اهو هو ته سندن اطاعت تي ڀروسو ڪيو وڃي ۽ دوستيءَ کي وڌيڪ سگهارو بڻايو ويو وڃي. کيس چيم ته جيڪي ڪيو اٿم سو نيڪ نيتيءَ سان ڪيو اٿم ۽ وڌيڪ توهان ڇا ٿا چاهيو. اسان جو پاڻ ۾ باهمي اتحاد ايترو ته پڪو آهي، جو اسان دوستن جيان بکر اندر بيٺا آهيون. هن موقعي تي مون کي ڪجهه آسرو هو ته هلندڙ سال ناتال جي ڏهاڙي تي، مان هڪ سفير جي حيثيت ۾ هڪ معاهدي ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي ويندس، جنهن ۾ خيرپور کي برطانيا جي حفاظت ۾ ڏنو ويندو، ڇاڪاڻ ته حالتون اچي انهيءَ جاءِ تي بيٺيون هيون. 29 جنوري 1839ع ۾ عزت ماب جنرل سر ولوبي ڪاٽن (Willoughby Cotton) سان گڏجي هتي پهتس ته ڏٺم ته برطانيا جو ڦريرو بکر تي ڦڙڪيو ٿي ۽ سندس پاڇو سنڌوءَ جي پاڻيءَ تي لُڏي رهيو هو.

باب ٽيون

سکر- شڪارپور ۾ ان جي تجارتي آمدرفت- آدمشماري- ماڻهو- بازار- شڪارپور پرسان سنڌ واهه تي خوشيون- خوبصورتي- ماڻهن جو اخلاق- مزاري قبيلو، ان جو سردار- سندن قبيلي جو گيت- واڄون- سيسر- مٺڻ ڪوٽ- بهاولپور جو سردار بهاول خان- فرانس جو سياح مونس آرگائوڊ (Mons Argoud)- مسلمانن جون خانقاهون- اسان جو ڪلاڪار: ڊون جوس گونسا لويز Jose Gon- (Don salvez) رنجيت سنگهه جا لاڪڙي (ڪامورا)- وڏي آجيان- مٺڻ ڪوٽ وٽ سنڌو- ديرو غازي خان- ديره جات جا علائقا- انهن جي اهميت- لوهاڻي افغان سنڌن اچ وڃ جا رستا- خراسان جا لَڪَ- ديري غازي خان جي آمدرفت- اوسو پاسو- بازاريون.

اسان بکر کان درياهه اڪري سکر وياسين ۽ هتي ڏينهن شڪارپور اڪٽيوسين. اوڏانهن اسان اڳي ڪڏهن ڪو نه ويا هئاسين. هن شهر جون بازاريون ڏکيون ۽ گنديون هيون. حيدرآباد ۽ خيرپور جا عيوضي[2] اسان جي رهنمائي ڪري رهيا هئا. اتان جو گورنر به اسان سان ملڻ آيو. واپاري، پئسا مٽيندڙ ۽ هندين وارا اڪيچار ماڻهو اسان جي ڪئمپ کي گهيرو ڪري ويا. انهن وٽان اسان کي هرات ۽ قنڌار متعلق ايران جي ارادن جي سڌس پئي ۽[4] اسان جي ڏيان کي ڪنهن به پاسي ڦرندو ڏٺائون. ڪين توقع هئي ته اسان سنڌو درياهه ۽ سنڌ متعلق ڳالهائيندا سين، پر هن سان اسان ماڳهين هئي اهم موضوع تي ڳالهه ٻول ڪئي هئي. آخر ۾ ڪين اهڙين تبديلين کان آگاهه ڪيوسون جن جي ڪين توقع ڪا نه هئي. سنڌوءَ ۾ گهرڻ کان پوءِ بهاولپور جو سردار اسان سان مستقل خط و ڪتابت جو رابطو رکندو آيو. سو اسان جي ملڻ واسطي اتاولو ويٺو هو ۽ مون کي تڪڙي اچڻ جي گذارش ڪئي هئائين ۽ لکيو هئائين ته وچ تي موجود جدائي جي پردي کي چاڪ ڪري ساڻس جلدي وڃي ملان. اسان سک حڪومت ۽ سنڌ جي وڏي علائقي جي وچ تي اچي پيا هئاسين. ان ڪري رنجيت سنگهه خوش نظر ڪو نه ٿي آيو. سک سردار سنڌ جي هن علائقي کي پنهنجو شڪار سمجهيو ويٺو هو، پر دعوتن ڏيڻ ۾ ڏاڍو مهربان هو. سندس مخالف ڪابل جي حڪمران دوست محمد خان، قاصد موڪلي پاڻ وٽ اچڻ لاءِ دعوت ڏني هئي. اسان شڪارپور ۾

ڏه ڏينهن ڪن ٽڪياسين. اسان هن شهر جي تجارت متعلق معلومات حاصل ڪندا رهياسين، جنهن جو سڄي ايشيا سان واپار هلندڙ هو، پر چين ۽ ترڪيءَ سان سندن ڏيتي ليتي ڪانه هئي. سنڌوءَ وسيلي تجارت جي نقطهءِ نگاه کان شڪارپور جو شهر وڏي اهميت رکي ٿو. انهيءَ ڪري نه ته هيءُ شهر ڏيهي صنعت جي واپار سبب مٿانهون آهي، پر پئسي جي ڏيتيءَ ليتيءَ ڪري ڏيساور جي وڏين منڊين سان تجارتي ناتا اٿس. هيءُ شهر سنڌ جي اتر پاسي دنگ سان واقع ۽ سنڌوءَ ۽ بکر کان اٺاويهه ميل سر اولهه طرف آهي. اتر پاسي کان سنڌ جو دنگ روجهاڻ ٿائين آهي. اهو شهر قنڌار ۽ قلات ڏانهن ويندڙ ان رستي تي آهي، جيڪو بولان جي لڪ مان لنگهندو آهي، ان ڪري واپاري سدائين شڪارپور ۽ ديري غازي خان جون ڳالهيون ڪندا ڏسبا آهن. ديرو غازي، شڪارپور کان اتر طرف آهي ۽ ’خراسان جي لڪ‘ جو نالو وٺي ڪابل جي حدن کي نرالو ڪيو ويندو آهي. هر ڏس تي ويندڙ رستا شڪارپور جي واپار سان واڳيل آهن. اهو سڄو واپار خشڪي رستي هلندو آهي. هتان جا ننڍا وڏا واپاري هن خيال سان متفق آهن ته جيڪڏهن هتان جي تجارت کي پاڻيءَ وسيلي پکيڙيو وڃي ته انهن لاءِ وڏيڪ ڪارائتو ۽ لاڀائتو ثابت ٿيندو ۽ سندن مفادن جو بہ وڌيڪ تحفظ ٿي سگهندو.

شڪارپور قديم شهر نہ آهي، پر هن جي ڀرپاسي اهم ٿاڪ ضرور آهن. اروڙ، سکر، بکر ۽ روهڙي لاڳيتا شهر آهن. شڪارپور جو شهر لکيءَ کان پوءِ ايندو آهي. هي شهر بهاولپور جي موجوده سردار جي ابن ڏاڏن جو هڏايل آهي، جن کي اتان نادر شاهہ ڪڍي ڇڏيو. ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته هن شهر جو بنياد 1617ع ۾ پيو. اها تاريخ عربي لفظ غوڪ يعني ڏيڏر جي اکر ۾ ڏنل آهي. ابجد مطابق هن لفظ جي اکرن جو انگن ۾ حساب ڪبو ته 1026هجري وڃي بيهندو. هيءُ لفظ ان حقيقت ڏانهن بہ اشارو ڪري ٿو ته هن شهر جي اوسي پاسي ڪي ڍنڍون بہ موجود هيون. هن علائقي جي زمين جو مٿاڇرو آبپاشي نظام واسطي ڏاڍو موزون آهي. ان ڪري دهليءَ جي حڪمرانن سنڌوءَ مان واهہ کوٽائي هن علائقي کي آباد ڪيو آهي (1). ان جو نتيجو اهو نڪتو آهي جو سنڌ جي ٻين شهرن کان شڪارپور ۾ وڌيڪ سستائي آهي. سرسبزيءَ ۽ شادابيءَ جي ناتي سان هن کي ’نو لکي سنڌ‘ ڪري سڏيو ويندو آهي. مون کي ٻڌايو ويو آهي ته مغلي (Mughlee) نالي علائقي مان سڄيءَ سنڌ کان وڌيڪ ڀل اپجندي آهي. شڪارپور جا رهاڪو، جيڪي هاڻي برٽش انڊيا سان تعلق رکن ٿا، تن جو چوڻ آهي ته سندن علائقو ٻيو بنگال بنجڻ جي لائق آهي. نادرشاهہ حملي دوران شڪارپور ۾ آيو هو. هن ڏٺو ته شهر جي اوسي پاسي وارا علائقا ويران ۽ بيابان ٿي ويا هئا. تنهن ڪري ان زماني ۾ مشهور تجارتي مرڪز بڻجي ڪونہ سگهيو.

---

(1) اهو غلط آهي. (سنڌيڪار)

جڏهن حڪومت جي واڳ سدوزئي گهراڻي جي هٿ ۾ آئي ته شڪارپور جي قسمت به جاڳي پئي. شڪارپور جي پلائيءَ جو سال 1786ع کان سمجهڻ گهرجي. ان زماني ۾ تيمور شاهه افغانستان جو فرمانروا هو. هن شڪارپور جي هندن کي وڏيون سهولتون ڏنيون. ان کان پوءِ سنڌ جا امير هن علائقي تي قابض ٿيا. شڪارپور سنڌ جو اهو علائقو آهي جتي هن قبيلي پنهنجو اثر رسوخ پيدا ڪري ورتو آهي. اميرن به عقلمنديءَ جو مظاهرو ڪندي ڪين اتان بي دخل نه ڪيو. آهي، توڙي جو هو گذريل سورهن سالن کان شڪارپور مان ڪين بي دخل ڪرڻ جو سوچي رهيا آهن. هن علائقي مان جيڪا ڍل اڳرندي آهي، سا حيدرآباد ۽ خيرپور جا امير اهڙيءَ ريت ورهائي کڻندا آهن جو چار حصا حيدرآباد وارن ميرن کي ۽ ٽي حصا خيرپور وارن ميرن کي ملندا آهن.

شڪارپور جي بچاءَ واسطي جيڪو خرچ آيو هو سو به انهن حصن پٽاندڙ پريو اٿن. شهر جي آدمشماري ٽيهن هزارن کان مٿي آهي، اصلي رهاڪن مان هندن جو انگ تمام گهڻو آهي، جيڪي واپار سانگي سڄي ايشيا ۾ پکڙيا پيا آهن ۽ گهڻي عرصي کان پوءِ پنهنجي مائٽن سان ملڻ لاءِ وطن ورندا آهن. هتان جا هندو، واڻيا، لوهاڻا ۽ پٽي نسلن سان تعلق رکن ٿا، پر بابا نانڪ سک سان واسطو رکندڙ هندن جو تعداد اڌ کان وڌيڪ آهي. آدمشماريءَ جي ڏهين پتي مسلمانن تي مشتمل آهي، جيڪي افغان آهن ۽ دُراني حڪمرانن جي زماني ۾ ڪين شڪارپور جي اوسي پاسي پٽي تي زمينون ڏئي آباد ڪيو ويو هو. شهر باغن جي وچ ۾ موجود آهي پر بچاءَ جي لحاظ کان ڏاڍو ڪمزور آهي. جنهن جي ڪچي قلعي جون پٽيون ڪرڻ تي آهن، تنهن کي قلعو چوڻ غلط ٿيندو. هن جڏي سڏي قلعي کي اٺ ڦاٽڪ آهن. بازار تمام وڏي آهي، جنهن ۾ مختلف قسمن جا 881 هٽ آهن. بازار مٿان تڏن جي ڇانو ڪئي وئي آهي. هتي ڪابه اڏاوتي خوبصورتي ڪانه آهي. چيو ويندو آهي ته اونهاري ۾ سخت گرمي ٿيندي آهي. قلعي جي پٽ جي چوڌاري بيٺل پاڻيءَ جون ڪيتريون ڍنڍون آهن. شايد اهو ئي سبب آهي جو هتان جا ماڻهو هن علائقي کي گرم ڪوٺ سمجهندا آهن. اپريل جي وچ ڌاران هتان جو رات جي وقت 59 ۽ ڏينهن دوران 82 ڪوسائي پد هو. مون کي ٻڌايو ويو ته هن سال موسم ڪجھ خوشگوار آهي. درياهه گذريل ٽن چئن سالن کان لڳاتار اوسي پاسي وارا علائقا ٻوڙي ناس ڪري ڇڏيا آهن. هن علائقي جي ساليانئي ڍل اٽڪل اڍائي لک رپيا ٿيندي آهي. شهر مان ڪسٽم ۽ ٻئي محصول مان 64000 رپيا اڳرندا آهن. رپئي جو مله ڪمپنيءَ جي رپئي جي حساب سان 51/2 في سيڪڙو گهٽ آهي. هي انگ اکر شڪارپور جي سڄي علائقي سان واسطو ڪو نه ٿا رکن، جيڪو ڪڏهن افغانن جي حڪومت هيٺ هو. نوشهرو، لاڙڪاڻي جي ماتحت آهي. هن علائقي جون پيدائش واريون جاگيرون مذهبي ماڻهن کي ڏنيون ويون آهن.

ڪجهه عرصي کان وٺي هونءَ جو ٻاٽي شڪارپور تائين اچي نڪرندو آهي. جنهن ڪري ڀل ۾ اڌ لک رپين جو واڌارو ٿيو آهي، جيڪو مستقل نہ آهي. اهو ضروري ٿيندو جو آءُ انهن شهرن جا نالا ڏيان، جتي شڪارپور جي واپارين جا پلاوٽا ڪم ڪري رهيا آهن، انهيءَ لاءِ تہ جيئن انهن جي واپاري اثر رسوخ جو پتو پئجي سگهي. اولهہ طرف کان استرخان کان شروع ڪري ڪلڪتي تائين پهچون ٿا، جن جي وچ تي هر وڏي شهر ۾ سندن گماشتا يا پلاوٽا ويٺل نظر ايندا. اهي هن ريت آهن: مسقط، بندر عباس، هيمان (Heeman)، يزد (Yezd)، مشهد، استرخان، بخارا، سمرقند، قوقن، يارقند، قندين، خُلوم (Khooloom)، سلزوار (Sulzwar)، قندار، غزني، ڪابل، پشاور، بکر، ليا، ديرا غازي خان، ديرا اسماعيل خان، ملتان، اچ، بهاولپور، امرتسر، جئہ پور، بيڪانير، جيسلمير، پالي، مانڊوي، بمبئي، حيدرآباد (دکن)، حيدرآباد سنڌ، ڪراچي، قلات، مرزا پور ۽ ڪلڪتو. انهن سڀني شهرن ۾ سندن منديون هلندڙ آهن. گهڻو ڪري انهن سڀني شهرن جو شڪارپور سان سڌو واپاري رستو آهي ۽ ڪن ۾ وري سندن پلاوٽا ڪم ڪري رهيا آهن. سندن ڏنڌو هنڊي واپار کان وڌيڪ ڏن جي ڏيتي ليتيءَ سان آهي. اها ئي ڳالهہ آهي تہ شڪارپور ۾ تيار ڏن ڪو نہ ملندو، ڇاڪاڻ تہ هتي ضرب خانو ڪو نہ آهي، جو سون ۽ چانديءَ جو سڪو تيار ڪيو وڃي. ان ڪري هن قيمتي ڌاتوءَ جي درآمد تي ڪين خساري سان منهن ڏيڻو پوي ٿو. مون کي ٻڌايو ويو آهي تہ استرخان ۾ رهندڙ هندو مسلمان ٿي ويا آهن ۽ بخارا ۾ بہ ڪين پهريون پيرو غيرمسلمان هجڻ ڪري ماريو ڪٽيو ويو آهي.

6 اپريل تي اسان کي شڪارپور جي ماڻهن سان ملڻ جو موقعو مليو. هو 'سنڌوءَ' جي مانَ ۾ ڪو خوشيءَ جو ڏڻ ملهائي رهيا هئا، جيڪو چيٽي چنڊ جي موقعي تي ملهايو ويندو آهي. اهو اتفاق سان هن سال محرم مهيني سان گڏ شروع ٿي رهيو هو، جيڪو شيعن جو پاڪ مهينو هوندو آهي. هن موقعي تي سڄي شڪارپور خالي ٿي وئي هئي ۽ سڀئي ماڻهو نڪري اچي پرسان سنڌ واهہ تي پهتا هئا، جتي وڏن وڻن هيٺان ماڻهن جا ميڙاڪا لڳا پيا هئا. مان سمجهان ٿو تہ ان ميلي جو 2/3 حصو عورتن ۽ ٻارن تي مشتمل هو. اهي سڀئي سنڌ واهہ جي پاڻي اڏو جهڪي سجدو ڪيو ۽ پوڄا پاٺ ڪري هڪ ٻئي سان ڏاڍي گرم جوشيءَ سان ملڻ لڳا جيئن يورپي ماڻهو پاڻ ۾ ملندا آهن. تنهن کان پوءِ مائرن ۽ پائرن پنهنجي ٻارن ۽ ٻينرن لاءِ اتان انگريزي قسم جا رانديڪا خريد ڪيا. ماڻهو مٺايون ۽ گوشت گهڻو خريد ڪري رهيا هئا. اسان بہ ميڙاڪي جي ماڻهو کي سڱا ٻڌا. هتي اسان جهونن ماڻهن جو هڪ جوڙو ڏٺو، جن کي پيرن ۾ ڇيريون ۽ هٿن ۾ جهانجهہ هئي ۽ ڏاڍي سهڻي نموني انهن کي وڄائي ۽ نندين ڇوڪرين جيان ناچ ڪري رهيا هئا. اهي شايد پنڊت هئا، جيڪي پاڻ کي هن عاشقن جي روپ ۾ پيش

ڪري رهيا هئا. اسان پاڻ کي پاڳوند پئي ڀانيو. جو اسان کي شڪارپور جي نينگرين جي سهٽين ۽ سهاجهين اکڙين ڏسڻ جو موقعو مليو هو ۽ شڪارپور کي ٻه انهيءَ ڳالھ تي فخر هجڻ گهرجي. شڪارپوري ڏاڍا ذهين ۽ چالاڪ آهن. علم ۽ ادب تمام گهڻ آهي. سندن تعليم هٽ جي حساب ڪتاب رکڻ جيترين مس آهي. دل چوي ٿي ته جيڪر سندن دلچسپ بيان ان سهڻي انداز سان لکان. "جيئن اناستاسيس (Anastasius) جي مصنف پنهنجي برادري سميرنا (Smyrna) جي ماڻهن لاءِ لکيو هو: هو چوي ٿو ته، "سندن دليون ڪپهه ۽ نفيس ڪپڙن ۾ ويڙهيل آهن. اهي سمجهن ٿا ته خدا کين رڳو خريد ڪرڻ ۽ وڪري ڪرڻ (واپار) لاءِ پيدا ڪيو آهي. جيڪڏهن انهن مان ڪو اهو ڏنڌو اختيار نه ٿو ڪري ته سمجهيو وڃي ٿو ته انهيءَ جي زندگي اجائي آهي. هو شادي به انهيءَ ڪري ڪندا آهن ته جيئن واپارين ۽ ڏن جي ڏيتيءَ ليتيءَ وارن ماڻهن جو نسل برقرار رهي سگهي."

اسان ڏهين تاريخ جو موٽي مولينو چاچڙ وٽان سنڌوءَ تي پهتاسين، جيڪو ٻکر کان ويهارو ميل ڪن پري هو. هتي ٻيڙيون اسان جي انتظار ۾ بيٺيون هيون. هيءُ علائقو اڌ پنڌ تائين گجگاهه ٻيلن سان پريو پيو هو. شڪارپور پرسان علائقو ڏاڍو ڪليل هو. اتي سنڌ واهه مان نڪرندڙ ڪڙين ڪسين کي ماڻهو صاف ڪري رهيا هئا. هن علائقي جي خوشحالي سنڌ واهه تي مدار رکي ٿي. ٿوري وقت کان پوءِ درياهه جو پاڻي سنڌ واهه ۾ داخل ٿيندو. هن موسم ۾ زمين ۾ واڱڻائيءَ قسم جي هڪ ٻوٽي نظر ٿي آئي. جيڪا هيٿر (Heather) جهڙي هئي. مون دنيا جي، ڪنهن به ملڪ ۾ ايترا گهڻا گلاب جا گل ڪو نه ڏٺا، جيترا اتر سنڌ جي هن علائقي ۾ ڏٺم، پر منجهن سڳنڌ ڪجھ گهٽ هئي. هاڻي توتن جي موسم آهي. هتان جا توت ڏاڍا سُرها ۽ وڏا آهن. هي ميوو گهٽي گرميءَ ۾ پچندو آهي. هاڻي به ڪوسائي پد 95 فارنهائيٽ آهي.

سنڌوءَ جي الهندي ڪناري سان آباد بڙدين، ٻگٽين ۽ مزارين جون ذاتيون آهن، جيڪي جٽ ۽ وحشي آهن. (1) هاڻي اسان جي چوڌاري اچي گڏ ٿيا آهن ۽ شريف ۽ فرمانبردار رهڻ جا واعدا ڪري رهيا آهن. مزارين جي ڌاڙن ۽ ڦرين کان سواءِ ٻي ڪرت ئي ڪا نه هئي، جنهن اسان جي حڪومت جا ڪن اپڙا ڪيا هئا. اسان سنڌ جي حُڪمرانن کي واضح طور ٻڌايو هو ته سندن ڪڏين ڪاررواين کي ختم ڪرائڻ جا جتن ڪن، انهيءَ لاءِ ته جيئن سنڌوءَ جي ڪنڌين ڪنارن سان امن امان بحال ٿي سگهي. سندن گندن ڪرتوتن کي ٻنجي ڏيڻ لاءِ سکن به سندن علائقي ۾ فوج موڪلي ڏني آهي. انهن جي ٻن ڳوٺن تي قبضو به

(1) انگريزن سان جن مهاڏو اٽڪايو تن کي هنن نفرت وچان وحشي، ڌاڙيل ۽ سازشي سڏيو آهي. (سنڌيڪار)

ڪري ورتو اٿن. ٻسندن اهڙن افعالن، سيني ڏرين کي خبردار ڪري ڇڏيو آهي. مزارين جو سردار بهرام خان برطانيا سرڪار آڏو پيش پيو آهي ۽ پنهنجي قبيلي جي سڀ ماڻهن سان گڏجي پنهنجي جابلو علائقي مان هلي مون سان ملڻ لاءِ خيرپور پهتو هو ۽ مون کي چيو هئائين ته، ”مان انگريز قوم جا دامن جهلڻ آيو آهيان.“ هي سردار پاڻ سان پٽ وٺي آيو هو. جيئن ئي هو اسان جي ڪئمپ ۾ داخل ٿيو ته سندس بهادريءَ جا ڳيچ ڳائڻ لڳا. سندن هٿن ۾ سارنگيون هيون، جيڪي سندن آوازن سان سنگت ڪري رهيون هيون. انهن جو آواز صاف ۽ مٺو هو، سمجھ ۾ ايئن پئي آيو ته اهو آواز سندوءَ جي ڏاڙيلن جو ٿي ڪو نه ٿو سگهي. هنن جهنگلين کي جڏهن اسان پنهنجا بينڊ باجا ڏيکاريا ته وائڙا ٿي ويا. سندن سردار منجهائن ڪجھ عقلمند ماڻهو ٿي ڏٺو. اهي سيئي گھوڙين تي چڙهي آيا هئا، جيڪي سندن چواڻيءَ مطابق گھوڙن کان وڌيڪ شريف ٿينديون آهن ۽ حملن ڪرڻ وقت گھوڙن کان وڌيڪ بڪ ڏڪ سهي سگهنديون آهن. لهڻ کان پوءِ هڪ ماڻهو چهن سٺن گهوڙين کي جهلي بيهي سگهندو آهي. هنن ان متعلق هڪ پهاڪو به چئي ٻڌايو ته ”هڪ سوار جڏهن گهوڙيءَ تي چڙهندو آهي ته جڻ گهوڙي تي سوار هوندو آهي، پر جڏهن گهوڙي تي سوار هوندو آهي ته جڻ هنو سندس مٿي تي رکيل هوندو آهي.“ جڏهن پٽ ڳائي رهيا هئا ته مان کانئن پڇيو ته هو ڪهڙي موضوع تي ڳائيَ رهيا آهن. انهن جواب ۾ چيو ته ”پنهنجي سردار جي بهادري متعلق ڳائي رهيا آهيون.“ سندن شاعريءَ جو آزاد ترجمو هيٺ پيش ڪجي ٿو:

”(دشمن جي) قلعي جي تباهيءَ واسطي اسان خدا جا شڪرگذار آهيون
هو غريبن جا ڏک ڏور ڪندو
بهرام جي التجا ڏانهن ڪن ڏجو
هو ڏاتار آهي، قلعن جو حڪمران آهي.
سندس لشڪر سمنڊ جي ويرين جيترو گهڻو آهي
ڪرمان ۽ دلدار سندس به تجربيڪار سپہ سالار آهن
پيران پير جيلاني هن جي مدد ڪر
او! اُچ وارا ولي هن جي سهائتا ڪر
هن دشمن جا سو جوان قتل ڪيا.
هن جهونجهار جو ڏاڪو پري پري پکڙيل آهي.
پري رهندڙ ماڻهو هن کان ڪؤ ڇو ٿا ڪائن؟
هن سان ٻارهن هزار مزاري جوان گڏ آهن.
هن جي دربار ’مٺا‘ (Mitta) جهڙي آهي.
کيس عليءَ جي مدد حاصل آهي.
مٿس خدائيءَ نُور سدائين چمڪندو رهي ٿو

سندس گهوڙيءَ جا ڪن قلم جيان نوڪدار آهن
سندس هنُو هزار رپين جو آهي.
دنيا ڄاڻي ٿي ته لغاري سندس مقابلي لاءِ آيا .
هي خدا تي ڀروسو رکي ميدان ۾ ڪڏي ڪاهي پيو
غلام محمد بام سندس لشڪر جو سالار هو.
رستم مسعيد (Maseed) دشمن کي شڪست ڏني
سندن پنج سو ماڻهو قتل ٿيا
سندن مال ملڪيت ڦري لٽي ويئي
بهرام مزاري دشمن مٿان سوڀارو ٿيو.

سندن علائقو اُنَ ۾ شاهوڪار آهي، پر هنن جو لباس سوٽي ۽ جوڙيءَ جي ڪپڙي مان ٺهيل هو. سامهون واري صفحي تي ڏنل تصويرون بلوچن جون آهن، جنهن لاءِ مان پنهنجي دوست ڪئپٽن هارٽ (Captain Hart) جو ٿورائتو آهيان، جنهن پنهنجي چترڪاري ۾ سندن هوبهو شڪليون بيهاريون آهن. سنڌ جي فوج اندر سندن بهادري کان اسان پوريءَ ريت باخبر آهيون ۽ ڪين پرکي ڏسڻ واسطي اسان کي ڪيترا موقعا به مليا آهن.

انن ڏينهن جي هاڪارڻ کان پوءِ اسان سنڌ جون حدون ڇڏي چڪا هئاسين، ان جو ڪارڻ اهو هو ته واءُ ڏاڍي ستائي هئي، پر ڪجھ سوائي به کُهلي رهي هئي، جيڪا اسان جي هيڙيءَ جو ڪوهو اڏائي کڻي ويئي، هيو به ڪيترو ئي نقصان ڪيائين ۽ اسان جي حجم کي به ذري گهٽ ماري رکيو هئائين، جيڪو لڏن جي سٽ نه سهي ڇيڙڪو ڪري وڃي درياهه ۾ ڪريو هو. هو حاجي هو. چار ڀيرا حج ڪيو هئائين. هن ايئن پئي سمجهيو ته هو حج ڪرڻ جي صدقي موت جي ڇنبي کان بچي ويو آهي. هڪ ڏينهن جيئن ئي اسان تيز رفتاريءَ سان هاڪاري رهيا هئاسين ته مان ڏٺو ته هڪ ماڻهو ڊوڙندو اسان ڪيڏ اچي رهيو هو. مان سندس حال ڏسي هيڙي بيهاري سندس ڳالهه ٻڌڻ جو ارادو ڪيو. هن مون کي نماڻائيءَ سان گذارش ڪئي ته جيئن ته ”توهان هن ملڪ جا حڪمران آهيو، ان ڪري نادر شاهه جي زماني ۾ سندس خاندان کان ڪسيل زمين ڪيس ڏياري وڃي ۽ ان زمين جا مالڪاڻا حق لکت ۾ اجا به وٽس موجود آهن.“ اسان کي هتان جي ديواني قانون جو ڪو پتو ڪو نه هو ته مامري کي کهڙيءَ ريت نبيرجي. هو اسان کي ورجائي چئي رهيو ته، ”جيڪڏهن اوهان چاهيو ته اوهان کي انصاف ڪرڻ جي طاقت آهي.“ هن ماڻهوءَ جي مدد ڪرڻ اسان جي وس کان ٻاهر هئي. ٻيا ته ڪيترائي ماڻهو اهڙي قسم جا مامرا کڻي آيا هئا، پر اسان هتان جي گهرو مامرن ۾ ٽنگ اڙائڻ ڪا نه ٿي چاهي، پر معاهدي مطابق جيڪڏهن ڪو مامرو هجي ها ته البت ڪجھ ڪري سگهجي ها.

هن سفارت جي مقصد متعلق ورجائڻ اجايو ٿيندو. ڪيترن ماڻهن اسان کي ڏسي پنهنجي اچرج جو ڏاڍيان اظهار ڪيو هو. جڏهن مان پنهنجي راءِ جو اظهار ڪندو هوس ته قبيلن جا سردار ماڻ ڪري ٻڌندا هئا، پر مون ۾ سنڌن ڪنهن به قسم جو ويساهه ڪو نه هو.

اسان ٻاڙا (Bara) جي پٽڻ وٽ ڏٺو ته اتان جا مهاڻا هڪ وڏي سيسر کي ڪپي پتيون ڪري پاڻ ۾ ورهائي رهيا هئا. هنن بلا کي سنڌن وٽان ڪاٽيو هئائون. ان جا ڪجھ حصا ته کائڻ لاءِ تيار هئا. چئي رهيا هئا ته هن جانور جا ٽڪرا کائڻ ۾ ڏاڍا سوادي آهن. مان کائڻن پڇيو ته سيسر ماڻهوءَ کي ته ڪونه کائيندا آهن ته هنن ترت ورائيو ته واڳون ۽ سيسر جو گذران مڇيءَ تي هوندو آهي. مان ڏيڏن، گهوڙي، اٺ ۽ ويسر (Shark) مڇيءَ جو گوشت کائي ڏٺو آهي. منهنجي مرضي هئي ته هن خوش خوراڪيءَ کان به لطف اندوز ٿيان. ڏسجي ۽ مان سيسر جي گوشت جو هڪ ٽڪرو کائي ڏٺو. مون کي معلوم ٿيو ته هن جانور جي گوشت ۾ ڪو ساءُ سواد ڪو نه هو. گوشت ۾ داڻ داڻ هُنس ۽ ڪا سڳنڌ وغيره به محسوس ڪا نه ٿي. مان ته هڪدم ڪٽي بس ڪئي. واڳون ۽ سيسر کي پڇائڻ کائڻ وارو طريقو اِجا شروعاتي مرحلن ۾ آهي. هن جانور جو پتو سانڍي رکندا آهن ۽ ناسور ۽ پڪريز واسطي دوا طور ڪتب آڻيندا آهن. اسان کي سنڌن هن بيان کي جاچي پرکي ڏسڻ جو موقعو ڪو نه مليو. اهي جانور فقط مڇيءَ تي گذران ڪندا آهن. اسان ٻلهڻ ڦاسائڻ واسطي پورا هڪ سؤ ماڻهو مقرر ڪيا. هو ٻلهڻ ته ڪو نه ڦاسائي سگهيا پر هڪ وڏو واڳون پڪڙي آيا، جنهن جي ڊيگھ ٽيرهن چوڏهه فوٽ ڪن هئي. مهاڻا هن جانور کي اهڙو ته جوڪنيو ٻڌي سُڪ ڪري ڪٺي آيا هئا جو، جيڪڏهن واٽرٽن (Mr. Waterton) هن جي مٿان سوار ٿي شڪار ڪندو وتي ها ته ڪيس ڪو ڏنگ ڪو نه ٿئي ها. (1) جڏهن هن اجگر جو پيٽ چيريو ويو ته منجهانس چار پلا (Sablefish) نڪتا. معلوم ٿيو ته مڇي کائڻ ۾ به سنڌس پسند شاندار هئي. ان ٿسان ڳڌ سنڌين جي هن خيال کي رد ڪيو هئائين ته پلو بکر ڪان مٿي ڪو نه چڙهندو آهي. واڳون جي هن سَنڌ ڪان پوءِ اسان سمجهيو ته پلو درياهه جي هن پاڳي ۾ به موجود آهي. سو اسان هن مڇيءَ ڦاسائڻ لاءِ جاکوڙ شروع ڪئي. هڪ مهاڻي پنهنجي ٻوليءَ ۾ هن ريت چيو، "سائين هيءُ جانور اهڙي وڏي درياهه ۾ چو نه هجي. هيءَ ته پاڻي جو نواب آهي" جتي اسان ڏٺو ته پاڻي جي وهڪ ۾ تڪائي ڪا نه هئي ته اتي اسان کي بيشمار سيسر نظر آيا. اهي پستول جي گوليءَ جي پهچ جيترو پري هئا. مان ڪنڌيءَ تي

---

(1) هن جانور کي هاڻي بمبئي جي ايشياٽڪ سوسائٽي جي عجائب گهر ۾ ڏسي سگهجي ٿو. (ليکڪ)

هڪ هنڌ سؤ کن ڪئي بہ ڏٺا. نئين جو تہ ڪو انت شمار ئي ڪو نہ هو. ڪين قاسائڻ ڏاڍو سولو آهي. •

اسان 22 اپريل جو منڻ ڪوٽ پهتاسين تہ معلوم ٿيو تہ جڻ ڪنهن نئين علائقي ۾ رسيا آهيون. سنڌوءَ ۾ مٿي وچڻ پدران ڪجھ ميل چناب سان هاڪاري احمدپور ۾ پنهنجي پراڻي دوست بهاول خان سان ملڻ ويس. اتان ڪان پوءِ بهاولپور وٽان لنگهي گهاري وسيلي اچ ڪان ٿي وري منڻ ڪوٽ ورياسين. اسان کي هن سفر ۾ مهينو کن لڳي ويو، پر اهو سارو وقت واندا ويٺا ڪو نہ رهياسين. مان بهاول خان کي ايئن ڏٺو جيئن انگريز هن کي هميشہ ڏسندا آيا آهن. هڪ فرمانبردار دوست ۽ هڪ بادشاهہ مهمان نواز. هن هر منزل تي اسان لاءِ لانڊيون (Landees) تيار ڪرايون هيون، جتي اسان لهي آرام ڪندا هئاسون. هو سدائين اسان ڏانهن گوشت تيار ڪرائي موڪليندو هو، جيڪو اسان کي سٺو ڪو نہ لڳندو هو. ان ڪان سواءِ اسان ڪان پڇندو رهندو هو تہ اسان ڪهڙي شيءِ وڌيڪ پسند ڪندا آهيون. ڪنهن شاهينگ وچي ڪيس هڏايو تہ اسان ڏيڏر ڪائڻ وڌيڪ پسند ڪندا آهيون. سو هن چيا ڪيو جو ڏٻا ۽ ڪڏون جاچي سيئي ٿلها دنبا ڏيڏر ڦاسائي سؤکي ٿيڻ لاءِ هڪ سٺي تلاءَ ۾ ڇڏرايائين. جڏهن اسان وٽس پهتاسون ۽ ڪيس پتو پيو تہ اهو ڪوڙ هو، تڏهن وچي ڏيڏرن جي مَس مَس جان ڇٽي. اهو چڱو پوڳ ٿي ويو ۽ ويچارا ڏيڏر بہ مرڻ ڪان بچي ويا. اسان کي بهاول پور ۾ هڪ معزز ماڻهوءَ سان ملڻ جو موقعو مليو. سندس نالو ڪئپٽن مئي فرسن (M'pherson) هو. جيڪو خان جو ملازم هو. اتي هڪ انگريز مسٽر ڪرافورڊ (Crawford) سان بہ ملاقات ٿي. هن پنهنجي مادري زبان وساري ڇڏي آهي.

بهاولپور ۾ پهچي اسان کي معلوم ٿيو تہ هڪ يورپي ماڻهو قافلہ سراءِ ۾ رهندو آهي. مان هڪدم هن ڏانهن دعوت موڪلي تہ هو اسان سان اچي ملي. مانيسورو بينائر آرگائوڊ، ڪئپٽين دي انفنيٽراءِ (Monseeur Benoir Argoud, Capitainede, Infanterie) هو ۽ لاهور مان اچي هتي پهتو هو. هو جمهوريت جو پرجوش حامي هو. ماني کائي ميز تان اٿياسين تہ هو ڪنهن بہ سٺيءَ شيءِ کان متاثر ڪو نہ ٿي ڏٺو ۽ آڌي رات تائين آزادي (Liberty)، برابري ۽ سينٽ سائمنينزم (Sanet Simonionism) زنده باد جا نعرا هڻي رهيو هو. ٻئي ڏينهن صبح جو سوير منهنجي ڪمري ۾ اچي پهتو ۽ رڙيون ڪري چوڻ لڳو تہ "ست وچي ويا آهن. جلدي ڪرات- واگرام (Wagram) جي هلنڊڙ جنگ هاڻي ختم ٿي وئي آهي ۽ منهنجو پيءُ ڪلاڪ کن ٿيو جو وڙهندي مارجي ويو آهي." سچيءَ ڳالھ جو تت اهو هو تہ مانسيورو دوست محمد خان سان ملڻ لاءِ ڪابل وڃي رهيو هو، انهيءَ لاءِ تہ جيئن هو کيس مشورو ڏئي تہ پيغمبر جي سِپائي

قميص جو جهنڊو جوڙي سِکن سان جنگ جو اعلان ڪري، هن اهو به پڪو په ڪيو آهي ته جنگ ۾ وڙهندڙ مجاهدن جي خوراڪ واسطي هو پٽاٽن جي پوک ڪندو.

اسان سوچي ان نتيجي تي پهتاسين ته مانسيرو چريو آهي. ياجين فئني ڪمبيل (Fanny Kembel) آرمينين لاءِ چوندو آهي ته سندن ’معاملو ئي ڪجهه ابتڙ‘ آهي. سو مانسيرو آرگائوڊ جي چريائيءَ جو نمونو به نرالو هو. هو ٻولان لڪ مان لنگهي، قنڌار کان ٿيندو وڃي ڪابل پهتو هو. اها ڪا معمولي ڳالهه ڪانه هئي. ڪجهه وقت کان پوءِ خوش قسمتيءَ سان وري ساڻس ملاقات ٿي وئي. مون کي چيائين ته ”مان پاڻ کي موت جي منهن مان بچائي ورتو آهي. مان مفت ۾ پنهنجي مٿي کي تلوارن جا گهاءَ رسائي مرڻ ڪو نه ٿي چاهيو.“ پوءِ هن مسلمانن وارو ڪلمو پڙهيو ”لا اله الاالله محمدالرسول الله“ هن مزيدار گفتگوءَ کان ڪجهه عرصو پوءِ اسان جي اکين جي سامهون هڪ واقعو ٿي گذريو. ڊاڪٽر لارڊ جو هڪ سئِس جيڪو مذهبي طور هڪ هندو هو، سو پنهنجي ڌرم کان وِڇڻ تي ويو ۽ اسلام قبول ڪرڻ لاءِ آتو هو. اهو واقعو منڌ ڪوٽ جي سامهون چاچڙن جي ڳوٺ ۾ پيش آيو. هن ڳوٺ ۾ خدابخش نالي هڪ ماڻهو هو، جيڪو هڪ پير جي شڪل ۾ ملان هو ۽ ڳوٺ جا ٻار پاڙهيندو هو. تنهن کيس الائي ڪهڙي ڦڪل جي ڦرهي چاڙهي جو همراهه ارن مان نڪري ويو. ڪجهه وقت ڳجهاڻ نياپا سنيها پيا ملندا هئا ۽ ملاقاتون به ٿينديون رهنديون هيون، پر ملان اسان کان ڊنو ٿي ۽ اسان جي موڪل کان سواءِ کيس مسلمان ڪو نه ٿي ڪيائين. اسان جڏهن ان هندوءَ همراهه کان سوال جواب ڪيا ته هن وراڻيو ته هو پنهنجي رضا خوشيءَ سان اسلام قبول ڪري رهيو آهي ۽ ان مامري تي هن ڪجهه وقت غور به ڪيو آهي. اسان چيو ته هن معاملي ۾ اسان کي وچ ۾ پوڻ نه گهرجي. جيئن سندس مرضي، اسان ڇو مخالفت ڪريون. مان ۽ ليفٽيننٽ ليچ پڪو په ڪيو ته هن جي مسلمان ٿيڻ واري رسم ۾ اسان ضرور شريڪ ٿينداسين. اسان مقرر جاءِ تي پهتاسون ته ڏٺو سون ته هڪ مَنهن هيٺان ڏيڍ سو کن ماڻهو هيٺ تڏا وڇايو ماڻ ڪيو ويٺا آهن. اتي پهچڻ تي اسان جي پليڪار ڪيائون ۽ هندو جنهن جو نالو ماڻڪو (Mankoo) هو، پنهنجي دل جي حضور سان ڪلمو پڙهي مسلمان ٿي ويو. سندس پراڻو نالي مٽائي مسلمانڪو نالو شيخ دين محمد رکيائون،

مسلمان ٿيڻ کان اڳ ۾ ملي اسلام جا ٽي مختلف ڪلما پڙهيا ۽ هندوءَ به ان جي ڪِي ساڳيا لفظ ورجايا. جڏهن مسلمان ٿيندڙ همراهه ڪلما پڙهي بس ڪئي ته اتي ويٺل مسلمانن کيس مبارڪون ڏنيون ۽ ان کان پوءِ دعوت شروع ٿي. مسلمان ٿيڻ واري هيءَ رسم عيسائين لاءِ ناڪافي هئي، پر تنهن هوندي به اهو چڱو ٿيو جو هن اسلام قبول ڪيو. جنهن ۾ گهٽيون اوٽايون ته آهن، پر پوءِ به

وهمن ۽ وسوسن واري هندو ڌرم کان گهٽين ڳالهين ۾ چڱو آهي. ان ڏينهن کان پوءِ هي همراه مسلمان ٿي جڻ اهل ڪتاب ۽ دنياوي ۽ مذهبي نقطءِ نگاهه کان جڻ مانُ وارو بڻجي ويو. چاچڙن وارو ملان پنهنجي تر ۾ وڏي اثر رسوخ وارو ماڻهو هو. منهنجي خيال ۾ سندس تعلق ڪنهن معزز گهراڻي سان هو. هن جا ابا ڏاڏا مٺڻ ڪوٽ ۾ دفن آهن. ڪنهن زماني ۾ هي شهر سندن ضابطي هيٺ هو. ڪجهه وقت ٿيو جو سکن سنڌوءَ رستي سنڌ تي ڪاهڻ جي نيت ڪئي. سنڌ جا امير وٽس دعا گهرڻ آيا هئا. ڪين جواب ۾ چيو هئائين ته ”هو اڳتي ڪو نه وڌندا.“ اهو اندازو هُن حالتن مان لڳائي ورتو هو. اها اڳڪٿي سورهن آنا صحيح ثابت ٿي. جنهن ڪري هن جي عزت آبرو ڪجهه سرس ٿي وئي هئي. البت هن سنڌين کي ڏاڍي چنبڙ ڪيي ته هو پنهنجن اهم ڳالهين ڏانهن ڌيان ڪو نه ٿا ڏين. ڪين اهو به چيائين، ”جيتوڻيڪ دنيا کي تقدير هلائي رهي آهي پر اها تدبير سان به هلي سگهندي آهي. اوهان هن اهم مامري ڏانهن ڌيان ڇو ڪو نه ڏريو ۽ اوهان کي مقابلي واسطي هڪ وڏي فوج تيار ڪرڻ گهرجي ها.“

22 تاريخ جو اسان بهاول خان جي عملدارن کان موڪلائي، مٺڻ ڪوٽ کي الوداع چيو. خان مون ڏانهن سندس قبيلي جي تاريخ موڪلڻ جو واعدو ڪيو هو. ان واعدي کي پوري ڪرڻ لاءِ هن هڪ ڪتاب موڪليو، جنهن ۾ سندس قبيلي متعلق هڪ بگهو احوال قلمبند ٿيل هو. آخر ۾ الله کان دعا گهري هئائين ته جيئن شڪار ڪرڻ ۾ سدائين سوڀارو رهي. هن ڪتاب جي بدلي مون کي ستارن جي گولي موڪلڻ لاءِ گذارش ڪئي هئائين، جيڪو ڪل جي زور تي هلندو آهي. جيڪو ڪيس موڪلي ڏنم؟ ان سان گڏ مان ڪيس مديني شريف جي نـاهيل تصوير به موڪلي ڏني، جيڪا اسان جي براڦتس مين مسٽر گون سالويز (Mr. Gon salvez) تيار ڪئي هئي. خان وٽ مڪي شريف جي تصوير اڳ ۾ ئي هئي. مديني شريف جي نـاهيل تصوير ان سان مشابهت ٿي رکي. مان پڙهندڙن کي پنهنجي سفر جي هن ساٿيءَ جي هن وقت تائين سڃاڻ ڪا نه ڪرائي آهي. هن مون کي ڪيترين ئي تصويرون نـاهي ڏنيون آهن. جنهن ڪري مان سندس ڏاڍو ٿورائتو آهيان: انهن تصويرن جي ڪري هيءُ ڪتاب ڪجهه وڌيڪ خوبصورت ٿي پيو آهي. مان ڪيس ڊون جوس (Don jose) جو خطاب ڏنو آهي. جيڪڏهن هيءُ دوست ان خطاب جي لائق نه آهي ته هو محنت ڪري ان لائق بڻجي ويندو. جنهن جي مون کي پوري اميد آهي. هي پورچوگيز گوا جو رهاڪو آهي. هن پنهنجي تعليم گوا جي پروپئگنڊا (Propaganda) نالي هڪ اداري مان مڪمل ڪئي آهي. هن جو اصلي ذوق موسيقيءَ سان آهي. هن چترڪاريءَ ۾ مهارت حاصل ڪري جڻ موسيقيءَ جي پيڻ کي پاڻ سان شامل ڪيو آهي. هيءُ ماڻهو پنهنجي مادري ٻوليءَ سان،گڏ فرينچ ۽ لئٽن جي به ڪجهه بسڌ ٻڌ رکي ٿو ۽ ڪنهن حد

تائين انگريزي بہ ڄاڻندو آهي. حقيقت اها آهي تہ هي پنهنجي شهر آلبوڪرڪ (Albuquerque) جو مانُ مٿي ڪيو آهي. هن پنهنجي وطن ڪانَ دور ٿي پنهنجي هم وطن ۽ مثالي انسان ڪئمونس (Camoens) سان بہ همدردي رکي ٿو. هيءُ پنهنجي دل ڇڻ تہ پوئتي ڇڏي آيو آهي. جڏهن اسان سنڌوءَ جي موجن مٿان سفر ڪري رهيا هئاسون تہ سنڌس اخلاص، خوش مزاجي ۽ موسيقي اسان کي ڏاڍو وندرايو ۽ هاٿي جڏهن هندوڪش جبلن جي برف اسان کي وائڙو ڪري ڇڏيو آهي تہ سندس اها ذات ڪنهن نعمت ڪان گهٽ ڪو نہ آهي. گٽار ٻون جو پيارو ساز آهي. پر اڪاربين (Accordian) جي ساز تي، هوم سويٽ هوم (Home sweet home) جي ڌن ڏاڍي سريلي آواز ۾ ٻڌائيندو آهي. فرينچ ٻوليءَ جو ڪائرا (Caira) پورچوگيز ٻوليءَ ۾ لايل ايئر (Loyal air) بہ ٻڌائيندو آهي. ڪڏهن وري پنهنجي فانڊانگو (Faundango) جي وڄت جي سنگيت بہ ڪندو اٿس. مطلب تہ ٻون جوس گون سالوين هڪ اصلي نوعيت جو ڪردار آهي ۽ اسان جو پيارو ساٿي رهيو آهي. هو پهرئين ڏينهن ڪان وٺي پنهنجي ٻرافٽس مين واري ذميداري کي ڏاڍي ايمانداري ۽ جفاڪشيءَ سان نڀائيندو آيو آهي. رات جي ماني ڪان پوءِ اسان جڏهن بہ ڪيس گذارش ڪئي هئي هميشہ ساز ۽ آواز سان خوشين کي پکڙيندو رهيو. منهنجي خيال ۾ هاڻي هو بمبئي ۾ رهي ٿو، مون کي اميد آهي تہ ڪتاب جو هيءُ صفحو ضرور پڙهندو ۽ ضرور مخسوس ڪندو تہ هي سٽون مان دل جي گهراين سان لکيون آهن. مان سندس ڪامياب مستقبل جي لاءِ دعا ڪريان ٿو ۽ سينهورا تائين امن امان سان پهچي وڃڻ ڪري ڪيس واڌايون ڏيان ٿو.

منڻ ڪوٽ ۾ هئاسون تہ رنجيت سنگھ جا ماڻهو اچي پهتا. اسان جي ڏاڍي سٺي نموني آجيان ڪيائون روڪ ڏوڪڙن ۽ مٺاين جا ڍير ڪري ڇڏيائون. اسان جي پراڻي واقفڪار هري سنگھ کي اسان جو مهماندار مقرر ڪيو ويو هو. هن مهماندار طرفان ٻهرين سوکڙي ڇهن سگن وارو هڪ گهتو هو. پهريون تہ مان سمجهيو تہ اها ڪا ڇهڙي تهڙي شيءِ هوندي، پر جڏهن ڏٺم تہ معلوم ٿيو تہ اهو ڏاڍو قيمتي آهي. اسان منڻ ڪوٽ اينڻ ڪو نہ ڏٺو. جيئن اسان کي ان شهر جو تصور هو. هيءُ شهر ان بهترين ٿاڪ تي آهي جتي اهو تجارت جو وڏو مرڪز بڻجي سگهيو ٿي. علائقو هيٺانهون آهي تنهن ڪري سدائين ٻڏندو هوندو. هن جي اوله پاسي بہ آگوئي (Aguee) نالي قديم وستي آهي. منڻ ڪوٽ بہ قديم شهر جي ڪنڊرن تي آباد آهي. دجل جي پرسان هڙند جو شهر آهي، جيڪو هتان ڪان ڪجھ اندر تي آهي. منهنجو خيال آهي تہ اهو شهر هيريءَ نالي پٺيان سڏيو ويندو آهي، جيڪو سڪندر جي غلامن مان هڪ هو.

منڻ ڪوٽ ڪان مٿي اسان لاءِ هر چيز نئين هئي. درياه بہ ڇڻ نئون هو، جنهن

مان نہ سڪندر نہ وري ڪنهن انگريز ئي ڪڏهن هاڪاريو هو. اسان جي لاءِ مٿي هاڪارڻ هڪ ڏکي ڳالهہ هئي. درياهہ ۾ چاڙهہ هو. سندس رفتار ڪجهہ سرس هئي ۽ ويڪرائي ۾ بہ ڪجهہ وڌيڪ پئي لڳو. مون کي ان ڳالهہ تي يقين هو تہ سنڌوءَ ۾ پاڻي هيٺين حصي کان مٿين حصي ۾ وڌيڪ هوندو آهي. هيٺين حصي ۾ درياهہ جو پاڻي هڪ تہ آباديءَ واسطي بہ استعمال ٿيندو آهي. ٻيو تہ اوستائين پهچڻ تائين سندس پاڻي ٻاڦ وسيلي ڪجهہ اڏامي بہ ويندو آهي. سنڌوءَ ۾ چناب جي سنگم کان مٿان، علائقي جو ڪجهہ حصو چوڏاري پاڻي هيٺ هو. پڻ ۾ پاڻيءَ جي ٻئي گاهہ ماڻ سمجهيوسين تہ اتي هميشہ پاڻيءَ جي چـر رهندي آهي. چاڙهہ جي موسم ۾ پاڻي الهندي طرف گهٽو آهلي پوندو آهي. سنڌوءَ ۾ پنجاب جي درياهن جي پاڻيءَ جي ليفٽيننٽ وڊ، سُچيتائي سان جاچ پرتال ڪئي. ڊاڪٽر لارڊ وري انهن درياهن جي پاڻيءَ ۾ موجود لٽ جي في سيڪڙي جو صحيح نموني سان اندازو لڳائي رهيو هو ۽ اهو بہ ڏسي رهيو هو تہ اهو ڪهڙي سياءَ جو آهي. ڪيس اهو معلوم ٿيو تہ ان لٽ ۾، سائليڪس (Silex) اليومن (Alumine)، ڪاربونيٽ ۽ اوپڻ جو ڳار موجود آهي. 'ممايز آن دي پلئن آف انڊس' ۾ ڊاڪٽر لارڊ پنهنجي راءِ جو اظهار هن ريت ڪيو آهي:

"پاڻيءَ جي في سيڪنڊ رفتار ۽ مقدار جو اسان هن ريت جائزو ورتو آهي تہ مثال طور پاڻي جو مقدار 3000.000 ڪيوبڪ فوٽ في سيڪنڊ آهي. تجربي مان اسان کي اهو معلوم ٿيو آهي تہ ان پاڻي جو 1/500 حصو لٽ آهي. پاڻيءَ ۾ لٽ جي اها نسبت وزن مطابق رکي وئي آهي. مثال طور لٽ جي ڳوراڻ '2' ونون جيڪا واريءَ جي ڳوراڻ بہ آهي ۽ اها حقيقت جي ويجهو بہ آهي. ماپ مطابق اهو وچي 1/1000 بيهندو. ان حساب سان ستن مهينن جي درياهي پاڻيءَ ۾ 300 ڪيوبڪ فوٽ في سيڪنڊ جي حساب سان لٽ هلندو آهي، ان ليکي سان اهو لٽ 2 ميل ڊگهو، 27 ميل ويڪرو ۽ 40 فوٽ مٿي هڪ ٻيٽ ٺاهي سگهندو. ڪنارن وٽ سمنڊ جي پاڻيءَ جي ماپ پنج فئدم يعني 30 فوٽ هوندي آهي. ايتري لٽ پوڻ ڪري پاڻيءَ کان ڏهہ فوٽ مٿي هڪ ٻوٽو ٻڌجي سگهي ٿو. ڪو بہ ماڻهو جيڪڏهن لٽ جي هن حساب کي نظر ۾ رکي سؤ يا هزار سالن جو اندازو ڪندو تہ سنڌوءَ جي چوڙ واري علائقي ٻنجڻ واري سوال کي سمجهي سگهندو."

انهن ڏينهن جي هاڪارڻ کان پوءِ اسان ديري غازي خان پهتاسين. چاڪاڻ تہ ڏکڻ جو واءُ زور سان پئي لڳو جيڪو اسان کي ستائو هو. چيو ويندو آهي تہ عمرو خليفہ عمر ڏانهن لکيو هو تہ مصر هڪ وارياسو علائقو آهي. هتي مٿي پاڻيءَ جو هڪ سمنڊ آهي ۽ منجهس گلن جا باغ آهن. جيستائين ان لٽ ۽ مٽيءَ جو تعلق آهي تہ سنڌ جي لاڙ واري ڀاڱي ۾ بہ اهو جام آهي. هتي بہ اسان مٿي پاڻيءَ جو سمنڊ ڏسون ٿا جو درياهہ جو ٻيو ڪنارو ڏسڻ ۾ ئي ڪونہ ايندو آهي. باقي گلن

جي باغن بدران هتي وڏو گاهه ۽ لوَن جا جهنگ ڏسڻ ۾ ايندا آهن. اسان سوچيو تہ گلن جي باغن واسطي اسان کي ڪابل ڏانهن ڏسڻ گهرجي. اسان هاڪاريندا نوشهرو رائڪ ۽ جتوئي ۽ شيروءَ جي پتڻ کان لنگهياسين. اهي ڳوٺ درياهہ کان ڪجهہ فاصلي تي آهن ۽ هيڙيءَ جي ڪوهي تي چڙهي ڏسي سگهبا آهن. انهن جي پرسان جيڪي وڻ هوندا آهن تن مان بہ معلوم ڪري سگهبو آهي تہ اهي ڳوٺ آهن. هتي درياهہ گهڻين شاخن ۾ ورهائجي وڃي ٿو. اسان بنا ڪنهن سونهين جي هاڪاريندا وياسين. اتان جو ڏيک هڪ جهڙو هو تنهن ڪري ڪجهہ بيزار ٿي پياسين. شام جو بہ پين وڳين درياهہ جو ڪوسائي پد 84 ۽ هوا جو 108 هو. شام جو جڏهن اسان اتي پهتاسين تہ سج لٿي کان گهڻو پوءِ ڏکڻ کان لُڪ لڳڻ لڳي، جيڪا اسان کي ساڙي رهي هئي. چادرون پسائي پُسي ڪري مس ماني کاڌي سين. ڪوسائي پد 94 کان هيٺ ڪرڻ نہ لٿو. هتان جي آبهوا ڏاڍي گرم هئي. سج اپريو تہ پاڻ سان باهہ جا اُلا کڻيو آيو. اُفق کان ٿورو مٿي چڙهيو تہ پسمجهيوسين تہ آگ جا اُلا وسائي رهيو آهي. ان ڪري اسان گهڻن کي ڏينهن لڳي ويو ۽ اچي تپ ورايو. هيڙين ۾ هڪ جاءِ تي ويهڻ ڪري اسان جا همراهہ تنگ ٿي پيا هئا. مٿان وري سردارن جون دعوتون هونديون هيون ۽ هر ڪو پيو دل کولي کائيندو هو.

اهو بہ ضروري ٿيندو تہ جنهن علائقي ۾ اسان هاڻي داخل ٿيا آهيون ان جو مختصر احوال ڏجي، جيڪو گهڻين ڳالهين ڪري ڪجهہ دلچسپ بہ آهي. سنڌوءَ جي ساڄي ڪناري، نمڪ سير کان هيٺان وينڌي ان ماڳ تائين جتي پنجاب جا درياهہ سنڌوءَ سان سنگم ڪن ٿا، تنهن سڄي علائقي کي ديره جات جي نالي سان سڏيو ويندو آهي. هن علائقي جو اهو نالو ان ڪري آهي، جو هتان جا مشهور شهر ديرن جي نالي يعني ديرو غازي خان ۽ ديرو اسماعيل خان آهن. ديره جات عربي لفظ آهي ۽ ديره جو جمع آهي. هن جي هيٺين پاسي کي مقامي طو سنڌ سڏيو ويندو آهي ۽ مٿين پاسي کي دامن يعني دنگ ڪري ڪوٺيو وڃي ٿو؛ جاڪاڻ تہ ان جي دنگ سان سليمان جبل جون قطارون آهن. زمين هموار آهي ۽ ڪٿي ڪٿي آباد آهي. خاص طور تي ديري اسماعيل ۽ ديري غازي جي پر وارو علائقو ڏاڍو سائو ڏسبو آهي. پر درياهہ جي اوله طرف ٿورن ميلن جي پنڌ تي اسان کي ڪوهہ بہ ڏسڻ ۾ ڪونہ آيا. پوکيءَ راهيءَ جو سڄو دارومدار مينهن جي چئن ڪٿين تي آهي، جيڪو تڪرين تان نَيَن جي شڪل ۾ هيٺ وهي ايندو آهي. هن پاڻيءَ کان سواءِ ڪنهن فصل ڦرڻ جو آسرو ڪونہ هوندو آهي. هن ڪناري جي سامهون ۽ 'ليا' جي علائقي ۾ سنڌوءَ جي ٻوڏ جي پاڻيءَ جو رخ اوڀر ڏس تي هوندو آهي. زمين زرخيز آهي. فصل تمام ڀلا ٿيندا آهن. انهيءَ ايراضيءَ کي ڪڇي جي نالي سان سڏيو ويندو آهي. ليا جي پرسان ڪميريءَ جو مشهور پتڻ آهي جتان ماڻهو لهندا چڙهندا ۽ سنڌو اُڪري ديره جات واري علائقي ڏانهن پيا ايندا ويندا آهن.

جابلو علائقو انن جي قافلن سان پار ڪبو آهي، جيڪي ڪابل ۽ قنڌار طرف پيا ويندا رهندا آهن. هندستان کان ايندڙ قافلا اوله وچڻ کان اڳ هتي اچي گڏ ٿيندا آهن. ان ڪري ديره جات واپاري مرڪز بڻيل هوندو آهي.

• واپاري قافلا ڪلڪتي کان هلي، لکنؤ دهلي ۽ هاسنيءَ کان ٿيندا بهاولپور پهچندا آهن. بمبئي کان پالي، بيڪانير ۽ بهاولپور کان ٿيندا ملتان پهچندا آهن. امرتسر کان جنگ (Jung) ۽ ليا کان ٿيندا هتي پهچندا آهن. خود ديري غازي خان کان هلندڙ قافلا بهاولپور کان ٿيندا هتي رسندا آهن. اهي سيئي رستا، ديرابند (Dera bund) نالي هڪ ڳوٺ وٽ گڏبا آهن، جيڪو ديري اسماعيل خان کان ٽيه ميل اوله طرف آهي. هن ماڳ وٽان هڪ مشهور رستو ڦُٽي نڪرندو آهي جيڪو گومل درياه سان هلندو گولياري (Goolairee) لڪ مان لنگهي اڳتي روانو ٿيندو آهي ۽ هن ٽاڪ کان اڳتي لوهاڻي افغانن جا قافلا ويندا آهن. انهن مان ڪي قافلا ٽاڪ (Tak) کان اوله پاسو ڏئي اتانهين جابلو علائقي ۾ 'چيري' (Cheree) نالي هڪ ننڍي لڪ مان لنگهندا آهن. اهي سيئي رستا وري اچي ديرابند کان 45 ميل پري، هڪ جاءِ تي گڏبا آهن. لوهاڻي افغان ڊراڙ ۽ سانگي ماڻهو آهن ۽ سال ۾ هڪ ڀيرو هندستان جا وڻ بہ ڏسندا آهن. اها لڏپلاڻ وڻج واپار ڪارڻ ڪندا آهن ۽ گهڻو ڪري اپريل مهيني ۾ هتي اچي گڏ ٿيندا آهن. سندن مٽ مائٽ جيڪي سيارو اچي سنڌوءَ جي ڪنارن سان گذاريندا آهن، تن سان سندن ميڙائو بہ هتي ٿيندو آهي. تنهن کان پوءِ هو خراسان هليا ويندا آهن ۽ اونهاري جي گرمي واري موسم اتي گهاريندا آهن. هي ماڻهو ٽن يا ڪِريز (Kirees) حصن ۾ ونڊجي لڏپلاڻ ڪندا آهن. منهنجي خيال ۾ ڪريز لفظ جي معنيٰ لڏپلاڻ آهي. هن ڪريز کي ٽن، نصير (Nusseer)، خرائوتي (Kharoutee) ۽ ميان خيل (Meea khyl) جي مختلف نالن سان سڏيو ويندو آهي. اهي سندن قبيلن جي شاخن جا نالا آهن، جيڪي سندن لڏپلاڻ جي اڳواڻي ڪندا آهن، پهرئين نالي وارا ماڻهو گهڻا هوندا آهن، ساڻن 50.000 يا 60.000 کن رڍون هونديون آهن. پوئين نالي وارن ماڻهن سان هندو واپاري ۽ ولايتي ماڻهو سفر ڪندا آهن. سندن اچڻ وڃڻ جي گهٽائي راهداري ۽ ڪسٽم متعلق ڪتاب ۾ درج آهي، جيڪو ڏيکاري ٿو تہ هن سال 5140 سامان سان لڏيل اٺ هتان لنگهيا آهن. ٻيا اٺ جيڪي ماڻهن جو سامان سڙو ۽ تنبو وغيره کڻي لنگهيا تن جو انگ 24000 آهي. نصير وارن جو انگ 17000، ميان خيل وارن جو 4000 ۽ خرائوتي وارن جو انگ 3000 آهي. جن رستن سان سندن قافلا سفر ڪندا آهن سي فقط گس هوندا آهن، جن ۾ جهاڪا ۽ هيٺ مٿانهيون هونديون آهن. گهڻو ڪري وزيري قبائلين جي علائقي مان گومل درياه سان سفر ڪندا آهن. لوهاڻي قبيلن سان هٿيار بہ گڏ هوندا آهن، جن وسيلي پنهنجي ۽ مسافرن جي مال ملڪيت

جو تحفظ ڪندا آهن. سندن قافلا جون مهيني جي وچ ڌاران ڪابل ۾ قنڌار پهچندا آهن. ان کان پوءِ هو هرات ۽ بخارا اُسهندا آهن. آڪٽوبر مهيني ۾ جڏهن سيارو شروع ٿيڻ وارو هوندو آهي ته هيٺ سنڌوءَ جي ميدانن ڏانهن اچڻ شروع ڪندا آهن. ساڻن گڏ، رنگ، ميوا ۽ ڪابل جون تيار ٿيل شيون هونديون آهن، جيڪي هتي هندستاني ۽ برطانيہ جي مال عيوض وٽجيون هونديون آهن. واپار جو هيءُ رستو تمام قديم آهي. شهنشاهه بابر جو چوڻ آهي ته هن جڏهن 1505ع ۾ ديره جات تي حملو ڪيو هئي ته اوچتو وچي لوهاڻي قبيلي جي واپارين مٿان پيو هو ۽ کانئن ڪپڙي، خوشبودار شين، دوائن، کنڊ، مصري ۽ گهوڙن جي ڦر ڪئي هئي. وٽن سامان تمام گهڻو هو ۽ هن ڪا به شيءِ ڪا نه ڇڏي. اڄ ڪله به اسان اهي ساڳيون شيون ڏسون ٿا، جن جو موجوده دَور ۾ واپار هلندو آهي. اهو ذڪر ڪرڻ به لازمي ٿيندو ته شهنشاهه بابر ضرورت وقت هنن کي ڦريو لٽيو، پر جڏهن هن ڪابل ۾ پنهنجي حڪومت قائم ڪئي ۽ اتي پوريءَ ريت پنهنجا پير پختا ڪيا، ته کين خلعتون بخشي وڏو مان ڏنو هئائين.

لوهاڻي قافلن جي بيان کان پوءِ اهو ضروري آهي ته هندستان کان ڪابل ويندڙ مڙني رستن جو ذڪر ڪريان. زباني بيان ڪرڻ، مان سمجهان ٿو ته ڪجهه مڙئي وڌيڪ ڏکيو ٿيندو. اهي مکيہ ٽي رستا آهن. هڪ لاهور ۽ اٽڪ وارو، ٻيو ديره جات وارو جنهن جو ذڪر مٿي اچي چڪو آهي. ٽيون بولان لڪ وارو جيڪو شڪارپور کان قنڌار ويندو آهي. هنن کان سواءِ وچوارڙيءَ به ڪي رستا آهن، جن سان فوجون وغيره اينديون رهيون آهن. هاڻي انهن رستن سان واپاري قافلا ڪو نه گذرندا آهن. هڪ رستو ديري غازي خان کان هلي سخي سرور لڪ لنگهي بوري (Boree) کان ٿيندو قنڌار پهچندو آهي. هن رستي وسيلي ڪابل جا بادشاهه انبن جو مزو ماڻيندا آهن. مان انهن ماڻهن سان مليو آهيان جيڪي سنڌوءَ وٽان انبن جو بار کٽي نَوِن ڏينهن ۾ قنڌار رسندا آهن. بوري جي آبهوا خوشگوار آهي. اهو بيان رڳو ايلفن اسٽون جو نہ آهي، پر مون هن موضوع تي هتان جي ڪيترن ماڻهن کان پڇا ڳاڇا به ڪئي آهي. بابر بادشاهه به هيءُ رستو ڏٺي 1505ع ۾ پنهنجي لشڪر سان گڏ غزني پهتو هو، جنهن جو بيان مٿي اچي چڪو آهي. سندن گهوڙن کي گاهه پاڻي نہ هجڻ ڪري سخت تڪليف آئي هئي. قافلن جي رستي هجڻ جي حيثيت ۾ هيءُ گولياري لڪ کان ڪنهن به صورت ۾ گهٽ ڪونہ آهي. ڪجهه عرصي کان هيءُ رستو ويران آهي. هيءُ رستو هاڻي فقط قاصد استعمال ڪندا آهن جيڪي هندستان ڏانهن پيا ايندي ويندي ڏسبا آهن. هي ترت پيغام پهچائڻ وارو ننڍي ۾ ننڍو رستو آهي. ديري اسماعيل کان اتر پشاور تائين ڪابہ سڌي آمدرفت ڪا نہ آهي. هتان جا رستا گهڻو ڪري خراب ۽ ڌاڙيلن جي ور چڙهيل آهن. ڪابل ڏانهن ويندڙ سنئو رستو ڪورم (Koorum)

درياهہ مان آهي. هڪ رستو ديري غازي خان کان هلندو آهي ۽ داجل ۽ هڙند جو ڏکڻ ڏئي ٿڪرين جو وچ وٺي باغ ۽ يادر کان ٿيندو بولان لڪ ڏانهن ويندو آهي. گذريل پنجويهن سالن کان قافلن وارا انهن رستن تي ايندا ويندا رهيا آهن. عام ماڻهو شڪارپور ۽ ديري غازي خان کي 'خراسان جو دروازو' سمجهندا آهن. اهڙو ذڪر اڳ مٿي به ڪري آيو آهيان.

اوسي پاسي وارو علائقو ڏاڍو موزون آهي. هتان جا واپاري تيار ٿيل ڏيهي مال ٻاهر کڻي ويندا آهن ۽ ان جي بدلي، ڪين ڏاڍو لاڀ ملندو آهي. واپاري ان مال جي عيوض ڪين ٻين ملڪن جو ٺهيل مال ڏيندا آهن، جنهن ۾ ڪجهه ڏيساور جون شيون به هونديون آهن. انهيءَ مال جو اندرون ملڪ ڏاڍو کاپو هوندو آهي. ديري غازي خان ۾ به ڪيتريون ئي شيون جڙنديون آهن، پر خوبصورتيءَ ۽ سٺائي ۾ ملتان ۽ بهاولپور جو ٺهيل مال ڪسر هوندو آهي. ڪنهن زماني ۾ هن جي ڏيتي ليتي اولهہ سان گڏ اوپر طرف به هوندي هئي، پر برطانيہ جي مال اچڻ ڪري سندس اها خوشحالي ڪا نہ رهي آهي. هتان جا ڏيهي صنعتڪار اڄان به ڪجهه ٻاڻ ڀرا ۽ مچي مانيءَ لائق آهن. هيءَ ماڳ گلبدن نالي ڪپڙي ۽ فراسين ڪري گهڻو مشهور آهي، سادي ۽ چُڙيل ريشمي ڪپڙي ڪري به نالي وارو آهي، جيڪو لاهور ۽ سنڌ ڏانهن موڪليو ويندو آهي. هن ورن جو ڪپڙو ٻين ملڪن جي اهڙي ڪپڙي کان وڌيڪ سٺو هوندو آهي. اوپر ڏانهن به ريشمي ڪپڙو روانو ڪيو ويندو آهي. ڪچو مال بخارا ۽ مغرب کان گهرايو ويندو آهي. اولهہ ڏانهن هتان ڪپهہ ۽ جوڙيءَ جو ڪپڙو موڪليو ويندو آهي، جيڪو هتان جي روانگي.شين ۾ وڏي اهميت رکي ٿو. خراسان ۾ هتان شين جو وڏو اگهہ آهي، جتي هن مال جو انگريزي ڪپڙي سان مقابلو آهي. هن ڪپڙي جي طلب ان ڪري به وڌيڪ آهي، جو اهو انگريزي ڪپڙي جي ڀيٽ ۾ سادو ۽ سستو آهي. برطانيہ جو ڪئليڪو وڙ وارو ڪپڙو، هيل اڏواڌ گهٽ هليو. گذريل سال هن ڪپڙي مان 50.000 اپت ٿي. هن سال 24000 جو اپراسو مس ٿيو. مختلف وڙن جون ڇيٽون به آهن. سوسيون، بافتو ۽ سابيون لنگيون به هن مال ۾ شامل آهن جيڪي سوٽي ڪپڙي جي پنوتريءَ ۾ داخل هيون. اوني ڪپڙو هتي ڪو نہ ٺهندو آهي. هتي ٺهندڙ سوٽي ڪپڙي جو ملهہ هڪ، ڏيڍ يا ٻہ لک رپيا ٿيندو، جنهن جو وڏو حصو ٻاهر موڪليو ويندو آهي. ويڙ جا اوزار، جهڙوڪ: ڪاتيون، چاقو، ڇريون، تلوارون، ڪئنچيون به ديري غازي ۾ ٺهنديون آهن، جيڪي ٻيڙائتا بہ ڪتب آڻيندا آهن ۽ ٻاهر بہ موڪليون وينديون آهن. هن شهر ۾ 1600 ڪن هٽ آهن جن مان 530 هٽن ۾ ڪپڙو اڻندو ۽ وڪيو ويندو آهي. شهر ڏسڻ ۾ ڏاڍو خوشحال نظر ايندو آهي. منهنجي خيال ۾ اهو سڀ ڪجهه ان ڪري آهي جو هن علائقي کي 'مانسيورو وينچورا' جي حوالي ڪيو ويو آهي. آدمشماري 25000 کن ٿيندي.

چيو ويندو آهي تہ 300 سال کن اڳ هڪ بلوچ هن شهر جو بنياد رکيو هو. هن شهر کي ڪڏهن 'غازي خان' ڪڏهن 'حاجي خان' جي نالي سڏيو ويو آهي. اڳي هيءُ شهر ڪابل جي ماتحت هو. گذريل پنجويهن سالن کان سکن جي قبضي ۾ آهي. سکن هيءُ علائقو بهاول خان جي تحويل ۾ ڏنو آهي، جنهن کي هن علائقي سان ڪا بہ دلچسپي ڪا نہ آهي. سندس لاڪڙين (آفيسرن) هتي ڦرلٽ جي هيگهي مچائي ڇڏي هئي. سن 1832ع کان سکن هيءُ علائقو پنهنجي سنڀال ۾ ورتو آهي ۽ ان کان پوءِ سندس حالت سڌري رهي آهي.

ديري غازي جي چوڌاري زمين ڏاڍي زرخيز آهي. شهر هڪ هموار ميداني علائقي ۾ سنڌوءَ کان چئن ميلن جي پنڌ تي آهي. چوطرف باغ ۽ بگها وڻ اٿس. کجيءَ جي وڻ جي گهٽائي آهي. چيو ويندو آهي تہ ديري غازي خان جي چوڌاري 80.000 کجين جا وڻ آهن. انهن سيني کان وڌيڪ هتي نير جي پيدائش ٿيندي آهي، جنهن مان هن سال 2.000 مڻ اولہ ڏانهن برآمد ڪيا ويا آهن. مون کي ٻڌايو ويو آهي تہ هيءُ نير جي سڄي علائقي جي پيداوار آهي. سٺي قسم جي نير جي ميز جي قيمت پنجهٽ رپيا في مڻ آهي. وچولو قسم پنجاه رپيا ۽ سادي قسم جي قيمت ٽيه رپيا في مڻ آهي. هن وڻ جي برآمد مان هڪ لک رپيا اپت ٿيندي آهي. هتان جو رنگ بهاولپور کان سادي قسم جو آهي پر قيمت ۾ سهانگو آهي جيڪو ڪابل ۽ بخارا ڏانهن برآمد ڪيو ويندو آهي ۽ ٻين جي بنسبت پنڌ ۾ ڪجھ ويجهو بہ آهي. ديري غازي خان جي ڪپه سٺيءَ جنس جي ۽ پٽ جهڙي نرم آهي. پيداوار 25.000 مڻ کن ٿيندي. جيڪا ٻاهر موڪلي ويندي آهي. ٿوري وقت کان وٺي هتي ٿوري گهڻي ڪمند جي پوک بہ ڪئي وڃي ٿي. هتي اَنُ گهڻو پيدا ٿيندو آهي. ڪڻڪ ۽ جوَن جي جنس تمام سٺي آهي، پر چانور ڳاڙها آهن، جيڪي جنس جي لحاظ کان گهٽ هوندا آهن. جون 1837ع مطابق ان جا اگھ هيٺ ڏجن ٿا. سڪو شجاع الملڪ جو هلندڙ آهي. اگھ گهڻو ڪري شڪارپور جي اگهن جهڙا آهن:

جنس	قيمت
چانور چاليھ سير مڻ	3 رپيا
چانور وچولي جنس	2 کان 3/4 1- رپيا
ڪڻڪ ڏيڍ مڻ	1 رپيو
جوئر 70 سير	1 رپيو
مهري دال ٻہ مڻ	1 رپيو
مڱ 50 سير	1 رپيو
لوڻ في مڻ	3/4 3 رپيا
ڏيهي لوڻ ٻہ مڻ	1 رپيو

ڳڙ في مڻ	3 1/2 رپيا
مصري ني مڻ	16 رپيا

ديرو غازي جڏهن ڪابل جو ڏنيرو هو، تڏهن هن ملڪ مان ٻارهن لک محصول اڳڙندو هو، پر هاڻي اهو ساڍا ٽي يا نَوَ لک آهي. هي اپت، سنگور (Sangur)، هڙند، داجل ۽ درياهه ڪان پار ڪڇي واري علائقي مان ٿيندي آهي. محصول جو انگ ان شخص جو ٻڌل آهي، جيڪو هن وقت ملتان جو گورنر آهي. ديري غازي خان جي چوڌاري ڳوٺن جو وڏو انگ آهي، جن ۾ گهڻو ڪري مسلمان رهندا آهن. ديري غازي خان جي شهر ۾ هندن ۽ مسلمانن جو انگ هڪ جيترو آهي. منجهس هندن جا ڪل 125 مندر ۽ ننڍيون وڏيون 110 مسجديون پڻ آهن، هن انگ ۾ ننڍي وڏي مذهبي جاءِ شامل آهي. ديري غازي خان جو سٺن رستن واسطي اوسي پاسي جي سڀني ملڪن سان رابطو آهي. هن شهر سان ڳنڍيل شهرن جو جيڪڏهن ذڪر ڪبو ته اجايو ڪو نه ٿيندو. شهر هي آهن: آسني (Asnee)، هڙند، ڪڇي، گنداوا، منڻ ڪوٽ، شڪارپور، بهاولپور، خيرپور، الله يار، حيدرآباد، ملتان، لاهور ۽ امرتسر.

هن شهر جي بازار ۾ موجود هٽن جو وچور ڏئي، هن علائقي جو بيان هتي ختم ڪندس. مان سمجهان ٿو ته هي بيان اوهان کي شماريات جو دستاويز ڏسڻ ۾ ايندو، پر مان ان جو وچور ڏيڻ ضروري ٿو سمجهان.

سنڌوءَ جي ڪناري تي وسندڙ شهر ديري غازي جي بازار ۾ موجود هٽن جي پنوتري:

ڪپڙي جا هٽ	113
ريشمي ڪپڙي جا هٽ	25
سوٽي ڪپڙي جي ڪورين جا هٽ	128
ريشمي ڪپڙي جي ڪورين جا هٽ	112
پچارن جا هٽ	25
ڪپهه وڪڻڻ وارن جا هٽ	17
اَنَ جا هٽ	219
جوتن جا هٽ	55
هندن جا جوتا ٺاهيندڙ هٽ	25
ٽوپين جا هٽ	15
درزڪا هٽ	50
ڪاسائي	15
ساين ڀاڄين جا هٽ	40

ميوات جا هٽ	32
ڪير جا هٽ	30
مٺاين جا هٽ	75
نانوائي	40
حڪيمن جا هٽ	10
پساري	30
ڪاچ ۽ شيشن جا هٽ	30
لوهرن جا هٽ	45
ٺاٺارن جا هٽ	25
سونارن جا هٽ	60
چرين ڪاتين ۽ چاقن جا هٽ	12
جنبيءَ وارن جا هٽ	9
صرافن جا هٽ	30
گهوڙن جي سنجن جا هٽ	20
ڏوپين جا هٽ	50
رنگ وارن جا هٽ	15
تماڪ جا هٽ ۽ ڀنگ جا گتا	30
نڙن جا هٽ	18
ڪاغذ جا هٽ	18
بند ٿيل هٽ، جن جي بند ٿيڻ جو سبب معلوم نہ آهي.	165
ڪل جوڙ	1597

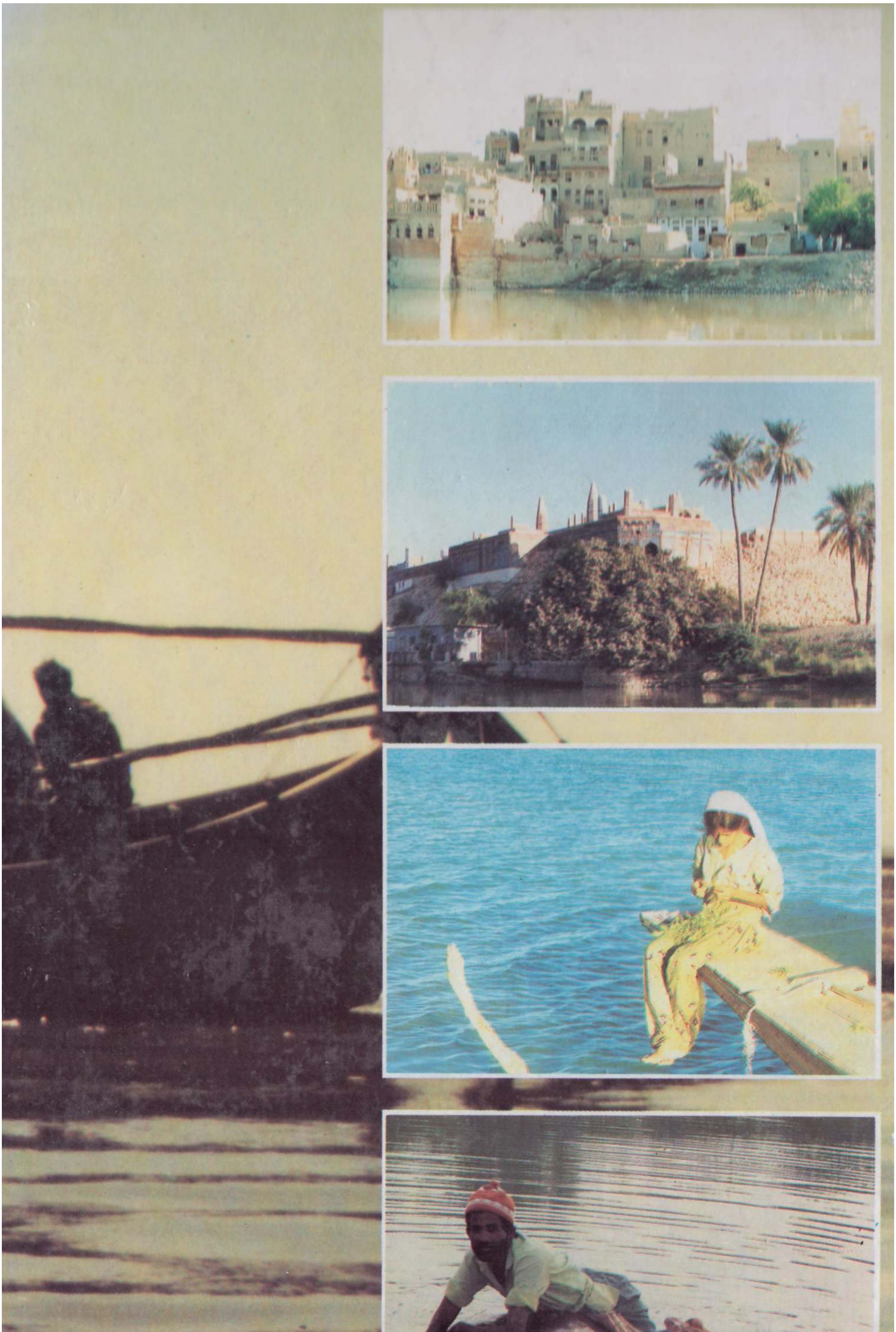

پڙهندڙ نسُل . پَ نَ

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾عبدالله حسين ” اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪ ”لُڙهندَڙ نَسُل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ئي لکيو:

انڌي ماءُ ڄڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندَڙ، ڪَڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرندڙ، ڄُرندڙ، ڪِرَندڙ، اوسيئڙو ڪَندَڙُ، ياڙي، ڪاٺُو، ياجوڪَڙُ، ڪاوڙيل ۽ وِڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان اِنهن سيني وِچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪٽي ڪمپيوُٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعنیٰ e-books ناهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهَڻ ۽ هِڪَ ٻِئي کي ڳولي سَهڪاريِ تحريڪ جي رستي تي آڻِڻ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نَسل (پَنَ) ڪا بہ تنظيمَ ناهي. اُنَ جو ڪو بہ صدر، عُهديدار يا پايو وِجهندڙ نہ آهي. جيڪڏهن ڪو بہ شخص اهڙي دعویٰ ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو ڪُوڙو آهي. نہ ئي وري پَنَ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو بہِ ڪُوڙو آهي.

جَهڙيءَ طَرَح وڻن جا پَنَ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اَهڙيءَ طرح پَڙهندڙ نَسُل وارا پَنَ بہ مختلِف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اُداس ۽ پڙهندڙ، بَرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ بہ ٿي سگهن ٿا. بين لفظن ۾ پَنَ ڪا خُصوصي ۽ تالي لڳل ڪِلَب Exclusive Club نہ آهي.

ڪوشش اها هوندي تہ پَنَ جا سڀ ڪَم ڪار سَهڪاري ۽ رَضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي تہ ڪي ڪم اُجرتي بنيادن تي بہ ٿِين. اهڙي حالت ۾ پَنَ پاڻ هِڪَبِئي جي مدد ڪَرڻ جي اُصولَ هيٺ ڏي وَٺُ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَنَن پاران ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز digitize ڪرڻ جي عَملَ مان ڪو بہ مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز ڪرڻ کان پوءِ بيو اهم مرحلو وِرهائڻ distribution جو ٿيندو. اِهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو تہ ڀلي ڪمائي، رُڳو پَنَن سان اُن جو ڪو بہ لاڳاپو نہ هوندو.

پَنَن کي ڪُليل اڪرن ۾ صلاح ڏجي ٿي تہ هو وَسَ پٽاندڙ وڌ کان وَڌ ڪتاب خريد ڪَري ڪتابن جي ليکڪَن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي هِمٿائِن. پر ساڳئي وقت عِلم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪَنهن بہ رُڪاوٽَ کي نہ مڃن.

شيخ اَيازَ علمَ، ڄاڻ، سمجھہَ ۽ ڏاهپَ کي گيتَ، بيتَ، سِٽ، پُڪارَ سان تَشبيهہ ڏيندي انهن سيني کي بَمن، گولين ۽ بارودَ جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو تہ:

گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪَرن ٿا.
... ...
جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جَڳَ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇُپن ٿا؛
ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موتي مَنجهہِ پهاڙ ڇُپن ٿا؛
... ...
ڪالهہَ هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهہ نيلا پيلا آهن؛
گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن........
... ...
هي بيتُ اَٿي، هي بَمر- گولو،
جيڪي بہ ڪٽين، جيڪي بہ ڪٽين!
مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نہ آ، هي بيتُ بہ بَمَر جو ساٿي آ،
جنهن رِڻ ۾ رات ڪَيا راڙا، تنهن هَڏَ ۽ چَمَ جو ساٿي آ ـ

اِن حسابَ سان اڄاڻائي کي پاڻَ تي اِهو سوچي مَڙهڻ تہ ”هاٿي ويڙهہ ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نہ وڃايو“ ناداني‌ءَ جي نشاني آهي.

پَنَ جو پڙهڻ عام ڪِتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نِصابي ڪتابن تائين محدود نہ هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڇي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين

ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بڻائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پَڙهندڙ نَسُل جا پَنَ سيني کي چو، چالاءِ ۽ ڪيئن جهڙن سوالن کي هر بَيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوشَ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جوابَ ڳولڻ کي نہ رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اڻٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان بہ پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون ڀاڪي پائي چيو تہ ”منهنجا ڀاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ“.
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)